BOSZNIA-HERCEGOVINA,
A MESÉLŐ EMBEREK FÖLDJE

Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat

Budapest, 2022.

BOSZNIA-HERCEGOVINA,
A MESÉLŐ EMBEREK FÖLDJE

Szerkesztő:
Binder Tamás alezredes

Olvasószerkesztő:
Gál Csaba ny. ezredes

Tördelőszerkesztő:
Tóth Krisztina törzszászlós

A borító tervezője:
Perényi Attila

Felelős kiadó:
Dr. Béres János altábornagy, főigazgató
Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat

A kiadó képviselője:
Dr. Kenedli Tamás ezredes
Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat
Tudományos Tanács titkár

A kiadvány a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat
Költségvetési Kutatóhely támogatásával készült.

ISBN: 978-615-6128-09-6

Nyomdai kivitelező:
HM Zrínyi Térképészeti és Kommunikációs Szolgáltató Közhasznú Nonprofit Kft.

© Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat, 2022.
A kiadvány belső terjesztésű, kereskedelmi forgalomba nem kerül

TARTALOM

AJÁNLÁS **5**

ELŐSZÓ **7**

GEOGRÁFIA

LÁNGNÉ PETRUSKA SZIDÓNIA
TERMÉSZETFÖLDRAJZ **10**

LÁNGNÉ PETRUSKA SZIDÓNIA
TELEPÜLÉS- ÉS GAZDASÁGFÖLDRAJZ **27**

TÖRTÉNELEM

TAKÁCS LEVENTE – KOVÁCS ISTVÁN
AZ ŐSKORTÓL AZ ELSŐ ÖNÁLLÓ BOSNYÁK ÁLLAMIG **43**

VÉBER ZOLTÁN
A FEUDALIZMUS IDŐSZAKA (1180–1482) **53**

VÉBER ZOLTÁN – SCHREK KATALIN
AZ OSZMÁN BIRODALOMBAN (1482–1878) **59**

SCHREK KATALIN
AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA PEREMVIDÉKÉN (1878–1914) **67**

ERIC BECKETT WEAVER – SZABÓ SZILÁRD
AZ I. VILÁGHÁBORÚTÓL A DÉLSZLÁV HÁBORÚIG (1914–1992) **72**

KUSTRA PÉTER
A DÉLSZLÁV HÁBORÚ BOSZNIA-HERCEGOVINAI SZAKASZA (1992–1995) **85**

VÁRADI CSONGOR
A FÜGGETLEN ÁLLAMSZERVEZET FELÉ (1995 UTÁN) **99**

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

VÁRADI CSONGOR
POLITIKAI RENDSZER ÉS ÁLLAMI BERENDEZKEDÉS.....108

SÁNDOR ATTILA – BINDER TAMÁS
FEGYVERES SZERVEZETEK 118

PLANK ÁGNES
A GAZDASÁG SZERKEZETE ÉS HELYZETE 123

TAMÁS GÁBOR
ETNIKUMOK ÉS VALLÁSOK TALÁLKOZÁSA 130

HÍRES BOSZNIA-HERCEGOVINAIAK

SZTANKAI KRISZTIÁN – PLANK ÁGNES
HÍRES BOSZNIA-HERCEGOVINAI SZEMÉLYISÉGEK.....144

NEVEZETESSÉGEK ÉS LÁTNIVALÓK

DOROGI ZOLTÁN – RADICS ZSOLT
TERMÉSZETI ÉRTÉKEK 194

ANDRÉKÓ TAMÁS DÁNIEL
KULTURÁLIS ÉRTÉKEK 212

SCHREK KATALIN – BINDER TAMÁS
EPIZÓDOK A MAGYAR–BOSZNIA-HERCEGOVINAI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL 260

ÁBRÁK JEGYZÉKE 274

A KIADVÁNY SZERZŐI.....291

AJÁNLÁS

A generációmhoz tartozó hivatásos katonáknak Bosznia-Hercegovinára gondolva elsőként Srebrenica jut az eszükbe. Katonai pályánk kezdetén azt reméltük, hogy a hidegháború befejeződésével, a nukleáris fenyegetettség enyhülésével, a szovjet csapatok Magyarországról történt kivonulásával egy jobb és biztonságosabb világ köszönt ránk. Majd megtörténtek a srebrenicai események, és könyörtelen őszinteséggel rámutattak arra, hogy a politikai érdekek összeütközése könnyedén megsemmisítheti a több évtizedes békés fejlődés társadalmi és gazdasági eredményeit; hogy a nemzetközi humanitárius egyezmények napok, sőt, szinte órák alatt írott malaszttá válhatnak az etnikai és vallási alapú gyűlölet poklában; legfőként pedig, hogy a háború szikrája hazánk közvetlen közelében is kipattanhat a hamu alatt izzó parázsból – amint ezt most, 2022-ben is különösen élesen láthatjuk.

Jelen kötet egy Bosznia-Hercegovináról szóló átfogó országismertető, amelyet bármely, Bosznia-Hercegovina iránt érdeklődő honfitársunk – legyen az külszolgálatot teljesítő katona, diplomata, külkereskedő vagy akár turista – haszonnal forgathat, akár évek vagy egy évtized elmúltával is. Részletesen ismerteti az ország földrajzi-biztonságföldrajzi viszonyait, történelmét, a meghatározó politikai, biztonsági, gazdasági és társadalmi problémákat, majd bemutatja a kultúra különböző területein kiemelkedő eredményeket elért bosznia-hercegovinai alkotókat, legvégül pedig számba veszi Bosznia-Hercegovina legfontosabb nevezetességeit és látnivalóit. Ez utóbbi fejezet kitér a Magyar Honvédség szerepvállalására a világörökség részét képező mostar-i Öreg híd helyreállításában, szót kapnak benne a délszláv háborúban lerombolt híd köveinek a Neretva folyó mélyéről történt kiemelésében részt vett magyar katonák is.

A Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat alkotóközössége évekkel ezelőtt kezdte meg azt a munkát, amelynek célja a Nyugat-Balkán országainak katonai és biztonsági szempontrendszer alapján történő bemutatása. Ez a könyv az Észak-Macedóniáról és a Koszovóról szóló kiadvány után immár harmadik a sorban, amely egy-egy térségbeli országot mutat be – hiánypótló jelleggel, ugyanis magyar nyelven hasonlóan átfogó országismertető ezekről az országokról függetlenné válásuk óta nem készült. Örömmel tölt el, hogy a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat és a Debreceni Egyetem közötti együttműködés egy ilyen széleskörű szakmai tartalmat feldolgozó könyv elkészítésében is megmutatkozik. A partnerek elkötelezettségére mutat rá, hogy a kötet létrejöttében szerepet vállaló szerzői munkacsoportban mindkét intézmény szakértő munkatársai helyet kaptak, megalapozva ezzel a létrejövő mű minőségét. Mindez egyben a civil-katonai tudományos együttműködés életképességét, sőt szükségességét is jól példázza.

Ivo Andrić, a Nobel-díjjal kitüntetett bosznia-hercegovinai író megállapítása szerint Bosznia-Hercegovina a beszélő, a mesélő emberek földje. Kezdődjön hát a „mese” erről a számos súlyos problémával küzdő kis országról, amely gazdag történelmi múltja, egyedi természeti kincsei és kulturális öröksége révén Európa egy különleges színfoltja.

Budapest, 2022. november 28.

Dr. Béres János altábornagy
Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat
főigazgató

ELŐSZÓ

Tisztelt Olvasó!

Az egykori egyetemi dolgozószobám falát egy, a mostar-i Öreg hídról készült festmény díszítette. Gyakran elgondoltam, hogy egyszer kirándulunk Bosznia-Hercegovinába, és megnézem élőben az ország történelmének egyik emblematikus helyét. A volt Jugoszlávia mindig is nagyon népszerű üdülőhely volt a magyarok körében, az érdeklődés azonban elsősorban Horvátországra, a tengerparti részekre koncentrálódott.

A Panoráma útikönyvek sorozatában megjelent, 1974-es kiadású kötetben olvasható: „A szerbek, horvátok, szlovénok, bosnyákok, crnogorcok, macedónok által lakott országban járva, érdekes vetületét kapjuk az egykor pattanásig feszült nemzetiségi kérdés megoldásának. Találkozni fogunk olyan új ismerőssel, aki magát szerbnek, bosnyáknak, szlovénnak vagy éppenséggel dalmátnak, likainak, hercegovinainak vagy sumadijainak, vojvodjaninnak (vajdaságinak) mondja. (…) Ez azonban nem egységbontó jellegű, inkább közelebbi kifejezése a nagy és sokszínű ország valamelyik tájához vagy kúltúrköréhez való közelebbi ragaszkodásnak; hagyományszerű, mint a nálunk még előforduló erdélyi vagy székely jelző. Épp mert nem kérdés, egyre több olyan szerbre, horvátra vagy bosnyákra, macedónra fogunk bukkanni – főképp a fiatalok között –, aki jugoszlávnak mondja magát.” A szerző nagyot tévedett. A jugoszláv tagköztársaságok közül először Szlovénia, Horvátország és Macedónia kiáltotta ki függetlenségét 1991-ben, majd 1992-ben követte őket Bosznia-Hercegovina. A függetlenségi törekvések véres pogárháborúvá szélesedtek, az itt élő szerbek, bosnyákok és horvátok harcoltak egymás ellen 1992 és 1995 között. A Jugoszláv Néphadsereg erőit a NATO 1995-ös beavatkozása és az USA által is támogatott bosnyák–horvát összefogás késztette meghátrálásra. Az 1995 júliusában aláírt daytoni egyezmény kimondta Bosznia-Hercegovina függetlenségét, és meghatározta az ország alkotmányos berendezkedését, felosztva azt két entitásra, egy kantonokból álló bosnyák–horvát föderációra és a régiókra tagolt Boszniai Szerb Köztársaságra.

Bosznia-Hercegovinában bosnyákok, szerbek és horvátok élnek. Az etnikai sokszínűséget leképezi a vallás is, a bosnyákok nagy része muszlim, a szerbek ortodox, a horvátok római katolikus vallásúak. Ez a nemzetiségi és vallási megosztottság nagyon szenzitívvé teszi az országot, nem véletlen, hogy az első hivatalos népszámlálást 2013-ban tartották, és az ENSZ is megkülönböztetett figyelemmel követi az országban zajló folyamatokat.

A Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat munkatársai és a Debreceni Egyetem kutatói által jegyzett mű hiánypótló és kettős felhasználású. Rengeteg olyan tényt és adatot közöl és helyez új megvilágításba, amelyeket fontos tudni a hétköznapi turistának, aki csak pár napra érkezik az országba, felfedezni annak kultúráját és természeti szépségeit. Útikalauznak és felkészítő anyagnak, bevezetőnek szolgál azoknak is, akik hivatásszerűen, akár több évet is Bosznia-Hercegovinában töltenek, katonai vagy diplomáciai szolgálatot teljesítve.

A kötet jól bizonyítja az Egyetem és a Szolgálat tudományos együttműködésének lehetőségét, szükségességét és eredményességét, jó példa arra, hogy a Szolgálat problémaszponzorként jelentkezik és felhasználja az egyetemi tudásbázist. Az ilyen típusú együttműködésnek jelentősek a társadalmi hatásai, a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat humán erőforrás ellátottságát és minőségét is javítják, emelve ezzel munkájuk színvonalát. Köszönettel tartozom mind a két szervezet munkatársainak a kötet létrehozásáért, a tudományos igényű tanulmányokért és az együtt dolgozás lehetőségéért.

A már említett Panoráma útikönyvben a jugoszláv államszövetség egyik köztársaságáról, Bosznia-Hercegovináról szóló fejezet alcíme: Hegyek és minaretek. Új, országismereti kézikönyvünkben is jelentős szerepet kapott az ország természetrajza, történelme, az itt élők kultúrája, vallása, minden, ami segít megismerni az országot és megérteni az itt élők gondolkodását.

A könyv öt részre tagolódik. Az első rész kellő alapossággal tartalmazza Bosznia-Hercegovina természet-, település- és gazdaságföldrajzát, áttekinti az ország fekvését, határait, domborzati viszonyait és tájegységeit, talajtani adottságait, éghajlatát, vízrajzát, természetes növényzetét és állatvilágát, természeti erőforrásait, mezőgazdaságát, iparát, valamint közlekedési és közszolgáltatási infrastruktúráját.

A második részben részletes történelmi betekintést kapunk Bosznia-Hercegovina történelmébe az őskortól napjainkig. Beszédesek az alcímek és az időszakok tagolásai: Az őskortól az első önálló bosnyák államig, A feudalizmus időszaka (1180–1482), Az Oszmán Birodalomban (1482–1878), Az Osztrák–Magyar Monarchia peremvidékén (1878–1914), Az I. világháborútól a délszláv háborúig (1914–1992), A délszláv háború bosznia-hercegovinai szakasza (1992–1995), A független államszervezet felé (1995 után). Ebből is látható, hogy a történelem keresztútjain gyakran találkozott Magyarország és Bosznia-Hercegovina. Sajnos, az is világos, hogy az országban fennálló etnikai törésvonalakat nem lehet egyszerűen megszüntetni.

A harmadik, Gazdaság és Társadalom címet viselő blokkban a szerzők tárgyalják a jelenlegi politikai rendszert és állami berendezkedést, többek között az euroatlanti integráció helyzetét, fontos fejezetként a fegyveres szervezeteket, ami magában foglalja a haderőt, a rendőri erőket és a nemzetközi erőket. A gazdaság szerkezete és helyzete igazi XXI. századi kérdés, és fontos információkat tartalmaz az etnikumi és vallási megosztottságról a következő fejezet is.

A negyedik részben a híres bosznia-hercegovinaiakkal foglalkoznak a szerzők, részletesen elemezve az irodalom, a képzőművészet, a színház- és filmművészet, a tudomány és technika, a sport és a zene kiválóságait. Egyetemi polgárként szeretnék két megjegyzést tenni ehhez a ponthoz. A QS World University Rankings 2023: Top global universities listában szerepel a University of Sarajevo a világ első 1400 egyeteme között, és egy nemzetközileg elismert matematikai folyóiratot is gondoz az egyetem Sarajevo Journal of Mathematics címen.

Az ötödik részben a nevezetességeket és látnivalókat tárgyalják a szerzők, beleértve a természeti és kulturális értékeket is. Külön kitérnek a szarajevói villamosvonal megépítésének történetére, Csontváry Kosztka Tivadar bosznia-hercegovinai utazásaira, valamint a magyar szerepvállalásra a mostar-i Öreg híd újjáépítésében.

Szimbolikus jelentőségű az újjáépítésben való részvétel, mutatja Magyarország és a magyar nép elkötelezettségét a segítségnyújtásban.

Minden kedves Olvasónak és Felhasználónak kívánok sok örömet jelen kötethez, amely tansegédletként, útikönyvként és ismeretterjesztő kiadványként is használható.

Budapest, 2022. november 28.

Dr. Pintér Ákos koordinátor
egyetemi tanár
Debreceni Egyetem

LÁNGNÉ PETRUSKA SZIDÓNIA

TERMÉSZETFÖLDRAJZ

Az ország fekvése, határai

Bosznia-Hercegovina Délkelet-Európában, a Balkán-félsziget nyugati részén található. Jugoszláv tagköztársaságként az államszövetség központi részén helyezkedett el, területe annak mintegy ötödét tette ki. Jelenleg a nyugat-balkáni országcsoporthoz sorolják, amely azonban kevésbé földrajzi, mint inkább politikai fogalom: Albániát és az Európai Unióhoz még nem csatlakozott volt jugoszláv tagállamokat értik alatta.

Az első tervek 2000-ben születtek a Horvátország szárazföldi területei közötti közúti összeköttetést biztosító híd megépítésére. A kivitelezést politikai viták és gazdasági problémák is hátráltatták, így az csak 2018–2021 között valósult meg az Európai Unió támogatásával – a China Road and Bridge Co. révén. A 2022. július 26-án átadott építmény Horvátország legnagyobb, 2404 méter hosszú kábelhídja, amely 2×2 forgalmi sávon közúti összeköttetést biztosít teljes egészében Horvátország területén az A1-es autópályától Dubrovnik felé. A hídépítési projektből fakadó vita hosszabb ideje meghatározó befolyást gyakorol a Horvátország és Bosznia-Hercegovina közötti kapcsolatokra, mert az utóbbi ország nyílt kijáratot követel a nemzetközi vizekre.

Szárazföldi határainak hossza összesen 1543 kilométer. Három országgal határos: északon, nyugaton és délen Horvátországgal (956 km), keleten Szerbiával (345 km), délkeleten pedig Montenegróval (242 km). Az ország 20,5 kilométeres szakaszon érintkezik az Adriai-tengerrel, kettévágva ezzel a horvát tengerpartot, amelynek két részét a Neumi-öböl felett átívelő Pelješac híd köti össze (*a képen*). Egyébiránt az ország világelső a tekintetben, hogy a tengerpart hosszának és az államterületnek az aránya itt a legalacsonyabb.

Bosznia-Hercegovina a kisméretű országok közé tartozik, szárazföldi területe 51 197 km^2. Alakja csúcsára állított szabályos háromszögbe foglalható. Legnagyobb kiterjedése észak–déli és kelet–nyugati irányban egyaránt 290–300 kilométer. A két nagy földrajzi-kultúrtörténeti egység, az északi fekvésű Bosznia és a délre található Hercegovina 3:1 arányban osztozik az ország területén, a két országrészt elválasztó határvonalat azonban pontosan soha nem definiálták.

Az északabbra elhelyezkedő Bosznia meghatározó folyójáról, a Bosznáról kapta a nevét. Az elnevezés valószínűleg a szlávok előtti időkből ered, és „vízfolyást” jelent – egyes elképzelések szerint a német „Bach” szóval rokon. A délebbre fekvő Hercegovina neve annak állít emléket, hogy Stjepan Vukčić Kosača, a Neretva alsó folyásánál elterülő Hum (Halomföld) fejedelme 1448-tól a hercegi címet viselte. Az ezen a területen 1470–1580 között fennálló oszmán közigazgatási egységet már Hercegovinai Szandzsáknak nevezték.

Domborzati viszonyok, tájegységek

A Balkán-félsziget Európa egyik legnagyobb átlagmagasságú térsége, területének több mint 15%-a 1000 méternél magasabban fekszik. Bosznia-Hercegovina felszínét is nagyrészt hegy- és dombvidékek alkotják, területének jelentős része 500 méterrel a tengerszint felett van. Legmagasabb pontja a Hercegovinai-Magaskarszt területén emelkedő Maglić (2386 m, *a képen*), legalacsonyabban fekvő térsége pedig az Adriai-tenger menti parti sáv.

Bosznia-Hercegovina nem tekinthető domborzat tekintetében a környezetétől élesen elhatárolódó, természetes földrajzi egységnek. Az ország északi részén húzódó Száva menti síkság (Szávamellék) a magyar Alföld legdélebbi peremvidékének tekinthető, az egykori Pannon-tenger részét képezte. Ennek megfelelően kiterjedt síkvidékek jellemzik, amelyeket déli irányba haladva váltanak fel dombvidékek. A táj egyhangúságát szigethegységek törik meg, mint például a Kozara vagy a Majevica.

Az egykori Thetys-óceán maradványaként létrejött sós vízű Pannon-tenger a miocén korszak elejétől a középső pleisztocén korig létezett. Legnagyobb kiterjedését mintegy 10 millió éve érte el, ekkor felölelte a mai Ausztria, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia, Szerbia és Ukrajna jelentős területeit is.

Az ország nagy részét az Eurázsiai-hegységrendszer részét képező Dinári-hegység (Dinaridák) északnyugat–délkeleti irányban 1300 km hosszan, Szlovéniától Albániáig húzódó vonulatai uralják. A Dinaridák kezdetben szerény szélessége délkelet felé haladva legyezőszerűen megnő, 300 km-es legnagyobb kiterjedését az ország keleti határánál éri el. Keskeny, hosszú hegyvonulatai jellemzően az adriai partvonallal párhuzamosan futnak, és hasonló csapású, elnyúló völgyeket zárnak közre, amelyek között általában nincs természetes átjárást biztosító folyosó. Az északi, északkeleti irányba szelídebben, fokozatosabban leereszkedő hegyoldalak az átellenes oldalon meredeken futnak le a keskeny partmenti szárazföldi sáv szomszédságában. A hegylánc felgyűrődése az Alpokkal és a Kárpátokkal egy időben, a harmadidőszak elején, mintegy 60 millió évvel ezelőtt vette kezdetét, az utóbbiaknál alacsonyabb

átlagmagasságának oka az eróziós folyamatoknak kevésbé ellenálló kőzetanyagában keresendő.

A Dinaridákat hármas hosszanti tagoltság jellemzi. Az 1000–1400 méter átlagmagasságú belső övezetbe tartozik a Közép-boszniai-palahegység és a Bosnyák-érchegység. Szelíd vonulataik felszínét elsősorban a folyóvízi erózió alakítja: az Orbász (*a képen*) és a Boszna folyók különösen mély völgyeket hoztak létre. A palaövet követő medencesor egyike a fővárosnak helyet adó Szarajevói-medence.

A középső övezet a döntően harmadidőszaki mészkőből álló Magaskarszt vonulata. A horvát–bosznia-hercegovinai határon emelkedik a Dinaridák névadója, a Dinara-hegység (az 1831 méteres Dinara-csúcs Horvátország területére esik). A Hercegovinai-Magaskarszt helyenként 2000 méter fölé emelkedik, így a Neretva kanyarulatánál található Bjelašnica- és Prenj-hegységek felső régióiban a karsztos formák mellett már az eljegesedés formakincse is megjelenik. A Magaskarszt Montenegró területén éri el a maximális magasságát, ezért nem véletlen, hogy a Maglić, Bosznia-Hercegovina legmagasabb csúcsa a montenegrói határnál található.

A Dinaridák külső övezete a középsőnél átlagosan 500–800 méterrel alacsonyabb, az anyagában pedig – a mészkő mellett – megjelenik a flis nevű harmadidőszaki törmelékes üledékes kőzet. A külső övezet formakincse változatosabb, mint a Magaskarszté.

Bosznia-Hercegovinának az adriai tengerparthoz közeli sávja ismét szelídebb geomorfológiai adottságokkal rendelkezik. A Neretva alsó szakaszánál, illetve torkolatánál kiterjedt, hordalékkal feltöltött alföld terül el. A Popovói-medence 60 kilométer hosszan, bár alig néhány kilométer szélességben húzódik a környező hegyvonulatok között. A Neretva az egyedüli nagyobb folyó, amely áthatol a hegyláncokon, amivel természetes közlekedési folyosót jelöl ki Bosznia, illetve Hercegovina és a tengerpart között.

A Dinári-hegység bővelkedik karsztos formákban, maga a „karszt” kifejezés is egy Trieszt melletti jellegzetes terület, a Karszt-hegység nevéből ered. A karsztos felszínformák közül a kisebb méretűek közé tartoznak a sűrű barázdák és éles szegélyű kiemelkedések által tagolt karrmezők. Gyakoriak a változatos, néhány méterestől több száz méteres átmérőig előforduló dolinák. A legnagyobb karsztformák egyike a hegyek által körbezárt, nagy kiterjedésű, sík aljzatú mélyedés, a polje. Karsztos tájakon a mezőgazdasági tevékenység a polje termékeny talajára koncentrálódik, bár a kiegyensúlyozott vízellátás biztosítása a karsztforrások erősen változó vízhozama miatt jelentős nehézségekbe ütközik.

Bosznia-Hercegovina domborzati térképe

A különféle földrajzi jellemzők szintézise alapján négy nagy tájegység különíthető el Bosznia-Hercegovinában. A legértékesebb mezőgazdasági területeket magába foglaló, Közép-Európa felé kaput nyitó tájegység neve Peripannon Bosznia (területe 21 622 km^2). Nem véletlen, hogy itt található az ország népesedési súlypontja. Közép-Bosznia (12 920 km^2) az ország legfejlettebb része, és történetileg ez az államiság magterülete. Hercegovina (11 842 km^2) magasan fekvő, karsztos területének csak töredéke alkalmas mezőgazdasági művelésre, ezért ez hagyományosan alacsony népességű, szegény térségnek számít. A karsztvonulatok és a tenger között húzódik a legkisebb tájegység, Mediterrán-Bosznia (5399 km^2). Itt található Bosznia-Hercegovina rövid tengerpartja, illetve Neum, az ország egyetlen tengeri üdülőhelye és kikötője (*a képen*).

Talajtani adottságok

A domborzathoz, valamint a klimatikus viszonyokhoz és az élővilághoz hasonlóan, illetve azokkal összefüggésben a talajok tekintetében is nagy fokú változatosság jellemzi az országot. A nemzeti talajosztályozási rendszer talajgenetikai-talajevolúciós szempontokon alapul. A víz talajképződési folyamatokban játszott szerepe alapján megkülönböztetnek: automorf (vagy szárazföldi) talajokat, amelyek csak a csapadékból kapnak nedvességet; hidromorf talajokat, amelyek talajvíz vagy felszíni vízelöntés hatására alakultak ki; valamint szubhidrikus talajokat, amelyek állandó vízborítottság mellett képződtek. A három fő talajtípuson belül 14 talajosztályt különítenek el, ezek közül némelyik nagyobb, egybefüggő területeken fordul elő, míg mások csak szórványosan, kisebb foltokban. Az alábbiakban ezek közül 12 talajosztály legfontosabb jellemzőit mutatjuk be, míg az antropogén és technogén talajok ismertetésétől terjedelmi okokból eltekintünk.

Az automorf talajok közé tartozó köves-sziklás váztalajok nagy kiterjedésben fordulnak elő a középidei mészkőből álló hegyvidékeken, korlátozott mértékben alkalmasak erdőtelepítésre. A laza kőzettörmelékeken kialakuló regoszolok, a hegyvidékek szomszédságába lehordott üledéken képződött kolluviális talajok és az eolikus (szél által szállított) üledékekből fejlődésnek indult talajok hasonlóképp a fejletlen talajok közé sorolhatók.

A humusz-akkumulatív talajok között megtalálhatók a közép- és magashegységekben, tömörebb mészkövön és dolomiton képződött fekete talajok (ez a harmadik leggyakoribb talajtípus), a bázisos/ultrabázisos vagy szilikátban gazdag masszívumok ranker talajai (jellemzően Észak-Boszniában), a karbonátos üledékeken kialakult, fejlett, 30–40 cm humuszréteggel rendelkező, szőlő- és gyümölcstermelésre hasznosítható rendzinák, valamint a karbonátos löszön képződött, átlagosan 60–80 cm

humuszréteggel rendelkező, gabona- és takarmánynövények termesztéséhez ideális csernozjomok. Utóbbiak a peripannon térség alacsony löszplatóinak, löszteraszainak jellegzetes talajai. A magas ásványianyag-tartalmú, kedvezőtlen vízháztartású (hol repedezetté, hol csúszóssá váló) vertiszol talajok Észak-Boszniában, a dombvidék és a hegyvidék átmeneti zónájában (200–600 m) jellemzőek.

A fás növénytársulások alatt kilúgzás hatására képződött, jellegzetesen szintezett barna erdőtalajok jellemzője az agyagásvány-képződés. A Hercegovinai Magaskarsztra (*a képen*) jellemző, mészkövön és dolomiton kialakult barna erdőtalajok általában igen sekélyek (ez a 2. leggyakoribb talajtípus). A savanyú barna erdőtalajok (a leggyakoribb talajtípus) Észak- és Közép-Bosznia hegyvidéki területein, 700–1500 méteres magasságban jellemzőek, de idesorolható az elsősorban mediterrán területekre jellemző terra rossa (helyi nevén: crvenica, *az alsó képen*) és a terra fusca is. Előbbi jellegzetes vörös színét a vas-oxid feldúsulásának köszönheti. Ezek a nagy agyagtartalmú, de ennek ellenére jó vízgazdálkodású talajok a hercegovinai régió mellett a boszniai mészkőszigetek dolináiban is megtalálhatók. A vertiszolokhoz hasonló peloszol talajok márgás-agyagos talajképző kőzeten alakultak ki.

A kilúgzással (kimosódással) és felhalmozódással jellemezhető talajok jellegzetes képviselője a 900 méter feletti nedves éghajlati körülmények között kialakult, jellegzetes szürke színű, erősen savanyú podzol. A barna podzolok átmenetet képeznek a barna erdőtalajok és a podzol között.

A pszeudoglejes talajok jellegzetessége, hogy a felső rétegeikben az alattuk lévő vízzáró rétegnek köszönhetően időszakosan pang a csapadékvíz. Mezőgazdasági művelésre jól hasznosítható talajok, a kedvezőtlen hidrológiai tulajdonságaik miatt azonban melioráció szükséges.

A hidromorf talajok közé tartozó réti talajok jellegzetes előfordulási helye a peripannon térség és annak átmeneti zónája. Esetükben a víz hatása gyengébb, elsősorban a talajvízből származik, amihez időnként felszíni vízborítás is járul.

Humuszellátottságuk bőséges. A glejtalajok állandó nedvességfelesleggel rendelkező területeken (például vízfolyások holtágaiban) találhatók meg, a mocsári növényzetből kialakult vastag humuszos szint, valamint kékesszürke glejes foltok jellemzik őket. Tőzeg a hercegovinai karsztmezők alacsonyabb térszínein található, a váltakozó vízállás itt jellegzetes rétegeket alakít ki bennük. Egyes magasabb térszíneken savanyú tőzegmohalápok is megtalálhatók.

A szubhidrikus talajok a tavak, illetve a tengerpart mellékén, az üledékképződés folyamatával összekapcsoltan képződnek. Fejlettebb típusaik például a medencék alján képződő szapropél (rothadó iszap), a dy (iszapos barna talaj) és a gyttja (iszapos szürke talaj). Utóbbira jellemző a fejlett humuszos réteg, továbbá gyakran ürülékből származó vegyületeket is tartalmaz.

Éghajlati viszonyok

Bosznia-Hercegovina éghajlati viszonyai szempontjából három tényező együttes hatását érdemes vizsgálni. Az egyik a földrajzi szélesség. Mivel az ország a mérsékelt éghajlati övezetben található, ezért éghajlatát négy, többé-kevésbé jól elkülöníthető évszak jellemzi. A keskeny tengerparti sávot és Hercegovina síkvidéki területét jelentős mediterrán hatás éri, annak a belső területeken való érvényesülését viszont gátolják a Dinaridák tengerparttal párhuzamos vonulatai. A harmadik tényező a nagy átlagmagasság, aminek következtében sokfelé függőleges éghajlati övezetesség alakult ki, ami a hegyvidéki éghajlatú térségek (*a képen*) jellegzetessége. Mindez kis területen nagy változatosságot eredményez – előfordulhat, hogy a Neretva völgyében épp narancsot szüretelnek, miközben a Bjelašnica csúcsain a síelők hódolnak szenvedélyüknek.

A nedves kontinentális éghajlatú területeken (az ország északi és középső részén, a Száva mentén és a hegylábi területeken) a forró, csapadékos nyár és a hideg, ugyancsak nedves tél a jellemző. A hosszú meleg időszak és az egyenletes csapadékeloszlás kedvez a mezőgazdasági termelésnek, de a szibériai eredetű hideg légáramlatok érkezése akár hetekig tartó komoly lehűlést okozhat. Északon a januári középhőmérséklet -2 és -1 °C, július-augusztusban 18 és 20 °C között alakul, míg szeptember végétől drasztikusan csökken. Ezek a hőmérsékleti átlagértékek többé-kevésbé érvényesek a Szávától jóval délebbre, hegyek ölelésében fekvő fővárosra, Szarajevóra is. A Száva mentén az éves csapadékmennyiség mintegy 800 mm, ami az ország egészére vonatkozó átlagértéknek mindössze a kétharmada. A napsütéses órák száma évi 1800–2000, a magasabb értékek a síkság keleti felén jellemzőek.

Bosznia-Hercegovina éghajlati térképe

A mediterrán klíma jellegzetessége a meleg, száraz nyár, ami a nyaralás szempontjából ideális célponttá teszi az Adriai-tenger partvidékét. A levegő hőmérséklete már májusban kellemes, nyáron 22–25 °C körül alakul, a 35 °C feletti csúcshőmérséklet sem ritka. A víz hőmérséklete nyáron átlagosan 25 °C körüli, de télen sem csökken 10 °C alá. A levegő hőmérséklete szeptembertől lassan csökkenni kezd, a tenger azonban még sokáig kellemesen meleg marad. Ősszel számolni kell hirtelen és tartós esőzésekkel is. Telente a hőmérséklet a tengerpart közelében ritkán csökken fagypont alá, a januári átlaghőmérséklet 3–9 °C között van, a havazás ezért ritkaságszámba megy. Hosszas esőzés azonban előfordulhat, ahogyan egész napos napsütés is.

A mediterrán klíma nemcsak az ország keskeny tengerparti, illetve partközeli sávjára jellemző, hanem a Neretva völgyében is érvényesül a déli irányban nyitott domborzatnak köszönhetően a folyó kanyarulatáig. Az ország legmelegebb települése a Neretva alsó folyása mentén elhelyezkedő Mostar. A napsütéses órák száma rendkívül magas, évi 2285, továbbá itt mérték az országos hőmérsékleti melegrekordot (46 °C-ot) is. A Neretva vizének hőmérséklete ugyanakkor a legmelegebb napokon sem emelkedik 17 °C fölé.

A tenger közelében a hőérzetet jelentősen csökkentik a jellegzetes helyi szelek. A bora a karsztos magaslatok felől érkező, hűvösebb levegőt szállító, leggyakrabban a téli időszakban előforduló bukószél, amely időnként olyan erős lehet, hogy akár komolyabb károkat is okozhat. A misztrál ezzel szemben nyáron, a tenger felől fújva gondoskodik a kellemes hőérzetről.

A Bjelašnica-csúcson található a Balkán legrégebbi meteorológiai állomása (a képen), amely egész Európát tekintve is egyike a legrégebbi ilyen létesítményeknek. Tornya 7 méter magas. Az állomás Julius Hann neves osztrák meteorológus és Philip Ballif osztrák víz- és talajmérnök kezdeményezésére 1894-ben kezdte meg működését. 1941-ben a németek elpusztították az építményt, annak korhű rekonstrukciója 1951-ben fejeződött be. Az 1984. évi XIV. Téli Olimpiai Játékok előtt átfogó fejlesztésen esett át. A délszláv háborúban súlyosan megrongálódott, rekonstruálását nemzetközi segítséggel 1999-ig végezték el, addig a NATO műveletében részt vett francia katonai kontingens támaszpontjául szolgált. 2005 óta hivatalosan része a Globális Éghajlati Megfigyelőrendszernek.

Az 1000 méter feletti magasságú, hegyvidéki éghajlatú területeken a nyár rövid és hűvös, a tél hosszú és hideg. A csapadék a leghidegebb évszakban hó formájában hullik, és az vastag rétegben májusig is megmarad. A januári átlaghőmérséklet -7 és -4 °C között, júliusban 9 és 14 °C között alakul. A hőmérséklet az ország leghidegebb helyén, a Bjelašnica-csúcson (2067 m) a legmelegebb nyári hónapokban sem haladja

meg a 10 °C-ot. A napsütéses órák száma a tengerparttól a szárazföld felé haladva, illetve a tengerszint feletti magasság növekedésével csökken. Az éves átlag a középső hegyvidéki területeken 1700–1900 óra.

A hegyvidéki régióban a legtöbb csapadék az év elején és ősszel hull. A rövid, esős periódusok azonban a nyári hónapokban is meghatározhatják a napi időjárást. Az éves csapadék mennyisége nyugaton a tenger felől, jellemzően a nyugati szelekkel érkező, páradús légtömegeknek köszönhetően magasabb, kelet felé haladva pedig fokozatosan csökken. A magashegységek esetében ez az érték 2000 mm körüli.

A csapadék megoszlásában jelentős különbség van a hegyek szeles (luv) és szélárnyékos (lee) oldala között – a tengerparti vonulatoknál akár háromszoros különbség is lehet az átellenes oldalakon mért éves átlagértékek között. A Dinári-hegység esetében nem ritka, hogy miközben a hegy egyik oldalán napokig zuhog az eső, a másik oldalon száraz hőség uralkodik.

A hegyvidékek között húzódó völgyekben, medencékben gyakori jelenség a ködképződés, különösen a reggeli órákban. Telente a nagyobb városokban a füstgázkibocsátásból származó szmog fokozza a ködképződést. Ilyenkor előfordul, hogy Szarajevóban csak a város legmagasabb épülete, az Avaz torony (172 m) emelkedik ki a ködből (*a képen*).

Vízrajz

Bosznia-Hercegovinát az útikönyvek előszeretettel emlegetik a „vizek országaként”. A területén fakadó gyógyhatású vizekre már a római korban fürdőket építettek. Az ország jelentős településeinek nagy részét is jellemzően egy vagy több folyó szeli át. Keleten a Drina, északon a Száva (*a képen*), nyugaton – egy rövidebb szakaszon – az Una határfolyóként is szerepet kap. A folyók vize az Adriai- és – a Duna közvetítésével – a Fekete-tengerbe ömlik, a két vízgyűjtő terület közötti vízválasztó a tengerparttal párhuzamosan, attól mintegy 40–60 kilométerre húzódik.

A Fekete-tenger vízgyűjtő rendszeréhez határozottan kontinentális jellegű folyók tartoznak. Vízszintingadozásuk nagy, a magas vízállás kora nyáron jellemző. A Szlovéniában eredő Száva – amely a horvát fővároson, Zágrábon is keresztülfolyik, majd Bosznia-

Hercegovinában a Dinaridák belső öve folyóinak vizét összegyűjtve a szerb fővárosnál, Belgrádnál torkollik a Dunába – a Balkán-félsziget legnagyobb vízhozamú, egyben leghosszabb folyója (940 km). 583 km-en keresztül hajózható, beleértve a bosznia-hercegovinai szakaszát, így a vízi közlekedésben és szállításban is meghatározó szerepet tölt be. A folyót – az országban egyetlenként – hosszabb gátrendszer övezi.

A Szávát tápláló, délről észak felé tartó boszniai folyók – az Una, az Orbász, a Boszna és a Drina – vízjárása ingadozó. Az Una folyó szépségéről dalok, költemények sokasága emlékezik meg, halakban gazdag, kenu- és raftingtúrák kedvelt helyszíne. Az Orbász a Vranica-hegy (2210 m) lábánál ered, felső szakaszán szűk völgyekben folyik. Számos kisebb folyóvíz táplálja, egyéb jelentősebb városok mellett Banja Lukán is keresztülfolyik. A Boszna folyó forrása Szarajevó közelében, az Igman-hegy (1510 m) lábánál található. Számos mellékfolyója közé tartozik a Szarajevót átszelő Miljacka. Az ország második leghosszabb folyója (346 km), a Drina Montenegróban ered, a Piva és a Tara folyók összefolyásától kezdi meg útját észak felé.

2014 májusában a Tamara/Yvette nevű ciklon okozta az elmúlt 120 év leghevesebb esőzéseit a régióban. A hirtelen lezúdult nagy mennyiségű csapadék miatt több balkáni országban is pusztító árvizek alakultak ki, a legnagyobb árhullám pedig a Boszna és a Száva folyón vonult le (a képen). Az anyagi kárt a délszláv háború által okozotthoz hasonlították: 100 ezer lakóház dőlt össze vagy rongálódott meg súlyosan, 90 ezer személyt pedig kitelepítettek, közülük 40 ezren tartósan nem tudtak visszatérni otthonukba. Az árvíz mellett súlyos károkat okozott a több ezer földcsuszamlás és sárlavina is. Járulékos veszélyforrást jelentett, hogy a katasztrófa során elmozdultak az aknaveszélyre figyelmeztető táblák, sőt az aknák is.

Hercegovina legjelentősebb folyója a Neretva, amely északról déli irányba nyit utat a Dinári-hegységből az Adria felé. A Jabuka-hegynél (1412 m) eredő forrásától eleinte nyugat felé folyik, majd a Jablanicai-tavat elhagyva veszi délnek az irányt. Alsó szakaszán jelentősen, egészen 150 méterig kiszélesedik. Átlagosan tízméteres mélysége itt nagyobb vízi járművek számára is hajózhatóvá teszi. Vízgyűjtőjéhez kevés, jellemzően rövid, a hegyek felől a tenger irányába tartó felszíni vízfolyás tartozik, amelyeket a központi vonulat peremén fakadó karsztforrások táplálnak. A mediterrán esőzések és a hóolvadás idején (a téli-tavaszi időszakban) ezek mellett számos nagy esésű, időszakos vízjárású patak fut le a magashegység oldalán. A folyók gyakori áradása az egyik legfőbb természeti veszélyforrás Bosznia-Hercegovinában.

A folyóvizekben bővelkedő ország állóvizekben szegény, a tavak összfelülete a területének csupán 0,12%-át teszi ki. A nagyobb tavak mindegyike mesterséges víztározó, folyók felduzzasztása révén hozták őket létre, emiatt mélységük széles határok között változik.

A legnagyobb bosznia-hercegovinai tó a közel 56 km^2 kiterjedésű Buško-tó (*a képen*), amelyet 1974-ben egy korábbi mocsaras területen alakítottak ki a horvát határ közelében, 716 méter tengerszint feletti magasságban. Mélysége átlagosan 11,5 méter, de a tó legmélyebb pontján eléri a 17 métert.

1968-ban hozták létre a Bileća- és a Rama-tavat, az ezzel járó területrendezésnek települések tucatjai estek áldozatul. A Bileća-tó a montenegrói határ közelében található, a Trebišnjica folyó felduzzasztásával alakították ki. Az ország második legnagyobb területű tava, amely 33 km^2-en terül el, mélysége eléri a 100 métert. A mai tómederben állt a 14. századi Kosijerevo kolostor, amelyet az elárasztás előtt Montenegróba telepítettek át. A Rama-tó Prozor város közelében található, a vele azonos nevű folyó táplálja. Felszíne csaknem 15 km^2, legnagyobb mélysége 70 méter, halakban kimondottan gazdag. A 13 km^2 felületű Jablanicai-tavat 1953-ban alakították ki a Neretva folyón. Alakja hosszan elnyúló, legnagyobb mélysége 70–95 méter között változik.

A természetes tavak – a Balkán-félsziget egyéb nagyobb tavaihoz hasonlóan – karsztos mélyedésekben alakultak ki, 9000 évnél fiatalabbak. Közülük a legnagyobb a Blidinje-tó, amely 1200 méter tengerszint feletti magasságban terül el, felülete 2 és 6 km^2 között változik.

Számos egyéb kisebb és nagyobb, sok esetben csupán kézilabdapályányi felületű tó található Bosznia-Hercegovinában. Különösen figyelemre méltóak a közép-boszniai Treskavica-hegyen a legutóbbi jégkorszakban keletkezett, 1500 méterrel a tengerszint felett található gleccsertavak (*a képen*).

Természetes növényzet és állatvilág

Az alapvető biogeográfiai és természetföldrajzi jellemzők alapján hatféle tájtípust különítenek el Bosznia-Hercegovinában: peripannon, dombvidéki, domb- és hegyvidéki, illetve mediterrán, szupramediterrán és mediterrán-montán. Ezek közül az első három a boszniai kontinentális területekre jellemző, míg a másik három a hercegovinai partvidékre. A szárazföldi területek 43%-át erdők borítják.

Az élőhelytípusok (biotópok) közül nyolcféle fordul elő: erdők; bozótosok és rétek; szárazföldi vizek (folyók és tavak); vizes élőhelyek (fertők, lápok és mocsarak); tengerparti és tengeri ökoszisztémák; (hegyi) tundrák és sziklahavasok; mezőgazdasági ökoszisztémák; városi ökoszisztémák. Mindez rendkívüli sokszínű élővilág lehetőségét teremti meg, amihez az is hozzájárult, hogy a legutóbbi eljegesedés[1] idején a Balkán-félsziget szinte egész Európa vegetációjának szolgált menedékül. Bosznia-Hercegovina biodiverzitás szempontjából Európa egyik leggazdagabb országának számít, számos fajnak és alfajnak ad otthon, beleértve endemikus fajokat is. Az ország területén több mint száz fafajta megtalálható.

A szerb luc (Picea omorika) endemikus reliktum, amely a harmadidőszakból maradt fenn. Természetes élőhelye ma kizárólag Bosznia-Hercegovina és Szerbia határvidékére, a Drina folyó völgyére korlátozódik. Dísznövényként egész Európában elterjedt.

A bosnyák liliom (Lilium bosniacum) Bosznia-Hercegovinában őshonos növény (a képen). Bosnyák nemzeti szimbólum, a 14. században helyet kapott a Kotromanić-uralkodóház címerében is.

A peripannon zóna vízfolyásai mentén éger, fűz és nyár alkotta ártéri erdőtársulások, az alsó térszíneken többnyire degradált erdőtársulások találhatóak. A magasabb térszíneken nyugaton kocsányos és kocsánytalan tölgy, valamint közönséges gyertyán a jellemző őshonos fafajok, keleten (ahol kevesebb a nedvesség) ezzel szemben magyar tölgy, molyhos tölgy és (magasabban) keleti gyertyán él nagy számban.

Az emberi tevékenység hatására ezeknek a növénytársulásoknak a területei jelentősen csökkentek, helyüket sokfelé kopár térszínek, degradált erdőtársulások, cserjések vették át, illetve szántóföldek, szőlőskertek és gyümölcsösök is létesültek. Az egykori füves pusztákat búza, kukorica, szója és repce termelésére hasznosították, valamint az árterek, mocsaras területek méretét – a mezőgazdasági hasznosíthatóság érdekében – szintén jelentősen csökkentették.

A domb- és hegyvidékeken jellemző a hűvösebb, csapadékosabb éghajlat és a nagyobb páratartalom. A függőleges éghajlati övezetesség a növénytakaróban is tükröződik. A lombhullató erdők (tölgy, gyertyán, bükk) határa 800 méter magasságban húzódik. Az éghajlati adottságok különösen a bükkösök számára kedvezőek, ezért a legnagyobb területet ezek foglalják el. E fölött található a vegyes (lombhullató és örökzöld) erdők öve. A legelterjedtebbek a zömmel bükkből és jegenyefenyőből álló társulások, míg a hidegebb-nedvesebb helyeken (jellemzően

[1] A mintegy 20 ezer évvel ezelőtt véget ért utolsó glaciális maximum idején Észak-Európát jégtakaró borította, Közép- és Kelet-Európában tundra, illetve sztyeppe volt jellemző. A legészakibb összefüggő erdőség a Balkánon tudott fennmaradni.

karsztos mélyedésekben) a bükk és a lucfenyő alkotta társulások jellemzők. 1200 méter magasságig húzódik a tűlevelű erdők öve, amelynek jellemző fajai az erdeifenyő, a jegenyefenyő és a lucfenyő. Az erdő felfelé haladva a növekvő erősségű szél és a csökkenő hőmérséklet miatt egyre ritkul, 1200 méter fölött már a füves társulások, kopár felszínek jellemzők, illetve a fásszárúak közül 1600 méterig – a zord körülmények között már cserjeszerű megjelenésű – bükk, valamint a boróka és a törpefenyő fordul elő.

A tengerparti területek természetes növényzete felépítésében és életritmusában alkalmazkodott a mediterrán térségben a nyári időszakban tapasztalható hosszas szárazsághoz. Az őshonos fásszárú növények közül a térségre jellemző az örökzöld magyaltölgy, a tengerparti fenyő és a ciprus. Ezek társulásai azonban napjainkra már csak töredékesen maradtak meg, helyüket a mediterrán – sűrű, örökzöld, gyakran tüskés, magas illóolaj-tartalmú fajokból álló – bozótosok[2] vették át *(a képen*). A degradációs folyamatok további fejlődésével ezek helyén sokfelé már alacsony bokros-füves társulásokat és kopár térszíneket találunk. A mediterrán területekre jellemző növényzet a Neretva völgyében behatol az ország belsejébe is.

Az állatvilág a Száva menti síkságon hazánkéhoz hasonló, majd dél felé haladva egyre inkább előtérbe kerülnek előbb a karsztokra, majd a mediterrán térségre jellemző élőlények. Az átmeneti jellegnek megfelelően közép-európai, elő-ázsiai és észak-afrikai fajok is előfordulnak az ország területén. A nagyobb emlősállatok közül a nagy számban élő szarvas, őz, vaddisznó, róka mellett vidra, vadkecske, vadmacska, hiúz, farkas és medve is honos. A magasabb hegységek jellegzetes állata a zerge. A tavak és a folyók halakban gazdagak, a leggyakrabban kifogott halfajok a ponty, a sügér és az angolna. A változatos természeti környezet számos madárfajnak kínál élőhelyet, továbbá egyes költöző madarak vonulási útvonala is erre halad. A déli területeken gyakoriak a kígyófélék, köztük két mérgeskígyó, a foltos és a homoki vipera. Hercegovinában a fekete özvegy mérges pók is előfordul.

A nagyragadozók száma a 20. században jelentősen visszaesett. Napjainkban mintegy 400 farkas és 1000 barnamedve él Bosznia-Hercegovinában. A kárpáti hiúzok száma néhány tucatra tehető, míg a balkáni hiúz bosznia-hercegovinai előfordulásáról még nincs hivatalos adat.

[2] A karbonátos kőzeteken kialakult társulásokat garrigue, a szilikáton kialakultakat pedig macchia néven ismerhetjük.

A természeti környezetet számos veszély fenyegeti: a nem környezettudatos föld- és erdőhasználat, a természeti erőforrások kizsákmányolása, az élőhelyek átalakítása, az invazív idegen fajok terjedése, a nem megfelelő hulladékgazdálkodás, az erdő- és bozóttüzek, valamint az orvvadászat és -halászat. Az élővilág ráadásul még nem heverte ki a délszláv háború következményeit sem, az elsősorban az erdőtüzek és az aknatelepítés által okozott hatalmas pusztítást. A legjelentősebb probléma az erdőterületek pusztulása, ami elsősorban a klímaváltozásra és az átgondolatlan fakitermelésre vezethető vissza. Jelenleg 5000 km^2 olyan egykori erdőterületet tartanak nyilván, amelyen jelenleg már nem található fa.

Természeti erőforrások

Bosznia-Hercegovina legértékesebb természeti erőforrása a termőföld: az ország területének 43%-át vonták be a mezőgazdasági művelésbe. A megművelt terület legnagyobb része szántóföld és kert (47,1%), legelő (27,2%), illetve rét és kaszáló (20,8%), míg a gyümölcsösök (4,6%), a szőlőültetvények (0,2%) és a tógazdaságok (0,1%) részesedése nagyságrendileg kisebb.

Ezzel szemben a művelésbe bevont földterület kevesebb, mint egyhetede számít értékesnek. 200 ezer hektárnyi termőföld árvízveszélyes helyen található, a talajok 70%-a pedig erózióval érintett. A legkiterjedtebb szántóföldek a Száva mentén találhatók, nem véletlenül hívják ezt a régiót az ország „éléskamrájának”.[3] Szintén sokoldalú növénytermesztésre alkalmas a Neretva alföldje (*a felső képen*), itt az észak felől védett medencékben a dohány mellett más melegkedvelő haszonnövények is jól termeszthetők, viszont a magashegységekben szinte kizárólag csak pásztorkodó állattenyésztésre van lehetőség (*az alsó képen*). A földterület hasznosíthatóságát korlátozza továbbá, hogy az ország területének 2%-a napjainkban is aknaveszélyes. A szintén jelentős értéket képviselő erdők és egyéb, fával borított területek 72%-a állami tulajdonban van. Az erdők 62%-a lombhullató, 38%-a tűlevelű fajokból áll. A rendelkezésre álló faanyag sokfélesége és magas minősége sokoldalú hasznosítást tesz lehetővé.

[3] Az egy háztartásra vetített mezőgazdasági terület mérete itt kétszerese az országosa átlagnak.

Bosznia-Hercegovina ásványkincsekben is gazdag ország, számos vastartalmú és egyéb ércet, valamint nem fémes ásványt, illetve energiahordozót bányásznak a területén. A térségben már az ókorban is jelen lévő ércbányászatnak a középkorban jelentős lendületet adott a nemesfémek iránti növekvő kereslet. A 14–15. században vezető gazdasági ágazattá vált az ólom-, a réz- és az ezüstbányászat, ekkor létesültek a közép-boszniai (Kamenica, Olovo, Ducina, Deževice) és kelet-boszniai medencék (Srebrenica) bányái. A második világháborút követő iparosítás, valamint a délszláv háborút követő újjáépítés alapját is a bányászat teremtette meg.

Az ércbányászat (vas, ólom, cink) legfontosabb központjai Ljubija és Vareš. Minőségi vasércekből az ország kétmilliárd tonna tartalékkal rendelkezik. Ugyancsak kiemelkedően jelentős a bauxitvagyona, amelyből mintegy 41 millió tonna tartalék áll rendelkezésre. A pirofillit, az azbeszt és a kaolin kitermelése már a jugoszláv időkben is kiemelkedő volt, az államszövetség össztermelésének 100, 70, illetve 47%-át biztosította. Jelentős mennyiségben állnak rendelkezésre emellett olyan alapanyagok, mint a kvarchomok, a gipsz, a márga, a márvány és a dolomit.

Hagyományosan jelentős iparág továbbá a kősótermelés. A sóbányászat központja Tuzla térsége, a város elnevezése is a török nyelvben só jelentéssel bíró „*tuz*” kifejezésre vezethető vissza. A város a környékén felszínre törő sós forrásokról is nevezetes. Az 1885-ben alapított Solana Tuzla gyár a mai napig működik, termékei világszerte ismertek (*a képen*). Az egykori Jugoszlávia teljes sótermelése Bosznia-Hercegovinából származott.

Bosznia-Hercegovina teljes szénkészletét (amelynek 45%-a barnakőszén és 55%-a lignit) 5 milliárd tonnára becsülik, amelynek mintegy fele termelhető ki. Zenica közelében van a legjelentősebb barnaszén-előfordulás, a szénvagyon 40%-a itt található. Kőolaj-kitermelés viszont jelenleg nem folyik, holott annak nagy hagyományai vannak, és az ország jelentős készletekkel rendelkezik.

A kőolajlelőhelyek feltárása 1889-ben kezdődött, 1892-ben pedig már megépült a brod-i kőolaj-finomító. Nagyobb mennyiségű kőolajat később Tuzla környékén találtak, a kitermelés 1943-ig folyt. A második világháborút követően Észak-Boszniában külföldi hitelből lefolytatott két nagyobb kőolajkutatási projekt eredményeként megállapították, hogy a Dinári-hegységben négy lelőhelyen összesen 50 millió tonna kőolaj áll rendelkezésre. A kitermelés megkezdését a délszláv háború meghiúsította, az csak két évtized elteltével került újra napirendre.

Az ország villamosenergia-termelése részben a széntartalékon, részben a vízenergia széles körű hasznosításán alapul, utóbbi az összes energiatermelés 44%-át biztosítja. A megújuló energiaforrások közül a szélenergiában is jelentős lehetőségek rejlenek, szakértői becslések szerint 900 MW energiát lehet szél segítségével előállítani. Szélerőművek telepítésére különösen

Livno, Tomislavgrad, Mostar és Trebinje térsége alkalmas, az első szélerőmű 2018-ban létesült. A napenergiával azokon a területeken érdemes számolni, ahol a napsütéses órák száma meghaladja az évi 2300-at. Kisebb napelemparkokat 2012 óta telepítenek a középső és a déli országrészben. Jelenleg a szél- és a napenergia segítségével az ország összes energiatermelésének mindössze 2%-át állítják elő.

A geotermikus energiát egyelőre nem alkalmazzák villamos energia termelésére. A földtörténeti középkorból származó földfelszín alatti víztároló képződmények 35–50 °C hőmérsékletű termálvizét viszont régóta használják rekreációs és gyógyászati célokra. A Szarajevó melletti Ilidža termálvizét (*a képen*) már a római korban is hasznosították.

LÁNGNÉ PETRUSKA SZIDÓNIA

TELEPÜLÉS- ÉS GAZDASÁGFÖLDRAJZ

Településföldrajz

A római kort megelőzően az ország területén a folyók mentén jellemzően gólyalábas házakat, a magaslatokon dombvárakat építettek. A római hódítást követően a településeket már más szempontokat mérlegelve – például katonai szempontból kedvező helyen, vagy (gyógy)vízforrások környékén – alakították ki. A városok fejlődése a 14. század közepétől a gazdasági-kereskedelmi folyamatok intenzívebbé válásával jelentős lendületet kapott, a fejlődést azonban a török hódítás megállította, illetve más irányba terelte. A városok fejlődésében ekkortól erős iszlám hatás érvényesült, ami többségük, köztük a 17. század közepére 80 ezer fős népességével a legjelentősebb bosznia-hercegovinai várossá vált Szarajevó esetében ma is szembeötlő (*a képen*). Az Oszmán Birodalom virágkorában a városok száma megháromszorozódott, míg annak válságával stagnálni kezdett, a városi lakosság aránya viszont folyamatosan nőtt. Ennek egyik oka a vidéken élők városokba költözése volt, a másik pedig, hogy az Oszmán Birodalom számára „elvesztett területekről" Bosznia-Hercegovinába vándorlók a városokban telepedtek le. 1878-ra a népesség körülbelül 10%-a élt városokban, összesen hét város lakosságszáma haladta meg az 5000 főt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia uralma alatt Szarajevó ugrásszerű fejlődésnek indult (*a képen*), továbbá a vasútépítéshez és a bányászathoz kapcsolódóan új, többnyire kisebb méretű városok jöttek létre. Vidéken a félnomád, extenzív állattartás visszaszorulása és egyéb tényezők (például a népességmozgások) állandó, a korábbiaknál nagyobb méretű települések létrejöttét eredményezték. Az iparosodás következtében sokan elhagyták a mezőgazdasági szektort, míg az 1919-es földreform a földbirtokok felaprózódását eredményezte. 1921-ben a három legnagyobb város Szarajevó (66 ezer lakos), Mostar (18 ezer lakos) és Banja Luka (18 ezer lakos) voltak.

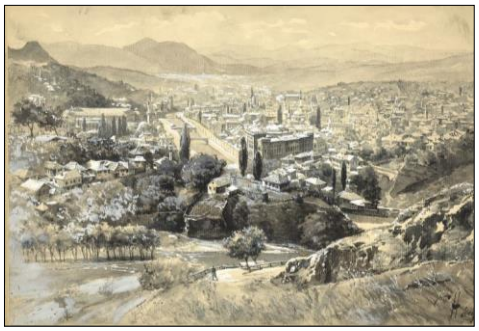

A második világháború során a középületek többségét lerombolták, a lakásállomány 40%-a pedig elpusztult. A háborút követő iparosítás a városi lakosság arányának gyors növekedéséhez vezetett, sokan áramoltak ugyanis a vidéki településekről a városokba a jobb megélhetés és a lakáshoz jutás[4] reményében. A jugoszláv időszakban a három hagyományos nagyváros, Szarajevó, Mostar, Banja Luka mellé felzárkózott két jelentős iparváros, Tuzla és Zenica. A kisebb városok közül – előnyös fekvésüknek is köszönhetően – Bihać, Brčko, Bijeljina és Prijedor tettek szert kiemelt jelentőségre.

Az új utak, vasutak épülése új városok kialakulását is eredményezte, Banovići például ennek köszönheti ugrásszerű fejlődését. A falvak arculata és funkciói szintén jelentősen megváltoztak. Számos hegyvidéki kistelepülés elnéptelenedett, míg a völgyekben és medencékben új, jellegzetesen elnyúló alakú falvak jöttek létre. A jobb megélhetési és munkalehetőségekre alapozva a városok körüli települések lakossága jelentősen felduzzadt.

A multikulturális városok közösségi tereinek és szimbolikus jelentőségű építményeinek célzott pusztítására a 20. században amerikai kutatók új fogalmat alkottak a genocídium mintájára: ez az urbicídium. Célja, hogy az eltérő kultúrájú népcsoportok békés egymásra találását hosszabb távon is lehetetlené tegye. A jelenséget leggyakrabban a délszláv háború során Bosznia-Hercegovinában történt eseményekkel szemléltetik, példaként pedig a mostar-i Öreg híd lerombolását hozzák fel.

A délszláv háború során a vegyes lakosságú települések, illetve a nagyobb városok különösen nagy háborús veszteségeket szenvedtek el. Míg korábban a népek és a vallások békés egymás mellett élése jellemezte őket, a háborús időszakban a nacionalista pusztítások céltáblává váltak (*a képen*). Lakosságukból leginkább az Észak- és Közép-Boszniában, illetve a Drina mentén található települések veszítettek. Ezzel szemben a sok belső menekültet befogadó településeken – jellemzően a városokban, mint például Banja Luka vagy Bijeljina – jelentős volt a népesség növekedése. A részben önkéntes alapon végbement, sok esetben viszont kényszerű áttelepítéssel végrehajtott népességcsere számos aprófalu elnéptelenedésével járt (mára ezek némelyike a többségi társadalomtól elkülönülő csoportokkal újra benépesült). Mindez a lakosság etnikai homogenizációjával járt együtt.

[4] Bosznia-Hercegovinában 1946 és 1991 között 850 ezer lakás épült.

A délszláv háborút lezáró daytoni békemegállapodás révén létrejött önálló Bosznia-Hercegovinát két eltérő belső szerveződésű államalkotó entitás és egy különleges státuszú körzet alkotja (*a képen*). A 26 110 km^2 területű Bosznia-Hercegovinai Föderáció (FBiH[5]) 10 kantonból áll, amelyek legkisebbike, Posavina elválik a magterülettől. A 24 641 km^2 területű (boszniai) Szerb Köztársaság (RS[6]) két, csaknem azonos méretű entitásrészből áll. Mindkét entitás esetében a két entitásrész közötti szárazföldi összeköttetés a jogilag mindkét entitáshoz tartozó, állandó nemzetközi ellenőrzés alatt álló, 493 km^2 területű Brčkoi Körzeten keresztül biztosított. A belső határok bizonytalansága miatt az entitások és a körzet területének összege 35 km^2-rel meghaladja az ország összterületét (51 197 km^2 szárazföld és 12 km^2 felségvíz).

Az entitásközi határ átrajzolta a nagyvárosok vonzáskörzeteinek határait, az egykori központjuktól elválasztott területek új központok felé kezdtek gravitálni. Szarajevó, Mostar és Tuzla vonzáskörzeteit a területi átrendezés jelentősen megcsonkította. Banja Luka viszont a folyamat nyertesének tekinthető: 1998-tól de facto társfőváros[7], és bár elveszítette egykori vonzáskörzetének jelentős részét, de újakat is nyert annak révén, hogy Tuzla a másik entitásban maradt. Az új ország fővárosának, Szarajevónak a lakossága a közel négyéves blokád és ostrom következtében a több mint 400 ezer főről 300 ezer fő alá csökkent,[8] gazdasága szinte megsemmisült, keleti területeit és vonzáskörzetének egy részét elvesztette.

Az új közigazgatási rendszer révén számos, korábban adminisztratív funkcióval nem, vagy csak korlátozottabb mértékben rendelkező település lépett előre a hierarchiában. A Föderáció területén kantonokat hoztak létre, az újonnan létrejött kantonális központok erőteljes funkcióbővülését elsősorban önmaguk és vonzáskörzetük mérete korlátozza. Öt 20 ezer főnél kisebb város is kantonális központtá vált, köztük a legkisebb Orašje (Posavina kanton) mindössze 3000 fős lakossággal. Banja Luka entitási székhellyé válása előnyös a Föderációba került Bihać város szempontjából, mert kiléphetett a közeli nagyváros árnyékából, míg az RS-ben maradt Prijedor jelentősége viszont csökkent. Hátrányos helyzetbe kerültek a központjukat vesztett, perifériára került területek is, mint a Drina mente vagy Kelet-Hercegovina. Az 1992 előtt jelentős regionális központnak számító Trebinje és Bugojno az új közigazgatási rendszerben elveszítette jelentőségét.

[5] Federacija Bosne i Hercegovine.
[6] Republika Srpska.
[7] Az RS kormányának székhelye 1998-ig a Szarajevóhoz közeli Pale volt.
[8] A főváros lakossága a 2013-as népszámlálási adatok szerint 275 ezer fő.

Napjainkban 6141 települést tartanak nyilván az országban. Ezek közül mindössze 110 a városok száma, 542 pedig lakatlan. 100 km^2-re átlagosan 12 település jut. A népesség körülbelül fele él a falvakban, amelyek lakossága öt kivételtől eltekintve 5000 fő alatti. Ez a szétaprózott településszerkezet a fentebb tárgyalt történelmi, társadalmi, gazdasági és természeti okokkal magyarázható.

A 2013. évi népszámlálás adatai szerint 3,5 millió lakosú Bosznia-Hercegovina a legritkábban lakott európai országok egyike. Mivel a fiatalok elvándorlása és a lakosság elöregedése súlyos problémát jelent, a népesség napjainkban már csupán 3,4 millió főre becsülhető. A népsűrűség már 2013-ban sem érte el a 70 fő/km^2-t, jelenleg 67 fő/km^2-re teszik. A negatív demográfiai tendencia hatását regionális aránytalanságok tetézik: míg az öt legnagyobb város, Szarajevó, Banja Luka, Tuzla, Zenica és Mostar jelentősége egyre nő, addig számos térség provincializálódik.

Bosznia-Hercegovina városai esetében nagyjából érvényesül a Zipf-féle összefüggés a rang és a méret között. A George Kingsley Zipf (1902–1950) amerikai nyelvész által leírt jelenség szerint a természetes nyelv szavainak előfordulási gyakorisága fordítottan arányos a gyakorisági rangsorban elfoglalt helyükkel. A törvényszerűség fennáll a városok rangja és mérete között is, Bosznia-Hercegovina esetében például a második legnagyobb város, Banja Luka lakossága Szarajevóénak a fele, míg az ötödik Mostar lakossága ötöde a fővárosénak.

A városokat jellegük szerint vizsgálva megkülönböztethetünk termelő (például Ljubinje), bányász- (például Banovići), ipari (például Brod), kereskedelmi (például Brčko, *a képen*), valamint szerteágazó funkciójú városokat. Különleges kategóriát képvisel Neum, ahol a turisztikai ágazat dominál, illetve a gyógyvizéről, gyógyfürdőjéről híres Fojnica, ahol az egészségügyi ágazat.

A falvak esetében funkció szerint hegyvidéki, illetve klasszikus agrárfalvakról, külvárosias településekről és valamely nem mezőgazdasághoz kapcsolódó meghatározó tevékenységen alapuló falvakról (például bányászfalvak, üdülőfavak) beszélhetünk.

Mezőgazdaság

A második világháború előtti időszak örökségeként a szocialista Jugoszlávia megalakulásakor Bosznia-Hercegovina agrárszektorát többnyire kisebb magángazdaságok alkották, így az ágazat a hazai szükségleteket sem volt képes kielégíteni. Az 1950-es évektől azonban ez megváltozott, az állattenyésztést, illetve a zöldség- és gyümölcstermesztést érintő fejlesztéseknek köszönhetően húsból, tejtermékekből, gyümölcsökből és zöldségekből még exportálni is tudtak. Az erdészeti szektorban szintén jelentős fejlesztésekre került sor. A délszláv háború természetesen a mező- és erdőgazdaságban is jelentős károkat okozott.

Napjainkban a háztartások 15,4%-a jelölte meg a mezőgazdaságot és a halászatot a fő tevékenységeként. A művelésbe vont földterület nagy része magántulajdonban van, 350 ezer háztartás között oszlik meg. A mezőgazdaság a GDP-hez 6%-kal járul hozzá, miközben 18% a részesedése a foglalkoztatásból. Az ágazat részesedése az importból 4%, az exportból mindössze 2% körüli. Az ország agrártermékekből jelenleg is behozatalra szorul.

Bosznia-Hercegovinában hatféle mezőgazdasági régió különíthető el: síkságok (11,3%), dombságok (19,1%), dombos-hegyes területek (10,2%), hegyi területek (50,6%), mediterrán hegyi területek (6,5%) és mediterrán területek (2,3%). Ezek jelentősen különböznek egymástól nemcsak a termeszthető növények, de a gazdálkodás módja tekintetében is: a hegy- és dombvidékeken inkább a hagyományosabb, míg a sík területeken a modernebb művelési módok jellemzők.

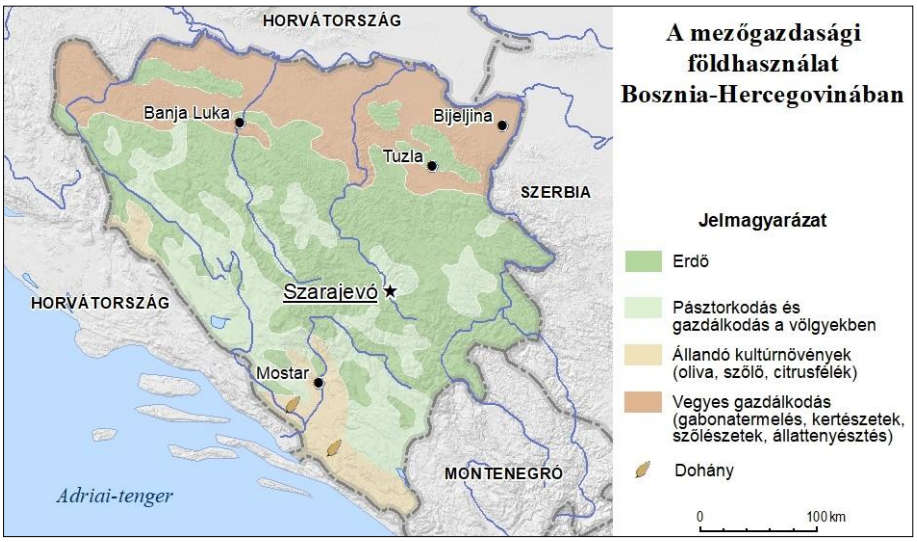

A megművelt terület 58%-án gabonaféléket termesztenek, ezt a takarmánynövények követik 26%-kal, a zöldségfélék 15%-kal és az ipari növények 1%-kal. A gabonafélék közül a legjelentősebb mennyiségben búzát és kukoricát termesztenek – előbbi a lakosság élelmezése, utóbbi az állatállomány takarmányozása szempontjából kulcsfontosságú.

A legjövedelmezőbb mezőgazdasági ágazat a zöldségfélék termesztése. Az országon belüli jelentős éghajlati különbségeknek köszönhetően számos zöldségféle esetében szinte folyamatos termesztésre nyílik lehetőség. A zöldségtermő területek több mint felén burgonyát termesztenek, ezt követi a bab (11%), a káposzta és a hagymafélék (7-7%), a paradicsom és a paprika (5-5%), az uborka (4%), majd a répafélék, a fokhagyma, a borsó, a saláta, a dinnye és a spenót.

Az ipari növények közül a legjelentősebb a szója és a dohány. Kizárólag genetikailag nem módosított (GMO-mentes) szóját termesztenek, ami az ugyancsak GMO-mentes tej-, hús- és tojástermelés alapja. Az olajnövények közül a repce termesztése terjedt el, a napraforgó csak szórványosan fordul elő. A dohány iránti kereslet ugyan csökken, de a termesztése még napjainkban is jelentősen hozzájárul a gazdaságok bevételéhez. A takarmánynövények közül a legfontosabb a silókukorica (az össztermelés több mint fele), ezt követik a hüvelyesek, majd a lucerna.

A gyümölcstermesztés az elmaradott módszerek és a változó minőség miatt kevésbé jövedelmező, mint a zöldségtermesztés, bár egyre keresettebbek az őshonos fajták és az organikusan termelt gyümölcsök. A legnagyobb területen (44%) szilvát termesztenek, ettől kevéssé van elmaradva az alma termőterülete, a harmadik legjelentősebb gyümölcs a körte (12%). Délebbre az olíva, a citrusfélék és egyéb déligyümölcsök is megjelennek (*a képen*), továbbá a bogyós gyümölcsök (málna, eper) is egyre inkább elterjedtek. Bosznia-Hercegovina napjainkban már jelentős málnatermelő országnak számít.

A mezőgazdasági ágazat bevételeinek 37%-a származik az állattenyésztésből. A jó minőségű rétek és legelők kiemelten a szarvasmarhatartás számára kínálnak ideális feltételeket, a hegyi pásztorkodás és az istállózó állattartás egyaránt jellemző. Egyes térségekben hagyományosan ez az ágazat biztosítja a lakosság megélhetését, az országban több őshonos haszonállatot is tenyésztenek. Jellemzőek a vegyes profilú, hús- és tejtermeléssel is foglalkozó gazdaságok. Kis méretük miatt azonban a termelés nem eléggé versenyképes, ráadásul hazai forrásból nehéz kielégíteni a takarmányigényt.

Az állattartáshoz kapcsolódó fő termékek a tej, a tojás, a gyapjú és a méz. 2019-ben 1 millió juhot, 540 ezer sertést, 430 ezer szarvasmarhát, 72 ezer kecskét, 14 ezer lovat és 22 millió szárnyast tartottak. A méhészkedés egyre elterjedtebb, részben kiegészítő, részben szabadidős tevékenységként.

A klimatikus viszonyok, a jó állapotban megőrzött termőterületek, továbbá a nagyszámú őshonos fajta jó feltételeket biztosít a mezőgazdasági termeléshez. A fejlődés gátját a kedvezőtlen birtokszerkezet, a rossz technológiai felszereltség, illetve az importtól való magas fokú függés jelenti.

Ipar

A jugoszláv államszövetségen belül Bosznia-Hercegovina az egyik legelmaradottabb tagköztársaságnak számított. Gazdasági fejlődésének, illetve ipari átalakulásának jelentős lendületet adott, hogy az 1950-es években a szövetségi kormány – a tagköztársaság stratégiailag előnyös, központi fekvésére tekintettel – jelentős erőfeszítéseket tett Bosznia-Hercegovina iparának fejlesztése érdekében. Ez elsősorban az alapanyaggyártó ágazatok fejlesztésére irányult. A legnagyobb ipari létesítményeket a nyersanyagok közelébe építették, így az egykori Jugoszlávia legnagyobb vaskohászati kombinátja a vasérc- és szénbányák közelébe, Zenicába települt. Hasonló okokból létesítettek hatalmas só- és szénvegyészeti üzemeket Tuzlában, vagy vált jelentős bútor-, cellulóz- és papíripari központtá Banja Luka. Az ország központi fekvésére és a védelmi szempontból előnyös terepviszonyokra tekintettel az 1950-es évektől számos hadiipari üzem is létesült a területén. Bár megjelentek olyan új iparágak is, mint az elektromos-, a gép-, az autó- és a légi közlekedési ipar, összességében azonban a nyersanyag és félkész termékek gyártása dominált, a húzóágazatok az energetikai szektor és a fémfeldolgozás voltak. A nem kellően diverzifikált, központilag tervezett gazdasági szerkezet, illetve a belső piacra történő túlzott támaszkodás hátrányaira azonban már az 1960-as években bekövetkezett első jelentősebb gazdasági válság rávilágított.

A délszláv háború súlyos csapást mért Bosznia-Hercegovina ipari és gazdasági infrastruktúrájára is. A termelés drasztikusan visszaesett, sokan váltak munkanélkülivé és/vagy hagyták el az országot, miközben az illegális gazdasági tevékenységek (csempészet, feketegazdaság) jelentős teret nyertek. A gazdaság 1996-tól indult ismét növekedésnek, ami a későbbiekben több alkalommal is megtorpant, illetve jelentős visszaesés is bekövetkezett.

Jugoszlávia egyik legnagyobb autógyára, a Tvornica Automobila Sarajevo (TAS) a Szarajevóhoz közeli Vogošća településen működött. Az üzemegységben 1972 és 1992 között több mint 300 ezer gépkocsit állítottak elő a vállalatban 49%-os tulajdonrésszel rendelkező német Volkswagen cég licence alapján. A délszláv háborút követően a vállalat 1998-ban – a Volkswagen immár 58%-os részesedése mellett – kezdett ismét működni Volkswagen Sarajevo néven. A tömeggyártás 2008-ig, az EU és Bosznia-Hercegovina közötti vámegyezmény megszűntéig tartott, azt követően az üzem átállt gépjármű-alkatrészek gyártására.

Az elmúlt évtized folyamán helyreállították a háború előtti ipari infrastruktúrát, ami fellendítette a bányászatot (só, szén, vas), a kohászatot, a fém- és fafeldolgozó ipart, valamint a gép- és autóalkatrész-ipart. A könnyűipar, valamint az építőipar is fejlődésnek indult. A fő ipari központok Szarajevó, Zenica, Tuzla és Banja Luka voltak és maradtak.

A fémipar hagyományosan a legjelentősebb és a legsikeresebb ipari ágazat, amelynek részesedése az exportból 34%, de az elektromos ipar is lendületesen fejlődik. A gyártás során a hozzáadott érték az autóipari fém alkatrészek, gépek és gépalkatrészek esetében a legmagasabb. Az autóipar több mint 10 ezer munkavállalót alkalmaz. A fém- és az elektromos ipari export értéke 2020-ban

összesen 950 millió eurót tett ki. Az ágazat jellegzetes képviselője a Prevent Group nemzetközi vállalat, amely 1999-ben Zenicában nyitotta az első bosznia-hercegovinai termelőüzemét, mára pedig 15 helyszínen 6500 munkavállalót foglalkoztat. Kezdetben gépkocsi-üléshuzatokat gyártott, a paletta azonban később jelentősen bővült, például különféle autóalkatrészekkel és hajókkal.

A kohászati üzemek a bányaterületek, Zenica, Mostar, Jajce, Banja Luka és Tuzla térségében találhatók. Az ArcelorMittal Zenica (*a képen*) az egész nyugat-balkáni régió egyik legnagyobb acélgyára. Az ország legfontosabb alumíniumipari üzemei az Aluminij Mostar és az Alumina Zvornik.

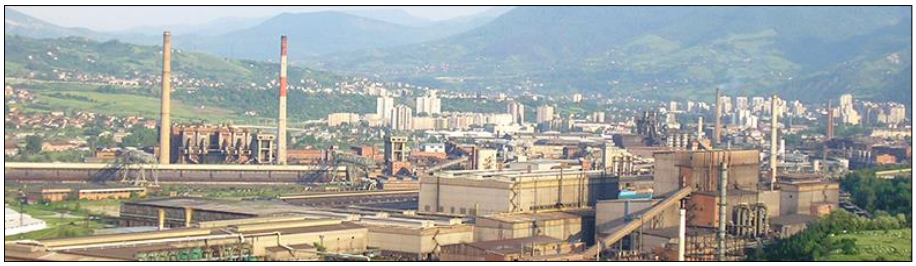

A fakitermelésnek, -feldolgozásnak és -exportnak jelentős hagyományai vannak Bosznia-Hercegovinában, a legnagyobb volumenű export a fémipar mellett hagyományosan a faiparban realizálódik A termékek széles skáláját állítják elő a brikettféléktől a parkettán, nyílászárón keresztül a finoman megmunkált bútorokig. A faipar stratégiai célja a magasabb áron értékesíthető késztermékek arányának növelése a kivitelben. Az iparágban országszerte jellemzően kis- és középvállalatok működnek, jelentős faipari központok Prijedor, Banja Luka, Maglaj, Travnik, Foča, Rogatica és Drvar környéke. Vezető brandként az 1901-ben alapított, Donji Vakuf-i székhelyű Malak Janj faipari vállalat ismert, amely bútorok és nyílászárók széles palettáját kínálja. Számos kisvállalkozás gyárt hagyományos, művészi intarziás fabútorokat (*a képen*).

A papír- és grafikai ipar különösen Prijedor, Maglaj, Kotor Varoš, Banja Luka és Grude környékén jelentős. Az ágazat jó lehetőségeket kínál a külföldi befektetők számára is. A szektor legjelentősebb vállalata a több mint ezer főt foglalkoztató grude-i Violeta, amely a higiéniai termékek tekintetében regionális vezető szerepet tölt be.

Az élelmiszeripar az egyik legrégebbi iparág Bosznia-Hercegovinában, de a délszláv háború ebben az ágazatban is komoly károkat okozott. A piacok elvesztése és az üzemek lerombolása mellett a privatizáció és a csökkenő üzemméret is hozzájárult ahhoz, hogy az ágazatnak nem sikerült visszanyernie a régi jelentőségét.

Az élelmiszeripar szempontjából legjelentősebb városok Szarajevó, Gradačac, Velika Kladuša, Mostar és Banja Luka. A tejtermelés a legeredményesebb élelmiszeripari ágazat, és az egyetlen, amely esetében az export mennyisége meghaladja az importét. Tehenet mintegy 100 ezer háztartásban tartanak, ezek harmadában kereskedelmi célból is foglalkoznak tejtermeléssel. A tejüzemek kapacitása évi 420 millió liter. A pasztőrözött és ultrahomogénezett tej teszi ki a termelés 56%-át, a joghurt, a tejföl és egyéb fermentált tejtermékek, valamint a sajtok részesedése egyaránt 20-20%. Igen népszerűek a hagyományos, tájjellegű sajtok: a livno-i kemény, a travnik-i lágy, valamint a nevesinje-i érlelt juhsajt (sir iz mijeha, *a képen*). Felfutóban van a szárnyastartás, amely hazai és külföldi piacra is termel. A hústermelés az Európai Unió sztenderdjei szerint folyik, a nyershús és a húskészítmények összesített termelése meghaladja az évi 18 ezer tonnát.

A rendkívül változatos élővilág sokféle kiváló minőségű gyógyászati célú és aromás növény, gomba, erdei gyümölcs, fűszernövény és méz gyűjtését és termelését teszi lehetővé. A bortermelés 45%-át vörös, 55%-át fehér borok teszik ki. A legnevesebbek a Žilavka (fehér), valamint a Blatina és a Vranac (vörös) szőlőből készülők, amelyek Hercegovinát az elismert szőlő- és borvidékek sorába emelik. Emellett természetesen a nemzetközileg jól ismert borfajtákat is egyre nagyobb mennyiségben állítják elő. A Sarajevsko lager típusú sör regionális ismertségnek örvend. Országszerte jelentős ásványvíz- és üdítőital-palackozó kapacitások állnak rendelkezésre, a legismertebb ásványvizek a fővároshoz közeli Kiseljak településről származó Sarajevski Kiseljak és a kozluk-i Vitinka, a fő üdítőital-gyártó pedig a tuzla-i Bony sokovi.

Az AS Holding, a legjelentősebb élelmiszeripari vállalat az 1988-ban alapított AS Jelah vállalatból nőtte ki magát, és ernyővállalatként 16 céget fog össze. Ezek változatos termékei közül némelyik nemzetközileg is ismert, ilyen például a Bosanski Lokum. Szarajevó, Mostar és Banja Luka a hagyományos dohányipari központok, de napjainkban az utóbbi két város dohányüzemében már nem folyik termelés.

A lokum (helyi nevén „rahatkum”) török eredetű édesség, cukorból és keményítőből készül, amely az Oszmán Birodalom idején terjedt el a Balkánon. A zselés állagú lokumot dió, pisztácia, menta, rózsaolaj stb. hozzáadásával ízesítik, majd feldarabolják. Ezután – a darabok összeragadásának megakadályozása érdekében – porcukorral vagy kókuszreszelékkel megszórva tálalják. Sok esetben a kávé mellé kínálják cukor helyett.

A textil- és bőripar szintén nagy hagyományokra tekint vissza, magas minőségű termékeiről és szolgáltatásairól nevezetes, napjainkban is jelentős exportot termel. Az ország közelsége és az olcsó, képzett munkaerő vonzó feltételeket kínál a nyugat-európai partnerek számára egyes munkafolyamatok (például szabás, készre

varratás) kihelyezéséhez. A saját gyártású termékek mennyisége elmarad ugyan a külföldi megrendelésre előállított termékekétől, a kézi munkával készült hagyományos textilipari termékek (*a képen*) azonban Európa-szerte ismertek. A helyi termékek alapanyagait általában külföldről szerzik be. A jellemző üzemméret a kicsi és a közepes, a gyártókapacitások pedig elszórtan helyezkednek el. A textilipar központjai Visoko, Olovo, Kladanj, Travnik, Szarajevó és Mostar, a bőriparé pedig Visoko, Bugojno és Gračanica. Az ország legsikeresebb textilipari vállalata az 1952-ben alapított, travnik-i székhelyű Borac Konfekcija. A vállalat jelenleg hat üzemegységben 1700 főt foglalkoztat, és olyan neves külföldi cégekkel működik együtt, mint a Hugo Boss.

Az építőipar működése számára kiváló feltételeket kínálnak a helyben nagy mennyiségben rendelkezésre álló alapanyagok (fa, kő, kavics, homok, agyag, cement, ércek), illetve a régióban megvalósuló nagy léptékű gazdasági, turisztikai és energetikai projektek. A legmeghatározóbb építőipari vállalat az 1990-es alapítású Širbegović inženjering, amely 2001-től kezdődően regionális jelentőségre tett szert, számos projektet bonyolított le a szomszédos országokban, Ausztriában és Németországban. Alkalmazottainak száma dinamikusan nő, jelenleg 400 fő körüli. Specialitása a magas minőségű épületek gyors kialakítása előregyártott elemekből. Nemrég befejezett nagy projektjei a belgrádi (Batajnica) és az újvidéki covid-kórház felépítése.

A vegyipar napjainkban nem tartozik a legjelentősebb iparágak közé. Nagyrészt a sófeldolgozáson és a petrolkémiai termékeken alapul, a fő telephelyei Tuzla, Lukavac, Mostar, Szarajevó, Jajce, Višegrad és Vitez településeken találhatók. Az egykori jugoszláv piacra gyártott termékeket (szóda, műtrágyák, festékek, lakkok, robbanóanyagok, mosó- és tisztítószerek, gyógyszerek) már nem gyártják. A vegyipar Tuzla környékén kezdi lassan visszanyerni jelentőségét.

Közlekedési és közszolgáltatási infrastruktúra

Bosznia-Hercegovina közlekedési infrastruktúrája összességében fejletlen, ami jelentősen hátráltatja a gazdasági és a társadalmi fejlődést. A kiépítettség az egyes közlekedési ágak esetében eltérő, ami az örökölt adottságokra, a délszláv háború hatásaira és a gazdasági jelentőségükben fennálló különbségekre vezethető vissza.

A közutak hossza összesen 24 800 km, amelynek 63%-a aszfaltburkolatú. Az úthálózat sűrűsége 48 km/100 km^2, ami a fejlett európai országokéhoz képest alacsony érték. Az úttípusok közül a helyi utak dominálnak, összhosszuk a teljes úthálózat több mint fele, 14 500 km.

Az országon hat, az európai főúthálózatnak is részét képező főútvonal halad keresztül. A Budapestről induló, Eszék érintésével a horvát tengerpart felé vezető 679 km összhosszúságú E73 európai főútvonal 366 km hosszan keresztezi Bosznia-Hercegovinát. Belépési pontja Donji Svilaj, innen Doboj, Zenica, Szarajevó, Konjic, Mostar és Čapljina érintését követően Doljina községnél hagyja el az országot. Ez az V. számú páneurópai közlekedési folyosó C ága (Vc folyosó).

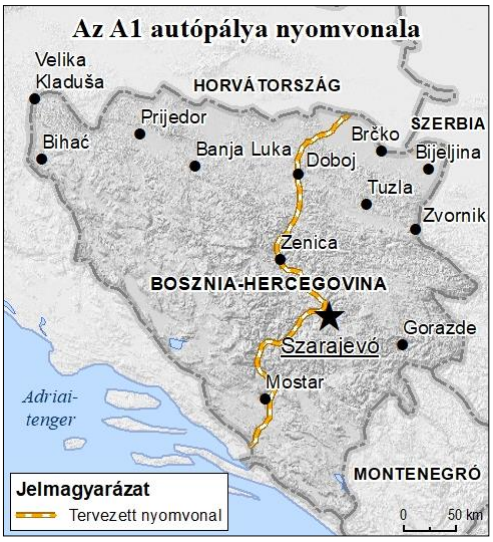

Az útvonalon tervezik megépíteni az ország első autópályáját (*a képen*), amelynek egyelőre csak az északi (Donji Svilaj és Odžak között, 8 km), a középső (Zenica–Szarajevó–Tarćin, 67 km) és a déli (Međugorje és Bijača határátkelő között, 6 km) szakasza készült el, a köztes szakaszokon kétsávos főútvonal vezet. A közúthálózat-fejlesztési erőfeszítések fókuszában az autópálya befejezése áll, ugyanis a forgalmas nemzetközi közlekedési folyosó használatának gyorsabbá és biztonságosabbá tételétől a turizmus fellendülését várják. A főútvonal kiemelt jelentőségét mutatja, hogy az azt övező 40 km szélességű területsávban (ami az ország összterületének kevesebb mint 20%-a) él a lakosság több mint fele, és a GDP csaknem kétharmadát itt állítják elő.

A Kassáról Budapesten és Zágrábon át a horvát tengerpartra vezető, 1016 km összhosszúságú E71 európai főútvonal mindössze 28 km hosszan keresztezi az országot észak–déli irányban Bihać térségében.

A 742 km összhosszúságú E761 európai főútvonal Bihać várostól indul Jajce, Zenica, Szarajevó és Višegrad érintésével Szerbia felé, bosznia-hercegovinai szakasza 480 km.

Az E65 európai főútvonal – amely Svédországtól 4400 km hosszan Görögországig vezet – keresztezi ugyan a bosznia-hercegovinai tengerpartot Neum mellett, de a Pelješac híd átadása óta ez a szakasz végig horvát területen haladva kikerülhető.

A 447 km összhosszúságú E661 európai főútvonal a Balaton térségét köti be az E73 európai főútvonalba Zenica mellett. 220 km-es bosznia-hercegovinai szakasza Gradiška határátkelőtől Banja Luka, Jajce és Travnik érintésével vezet Zenica felé.

A 382 km összhosszúságú E762 európai főútvonal Szarajevótól indul, majd Foća érintésével Montenegrón keresztül vezet a montenegrói–albán határig. A bosznia-hercegovinai határt Hum térségében, 90 km megtételét követően lépi át.

Motorizáltság tekintetében az ország az európai rangsor végén helyezkedik el, 100 lakosra országos átlagban 28 személygépkocsi jut. Ez az érték a fővárosban és annak vonzáskörzetében a legnagyobb, meghaladja a 40-et. A forgalomba helyezett gépjárművek száma közel 1,1 millió, 86%-a személygépkocsi. A gépjárműpark jelentős részét a mai napig a vogošćai üzemben gyártott Volkswagen Golf II (*a képen*) és III típusú személygépkocsik alkotják.

A vasúti közlekedésben is tetten érhető az ország megosztottsága: a két entitásban külön vasúttársaság működik. Tevékenységük összehangolására 1995-ben állami vállalatot hoztak létre.

A vasúthálózat sűrűsége tekintetében Bosznia-Hercegovina nem sokkal marad el az európai átlagtól. A vasútvonalak összhossza 1031 km, ebből 795 km villamosított, az ország területén összesen 92 vasútállomás található. A fő vasúti útvonalak a páneurópai Vc folyosó részét képező Horvátország–Šamac–Doboj–Szarajevó–Čapljina–Horvátország útvonal, az ezt Doboj állomásnál keresztező Szerbia–Zvornik–Tuzla–Doboj–Banja Luka–Novi Grad–Horvátország útvonal, továbbá az észak–déli irányú Horvátország–Dobrljin–Novi Grad–Bihać–Martin Brod–Horvátország és a Horvátország–Banovići–Tuzla–Brčko–Horvátország viszonylatok.

Bosznia-Hercegovina az egy kilométernyi vasútra vetített szállított áru mennyisége és utasszám tekintetében viszont jelentősen le van maradva az európai átlagtól. Ezért elsődlegesen a vasúti infrastruktúra elavultsága okolható, ami miatt a meglévő eszközök kapacitását sem lehet kellően kihasználni. A vasúti áruszállítást főként a nagy iparvállalatok veszik igénybe. A személyszállítás folyamatos csökkenést mutat, a vasúti szolgáltatások színvonala nem felel meg az európai normáknak, a közúti közlekedés összességében jóval versenyképesebb.

A légi közlekedésben a legfontosabb szerepet a Szarajevói Nemzetközi Repülőtér tölti be (*a képen*). A repülőteret 1969-ben adták át, majd az 1984-es téli olimpiára készülve jelentős kapacitásbővítést és egyéb fejlesztéseket hajtottak végre. A délszláv háború alatt a repülőtéren humanitárius légihíd működött az ostromlott Szarajevó ellátására, amely jelentősége és működési ideje tekintetében megelőzi a Nyugat-Berlin ellátására 1948-ban létrehozott légihidat is. A háború után a polgári repülés 1996-ban indult újra, ezt követően a 2001 elejéig felújításokon átesett repülőtér bekapcsolódott az európai légi közlekedési hálózatokba. További polgári repülőterek Banja Luka, Mostar és Tuzla városoknál működnek.

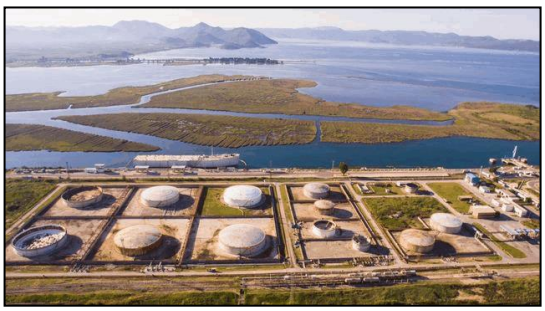

A tengeri szállítmányozás jelenleg a horvátországi Ploče kikötőjén keresztül zajlik, amelynek körülbelül ötmillió tonna az éves forgalmi kapacitása – ennek döntő részét Bosznia-Hercegovina realizálja. A kikötő alapvető fontosságú szerepet tölt be az alapanyagok, a bányászati termékek, az energia és a vegyipari cikkek szállításában. Szabad zónájában mintegy 15 hektárnyi területet található a Naftni terminali federacije vállalat ploče-i olajterminálja (*a képen*), amelynek a jelenlegi kihasználtsága évi 80 ezer m^3.

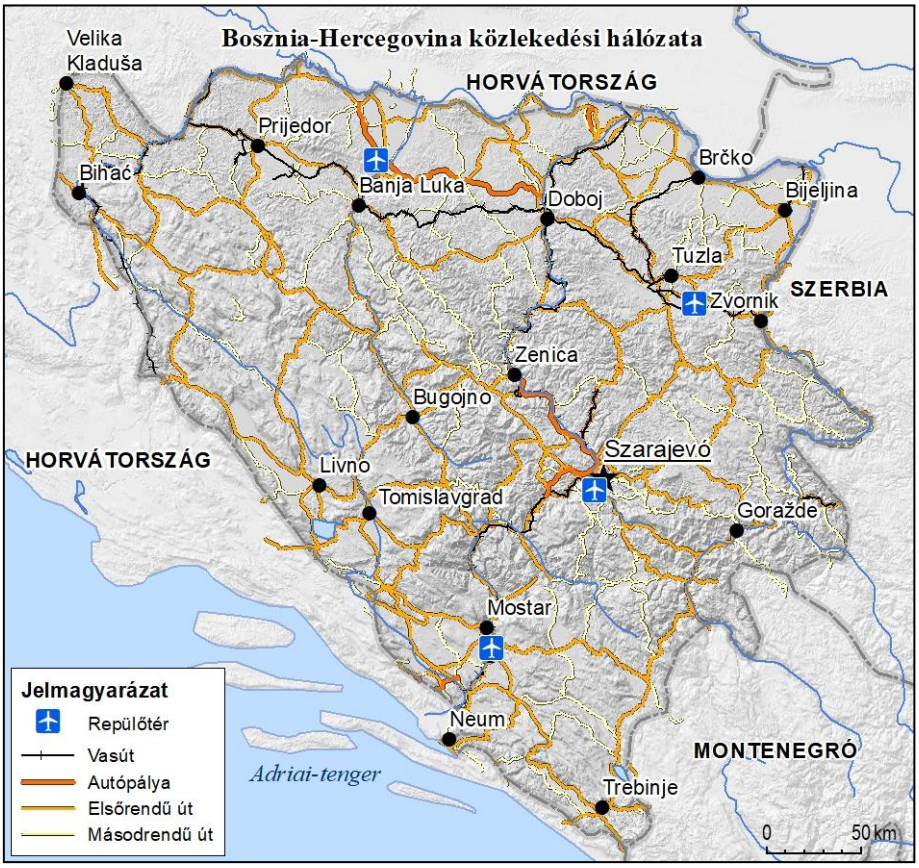

A nagy múltú folyami áruszállításban a Száva – amely vízi útként közvetlenül kapcsolódik a VII. páneurópai folyosóhoz (a Dunához) – nemzetközi jelentőségre tett szert. Az ország két fontos, kiépített átrakodási kapacitással rendelkező folyami kikötője Brčko és Šamac térségében található.

A bosznia-hercegovinai villamosenergia-rendszer sajátossága, hogy 1995 óta a földrajzi-etnikai vonalak mentén három alrendszerre tagozódik, amelyek irányítását három vertikálisan integrált vállalat látja el.

Az Elektroprivreda Republike Srpske vállalat az RS-ben működik, az energiatermelési mixében 91% a víz- és 9% a szélenergia aránya. A Föderációban működő Elektroprivreda BiH és Elektroprivreda Hrvatske zajednice Herceg Bosna vállalatok viszont az ellátást a hőerőművekre alapozzák, emellett az előbbi vállalatnál 17%, az utóbbinál pedig 34% a vízenergia aránya.

A nyolc legnagyobb vízerőmű közül öt a Bosznia-Hercegovinai Föderáció területén, a Neretva folyó mentén található, míg három az RS-ben működik, egy az Orbász, egy a Trebišnjica és egy a Drina folyó mentén. Bosznia-Hercegovina legnagyobb, 715 MW kapacitású erőműve a tuzla-i hőerőmű (*a képen*), amelynek kapacitását 450 MW-tal tervezik bővíteni. A meglévő hőerőművek 5–10 éven belül a tervezett élettartamuk végére érnek, ezért új hőerőművek, illetve víz-, szél-, valamint – az RS területén, Bileća és Trebinje környékén – naperőművek építését is tervezik nyugati, illetve kínai források bevonásával.

Földgázt kizárólag az orosz Gazprom szállít Bosznia-Hercegovinába egyetlen, Szerbia irányából érkező vezetéken keresztül, ami a bosznia-hercegovinai energiaigény alig 3%-át biztosítja. A gázellátás diverzifikálása és növelése érdekében hosszabb ideje folyik diskurzus egy második, Horvátország irányából érkező gázvezeték amerikai közreműködéssel történő esetleges megépítéséről.

A lakosság több mint 90%-a hozzáfér a villamos energiához és a biztonságos ivóvízhez, ezzel szemben a szennyvízhálózathoz kevesebb, mint a fele. Gázfűtés Szarajevóban elérhető. A nagyobb városokban működik a távhőszolgáltatás, kisebb településeken, illetve egyes tömbházakban pedig fosszilis tüzelőanyaggal működő hőközpontokat építettek ki. Akadnak innovatív megoldások is, Livno és Gračanica városokban például biomasszára (fahulladék) épülő távfűtési rendszerek üzemelnek.

IRODALOMJEGYZÉK

- Агенција за статистику Босне и Херцеговине: Босна и Херцеговина у бројевима 2021., Сарајево, 2021. https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2021/NUM_00_2021_TB_1_SR.pdf; letöltés: 2022.04.15.
- Bosnia and Herzegovina Land Use Map. http://mapas.owje.com/maps/8373_bosnia-and-herzegovina-land-use-map.html; letöltés: 2022.05.07.
- Bosnia-Herzegovina economy briefing: Industry in BIH and contribution to growth, exports and employment – overview. https://china-cee.eu/2019/06/25/bosnia-herzegovina-economy-briefing-industry-in-bih-and-contribution-to-growth-exports-and-employment-overview/; letöltés: 2022.04.15.
- GEKIĆ, Haris – BIDŽAN-GEKIĆ, Aida – DREŠKOVIĆ, Nusret – MIRIĆ, Ranko – REMÉNYI Péter: The Geography of Bosnia and Herzegovina. Between East and West. Springer, Cham, 2022.
- HAJDÚ Zoltán: Bosznia-Hercegovina: államiság és közigazgatási térszervezés. In: Bosznia-Hercegovina a harmadik Balkán-háború után. Balkán füzetek 2. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 2004.
- JP Autoceste FBiH d.o.o. Mostar: Project Progress report As of 30th September, 2017. Project: Construction of Motorways in the Federation of BiH. https://jpautoceste.ba/wp-content/uploads/2018/10/FINAL-EBRD-Project-Progress-Report-as-of-30.09.2017-2-1.pdf; letöltés: 2022.03.21.
- Jurković, Anita (et al.): The Mountain Observatory Bjelašnica. Meteorologische Zeitschrift, Vol. 20., No. 3., pp. 291–303. (2011). https://tinyurl.com/sr5dnk5f; letöltés: 2022.08.10.
- KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- LEDÁCS KISS Jenő (szerk.): A Nyugat-Balkán. MK Katonai Biztonsági Hivatal, Budapest, 2009.
- MUTABDŽIJA, Goran: Regionalna Geografija Bosne i Hercegovine. JP "Zavod za udžbenike i nastavna sredstva" a. d., Bijeljina, 2018.
- OECD: Competitiveness in South East Europe 2021: A Policy Outlook. (Bosnia and Herzegovina profile). OECD Publishing, Párizs, 2021. https://www.oecd-ilibrary.org/development/competitiveness-in-south-east-europe-2021_a086d501-en; letöltés: 2022.04.10.

- PLESNIK, Marko: Bosnien und Herzegowina – Unterwegs zwischen Save und Adria. Trescher Verlag, Berlin, 2012.
- PROBÁLD Ferenc – SZABÓ Pál (szerk.): Európa regionális földrajza 2. Társadalomföldrajz. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014.
- RÁCZ Szilárd: A posztszocialista Délkelet-Európa térszerkezeti és városhálózati folyamatai. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 2017.
- https://www.researchgate.net/figure/Rootable-soil-depth-for-Bosnia-Herzegovina-Data-from-the-Participatory-Land-Use_fig4_233107128; letöltés: 2022.05.08.
- Railway Map of Croatia and Bosnia and Herzegovina. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8d/Railway_map_of_Croatia_and_Bosnia_and_Herzegovina.png; letöltés: 2022.03.21.
- SZŰCS Attila (et al.): Bosznia-Hercegovina katonaföldrajzi atlasza. Magyar Honvédség Geoinformációs Szolgálat, Budapest, 2008.
- U.S. Department of Commerce, International Trade Administration: U.S. Country Commercial Guides – Bosnia and Hercegovina 2021. https://ba.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/270/Bosnia-and-Herzegovina-CCG-2021-FINAL.pdf; letöltés: 2022.04.10.

TAKÁCS LEVENTE – KOVÁCS ISTVÁN

AZ ŐSKORTÓL AZ ELSŐ ÖNÁLLÓ BOSNYÁK ÁLLAMIG

Őskori és ókori kultúrák

Bosznia-Hercegovina mai területén már a kőkori ember megtelepedett, így onnantól kezdve folyamatos az emberi tevékenység a Balkán-félszigetnek ezen a részén. Az őskőkor (paleolitikum) végére tehetők[1] azok a leletek, amelyek a Badanj-barlangból kerültek elő. A Badanj-barlang Borojevići település határában, Stolac várostól nem messze található, és a Kr. e. 16 000–11 000 közötti időszakban szolgált emberi lakóhelyül. Az ilyen lelőhelyeken szokásos állatcsontok és kőeszközök mellett kagylókból és szarvasfogakból készült nyakláncokat is találtak. Nevezetes a barlang falára vésett ábrázolás, amely bosznia-hercegovinai bélyegen (*a képen*) is szerepel. A véseten talán egy ló és nyilak ismerhetők fel, amit egyes kutatók a férfi és a női attribútum szimbólumaként értelmeznek.

Az emberi tevékenység nyomai az újkőkortól (neolitikum) sűrűsödnek. Kr. e. 6230–4900 között virágzott a Kakanj-kultúra, amelynek emlékei megtalálhatók Visoko térségben is. Ezt a régészeti kultúrát a Szarajevó és Zavidovići közötti területsávon a Butmir-kultúra váltotta fel, amely Kr. e. 5100–4500 között virágzott. A leletanyag egy részét spirális és geometrikus szalagdíszes kerámia alkotja. Jellemző emlékei még az embert és (ritkán) állatot ábrázoló szobrok, amelyek meglehetősen realisztikusak, olykor egyedinek, portrészerűnek is tekinthetők (*a képen*). A szarajevói Nemzeti Múzeum régészeti gyűjteményében több is megtekinthető közülük.

A kőkori kultúrákat egy átmeneti, kő- és fémeszközöket egyaránt használó periódus követte, amelynek során észak felől bevándorlók érkeztek a térségbe. Ezeket az új – nyelvészetileg és történetileg nem, csak régészetileg azonosítható – népcsoportokat több régészeti kultúrához lehet kapcsolni. Ezek egyike a Vučedol-kultúra, amely egy nagyobb területre kiterjedő rézkori kultúra volt a Nyugat-Balkánon Kr. e. 3000–2200 között. A kultúra névadó települése és központi területe ugyan a mai Horvátországban található, de akadnak

[1] A szerzők nem adnak hitelt a visoko-i „piramisok” mesterséges eredetére vonatkozó elméletnek, a jellegzetes formájú hegyeket természeti képződményeknek tartják.

emlékei Bosznia-Hercegovinában is. A Vučedol-kultúra hordozóiban egyes kutatók a térséget a történeti időkben elsőként benépesítő illírek elődeit, az ún. proto-illíreket látják.

Az illírek a bronzkorban, a Kr. e. 2. évezred közepén vándoroltak be a Balkán-félszigetre. Az olaszországi Trieszt kikötőjétől Észak-Albániáig terjedő adriai partvidéket és a mögöttes hegyvidéki területet nevezték az ókorban Illyriának, az illírek földjének. Appianosz, a Kr. u. 2. században alkotó görög–római történetíró így írja le *„Az illyr háborúk”* című művében a terület kiterjedését:

„*A hellének illyröknek tartják a Makedóniától és Thrákiától északra elterülő vidéket, a chaónok és thesprótok földjétől egészen az Istrosig. Ekkora a terület szélessége, hosszúsága pedig a makedón és thrák hegyvidéktől a paiónok földjéig, illetve az Ión-tengerig, valamint az Alpok lábáig számítható. A szélessége ötnapi járóföld, a hosszúsága pedig harminc, legalábbis a görögök szerint. A római földmérések eredménye azt mutatta, hogy a terület hossza több mint hatezer stadion, a szélessége pedig ezerkétszáz körül lehet.*” [2]

Az indoeurópai nyelvcsaládba tartozó illírek nem alkottak egységes népet és államot, hanem törzsekre oszlottak, amelyek közül 20–30 törzs neve ismert. Az illír valószínűleg eredetileg ezek egyike volt, később pedig ezzel a névvel jelölték összefoglalóan az összes törzset. Néhány másik törzs neve is közismert, így a dalmaták és a pannonok, de további törzsek neve is fennmaradt, mint az autariates, a daesidiates, a daors és a liburnus. Az illír törzsek által használt nyelvek már az ókorban kihaltak, és kevés nyelvemléket hagytak maguk után.

Az illír korszakhoz tartozó érdekes utózöngeként említhető, hogy 1816–1849 között létezett egy ún. Illír Királyság Habsburg fennhatóság alatt, ami a napóleoni rendezések részét képezte, de az ókori Illyria területével csak csekély átfedést mutatott. A később dalmátnak nevezett nyelv, amelynek utolsó beszélője 1898-ban halt meg a ma Horvátországhoz tartozó Krk szigetén, az újlatin nyelvek közé tartozott, csak neve utal az egykor a területen lakó illír törzsre.

Az illírek voltak a hordozói a glasinac-mati régészeti kultúrának, amely a bronz- és a vaskorban jellemezte a területet. Johan Leksa osztrák-magyar katonatiszt végezte az első ásatásokat a Glasinac-fennsíkon még az 1880-as években. A kultúra nevét a Szarajevóhoz közeli, 22 km^2 területű fennsíkról és a hasonló leleteket szolgáltató albániai Mati folyó térségéről kapta.

A glasinac-mati kultúra egyik nevezetességét az itt feltárt és feltérképezett hegyi erődök (az ún. gradinák) adják, amelyek a bronz- és a vaskorhoz kapcsolódnak. A kultúra másik jellegzetes emlékei a halomsírok (tumulusok), amelyek száma egyes lelőhelyeken az ezret is meghaladja.

[2] Patay-Horváth András fordítása.

A legismertebb halomsírok a Glasinac-fennsíkon kívül Gornja Vinča és Rajino Brdo településeknél találhatók. Mellékleteikből arra lehet következtetni, hogy előkelő személyek végső nyughelyei voltak, díszített vas- és bronzfegyverek (harci bárdok, kardok), övcsatok, bronzedények és egyéb használati tárgyak kerültek elő belőlük. A glasinac-mati régészeti kultúra egyik legismertebb emléke a Johan Leksa által megtalált, bronzból készült ún. madárkocsi (*a képen*), amely a Bécsi Természettudományi Múzeumban látható.

Az illír törzsek a külvilággal leginkább az adriai partvidéken és déli irányban érintkeztek. A régészeti leletek Közép-Európa irányába kisebb kapcsolódást mutatnak, ami részben annak tulajdonítható, hogy a kelta vándorlás és letelepedés megzavarta a kommunikációs útvonalakat. A kelta törzsek a 4. századtól jelentek meg, egy részük átvonult a térségen Görögország és Kis-Ázsia felé, másik részük pedig megtelepedett a Drina középső folyásánál és attól keletre, a Morava-völgy nyugati részében.

Az illírek a tengerparti területeken kerültek kapcsolatba a görögökkel és a rómaiakkal, akiktől róluk szóló írott tudósítások maradtak ránk. Sztrabón görög földrajztudós (Kr. e. 63 – Kr. u. 25) munkájának 7. könyvében írja le a Balkán-félsziget földrajzi, néprajzi, történeti viszonyait. Sztarbón a iapodok népéről így írt:

„A vidék nagyon mostoha, nagyobbrészt tönköllyel és kölessel táplálkoznak; fegyverzetük kelta, éppúgy tetoválják magukat, mint a többi illyr és thrák."

A megállapítást régészeti leletek is megerősítik, mivel Boszniában találtak tetováló tűket is az illír sírhalmokban. A szokás fennmaradt Közép-Boszniában és Észak-Albániában is, így az illír törzsekig visszanyúló helyi kulturális folytonosságot feltételezhetünk. Máshol Sztrabón így ír:

„*Azután a Narón folyó következik s körülötte a daoriskosok, az ardiaiosok és pléraiosok … Az ardiaiosokat később vardaiosoknak nevezték; a rómaiak ezeket a tenger mellől a szárazföld belsejébe szorították vissza, mert kalózkodásaikkal veszélyeztették a tengert, s azután a földművelésre kényszerítették őket. A föld azonban kopár és terméketlen és nem földművelésre való, úgyhogy egészen tönkrementek, sőt majdnem kipusztultak. Az itt lakó többi néppel is ez történt; akik azelőtt nagyon hatalmasak voltak, előbb az egymás közötti, majd a makedonokkal és a rómaiakkal folytatott háborúkban teljesen elgyengültek és kipusztultak.*"[3]

A szöveg jól mutatja az ókori szerzők viszonyulását a görög-római civilizáció peremvidékén elhelyezkedő népekhez, területekhez. Sztrabón leírása általában a tengerpartokra és a nagyobb útvonalak menti területekre koncentrál, míg a belső területekről inkább csak felszínes információkat közöl.

[3] Földy József fordításai.

A Narón a mai Neretva folyó, a szövegben említett a daors illír törzs fővárosa pedig Daors(on) volt, amely küklopikus városfalának maradványai (*a képen*) ma is megtekinthetők Stolac mellett. A falak, amelyek csak fokozták az egyetlen oldalról megközelíthető magaslaton elhelyezkedő vár védhetőségét, a Kr. e. 4. században épültek összecsiszolt kőtömbökből kötőanyag nélkül. A régészeti feltárások alapján

a település élénk kereskedelmi kapcsolatban állt a makedón és a görög területekkel. Ezek a kapcsolatok már a Kr. e. 8. század végétől megvoltak, ugyanis e korból származó korinthoszi és attikai edénytöredékeket találtak itt a régészek. A leletanyag részét képezik bronz- és ezüstpénzek is. Az illír államalakulatok Issa (a mai horvátországi Vis) és Pharos (a mai horvátországi Hvar) görög városok pénzérméit használták, de az illír uralkodók görög mintákat alapul véve maguk is verettek pénzt az Illyria déli területein Kr. e. 290–270 között uralkodó Monuniosz királytól kezdve.

A legjelentősebb illír uralkodó Teuta királynő (Kr. e. 231–227) volt, aki az első illír háborút vívta a rómaiakkal. A háborút főként az váltotta ki, hogy az illírek tengerparti törzsei a kereskedelemhez kapcsolódóan kalózkodást is folytattak, ami konfliktusba sodorta őket a terjeszkedő Rómával. Az illír háborúk Róma győzelmével értek véget: a rómaiak Kr. e. 168-ban legyőzték az utolsó illír királynak tekinthető Genthiosz-t, és ellenőrzésük alá vonták az Adriai-tenger partvidékét, majd fokozatosan a belső területeket is.

A Római Birodalomban

A mai Bosznia-Hercegovina a Kr. e. 2. század végétől a szláv betelepülésig, a 6–7. századig a Római, majd – átmeneti gót uralmat követően – a Bizánci Birodalomhoz tartozott. A rómaiak a Nyugat-Balkán igazgatására megszervezték Illyricum tartományt. Ennek kettéosztására akkor került sor, amikor a birodalom határát kiterjesztették a Dunántúlra. Az északi részekből megalakult Pannonia, a déli területekből pedig Dalmatia tartomány. Ez a kettéosztás legvalószínűbben a pannon–dalmata lázadás (Kr. u. 6–9) után történt. A lázadásról a szemtanú Velleius Paterculus katonatiszt és történetíró így számolt be:

„*Ekkor az egész Pannonia – elbizakodva a tartós béke áldásaitól, és meg is erősödve – szövetkezett Dalmatiával és a környék minden törzsével, s fegyvert fogott. Akkor a megfelelő intézkedések fontosabbak voltak a dicsőségnél, nem látszott biztonságosnak, hogy Itália védtelen maradjon a szomszédságában lévő ellenséggel szemben, miközben hadserege a terület belsejébe vonult. A fellázadt népek és törzsek összlétszáma több mint nyolcszázezer volt; ebből kétszázezer harcképes gyalogos és kilencezer lovas. Ennek a hatalmas sokaságnak igen harcias és igen tapasztalt vezérek parancsoltak. Egy részük Itália megtámadására készült, amelynek határa Nauportum és Tergeste mellett volt a legközelebb hozzájuk, a*

másik részük elözönlötte Makedóniát, egy részük pedig saját földjüket kívánta őrizni. A vezérek között a legnagyobb tekintélye a két Batónak és Pinnetesnek volt.(…) Megölték a római polgárokat, legyilkolták a kereskedőket, és azon a vidéken – amelyek a fővezértől a legtávolabb voltak – nagyon sok csapatot az utolsó emberig lemészároltak. Fegyverrel elfoglalták Makedóniát, mindent és mindenütt tűzzel-vassal pusztítottak. (…) Ez a nyár véget vetett a hatalmas háborúnak, mivel a dalmát perustae és desidiates törzsek – amelyek földjük hegyes volta révén vad lelkületűek, csodálatos harci jártasságuk, különösképpen pedig a szűk hegyi utak miatt, szinte legyőzhetetlenek voltak, nemcsak Caesar hadvezetése, hanem személyes fegyveres fellépése révén végre meghódoltak, amikor már szinte teljesen felőrölték őket."[4]

Dalmatia tartomány nemcsak Bosznia-Hercegovina területét foglalja magába, hanem Szerbia nyugati részét, Montenegrót és a horvát tengerpartot is. Illyricum nevét a római pénzügyi igazgatás egy vámkörzet elnevezésében (publicum portorium Illyrici) őrizte meg. Pannonia törzsterülete a Dunántúl és a Dráva–Száva

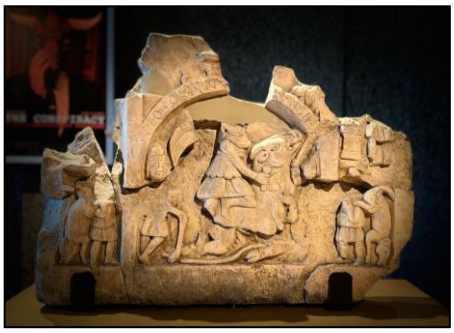

köze volt, de egy kisebb területe átnyúlt Bosznia-Hercegovinába is. Saldae (ma Brčko), Serbinum vagy Servitium (ma Gradiška) például Pannonia tartomány területére estek, az egyik határállomás pedig a – ma is határ menti – Velika Kladuša volt. A római jelenlétet ezeken a helyeken többek között kőbe vésett feliratok tanúsítják, az elektronikus adatbázisokban 650 Bosznia-Hercegovinához köthető felirat érhető el. Jellegzetes példa az a Gradiška területén előkerült sírkő (*a képen*), amelyet Potamilia Proba állított családtagjainak.

A római múltnak még számos nyoma lelhető fel Bosznia-Hercegovinában. Ćapljina mellett találhatóak Mogorjelo római vidéki udvarház (villa rustica) maradványai. Az első épületkomplexum a Kr. e. 1. és Kr. u. 3. század között élte virágkorát, és egy római mezőgazdasági üzem jellegzetességeit mutatta. A tűzvész áldozatául esett épületek helyére a 4. században újakat építettek, amelyek valószínűleg az 5. század elején bekövetkezett nyugati gót támadások során váltak rombolás és tűz áldozataivá. A mezőgazdasági üzem virágzását a közeli Narona város (ma Vid, Horvátország) piaca biztosította. A villa rustica romjait később bazilika, illetve lakóépület építésére használták fel.

Ilidža ugyancsak számos római kori emlékkel várja az érdeklődőket. A Boszna folyó felett átívelő Római híd ugyan a 16. században, de római kövek másodlagos felhasználásával épült. Nevezetes az Aquae Sulphurae római fürdőkomplexum, amely a helyi kénes források vizének felhasználására épült. A fürdőből már csak a főfalak láthatók, de pénzérmék, egyéb épületmaradványok, mozaikok és feliratok bizonyítják egy római polgárokat is magában foglaló városi közösség jelenlétét.

[4] Hoffmann Zsuzsanna fordítása.

Konjic közelében a 19. század végén tártak fel egy Mithras-szentélyt (Mithraeumot), amely a 4. században épült. A szentély különlegességét az adja, hogy nem a sziklafalba vésték a kultuszképet (mint pl. a magyarországi Fertőrákoson található Mithras-szentélyben), hanem önmagában álló kompozícióról van szó, pad is csak a szentély egyik oldalfalán mutatható ki a szokásos kettőtől eltérően. A díszes ábrázoláson jól megfigyelhető a kultuszban központi helyet elfoglaló bika leölése és a rituális lakoma ábrázolása. Jajce városa szintén rendelkezik Mithras-szentéllyel (*a képen*), amely egy földbe vájt épületben kapott helyet – ez tipikus eljárás volt a beavatáson alapuló kultusz gyakorlását szolgáló létesítmények kialakítására.

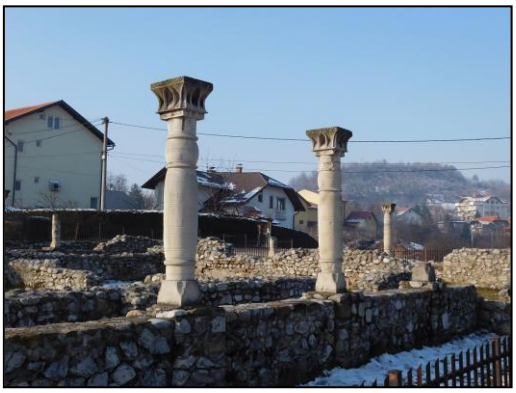

A Flavius-dinasztia idején (Kr. u. 69–96) városi rangra emelt Bistue Nova emlékhelyen egy római épület romjai és feliratok mellett korai keresztény emlékeket is fellelni, hiszen rövid ideig püspöki székhelyként szolgált. A település a Salona (ma Split, Horvátország) és Argentaria (ma Srebrenica) között vezető útvonalon található. A nevében az ezüst szót a mai napig őrző Srebrenica térségében a római időkben még jelentős nemesfémbányászatot folytattak, a településen a 6. században korai keresztény templom állt. A mai Bosznia-Hercegovina területén több mint 20 római bazilikát tártak fel. Az ország egyik legrégibbnek tartott korai keresztény templomának romjai Breza városban láthatóak (*a képen*).

A terület a Római Birodalom hanyatlásakor a keleti és a nyugati birodalomfél ütközőzónája lett, majd gót uralom alá került. A germán gótok a 3. században jelentek meg a Balkán-félsziget előterében, ekkortól fogva többször is betörtek a Római Birodalom balkáni provinciáiba, majd az 5. század végén elfoglalták Singidunum (a mai Belgrád) erődjét. Nem sokkal később azonban visszahúzódtak az Itáliában és Dalmáciában létrehozott királyságukba, a 6. században pedig Iustinianus császár (527–565) végleg kiűzte őket a Balkánról. Ezt követően a mai Bosznia-Hercegovina a Bizánci Birodalom részévé vált, a területen megmaradt gótok pedig szinte nyom nélkül beolvadtak a helyi lakosságba.

A szláv betelepülés

A szláv népesség a 6. század közepétől települt a térségbe, ugyanakkor érkeztek, amikor az avarok a Kárpát-medencébe. Kezdetben kevesebb szláv csoport hatolt be a távolabbi és kevésbé termékeny területekre, mint amilyen Bosznia-Hercegovina nagy része és Montenegró, ezért ezeken a helyeken az eredeti lakosság nagyobb számban maradhatott fenn. A szlávok a 6. század végére kerültek túlsúlyba a Nyugat-Balkánon, a 620-as évekre tartósan megtelepedtek a mai Bulgária és Szerbia területén is.

Az a nézet, miszerint a gótok a horvátok és/vagy a bosnyákok őseinek tekinthetőek, egy 17. századi latin nyelvű kéziratra, A dukljai pap krónikájára vezethető vissza, amely egy középkori szláv művet dolgozhatott fel. Ennek a Libellus Gothorum (A gótok könyve) című fejezete a gótok e területre való érkezését meséli el, és összefüggésbe hozza őket a szlávok betelepülésével. Ennek ellenére egyetlen balkáni nyelvben sem található olyan szó, amelynek bizonyítható volna a gót eredete.

Az avarok a 6. század végén terjeszkedni kezdtek a Balkán felé. 582-ben elfoglalták Sirmiumot (ma Sremska Mitrovica), 599-ben pedig egészen Konstantinápolyig jutottak. A 7. század elején azonban a bizánci seregek kiűzték őket a Balkánról. Bizonyos helynevek és régészeti leletek arra utalnak, hogy az avarok nem csak portyákat vezettek, hanem hosszabb-rövidebb ideig meg is telepedtek a mai Bosznia-Hercegovina és Montenegró számos részén. Az avarok ószláv neve ugyanis obri, amit bosznia-hercegovinai helynevek is őriznek, így Konjic mellett Obri, Banja Luka közelében pedig Obrovac nevű település található. Lehetséges, hogy a bán szó, amelyet a korai időkben a horvát uralkodók címeként használtak, maga is avar eredetű. Ezenfelül a régészek több, valószínűsíthetően avar lelőhelyet és tárgyakat találtak ezekben a nyugati régiókban egészen a mai Montenegró déli részéig. Sőt, Nyugat-Boszniában találtak olyan avarnak tartott leleteket, amelyeket a 11. századra datáltak.

A horvát és a szerb betelepülés a bizánci–avar harcokhoz kötődik. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) *„A birodalom kormányzásáról”* című munkája szerint a horvátokat egyik elődje hívta meg a Balkánra, hogy segítsenek elűzni az avarokat. A szerbek nem kaptak bizánci felkérést, hogy kapcsolódjanak be az avarok elleni harcokba, de mivel a horvátokkal kapcsolatban álltak, ugyanebben az időszakban megjelentek a Nyugat-Balkánon. A 7. század elején a két szláv törzs szállásterülete még Közép-Európában volt: a horvátoké a mai Dél-Lengyelországban, míg a szerbeké a mai Csehország területén helyezkedett el. Innen érkeztek a Balkánra,

ahol már nagyszámú szláv népességet találták. A szerbek a mai Délnyugat-Szerbiának megfelelő területen telepedtek le, amely később Raška (Rascia) néven vált ismertté, és fokozatosan kiterjesztették uralmukat Duklja vagy Dioclea (később Zeta, ma Montenegró) és Hum vagy Zachumlje (ma Hercegovina) területére. A horvátok törzsterülete a mai Horvátország volt, továbbá a Drina-völgy keleti sávját – kivéve a mai Bosznia területét – is belakták a 8. századra (*az előző oldali térképen*).

A szláv törzsek eleinte pogányok voltak, és számos istent imádtak. A bizánci uralkodók már a 7. században kísérletet tettek a horvátok megkeresztelésére a még bizánci ellenőrzés alatt álló néhány dalmát tengerparti városból származó papok segítségével. A horvátok többsége viszont a 9. században keresztelkedett meg, így feltételezhető, hogy Bosznia távolabbi és nehezen megközelíthető tájai kerültek utoljára sorra a 9. század végén vagy a 10. század elején. Boszniában a kereszténység, majd később az iszlám is vett át pogány szokásokat, például hegycsúcsokon alakítottak ki szakrális helyeket. A pogány istenek neve a szájhagyományban egészen a 20. századig fennmaradt, a Mostar melletti Velež-hegy pedig a mai napig őrzi az alvilág és a vadállatok, a gyakori Pirić családnév pedig Pir/Perun (*a képen*), a villámlás ősi szláv istenének a nevét.

A Bizánci Birodalomnak időről időre sikerült elérnie, hogy elismerjék a fennhatóságát a Nyugat-Balkánon. Igyekezett kapcsolatot tartani a tengerparti dalmát városokkal és szigetekkel. Bár a 9. században közigazgatási egységbe (thema) szervezték a területet, a bizánci hatalom egyre inkább csak névleg érvényesült, nem utolsósorban azért, mert az ottani egyházakat Róma fennhatósága alá helyezték. Az észak-horvátországi területet – beleértve Észak- és Északnyugat-Bosznia nagy részét is – a Kárpát-medencei avar kaganátus megdöntését követően Nagy Károly (768–814) hódította meg a 8–9. század fordulóján a Frank Birodalom számára, és a terület egészen a 870-es évekig frank uralom alatt maradt. Valószínűleg ebben az időszakban kezdődött meg a horvátországi és a boszniai törzsi rendszer feudális átalakulása.

A (valószínűleg illír eredetű) Bosznia név először a 10. századból adatolható Bíborbanszületett Konstantinnál Boszona (Βόσονα) alakban. A leírás szerint a Szerbiával szomszédos terület két erődöt (ún. kasztrát) foglalt magában:

„*A megkeresztelt Szerbiában levő lakott városok: Desztiníkon, Tzernabuszkéi, Mejürétusz, Dreszneík, Leszník, Szalinesz és Bószona területén Kátera és Deszník.*”[5]

A szövegből világosan kiderül, hogy Bosznia önálló területnek számított, bár szerb befolyás alatt állt. A 960-as években ismét horvát uralom alá került, és nagyjából fél évszázadon át horvát fennhatóság alatt is maradt.

[5] Moravcsik Gyula fordítása.

Az első feudális államok

Délnyugat-Szerbiában a 9. század közepére jött létre fejedelemség, amely Péter fejedelem (892–917) uralkodása alatt annektálta a Boszna folyó völgyét, majd a Neretva mentén terjeszkedett. Észak- és Nyugat-Bosznia a független horvát fejedelemséghez tartozott. I. Tomislav fejedelem (925–928) halála után a horvátok között belviszály tört ki, így egy rövid időre Bosznia nagy részét a Časlav (933–960) vezetésével újonnan helyreállított és átmenetileg megerősödött szerb fejedelemség vette át, amely viszont elismerte a Bizánci Birodalom fennhatóságát. A 10. század végén az I. Sámuel cár (997–1014) vezetésével a Fekete-tengertől az Adriáig és a Dunától az Égei-tengerig terjedő Bolgár Birodalom is kiterjesztette hatalmát Bosznia egyes részeire, de a bolgár fennhatóság – ha ugyan érvényesíteni tudták e távoli és nehezen járható vidéken – csak rövid ideig tartott.

Az újonnan megerősödött Bizánci Birodalom császára, II. (Bolgárölő) Baszileiosz (976–1025) 1019-ben arra kényszerítette a szerb és a horvát uralkodókat, hogy ismerjék el a bizánci fennhatóságot. II. Baszileiosz halála után a kezdetben vazallusi szintű függőség lazulni kezdett, illetve fokozatosan szövetséggé alakult. A 11. század folyamán Boszniát részben nagyobb önállóságot élvező horvát, részben pedig a Bizánctól inkább függő szerb fejedelmek irányították. Duklja és Hum területén azonban a helyi törzsfők nagyobb függetlenséget vívtak ki Bizánccal szemben, végül Bodin dukljai fejedelem (1081–1101, *a képen*) uralma alatt közös államban egyesültek. Az új állam alávetettségbe kényszerítette Bosznia nagy részét is, ami nem a terület elfoglalását jelentette, hanem azt, hogy a dukljai fejedelmi család tagját nevezték ki (zsupánként) a helyi hatalmi struktúra élére.

A 11–12. századforduló meghatározó a Nyugat-Balkán történelmében. Bodin halála után Dukljában belviszály tört ki, ami lehetőséget teremtett az alávetett területeknek az elszakadásra. Raška vezető szerb központtá vált, ami így is maradt végig a középkor folyamán, Bosznia és Hum pedig elszakadt Duklja irányításától. Végül Bodin örökösei kénytelenek voltak elismerni Bizánc hatalmát. A horvát fejedelemség a Magyar Királyság befolyása alá került: I. László megalapította a zágrábi püspökséget, Könyves Kálmánt pedig Horvátország királyává koronázták (1102).

A magyar befolyás fokozatosan Boszniára is kiterjedt. II. (Vak) Béla (1131–1141, *a képen*) uralkodása alatt a Magyar Királyság balkáni terjeszkedésbe kezdett, amely során 1137-ben kiterjesztette hatalmát Boszniára. A sikeres katonai akció után az uralkodó felvette címei közé a Ráma királya (rex Ramae) megjelölést, Boszniában pedig bánságot

hozott létre. A boszniai bánság élére másodszülött fiát, Lászlót állította, akit Bosznia hercegévé (dux Bosnae) nevezett ki. Az újonnan meghódított terület többnyire szerb lakossága jelentős része ellenállás nélkül fogadta el a magyar uralmat, ugyanis az ország politikájának valódi irányítója a szerb származású Vukanović Ilona királyné volt, aki a vak király, illetve annak halála után egészen 1146-ig elsőszülött fia, a gyermekként trónra került II. Géza (1141–1162) helyett is kormányzott.

Máig tisztázatlan, hogy II. Béla miért a Neretva mindössze 34 kilométer hosszú mellékfolyója, a Ráma nevét használta királyi címe megnevezéseként. Ezt követően azonban a magyar királyok címei között a Ráma királya szerepelt, ami a Bosznia feletti hűbéruralmat volt hivatott kifejezni. Bár sokszor ez nem jelentett valós uralmat, hanem csak elvi igényt fejezett ki a terület iránt, viszont mindenkor jogalapot szolgáltatott a magyar beavatkozásra a térségben.

Bosznia a helyi főurak vezetése alatt nagyfokú függetlenséget élvezett, mivel a Magyar Királyság törzsterületétől távol eső és nehezen járható területnek számított. A magyar főhatalom nyoma 1154-ben ismerhető fel, amikor a magyar vazallus Borić boszniai bán (1154–1163, *a képen*) részt vett a magyarok oldalán a Bizánc ellen folytatott háborúban. Ugyanő 1167-ben is csapatokat küldött a magyar sereg támogatására, amely a zimonyi csatában vereséget szenvedett a bizánciaktól. Az ezt követő békeszerződés nyomán Horvátország, Dalmácia, a Szerémség és Bosznia is Bizánc fennhatósága alá került, bár ez az uralom névleges volt, és csak a Balkán északi területeinek visszafoglalására törekvő I. Manuél Komnénosz (1143–1180) császár uralkodásának végéig érvényesült. Ióannész Kinnamosz császári titkár és udvari történetíró így örökítette meg ezeket az eseményeket, megemlítve (Boszthna alakban) az önálló bosnyák államot:

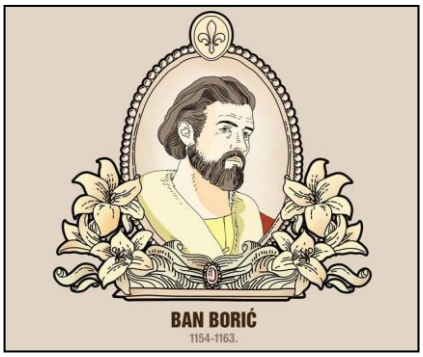

„*A következő évben, nyár vége felé, amikor az ellenség számára a legkönnyebben járható a szerb föld, mert a fákról eltűnik a lombozat, Naisszoszba (ma: Niš) gyűjtötte a sereget. Itt megtudva, hogy Paioniából (azaz: Magyarországról) szövetséges erőket küldtek a dalmatáknak, igyekezett a sereget a Longomerosznak nevezett vidéken átvezetni, hogy sikerüljön a rómaiaknak a jobb oldalon közeledő paionokkal összecsapni. Miután elérkezett a Szávához, onnan egy másik, Drina nevezetű folyóhoz ment át, amelynek torkolata valahol északon van, s amely Boszthnát a többi Szerbiától elválasztja. Boszthna nem a szerbek főzsupánjának van alávetve, hanem önálló életet él, és önálló kormányzás alatt áll. (…) Boritzesz (azaz: Borić) Boszthna dalmáciai földnek a fejedelme, ki a paion fejedelem szövetségeseihez tartozott.*”[6]

[6] Moravcsik Gyula fordítása.

VÉBER ZOLTÁN

A FEUDALIZMUS IDŐSZAKA (1180–1482)

Az önálló bosnyák állam kezdetei

I. Manuél Komnénosz 1180-ban bekövetkezett halála után uralkodásának eredményei gyorsan semmissé váltak. Horvátország ismét magyar ellenőrzés alá került, Boszniának pedig sikerült önállósodnia, történelme során először jött létre itt többé-kevésbé független állam Kulin bán (1180–1204, *a képen*) vezetésével. Ekkor politikai és gazdasági stabilizáció vette kezdetét, továbbá fellendült a kultúra is. Kulin bán uralkodásához köthető az első bosnyák nyelvű oklevél kiadása (1189), amely egy diplomáciai és kereskedelmi szerződést tartalmazott a korszakban kvázi független városállam Raguzával (ma Dubrovik).

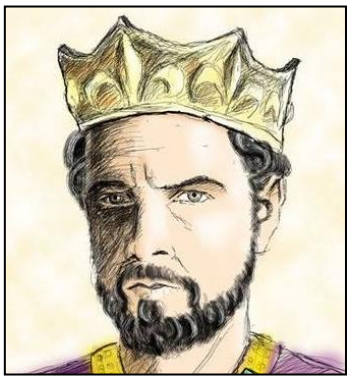

A 13. században a fiatal bosnyák államra mindvégig jellemzőek voltak a politikai ingadozások, illetve a magyar beavatkozásokból fakadó polgárháborús helyzetek. A mindenkori magyar uralkodó Ráma királya címe jogalapot, a Boszniában elterjedt bogumilizmus üldözése pedig indokot szolgáltatott a magyar közbelépésre.

Bosznia középkori történetének fontos része a bogumil eretnekség. A dualista szemléletű, neomanicheus szekta a 10. századi Bulgáriában alakult ki, majd elterjedt a Balkán-félszigeten és Kis-Ázsia egyes részein is. A bogumilok az anyagi világot az ördög birodalmának tartották, és tagadták a legtöbb alapvető keresztény hitelvet, így az isteni megtestesülést is. Tanításuk a 12. században eljutott Boszniába, majd az ország hivatalos hitvallásává vált. A bogumilok csak a török hódítás nyomán tűntek el a Balkánról, tartós jelenlétük hatására azonban a bosnyák lakosság fogékonyabbá vált az iszlámra. A több nyugat-balkáni országban is megtalálható díszesen faragott sírköveik (a stećak-ok, *a képen*) a közös balkáni kulturális örökség részei, illetve fontos bosnyák nyelvemlékek.

Kálmán herceg, II. András király másodszülött fia 1235–1237 közötti véres boszniai hadjárata során elfoglalta majdnem egész Boszniát és Humot is. A közvetlen magyar uralom nem tartott sokáig, mert az 1241–42-es mongol támadás miatt ki kellett vonni a magyar sereget az országból, a magyar befolyás azonban megmaradt.

Ebben az időszakban helyezte át a pápa a boszniai egyházat a raguzai érsekség joghatósága alól a kalocsai érsekség alá. Ez a lépés végül nem érte el a célját, és ahelyett, hogy megnyerte volna Boszniát a katolikus egyház számára, nagyban hozzájárult az attól való eltávolodásához. 1252-től kezdve ugyanis a boszniai püspök már nem Boszniában székelt, hanem – a ma Horvátországhoz tartozó – Đakovo városban, így alig volt kapcsolata az egyházmegyéjével.

A középkori Bosznia aranykora

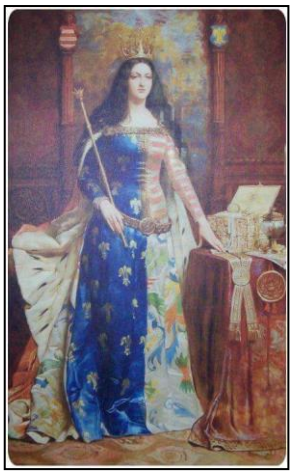

Az 1250-től a magyar vazallus, de nagyfokú önállóságot élvező bosnyák bán méltóságot a Kotromanić-uralkodóház tagjai töltötték be. Az uralkodóház alapítója I. Prijezda (1250–1287), aki római katolikus hite miatt a magyar király biztos támaszának számított. Jellemző a helyi viszonyokra, hogy fiatal korában áttért a bogumilizmusra, majd a magyar támogatás érdekében rekatolizált.

Az egyik legjelentősebb Kotromanić-házi uralkodó II. Stjepan bán (1314–1353) volt, aki jó kapcsolatot épített ki Károly Róbert magyar királlyal (1308–1342). II. Stjepan következetesen támogatta Károly Róbertet az ellenségeivel szemben, amiért cserébe szabad kezet kapott boszniai tevékenységére. Így a bán külföldi beavatkozás nélkül szilárdíthatta meg hatalmát Boszniában, és terjeszthette ki uralmát Humra. Kettejük kapcsolatát jól példázza, hogy Károly Róbert kiállt a bán mellett abban a kulcsfontosságú pillanatban, amikor 1337-ben a pápa keresztes hadjáratot akart indítani Bosznia ellen. II. Stjepan 1343–1344-ben Tolna megye főispáni tisztségét is betöltötte.

Az Anjou- és a Kotromanić-ház szoros viszonya dinasztikus házasságban is megnyilvánult: 1353-ban Károly Róbert fia, I. (Nagy) Lajos (1342–1382) feleségül vette II. Stjepan bán lányát, Kotromanić Erzsébetet[7] (*a fenti képen*). A Kotromanić-háznak a bosnyák liliomra épülő szimbolikája (*a képen*) II. Stjepan uralkodása alatt szilárdult meg.

[7] Erzsébet egyik dédanyja, Katalin, V. István Árpád-házi magyar király (1270–1272) lánya volt.

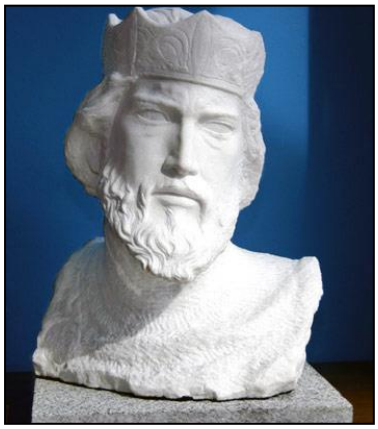

II. Stjepan-t a független és erős boszniai állam élén unokaöccse, I. Tvrtko (1353–1391, *a képen*) követte, aki 1377-ig bán, majd 1377-től király címet viselve kormányozta Boszniát. I. Tvrtko alatt az ország elérte legnagyobb kiterjedését az Adriai-tenger partjától a Száváig és a Drináig, megszerezte továbbá a ma Szerbia és Montenegró között felosztott Szandzsák területét is. Uralkodása vége felé, a Nagy Lajos 1382-ben bekövetkezett halála után kitört magyar belharcokat kihasználva elfoglalta a dalmát tengerpart jelentős részét is. Amikor Tvrtko 1391-ben elhunyt, magát Bosznia, Szerbia, Horvátország és Dalmácia királyának nevezve távozott az élők sorából.

A 14. században fejlődésnek indult az ipar, főként a bányászat, aminek következtében a kereskedelem is felvirágzott. Az ország igen gazdag volt ásványkincsekben, különösen ezüstben. Fejlődtek a mesterségek, raguzai kereskedelmi kolóniák és piachelyek létesültek. Az 1358-tól 1808-ig fennállt Raguzai Köztársaság ebben az időben már a Balkán nagy részén kialakította kereskedelmi hálózatát. A raguzai kereskedők a kibányászott ásványkincseken kívül élő állatot, prémet, bőrt és mézet vásároltak, amiért cserébe levantei árukat, vagyis fegyvereket és luxuscikkeket szállítottak a bosnyák elitnek. A gazdaság felvirágzása a társadalmi változás folyamatait is elindította, aminek eredményeként az Európában egyik legtovább fennmaradt törzsi viszonyokat felváltotta a feudalizmus. Megjelentek a hatalmas földbirtokokkal rendelkező feudális nagyurak, akik olyan hatalmat tudtak kiépíteni a földbirtokaikra támaszkodva, amellyel képesek voltak a királlyal vetélkedni, de akár háborúzni is.

A régészeti leletek és leírások tanúsítják, hogy a boszniai várakban és az uradalmi központokban nem éltek kevésbé előkelően az emberek, mint más európai központokban. A bobovac-i királyi vár (*a képen*) és a Kraljeva Sutjeska-i királyi székváros gótikus emlékei a mai napig felidézik a királyság fénykorát.

A 14. század végén tűntek fel a Balkánon a törökök, akik nagyobb hatással voltak a bosnyákokra az elkövetkezendő időszakban, mint korábban a bizánciak vagy a magyarok. Elsőként 1386-ban törtek be Boszniába, majd két év múlva ismét támadást indítottak az ország ellen. A támadások válaszlépésre késztették a bosnyákokat. A király Vlatko Vuković vajda vezetésével egy jelentős bosnyák hadat küldött az 1389-es első rigómezei csatába, ahol a Lazar Hrebeljanović szerb cár által

vezetett hadak döntő vereséget szenvedtek az oszmán birodalmi haderőtől. A Bosznia elleni török támadások ugyan még több mint fél évszázadig nem terület-, hanem zsákmányszerzési célból indultak, a velük járó pusztítások azonban megakasztották Bosznia fejlődését.

A királyság végnapjai

I. Tvrtko halála után Bosznia politikai helyzetét a koronáért vívott harcok, illetve a két riválisnagyhatalom, az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság az ország feletti hatalomért folytatott diplomáciai és tényleges küzdelme jellemezte. Az ország helyzetét nehezítette és ellenállási képességét gyengítette, hogy a megerősödő főurak (Északnyugat-Boszniában Hrvoje Vukčić, Kelet-Boszniában Radoslav Pavlović, Hum területén pedig a Kosača nemesi család) a meggyengült királyi hatalommal dacolva szuverén uralkodókká váltak a saját területeik felett. Mivel uralmuk fenntartása érdekében többen elfogadták a török fennhatóságot, ezért évről évre nagyobbá és közvetlenebbé vált a törökök befolyása Bosznia belügyeibe.

Érdekesség, hogy ebben az időszakban regnált Jelena Gruba (1395–1398), a középkori Bosznia egyetlen női uralkodója (*koronája a képen*).

Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) magyar király 1404-ben avatkozott bele először a boszniai belharcokba. Betört Boszniába, meghódította a királyi rezidenciát, Bobovac-ot, és I. Tvrtko Stjepan Ostoja nevű törvénytelen elsőszülött fiát ültette a trónra annak törvényes másodszülött fiával, II. Tvrtko-val szemben. A 15. század elejét a magyar vazallus Stjepan Ostoja és a helyi előkelők, illetve az Oszmán Birodalom támogatását élvező II. Tvrtko váltakozó sikerrel vívott trónharcai határozták meg, végül II. Tvrtko 1421 és 1443 között egyedül, bár egyre kevésbé önállóan uralta Boszniát.

II. Tvrtko a szerb uralom alatt maradt Srebrenica birtoklásáért folytatott harcaihoz 1425-ben korábbi ellensége, Zsigmond király segítségét kérte. Ennek ellentételezéseként a bosnyák királynak szerződést kellett kötnie Zsigmond apósával,[8] Cillei Hermann horvát–szlavón bánnal, amely szerint, ha törvényes örökös nélkül maradna, abban az esetben Cillei Hermann örökölné a bosnyák trónt. Cillei Hermann a boszniai királyi család tagjának volt tekinthető, ugyanis apja 1361-ben vette feleségül I. Tvrtko törvényes lányát, Katalint. Ezenfelül II. Tvrtko-nak feleségül kellett vennie Garai Dorottyát, Garai János temesi ispán lányát, aki rokonságban állt Zsigmonddal és Cillei Hermann-nal is. A magyar követelések arra szolgáltak, hogy II. Tvrtko-t alárendelt helyzetbe hozzák, Boszniából pedig a török terjeszkedés elleni ütközőállamot hozzanak létre.

[8] Cillei Borbála 1405-től 1437-ig, férje halálig volt magyar királyné.

Az 1430-as években II. Tvrtko a török támogatást élvező helyi riválisaival szemben vette igénybe a magyar segítséget. A fő trónkövetelő Radivoj, Stjepan Ostoja fia volt, aki maga mögött tudhatta Stjepan Vukčić Kosačá-t, a nagy befolyással rendelkező hum-i vajdát (*a képen*).

Zsigmond király 1437-ben bekövetkezett halála egyúttal a Balkánon folytatott oszmánellenes politikájának összeomlását is jelentette. A törökök a Magyar Királyság gyengeségét kihasználva 1439-ben már nem rablás és fosztogatás céljából támadták meg Szerbiát, hanem annak annektálását tűzték ki célul. A fő szerbiai erősség, Szendrő a magyar felmentő seregek késedelme miatt elesett, aminek következtében a szerb állam, „*Magyarország és Bosznia jó pajzsa*”[9] megszűnt létezni, így a törökök közvetlen szomszédságba kerültek Boszniával és egyúttal Magyarországgal is.

II. Tvrtko-t a bosnyák trónon testvére, Stjepan Tomaš (1443–1461) követte, akinek uralkodását a helyi főurakkal és a törökökkel folytatott váltakozó sikerű harcok határozták meg. 1444-ben Hunyadi János útján magyar segítséget kért, de a várnai vereséggel végződött törökellenes hadjáratban nem vett részt. 1446-ban kiegyezett Stjepan Vukčić Kosača vajdával, és feleségül vette annak lányát, Katarinát. 1448-ra a viszonyuk ismét megromlott, így a II. rigómezei csatában sem vettek részt bosnyák csapatok.

1456 elején a Nándorfehérvár ellen készülő szultán ultimátumot intézett a bosnyák királyhoz, miszerint vegyen részt a hadjáratban, de Stjepan Tomaš ezt elutasította. Így a török támadások gyakoribbá váltak Bosznia ellen, míg végül 1463-ban az oszmán erők elfoglalták Bobovac-ot, a királyi székhelyet, és megölték Stjepan Tomašević királyt (1461–1463), a Kotromanić-uralkodóház utolsó tagját.

Az elbukott bosnyák állam egyes részei csak később kerültek az Oszmán Birodalom fennhatósága alá. I. Mátyás magyar király ugyanis 1463 végén elfoglalta a kevéssel előbb török kézre került Jajce városát, majd Bosznia északnyugati részén bánságot hozott létre, amelyet Újlaki Miklós szlavóniai bán kormányzott. A törökök Újlaki halálát, 1477-et követően szállták meg a boszniai bánságot. Stjepan Vukčić Kosača pedig sikeres katonai akciókkal és a Mátyás által küldött 5000 fő fegyveres segítséggel 1465-re megtisztította az ekkor már Hercegovinának nevezett térséget a törököktől. Az Oszmán Birodalom csapatai 1482-ben foglalták el a tartományt.

A korábban Hum-nak nevezett Hercegovina neve Stjepan Vukčić Kosača vajdától ered. Stjepan Vukčić – annak érdekében, hogy Boszniától való elszakadásának szándékát jelezze – felvette a „Herceg od Svetoga Save” (Szent Száva hercege) címet, amelynek megnevezésére a német „Herzog” kifejezés magyarosodott alakját használta. Ezt követően a törökök az újabb Hercegovina elnevezést vették át a történelmi Hum helyett.

[9] A találó meghatározás az 1308–1808 között fennállt Raguzai Köztársaság irathagyatékából való.

A Bosnyák Királyság legnagyobb kiterjedése
I. Tvrtko uralkodása alatt

VÉBER ZOLTÁN – SCHREK KATALIN

AZ OSZMÁN BIRODALOMBAN (1482–1878)

A török terjeszkedés időszaka

Portyázó török hadak már a 14. század végén is megjelentek Boszniában. Támadásaik 1439-et, Szerbia elestét követően sűrűsödtek. A Bosnyák Királyság bukását követően, 1463-ban szervezték meg annak magterületén az első boszniai szandzsákot (ez a magyar vármegyéhez hasonló közigazgatási egység), amely az akkoriban a teljes Balkánért felelős, Edirne központú ruméliai vilajet (helytartóság) alárendeltségébe tartozott. Az északnyugati területeket és Hercegovinát két évtizeddel később csatolták a boszniai szandzsákhoz, míg Jajce és térsége tartósan magyar kézen maradt.

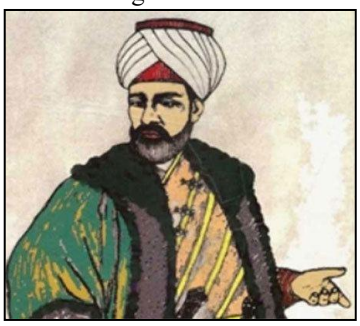

Az első boszniai szandzsákbég, Isa-beg Ishaković (*a képen*) bosnyák származású apját követte 1439-ben a szkopjei szandzsákbég tisztségben. Kivette részét a Bosznia elfoglalásáért vívott harcokból, majd rövid megszakítással 1463-tól 1470-ig állt a boszniai szandzsák élén. Nevéhez kapcsolják Szarajevó megalapítását (1461), ahol palotát (törökül szaraj-t vagy szerájt, innen ered a város neve), mecsetet, zárt piacteret, közfürdőt és vendégfogadót (han-t) építtetett.

A török uralom megszilárdulásához és a mai fővárosa, Szarajevó fejlődéséhez jelentős mértékben járult hozzá az apja révén bosnyák származású, míg anyja révén a szultáni családhoz kötődő Gazi Husrev-beg (1480–1541), aki 1521-től két rövid megszakítással halálig betöltötte a boszniai szandzsákbég tisztséget. Számos balkáni erősséget hódított meg az Oszmán Birodalom számára, köztük Jajce várát 1527-ben. A könnyűlovasok (akindzsik) parancsnokaként döntő szerepet játszott az 1526-os mohácsi csatában. A boszniai szandzsák székhelyét Szarajevóba helyezte át, és számos közintézmény (dzsámi, medresze, könyvtár) építésével gazdagította a várost. Gazi Husrev-beg 1530 óta Szarajevó óvárosában magasodó dzsámija (*a képen*) Bosznia-Hercegovina legnagyobb mecsetje, és az első mecset a világon, amelyben – még 1898-ban, az osztrák–magyar uralom alatt – bevezették a villanyvilágítást.

Az újabb balkáni hódítások révén 1580-tól önálló helytartóság jött létre Boszniában. A boszniai vilajet területe a végvári harcok függvényében 50 000 km^2 körül mozgott, és fennhatósága számos, ma a szomszédos országokhoz tartozó térségre is kiterjedt. Legnagyobb kiterjedését 1683-ban érte el, ekkor hét szandzsákra osztották: Bosznia, Hercegovina (beleértve Kelet-Montenegrót), Zvornik, Klis (ma Livno), Bihać, továbbá Krka–Lika (Kelet-Dalmácia) és Pakrac (Szlavónia). A vilajet központja időszakonként változott, a vilajetpasa székvárosa volt Banja Luka, Szarajevó és Travnik is. A határvédelem ellátására nyugati mintára létrehozták a kapetanija (várkapitányság) rendszerét, amely 1835-ig működött.

A közigazgatás török mintára átszerveződött, így a vilajet társadalmi és gazdasági berendezkedése hasonló jelleget öltött, mint az Oszmán Birodalom egésze. Minden terület a despotikus hatalmat gyakorló szultán kezébe került, kivéve a szpáhik (lovaskatonák) katonai szolgálati birtokai, amelyek azonban nem voltak tovább örökíthetők, így a birtokos halálát követően visszaszálltak a szultánra.

A török hódoltság területén élő parasztság lényegesen jobb életkörülményeket élvezett, mint a magyarországi jobbágyság. Ez több okra is visszavezethető. Egyrészt biztosították számukra a szabad költözés jogát (ellentétben röghöz kötött magyarországi sorstársaiktól), másrészt az adózási kötelezettségek is elviselhetőbbek voltak. A haradzs nevű állami adó volt mindenkire nézve kötelező, a nem muszlimok ezenfelül fejadót (dzsizjét) is fizettek, ezért a meghódított terület lakossága anyagilag is érdekeltté vált az iszlám felvételében. A bosnyák nemesség számára rendkívül kecsegtetőnek számított az áttérés, hiszen annak révén megtarthatták birtokaikat, illetve felcsillant számukra a politikusi és a katonai pálya lehetősége. A katonai pálya a nem iszlamizált boszniai (bosnyák, szerb, horvát) lakosság számára is nyitott maradt, amit a törökök által elfoglalt városok határvédelmét ellátó katonák (az ún. martalócok) névjegyzékében szereplő délszláv nevek tanúsítanak.

Sok bosnyák kisgyermek a nem muszlim lakosságra rótt gyermekadó (devsirme) következtében elszakadt családjától, és az Oszmán Birodalom központi részébe, bentlakásos iskolába szállították. Megtanulták a török nyelvet, felvették az iszlámot és magukba szívták a Birodalom a korszakban a nyugatival összemérhető színvonalú kultúráját. Az áttért bosnyákokról úgy tartották, hogy szorgalmasok, szerények, szemérmetesek és becsületesek. Többen a szultán udvarának szolgálói közé kerültek, míg mások a katonai pályát választották, ők általában a janicsár csapatok kötelékében hadakoztak született muszlim bajtársaik oldalán. Számos törökké lett bosnyák ért el magas méltóságot. Érvényesülésükre jellemző, hogy 1453 és 1702 között 11 nagyvezír (katonai főparancsnok), továbbá a szultán fő politikai tanácskozó testületének, a divánnak is számos tagja bosnyák származású volt.

Az iszlamizáció révén befutható nagy ívű karrierre kiváló példa Mehmed-paša Sokolović (*a képen*) pályafutása, aki 1506-ban szerb ortodox családban született, és a devsirme révén került a janicsárság kötelékébe. Az iszlám felvételét és a török nyelv elsajátítását követően folyamatosan haladt a ranglétrán, 1526-ban részt vett a mohácsi csatában, majd 1529-ben Bécs ostrománál is harcolt. 1546-ban a flotta parancsnoka (kapudánpasa) volt, 1551-től pedig Rumélia vilajetpasájává nevezték ki. 1555-től a diván tagja lett, 1565-ben pedig átvette a nagyvezír tisztséget. 1566-ban I. Szulejmán szultán halálát követően ő fejezte be Szigetvár ostromát. Feleségül vette I. Szulejmán utódjának, I. Szelim szultánnak a lányát, így élete végéig, 1579-ig töltötte be a nagyvezír tisztséget.

Mehmed-paša Sokolović sok impozáns építmény létrehozását kezdeményezte. Nevéhez fűződik két isztambuli mecset, továbbá a szófiai Fekete Mecset, az edirne-i és a višegrad-i han, valamint a szarajevói Kecske-híd, a podgorica-i és a trebinje-i Vezér hídja. A legnevezetesebb általa építtetett műtárgy azonban Szokoli Mehmed pasa hídja Višegrad-ban, amely a világörökség része, történetét pedig Ivo Andrić Nobel-díjas író műve, a „*Híd a Drinán*” tette halhatatlanná.

Ferhad paša dzsámijának sorsa a mostar-i Öreg híd mellett szintén az urbicídium példája. A több mint 400 éves műemléket 1993-ban szerb szélsőségesek felrobbantották, majd az RS akkori vezetése a romokat is eltakaríttatta. A nagy nemzetközi összefogással az eredeti állapotának megfelelően újjáépített dzsámit 2016-ban adták át.

Az egykori elhurcolt gyermek magas tisztségeket viselve sikeresen támogatta kiterjedt rokonságát. Ortodox hiten maradt unokaöccsét, Antonije Sokolović-ot Hercegovina püspökévé neveztette ki. Rokonságához tartozott a hozzá hasonlóan devsirme révén a janicsárságba került Ferhad-paša Sokolović, Bosznia első vilajetpasája (1580–1586), aki a vilajet székhelyét Travnik-ból Banja Lukába helyezte át, és számos építménnyel gazdagította a települést. Ferhad-paša fenséges dzsámija (*a képen*) a mai napig a város egyik ékessége.

A török uralom alatt Bosznia a késői 16. és a korai 17. században élte virágkorát. A magyarországi hódítások következtében megszűnt határtérség lenni, és a bosnyákok iszlamizációjának számos előnyét élvezte. Jelentős urbanizáció ment végbe, városok épültek ki keleties stílusban, továbbá az azokat összekötő kereskedelmi útvonalak is. Mindez maga után vonta a kereskedelem és a kézműipar fellendülését, ezáltal megnőtt a kereskedők és az iparosok társadalmi

szerepe. A kultúra is fejlődésnek indult, a boszniai török líra számos műve a török irodalom gyöngyszemének számít. A fejlődésből kimaradtak azonban a nehezen megközelíthető vidékeken élők, így számos, szinte ókori jellegű állattartó-földművelő közösség egészen a 19. századig fennmaradt.

A boszniai vilajetben a katolikus és az ortodox egyház is jelentős autonómiával rendelkezett, megtarthatták birtokaikat és kolostoraikat is. Ez utóbbi főként a – szultáni dekrétummal védett – ferences rend számára volt kulcsfontosságú, ugyanis a hódoltság területén maradt katolikusok lelki gondozása az ő feladatukat képezte. Vallási és kulturális központként is kiemelt szerepet kapott a 14. század közepétől működő Kraljeva Sutjeska-i ferences kolostor (*a képen*).

A hanyatló félhold árnyékában

Az Oszmán Birodalom hanyatlásának jelei már az 1571-es lepantói csatában láthatóvá váltak, ahol a török hadiflotta nagy része megsemmisült. A bomlás jelei a janicsárok és a szpáhik ismétlődő lázadásaiban is megmutatkoztak. A 17. század végére a boszniai vilajet parasztságának életszínvonala is az európai jobbágyok szintjére esett vissza. 1682-ben Szarajevó környékén felkelés tört ki, amelynek során kereskedők és kézműiparosok szegültek szembe az államhatalommal Hasan Kaimija Zrinović költő vezetésével. A lázadás gazdasági okok miatt hamar elbukott.

A Bécs elfoglalására 1683-ban indított utolsó török hadjárat kudarcát követően a törököket jelentősen visszaszorították Közép-Európában. 1697-ben a Savoyai Jenő vezette osztrák csapatok Szarajevóig jutottak, és felégették a várost. Az 1699-ben megkötött karlócai béke értelmében a törökök elvesztették magyarországi területeiket, így Bosznia a 16. század első feléhez hasonlóan ismét határterületté vált, északi határát a Száva folyó képezte. A vilajet komoly területi veszteségeket is elszenvedett, ugyanis Krka–Lika és Pakrac szandzsák a Habsburg Birodalom, míg a dalmát partszakasz egy része a Velencei Köztársaság fennhatósága alá került.

A korszak fontos eseménye az 1737. augusztus 4-én vívott Banja Luka-i csata, ahol a kisszámú bosnyák által védett várat ostromló 20 ezer fős osztrák hadak vereséget szenvedtek a hasonló erejű török felmentő seregtől. Magyar vonatkozású érdekesség, hogy a vesztes fél tüzérségének parancsnoka a magyar Baranyay János volt.

Az 1716–1718 közötti újabb sikeres osztrák támadást lezáró 1718-as pozsareváci békeszerződés révén a boszniai vilajet elveszített további 13 kisebb községet. Ezzel szemben az Oszmán Birodalom az osztrák és az orosz erőkkel vívott 1736–1739-es háború nyomán Boszniában vissza tudta állítani az 1699-es rendelkezéseket és az akkori határvonalat.

A 18. század második felére a boszniai vilajetben állandósult a belső bizonytalansági légköre. A korszak meghatározó eseménye a muszlim parasztok és hozzájuk csatlakozott szarajevói janicsárok lázadása 1748–1756 között, amelynek végén a felkelő parasztok elérték az adóterhek csökkentését.

1780-ban válságos évtized kezdődött a boszniai vilajet számára. Annak első felében a térséget történetének legsúlyosabb pestisjárványa sújtotta. Bono Benić és Jako Baltić ferences szerzetesek, a Kraljeva Sutjeska-i kolostor krónikásai így örökítették meg a tragikus eseménysorozatot:

„*A borzalmas pestisjárvány 1782 tavaszán kezdődött Szarajevóban. Az első megbetegedésekről azt beszélték, hogy akár malária is okozhatta őket, de volt ott minden betegség, és lassan minden elpusztult körülöttünk. Sokan meghaltak a gyermekek közül is, főleg a kisdedek.*

1783-ban újra kitört rajtunk a szörnyű kórság: Visoko-ban és a környékbeli falvakban, továbbá Kreševo, Fojnica, Bzenica (sic!), Travnik településeken. Ivan Jurić, aki Iván-napi áldomást ivott a visočani-i muszlimoknál, megfertőződött a pestissel, és hazahozta a kórt Sutjeská-ra. Rá néhány napra eltávozott, vele felesége és három vagy négy gyermeke is, senki nem maradt utána. Sokan mások is meghaltak városunkban. Szent Illés napja[10] *előtt, július 19-én megbetegedett a slapnica-i születésű Ivan Maračić, a harangozónk, július 22-én temettük el.*

A szörnyű járvány Bosznia-szerte tombolt. Csaknem 20 ezer hívünk távozott el, és mások is, ortodoxok, muszlimok, zsidók, összesen 100 ezer életet követelt az ördögi kór. Pokoli tél köszöntött be, de – hála Isten irgalmának – akkor már kevesebben haltak meg.

Megjegyzendő azonban, hogy ez a szomorú év gazdag termést hozott, különösen szőlőben, nem volt viszont, aki arasson, így alig a felét sikerült betakarítani. Csapatostul jöttek Dalmáciából az éhség űzte ifjak aratni, itt megfertőződtek, majd hazatérvén magukkal vitték a gyilkos kórságot Sinj környékére. A pestis végigsöpört egészen Split-ig, ahol szörnyű járvány tört ki a következő évben."[11]

1788-ban újabb osztrák–orosz támadás indult az Oszmán Birodalom ellen. A háború egyik mellékhadszíntere az Una-parti határváros, Kozarska Dubica térségét érintette 1788-ban. Az öt hónapig tartó ostrommal szemben bosnyák erők védelmezték török segítséggel a várost, amely kitartott, és török kézen maradt. Az 1791-es szisztovói szerződéssel a boszniai vilajet csak kis területet vesztett.

Az Oszmán Birodalom hanyatlását a 19. század első felében bevezetett reformintézkedések – köztük a folyamatosan lázongó janicsárerők felszámolása 1826-ban – nem tudták megállítani, így a balkáni török uralom meggyengült. Szerbia sorozatos felkelések révén kivívta autonómiáját, míg a görög szabadságharc a független Görögország nemzetközi elismerésével zárult.

[10] Július 20-a, Szent Illés napja (Ilindan) a bosznia-hercegovinai horvátság egyik legnagyobb ünnepe, mert Szent Illés próféta Bosznia-Hercegovina védőszentje.

[11] A Kraljeva Sutjeska-i ferences kolostor évkönyvéből. A KNBSZ szerzői munkacsoport fordítása.

A bosnyák vezető réteg érzékelte, hogy a változások veszélyeztetik hatalmi helyzetét, ezért szembehelyezkedett a reformtörekvésekkel. A mélyülő válsághelyzet 1831-ben fegyveres felkeléshez vezetett a boszniai vilajetben. A megmozdulás hátterében a fennálló rend konzerválásának igénye állt, nem pedig a nemzeti önállóságra törekvés. A kapetanija rendszerére épülő felkelés élére Husein Gradaščević (1802–1834, *a képen*), a zvorniki szandzsákhoz tartozó Gradačac kapetánja állt, aki „*Bosznia Sárkánya*” néven is ismert. A felkelők harcait kezdetben siker övezte, egyúttal értékes politikai szövetségesre találtak Mustafa Rešit paša Bušatlija, Szkutari (Nyugat-Albánia) utolsó vilajetpasája személyében, aki a boszniai eseményekkel párhuzamosan vezetett oszmán-ellenes felkelést. 1832-ben azonban fordult a kocka, a Resid Mehmed pasa vezette török és az Ali-paša Rizvanbegović-Stočević vezette hercegovinai hadak felülkerekedtek.

A felkelés leverését követően a hercegovinai szandzsák levált a boszniai vilajetről, élére Ali-paša Rizvanbegović-Stočević került (1833–1851). A mostar-i székhelyű hercegovinai vilajet a pasa haláláig állt fenn, azt követően újra betagozódott szandzsákként a boszniai vilajetbe. Az önállóság időszakában azonban megerősödtek a hercegovinai római katolikus közösségek, különösen a ferencesek, mert Ali-paša Rizvanbegović-Stočević rájuk alapozva biztosította helyi politikai támogatottságát. A történések utózöngéje, hogy Husein Gradaščević, „*Bosznia Sárkánya*” 1834-ben konstantinápolyi házi őrizetben fejezte be életét, 1835-ben pedig mind a boszniai, mind a hercegovinai vilajetben megszüntették a kapetanija rendszerét.

Az 1839-ben kiadott, az Oszmán Birodalom lakosainak jogegyenlőségét célzó szultáni intézkedés végrehajtása ismét a bosnyák vezető rétegek ellenállásba ütközött, sőt, 1850–1852 között kisebb intenzitású helyi lázadásokhoz vezetett. Az 1856-os újabb jogegyenlőségi rendelet tovább fokozta a feszültséget a düledező régi rend fennmaradásában érdekelt bosnyákok, illetve a függetlenedési törekvésekhez a Habsburg Birodalom támogatására számító boszniai horvátok és a kvázi önálló státuszt kivívott Szerbia segítségére alapozó boszniai szerbek között. A három etnikumot nemcsak az eltérő politikai érdekeik és különböző vallásuk állította szembe egymással, hanem az is, hogy nemzeti öntudatuk eltérő irányban és mértékben formálódott. A 19. század elején a boszniai horvátság nemzettudatának megszilárdulása a Habsburg Birodalomhoz tartozó Horvátországban kibontakozott illír mozgalom hatására felgyorsult, a boszniai szerbekre pedig Szerbia a 19. század közepén megerősödött önállósága bírt vonzerővel, ezzel szemben a bosnyák lakosság körében hasonló nemzeti öntudatra ébredésről nem beszélhetünk.

A boszniai vilajet a 19. század második felében

Tekintettel arra, hogy 1870 után rossz termésű évek követték egymást, a bosnyák földesúri, illetve a horvát és a szerb paraszti rétegek gazdasági alapú ellentéte is felerősödött, robbanáshoz közeli helyzet alakult ki a boszniai vilajetben. Az utolsó cseppet a pohárban a konstantinápolyi kormányzat intézkedése jelentette, amely a nehezen megtermelt gabona jelentős részének az 1875. évi adó fejében történő lefoglalásáról rendelkezett.

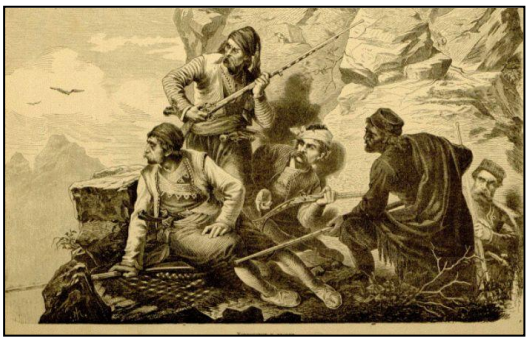

1875. augusztus 1-jén fegyveres felkelés robbant ki Hercegovinában, majd napokon belül átterjedt Boszniára. A szerb felkelők (*a képen*) nagy része Szerbiához szeretett volna csatlakozni, a horvátok az Osztrák–Magyar Monarchia oltalmát várták, míg a bosnyákok a felkelők ellen, a török hatalom konszolidálásáért fogtak fegyvert.

A kezdetben helyi jelentőségű konfliktus 1876-ban regionális válsággá eszkalálódott: átterjedt Bulgáriára, majd ezt követően Szerbia Montenegróval közösen hadat üzent az Oszmán Birodalomnak. 1876 októberében a balkáni harcok fegyverszünet révén időlegesen nyugvópontra jutottak, 1877-ben viszont orosz–török háború robbant ki. A vereséget szenvedett török fél az 1878. március 3-án aláírt San Stefanó-i békeszerződésben elismerte Szerbia, Románia, Montenegró önállóságát és a megnagyobbodott Bulgária autonómiáját. A békeszerződés határozatait az 1878 nyarán ülésező berlini kongresszuson módosították, többek között azzal, hogy 1878. június 28-án az Osztrák-Magyar Monarchia felhatalmazást kapott Bosznia és Hercegovina megszállására. Az ekkor hét szandzsákból álló boszniai vilajet megszűnt. Hat szandzsákja – Bosznia, Zvornik, Travnik, Bihać, Banja Luka és Hercegovina – osztrák–magyar fennhatóság, míg Novi Pazar szandzsák a Monarchia és az Oszmán Birodalom közös ellenőrzése alá került.

SCHREK KATALIN

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA PEREMVIDÉKÉN (1878–1914)

A tartományi lét kezdetei

Bosznia-Hercegovina történetében az 1878-as okkupáció cezúrát jelentett. A török hódoltság időszakában számos tekintetben kedvezményezett térség az Osztrák–Magyar Monarchia peremvidékére került. A bosnyákok elveszítették hatalmi helyzetüket, míg a horvátok érdekérvényesítő képessége jelentősen megnőtt. A boszniai szerb lakosság elszakadási törekvéseinek viszont táptalajt adott a független Szerbia létrejötte, továbbá az, hogy ők az 1875-ös felkelésben játszott vezető szerepük ellenére alávetett helyzetben maradtak.

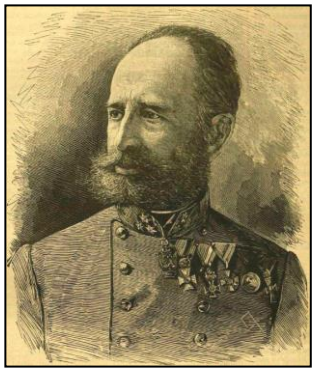

Az osztrák–magyar hadvezetés helyi ellenállásra számítva komoly erőket mozgósított az újonnan megszerzett terület megszállására báró Philippovics József táborszernagy (*a képen*) vezetésével, stratégiájának alapját Szarajevó és Mostar bevétele képezte. A meggyengült Oszmán Birodalom, bár fegyver- és lőszerszállítmányokat küldött a térségbe, nyíltan nem támogatta az ellenállást. A Monarchia csapatai 1878 végére sikerrel zárták a hadjáratot, így az immár Bosznia-Hercegovina nevet viselő tartomány osztrák–magyar megszállás alá került. Miközben kormányzása a Monarchiára hárult, jogilag még az Oszmán Birodalom részét képezte, egészen az 1908-as annexióig.

1879 januárjától működött a bosznia-hercegovinai tartományi kormányzat, amelynek központja Szarajevó lett. Ezt követően a dualista állam meghozta azokat az intézkedéseket, amelyek megteremtették Bosznia-Hercegovina közigazgatásának keretrendszerét. A korábbi társadalmi és birtokviszonyok tiszteletben tartását az uralkodó által még 1878 decemberében kiadott amnesztiarendelet biztosította. A megszállást követően bevezetett katonai kormányzatot fokozatosan vegyes (polgári és katonai), majd tisztán polgári kormányzat váltotta fel. 1882-től a Monarchia által megszállt új terület a közös pénzügyminisztérium kizárólagos felügyelete alá tartozott, a pénzügyminiszter pedig egy személyben a Bosznia-Hercegovina kormányzója tisztséget is viselte. Ebben az időszakban a közös pénzügyminiszteri pozíció betöltésében a magyar oldal dominált: kezdetben Szlávy József (1880–1882), majd Kállay Béni (1882–1903), végül pedig Burián István (1903–1912) látta el a pénzügyminiszteri, így a kormányzói feladatokat. Burián István 1916. decembertől visszatért a pénzügyminiszteri, egyben a kormányzói tisztségbe, és csaknem a Monarchia összeomlásáig ő látta el a két feladatkört.

Kállay Béni személye különösen meghatározó a tartomány történelmében, mivel a térséget behatóan ismerő, annak problémái iránt fogékony szakpolitikusról volt szó, aki korábbi pályafutása során már szerzett tapasztalatot a balkáni ügyekben. Belgrádi főkonzulként (1868–1875) diplomáciai feladatai ellátása mellett tudományos tevékenységet is végzett, tanulmányokat írt a szerb nép újkori történetéről, egy tanulmányában pedig a Balkán nemzetközi helyzetének változásaira, kiemelten Oroszország itteni törekvéseire reflektált. Konzuli szolgálata alatt sokat tett a szerb–magyar kapcsolatok erősítése érdekben.

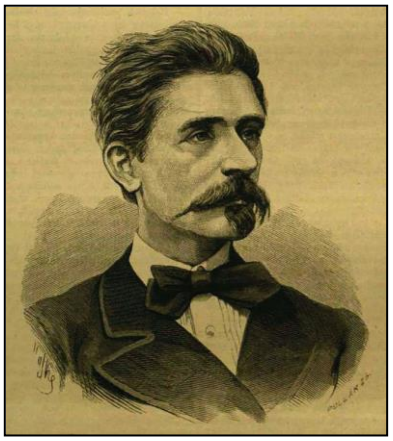

Kállay Béni (*a képen*) felismerte, hogy Bosznia-Hercegovina heterogén etnikai és felekezeti viszonyai, illetve a szerb és a horvát nacionalista törekvések veszélyeztetik a tartomány konszolidálását és a Monarchián belüli jövőjét. A gazdasági és a kulturális modernizáció érdekében sajátos koncepciót dolgozott ki. A fejlődés alapjának az önálló bosnyák nemzettudat megteremtését tartotta, amely révén a bosnyákok képesek lehetnek a szerb és a horvát oldal ellensúlyozására. Kulcsszerepet szánt ebben a bosnyák birtokos réteggel való együttműködésnek, ezért nem támogatta a helyi feudális viszonyok dinamikus átalakítását. Ehelyett fokozatos átmenetet szorgalmazott, amely az önkéntes megváltás révén lehetővé teszi ugyan a nem muszlim parasztok helyzetének javulását, mégsem ingatja meg rövid idő leforgása alatt drasztikusan a bosnyák társadalmi elit egzisztenciális hátterét. Több évtizedes átalakulással tervezte felzárkóztatni Bosznia-Hercegovinát. Ezzel egyrészt mérsékelni kívánta a helyi lakosság impériumváltással kapcsolatos ellenállását, másrészt megnyerni annak szimpátiáját.

1880-ban Bosznia-Hercegovina lakosait jogállásukban a Monarchia állampolgáraival egy szintre emelték. 1881. novemberben véderőtörvényt vezettek be, amely minden testileg és szellemileg alkalmas férfi számára kötelező három éves katonai szolgálatot írt elő. Ezt az intézkedést komoly ellenállás fogadta, ami 1882-ben a boszniai szerb és horvát lakosság felkeléséhez vezetett.

A fenti megfontolások jegyében Kállay Béni sokat tett a bosnyák nyelv szabályrendszerének egységesítéséért, valamint támogatta számos kulturális és ismeretterjesztő folyóirat létrejöttét, működését. Programjának gyakorlati elemét képezte az oktatási rendszer kiépítése és fejlesztése, amivel megteremtette az új közjogi viszonyok között érvényesülni képes helyi értelmiség létrejöttének intézményi feltételeit. Kormányzósága alatt több mint kétszáz közoktatási intézmény létesült a tartományban, a Monarchia felsőoktatási intézményei megnyíltak a bosznia-hercegovinai hallgatók előtt, Bécsben bosnyák főiskolai internátus alakult.

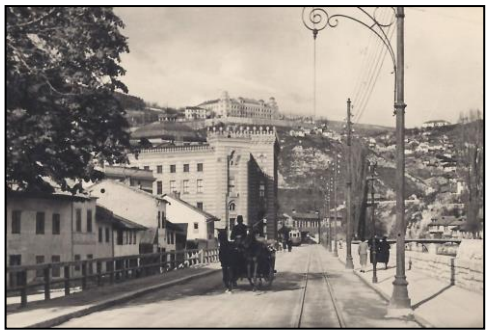

Szarajevóban, Mostar-ban és Banja Lukában pedig virágzott a kulturális élet, amely a keleti és a nyugati civilizáció sajátos, az építészetben és a művészetekben egyaránt visszatükröződő egyvelegét alkotta. A két kultúrkör találkozására jó példa Szarajevóban a századfordulón épült, kezdetben városházaként, majd nemzeti könyvtárként működő Vijećnica (*a képen*), illetve az 1912-ben a reneszánszt visszaidéző stílusban megépült Nemzeti Múzeum.

Az osztrák–magyar fennhatóság alá kerülést követően Bosznia-Hercegovina gazdasága és infrastruktúrája is fejlődésnek indult. Az új tartományt még 1879-ben bevonták a közös vámterületbe, majd az Oszmán Birodalomban használt rézpénz helyett bevezették az Osztrák–Magyar Monarchiában alkalmazott fizetőeszközt.

Nem sokkal az impériumváltást követően, 1883-ban megkezdte működését Bosznia-Hercegovinában az Union Bank, majd 1895-től a Bosznia-Hercegovinai Privilegizált Országos Bank. Az 1900-as évek elején megkezdték működésüket az etnikai viszonyokat leképező intézmények: a Szerb Takarék 1904-ben, az Első Muszlim Hitelszövetkezet 1906-ban, a Bosznia-Hercegovinai Központi Horvát Bank 1908-ban és a Horvát Szövetkezeti Bank 1909-ben.

1879 és 1882 között elkészült a Brod határvárostól Szarajevóba vezető keskeny nyomtávú (760 milliméteres) vasútvonal. Ezt követően kapcsolták be a többi területet a vasúti hálózatba, ehhez állami hiteleket folyósítottak. Az első világháborúig a tartományban összesen 1500 kilométer keskeny nyomtávú vasútvonal épült.

A Monarchia célként tűzte ki, hogy Bosznia-Hercegovina (*a képen*) anyagilag önfenntartóvá váljon, ezért támogatta az iparosítást és a mezőgazdaság fejlesztését is. A korszakban a gazdasági termelés alapját az agrárium és az élelmiszeripar, az export fő tételeit az élő állatok és a gyümölcsből készült égetett szeszes italok képezték.

Az annexió lefolyása és következményei

A Monarchia vezetésének szeme előtt fő célkitűzésként a megszállt tartomány államjogi helyzetének végleges rendezése lebegett. Ezt az okkupációt követő „kettős jogállás” megszüntetésével, a tartomány formális annexiójával akarták megoldani. Az osztrák–magyar törekvések legfőbb akadályát nem a hanyatló Oszmán Birodalom revíziós elképzelései, hanem a megerősödött Szerbia aspirációi, illetve a mögötte álló Oroszország nagyhatalmi súlya, befolyása jelentették.

Bosznia-Hercegovina jóval 1878 előtt a szerb nemzeti törekvések kereszttüzébe került a területi expanzió lehetséges irányaként. A 19. század elején önállósodni kezdő Szerb Fejedelemség politikai programjának részét képezte az ősi szerb földek összegyűjtése, az állam területének bővítése, és ebben a relációban Bosznia és Hercegovina is szerepeltek. Az 1844-ben megfogalmazott szerb nemzeti program (Načertanije) alapján a fenti – akkor különálló – két térség az önállóság útjára lépő szerb állam fontos részét képezte volna. 1867-ben már célként fogalmazták meg a boszniai vilajet felszabadítását és Szerbiához csatolását. A szerbek ambivalensen ítélték meg az 1878-as döntéseket: egyrészt örültek az önálló Szerb Fejedelemség – 1882-től Szerb Királyság – nemzetközi elismerésének, másrészt érzékenyen érintette őket a Bosznia-Hercegovina feletti osztrák–magyar fennhatóság, mert az egyet jelentett a területtel kapcsolatos szerb elképzelések zátonyra futásával. A Monarchia azonban az 1880-as évek elejétől gazdaságilag és politikailag a Szerbiával való kötelékek erősítésére törekedett, ami elegendő kompenzációt jelentett a szerb vezetés számára, így az jó időre félretette Bosznia-Hercegovina ügyét. A balkáni stabilitást elősegítette a regionális vetélkedést folytató Monarchia és Oroszország által 1897-ben aláírt szentpétervári egyezmény is, amely biztosította a status quo-t.

A tartomány státuszának rendezése a két nagyhatalom tárgyalásai során 1908-ban, az addiginál már jóval konkrétabb formában újra előkerült. A Monarchia számára Bosznia-Hercegovina kérdése addig nem érhetett nyugvópontra, míg annak teljes integrációja, vagyis az annexió nem valósul meg. Oroszország számára pedig a fontos stratégiai érdek az áthajózási jog megszerzése volt a hadiflottája számára a fekete- és márvány-tengeri szorosokon, vagyis a Boszporuszon és a Dardanellákon. Az 1908. szeptember 15-i buchlau-i szerződésben az osztrák–magyar és az orosz fél vállalta egymás kölcsönös segítését a fenti ügyek kárvallottjával, az Oszmán Birodalommal szemben. Így a Monarchia elvben számíthatott Oroszország támogatására Bosznia-Hercegovina annexiójának ügyében, és az orosz kormányzat ugyanezt a szolidaritást várta el a tengerszorosok esetében.

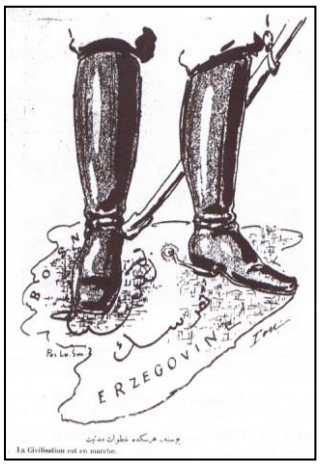

Bosznia-Hercegovina annexióját röviddel az egyezmény megkötése után, 1908. október 5-én bejelentették. A sietség oka, hogy a Monarchia vezetői feltételezték: az Oszmán Birodalom megújítására törekvő, a politikai vezetésben egyre nagyobb szerephez jutó ifjútörök mozgalom nem lesz tekintettel a szultáni rezsim által elfogadott jogi keretekre. A lépés azonban komoly diplomáciai és sajtóvisszhangot váltott ki (*a képen*), valamint súlyos válságot okozott a Monarchia és Szerbia, valamint Oroszország között. Az orosz vezetés a buchlau-i megállapodás felrúgásaként értelmezte az annexiót, mert az nem előzetes egyeztetések és előkészítés útján ment végbe.

A Monarchia és Szerbia közötti viszony romlásához jelentősen hozzájárult, hogy 1903-ban I. (Obrenović) Sándor király helyére erőszakos úton I. (Karađorđević) Péter került, aki gyökeresen változtatott elődjének a Monarchiával megegyezésre törekvő politikáján, és Oroszországgal kereste az együttműködést, illetve felélesztette országa Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos elképzeléseit. 1909 tavaszára azonban a válság lecsengett, Oroszország március 23-án, Szerbia pedig március 31-én kényszerűen elismerte az annexiót. Az Oszmán Birodalom beleegyezésének elnyerése érdekében pedig a Monarchia lemondott a Novi-Pazar-i szandzsákról, illetve 2,5 millió font értékű kárpótlást fizetett.

Az annexiót követően Bosznia-Hercegovina jogilag is az Osztrák-Magyar Monarchia részét képezte, de egyik birodalomrészhez sem csatolták hozzá közvetlenül, közigazgatási különállása megmaradt, annak irányítása változatlanul a közös pénzügyminisztérium hatáskörébe tartozott. Burián István akkori közös pénzügyminiszter, egyben tartományi kormányzó (*a képen*) szakított elődje, Kállay Béni a bosnyák identitás megalapozására irányuló koncepciójával. Burián legfontosabb feladata az új státuszt rögzítő alkotmány kidolgozása volt, amellyel az uralkodó bízta meg őt. Az 1910. február 17-én közreadott dokumentum nagy előrelépést jelentett, megteremtette a népképviseleti rendszer feltételeit. Ezáltal megélénkült a politikai élet, a már korábban is meglévő kulturális szervezetek egy része párttá szerveződött, 1910. májusban pedig megtartották Bosznia-Hercegovinában az első parlamenti választásokat. Az alkotmány garantálta a helyi lakosság számára a jogegyenlőséget, valamint a személy-, vallás- és lelkiismereti szabadságot. A következő fontos modernizációs lépés az általános tankötelezettség bevezetése volt 1911-ben.

Az első és a második balkáni háború (1912–1913) drasztikusan átalakította a Balkán társadalomföldrajzi viszonyait. Létrejött a független Albánia, továbbá Bulgária, Görögország, Montenegró, Románia és Szerbia területi nyereséget könyvelhetett el. Ezzel szemben az Oszmán Birodalom elveszítette a Novi Pazar-i szandzsákot (az innentől Szandzsák nevet viselő területen Szerbia és Montenegró osztozott), a mai Észak-Macedónia területét (ami végül Szerbiához került), és csak egy kisebb délkeleti csücsköt tudott megtartani Európában. A jelentősen megnagyobbodott Szerbia és a Monarchia közötti kapcsolat válságosra fordult, Bosznia-Hercegovina pedig a nacionalista törekvések kereszttüzébe került.

ERIC BECKETT WEAVER – SZABÓ SZILÁRD

AZ I. VILÁGHÁBORÚTÓL A DÉLSZLÁV HÁBORÚIG (1914–1992)

A szarajevói pisztolylövéstől a zágrábi proklamációig

Június 28., Szent Vitus napja (Vidovdan) évszázadok óta szimbolikus nap a szerb történelemben, 1389-ben ugyanis ezen a napon szenvedett döntő vereséget a Lazar Hrebeljanović szerb cár által vezetett sereg az Oszmán Birodalomtól Rigómezőnél. A szerbek két, egymáshoz kapcsolódó legendát is megünnepelnek ezen a napon. Az egyik szerint a csata előtti éjjel Lazar cárnak látomása volt, amiben választani kellett: uralkodjon a földön, vagy örökké uralkodjon a mennyországban. Lazar cár az utóbbit választotta, így megpecsételte sorsát a csatában, viszont magának és az egész szerb népnek helyet biztosított a mennyországban. A másik legenda szerint Miloš Obilić szerb vitéz a török főhadiszálláson tőrével megölte I. Murád szultánt (*a képen*). Bár a történelemtudomány még nem tisztázta a szultán halálának körülményeit, illetve a legendák több változata ismert, Obilić hőstette és Lazar cár választása mégis a szerb kultúra meghatározó elemei.

1914. június 28-án Gavrilo Princip húszéves boszniai szerb diák Szarajevóban lelőtte Habsburg–Lotharingiai Ferenc Ferdinánd főherceget, a Monarchia trónörökösét és feleségét, Chotek Zsófiát. A trónörökös pár a provokációs céllal ezen a napon és helyszínen megtartott osztrák–magyar hadgyakorlatot tekintette meg. A végzetes lövések a Városháza (Vijećnica) épületétől nyitott gépkocsin a Szarajevót kettészelő Miljacka folyó mentén közlekedve, a Latin híd mellett érték őket (*a képen*).

A gyilkosság megszervezésében és végrehajtásában szerepelt vállaltak mindegyike tagja volt az Ifjú Bosznia (Mlada Bosna) mozgalomnak, amely 1904-ben jött létre, és a szarajevói merénylet előtt és után elkövetett több hasonló cselekményért is felelős.

A Monarchia politikai érdekeinek megfelelően Princip szerb nemzetisége, a merénylet időzítése, továbbá az a tény, hogy őt és társait Belgrádban fegyverezték fel, elegendő indoknak bizonyult, hogy a vádirat Gavrilo Princip és társai mellett Szerbiát, a szerb nacionalizmust, szélesebb értelemben a teljes szerbséget tegye felelőssé a gyilkosságért. A merénylők kapcsolatban álltak ugyanis a Nemzetvédelem nevű ultranacionalista és közvetett módon a Fekete Kéz nevű titkos szerbiai szervezettel, utóbbi prominens tagja volt Dragutin Dimitrijević vezérkari ezredes, a szerbiai katonai hírszerzés vezetője is. Bár a Monarchia jelképesen Szerbiát és az összes szerbet a vádlottak padjára ültette, az igazság ennél bonyolultabb és kellemetlenebb volt: a soknemzetiségű ország délszláv lakói között széles körben elterjedt az elégedetlenség a fennálló társadalmi viszonyokkal.

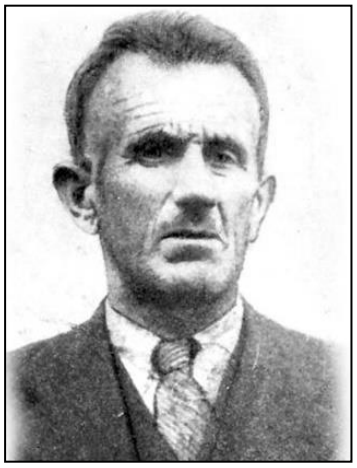

Princip 1918 tavaszán egy ausztriai börtönben, régi tüdőbetegsége következtében halálozott el. Végig kitartott amellett, hogy tette mozgatórugója nem Nagy-Szerbia létrehozásának igénye volt, hanem minden délszláv felszabadítása közös államban való egyesítésük érdekében. A szerbek nemzeti hősnek tekintik, emlékét számos szobor és szülőhelyén, Obljaj faluban emlékhely őrzi. Társai között voltak boszniai szerbek (Trifko Grabež, Vaso és Veljko Čubrilović, Cvjetko Popović, Danilo Ilić, Nedeljko Čabrinović), horvátok (Branko Zagorac, Marko Perin) és bosnyák is a stolaci illetőségű ács, Muhamed Mehmedbašić (*a képen*) személyében.

Az első világháború a Monarchia délszláv lakóit tudathasadásos állapotban érte. Míg horvátok, bosnyákok és boszniai szerbek ezrei a császárra tett esküjükhöz hűen osztrák–magyar zászló alatt harcoltak, addig a császári és királyi haderő hadifogságba esett délszláv katonái önkéntes alakulatokat hoztak létre, és fegyvert fogtak egykori bajtársaik ellen az antant oldalán. A bosznia-hercegovinai egységeket a Monarchia elitalakulatai között tartották számon, míg az itteni katonákat a legmegbízhatóbbaknak ítélték, akik mostoha időjárási és harctéri körülmények között, nagy veszteségeket szenvedve is derekasan helytállnak. Mindezek ellenére a háború kezdetétől nem volt kétséges, hogy a Monarchia veresége esetén Bosznia-Hercegovina minden ellenállás nélkül betagozódik a leendő délszláv államba.

Vitéz Bertalan Árpád (1898–1941), aki később a magyar ejtőernyősök legendás parancsnoka volt, az első világháborúban az egyik bosznia-hercegovinai elitalakulat, a 3. vadászzászlóalj kötelékében harcolt. Fő feladatát éjszakai rajtaütések és erőszakos felderítés végrehajtása, valamint foglyok ejtése képezte. Kiemelkedő sikereire tekintettel tiszthelyettesből zászlóssá, majd hadnaggyá léptették elő.

A szerbiai külügyminisztérium először 1914. szeptember 4-én jegyzékben fogalmazta meg az összes délszláv egy államban történő egyesítésének gondolatát, amit a december 7-ei niš-i deklaráció kormányprogrammá emelt. 1915-ben emigráns délszláv politikusokból Párizsban megalakult a Jugoszláv Bizottság, amely május 12-én Bosznia-Hercegovinát is megnevezte a leendő délszláv állam tagjaként. A Jugoszláv Bizottság és Szerbia képviselői 1917. június 15. és július 20. között Korfun egyeztettek, a tárgyaláson kidolgozott Korfui Nyilatkozat deklarálta a monarchikus államformát és a szerbiai Karađorđević-dinasztia uralmát a leendő délszláv állam élén. A föderáció vagy centralizáció kérdésében ugyanakkor elnapolták a döntést, azt egy alkotmányozó nemzetgyűlés döntésére bízták.

A szerbiai haderő világháborús sikerei nyilvánvalóvá tették, hogy a döntő szót az államforma kérdésében Szerbia fogja kimondani, és a Szerb Királysághoz fog csatlakozni a többi délszláv lakta térség. Ezzel szemben az osztrák parlament délszláv képviselői, a Jugoszláv Klub 1917. május 30-án kibocsátott nyilatkozata a Monarchián belüli egységes délszláv államtest horvát államjogi alapon történő megszervezéséről írott malaszt maradt. 1918 őszén Zágrábban megalakult a Szlovén–Horvát–Szerb Nemzeti Tanács, amely október 29-én bejelentette a délszláv területek elszakadását, és kikiáltotta a Szlovén–Horvát–Szerb Államot.

A „királyi” Jugoszláviában

A Monarchia bomlásának időszakában, 1918 októberében Bosznia-Hercegovinában is Nemzeti Tanács jött létre. A testület kinyilvánította a tartomány elszakadását a Monarchiától, és bejelentette csatlakozását a Szlovén–Horvát–Szerb Államhoz. A Bécstől független tartományi kormány a zágrábi proklamációt követően, október 31-én alakult meg, és részt vett az egyesülési tárgyalásokban. 1918. december 1-jén kikiáltották a Szerb–Horvát–Szlovén Királyi Államot, ezt követően a helyi nemzeti bizottságokat, így a bosznia-hercegovinai Nemzeti Tanácsot is feloszlatták. Az új állam első, Stojan Protić vezette kormányában Bosznia-Hercegovinát három politikus képviselte: a Travnik melletti Dolac faluban született horvát Tugomir Alaupović vallásügyi miniszter, a mostar-i illetőségű szerb Uroš Krulj egészségügyi miniszter, valamint a szarajevói bosnyák Mehmed Spaho erdészeti és bányászati miniszter (*a képen*).

1919. február 8-án ideiglenes jelleggel az etnikailag, vallási tekintetben és kulturálisan is sokszínű új állam egész területén hatályba léptették az 1903. évi szerb alkotmányt, míg a Monarchiából kiszakadt területeken az új alkotmánnyal ellentétes régi jogszabályok elveszítették hatályukat. A tartományi kormányok ideiglenesen a helyükön maradtak, így Bosznia-Hercegovinában is, de abban csak négy (belügy-, igazságügy-, agrár-, valamint vallás- és közoktatásügyi) minisztérium maradt tartományi szintű illetékességgel.

1919. március 1-jén kezdte meg működését az új állam ideiglenes törvényhozó testülete, amelyet nem választás, hanem a belgrádi vezetés döntése alapján töltöttek fel. A 296 mandátumból 42 jutott Bosznia-Hercegovinának. Feloszlatták az összes tartományi törvényhozást, így a bosznia-hercegovinait is. Az ideiglenes törvényhozó testület legfontosabb feladata az Alkotmányozó Nemzetgyűlés megválasztásának szabályozása volt. Nem sikerült biztosítani, hogy minden képviselő mögött hasonló számú választópolgár álljon: míg Szerbiában 3221 szavazat kellett egy mandátum elnyeréséhez, addig Bosznia-Hercegovinában ehhez 5240 szavazatra volt szükség.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tagjait 1920. november 28-án választották meg az ország első demokratikus általános választásán. Bár 419-en szereztek mandátumot, de az 58 megválasztott kommunista képviselőt kizárták a testületből, míg a Horvát Köztársasági Parasztpárt képviselői maguk döntöttek úgy, hogy nem vesznek részt az Alkotmányozó Nemzetgyűlés munkájában. A Nemzetgyűlés 1920. december 12-én kezdte meg a tevékenységét. A bosnyákokat a Mehmed Spaho vezette Jugoszláv Muszlim Szervezet (JMO[12]) 24 tagja képviselte.

A JMO 1921. március 21-én kiegyezett a belgrádi kormánnyal, amely ígéretet tett, hogy megmarad Bosznia-Hercegovina egysége, a felekezeti egyenjogúság, a muszlim vallási és oktatási intézmények autonómiája, valamint engedélyezte az iszlám jogot (saría) alkalmazó bíróságok működését. Mindezek fejében a JMO támogatja a kormány központosító törekvéseit a – főként a horvátokhoz köthető – föderalizációs elképzelésekkel szemben. Ezenfelül a kormány garantálta a bosznia-hercegovinai földbirtokok tulajdonjogának sérthetetlenségét, és megígérte, hogy a helyi közigazgatásban több bosnyákot alkalmaznak.

Az új alkotmányt 1921. június 28-án, Szent Vitus napján fogadta el az Alkotmányozó Nemzetgyűlés, ezért vidovdani alkotmánynak hívták. Az alkotmány semmilyen etnikai vagy történeti alapú autonómiát nem ismert el az innentől a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság nevet viselő országban. Nem voltak tagállamok és nem alakultak helyi törvényhozó testületek sem, hanem 33 körzet (oblast) jött létre, élükön a király által kinevezett főispánokkal. Bosznia-Hercegovina önálló tartományként nem létezett, területét hat körzet fedte le (*a képen*): Bihać, Mostar, Szarajevó, Travnik, Tuzla és Vrbas, utóbbi központja Banja Luka volt.

[12] Jugoslavenska muslimanska organizacija.

A fiatal jugoszláv államot 1928–1929-ben súlyos belső megrázkódtatások érték. 1928. június 20-án Puniša Račić montenegrói szerb radikális képviselő a nemzetgyűlésben lelőtt öt horvát képviselőt, köztük Stjepan Radić-ot, a Horvát Parasztpárt vezetőjét. II. Sándor király – miután sikertelenül próbált megegyezni a pártokkal – 1929. január 6-án hatályon kívül helyezte az alkotmányt, feloszlatta a törvényhozást és betiltotta a pártok működését. Megszüntette a 33 körzetet és a helyi közigazgatási autonómiát. Az országot kilenc bánságra osztotta: Dunai (központja Újvidék), Drávai (Ljubljana), Moravai (Niš), Szávai (Zágráb), Vardari (Szkopje), Drinai (Szarajevó), Orbászi (Banja Luka), Tengermelléki (Split) és Zetai (Cetinje). Bosznia-Hercegovina területén az utóbbi négy bánság osztozott, felölelve más térségeket is, így a bosnyákok mindenütt kisebbségbe kerültek (*a képen*). A főváros, Belgrád és térsége egyik bánsághoz sem tartozó önálló körzetként működött. Az állam elnevezése Jugoszláv Királyságra változott. Több, a változtatásokkal egyet nem értő politikust internáltak, köztük Mehmed Spaho-t is. Az új állami berendezkedés azonban a lakosság döntő többségének nem nyerte el a tetszését, növekedett az etnikai és a vallási feszültség.

1934. október 9-én Marseille-ben horvát és macedón szélsőségesek megölték II. Sándor királyt és vendéglátóját, Louis Barthou francia külügyminisztert. Ezt követően a meggyilkolt király kiskorú fia, II. Péter nevében régenstanács gyakorolta az uralkodói jogokat, az államfői hatalom pedig II. Sándor unokatestvére, Pál herceg kezébe csúszott át. Pál herceg Milan Stojadinović-ot nevezte ki miniszterelnöknek, azzal a feladattal, hogy stabilizálja az államot. Stojadinović ezt úgy próbálta elérni, hogy – az 1931. évi alkotmánymódosítás nyomán újra működő – JMO-t bevonta a kormányba, így a szerb vezetés eszközül használta a bosnyákokat a horvát szeparatizmus féken tartására.

Az 1938. december 11-én tartott parlamenti választásokon a kormányzó politikai erők alig kaptak több szavazatot, mint az ellenzék. Ezt követően Pál herceg Dragiša Cvetković-ot nevezte ki miniszterelnökké, akinek az volt a legsürgetőbb feladata, hogy a horvátokkal történő megegyezés révén biztosítsa Jugoszlávia fennmaradását. Cvetković 1939. augusztus 26-án egyezményt kötött a Horvát Parasztpárt vezetőjével, Vladimir Maček-kel: a horvát politikusok elősegítik a konszolidációt, ennek fejében létrejött a Horvát Bánság. Az új entitás magában foglalta a Szávai és a Tengermelléki Bánság teljes területét, továbbá megkapta a horvát többségű térségeket a Drinai, a Dunai, az Orbászi és a Zetai bánságtól is.

A második világháború időszaka

A már 1935 óta Németország felé orientálódó jugoszláv külpolitikában döntő jelentőségű változást okozott, amikor a kormány 1941. március 25-én csatlakozott a Németország, Olaszország és Japán által létrehozott háromhatalmi egyezményhez. Március 27-én ugyanis Dušan Simović hadseregtábornok korábbi vezérkari főnök vezetésével katonai hatalomátvétel zajlott le Belgrádban. Eltávolították a Cvetković-kormányt és Pál herceget, majd nagykorúnak nyilvánították II. Péter királyt. A Simović-kormány elutasította a paktumot Németországgal, emiatt Adolf Hitler német kancellár elrendelte a Jugoszlávia elleni katonai támadást, ami több más ország részvételével április 6-án kezdődött és Jugoszlávia leveretésével ért véget.

A győztesek felosztották egymás között a délszláv államot. Bosznia-Hercegovina egész területével a Független Horvát Államhoz került, amelyet Ante Pavelić irányított. Az általa vezetett usztasa mozgalom az új állam szerb lakosainak elűzésére vagy megsemmisítésére, míg a bosnyákok asszimilációjára törekedett. Mivel azonban a horvát bábállam nem volt képes hatalmát kiterjeszteni a megnövelt Horvátország egészére, Bosznia-Hercegovinában anarchia alakult ki, itt folytak le a legvéresebb harcok a térségben.

A háborús időszak egyik kulcsfigurája, Ante Pavelić (*a képen*) a hercegovinai Bradina településen született 1889. július 14-én. Jogászként végzett, majd ügyvédként tevékenykedett Zágrábban. A Horvát Jogpárt tagjaként először a zágrábi önkormányzat, 1928-ban pedig a jugoszláv szövetségi parlament képviselője lett. Az 1928-as válsághelyzet során Olaszországba emigrált, ahol megalapította az usztasa („felkelő") mozgalmat. 1941. április 15-én vette át a Független Horvát Állam irányítását egyszerre állam- és kormányfői minőségben (*„poglavnik*"). Pavelić a második világháború után Argentínába távozott, ahol Juan Peron elnök biztonsági tanácsadója lett. Egy ellene irányuló sikertelen merényletet követően Spanyolországba költözött, ahol 1959. december 28-án meghalt.

A jugoszláv haderő kapitulációja után számos, főképp (de nem kizárólag) szerb nemzetiségű volt jugoszláv katona megtagadta a fegyverletételt, és Dragoljub (Draža) Mihailović ezredes (*a képen*), a jugoszláv 2. hadsereg vezérkari főnöke vezetésével a Szerbia és Bosznia-Hercegovina határtérségében magasodó Ravna Gora hegyei közé menekült. Ők képezték a csetnik mozgalom bázisát.

A csetnikek hűségesek maradtak az emigrációban élő II. Péter királyhoz, első számú ellenségeiknek pedig az usztasákat és a kommunista partizánokat tekintették. Mihailović távlati elképzelése az volt, hogy a szerb népet és haderőt meg kell őrizni a háború befejezése utáni időkre, mert csak így lehet visszaállítani a Jugoszláv Királyságot. A német, az olasz és a magyar megszálló erőkkel igyekezett modus vivendi-t találni, az ismétlődő incidensek mellett is sikerült együttműködést kialakítania velük. Mivel az emigráns jugoszláv kormány és Nagy-Britannia támogatta őt és mozgalmát, ezért 1942 és 1944 között jugoszláv hadügyminiszter és a „honi hadsereg" főparancsnoka volt. Miután azonban Sztálin, Roosevelt és Churchill a teheráni konferencián[13] a partizánok támogatása mellett döntöttek, a csetnik mozgalom bukásra ítéltetett. A csetnikek 1944 őszén a szovjet haderő támadása elől Kelet-Boszniába vonultak, és a partizánokkal folytatott harcokban felmorzsolódtak. Utolsó főhadiszállásuk 1944 végétől Foča térségében, a Trebova-hegyen volt. Mihailović a háború után bujkálni kényszerült hazájában, de 1946-ban rátaláltak, majd halálra ítélték és kivégezték.

A korszak érdekes epizódszereplője a bosznia-hercegovinai Branjevó-ban született Hátszegi (Hatz) Ottó ezredes (1990 óta poszthumusz vezérőrnagy). Hátszegi 1941–1944 között magyar katonai attasé volt, Bulgáriában és Törökországban akkreditálták. Összekötőként részt vett az amerikai–magyar titkos katonai együttműködésről szóló egyezmény tető alá hozásában, de a megállapodás nem jutott érvényre a harccselekmények alakulása miatt. Az együttműködés részét képezte volna például a magyar haderő és a csetnik erők közös harctevékenysége nyugati segítséggel a német és az orosz megszálló erők ellen. Hátszegi tőrvívóként is kiemelkedő sikereket ért el: olimpiai ötödik, világbajnok és nyolcszoros magyar bajnok volt.

A bosnyákok helyi német vagy usztasa parancsnokságra támaszkodva létrehozták saját fegyveres szervezeteiket, hogy megvédjék magukat a csetnik alakulatoktól, amelyek Kelet-Boszniában számos bosnyák lakost lemészároltak. Egyes bosnyákok pedig a német SS-erők vagy az usztasák soraiban harcoltak. 1943. március 1-jén a Waffen-SS keretein belül létrehozták a 13. hegyi (az ún. Handžar) hadosztályt. Az alakulat létrehozásához segítséget nyújtott Mohammed Amin al-Husszeini 1941 óta Németországban tartózkodó jeruzsálemi főmufti. A 12 ezer fős hadosztályt német- és franciaországi kiképzés után a partizánmozgalom ellen alkalmazták 1944 elejétől. Az alakulat felelősségi területe Bijeljina, Brčko, Gradačac, Gračanica, Tuzla és Zvornik katonai körzetekre terjedt ki, ahol számos kegyetlenséget követtek el a boszniai szerb lakosság ellen. 1944. június 10-én helyi németekből és bosnyákokból megkísérelték a 23. hegyi (az ún. Kama) hadosztály létrehozását is a horvát bábállam területén, de az egység megszervezése a harccselekmények alakulása miatt félbeszakadt, tagjaikat a 13. „Handžar"-hadosztályhoz vezényelték. A két említett hadosztály kötelékében számos észak-afrikai és (a mai Pakisztán területéről származó) indiai is harcolt – előbbieket a háború után hazatoloncolták, utóbbiakat pedig kivégezték.

[13] A szovjet, az amerikai és a brit vezető találkozóját 1943. november 28. és december 1. között tartották.

1942-től a partizánmozgalom is komoly tényezővé vált a térségben. A Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) 1941. július 4-én szólított fel mindenkit harcra a megszálló és a velük kollaboráló helyi erők (így a csetnikek) ellen. A partizánok nem tudták megvetni a lábukat a mai Szerbia és Horvátország területén, ezzel szemben Nyugat-Boszniában erős támaszpontokat alakítottak ki. A mozgalmat mindvégig Josip Broz Tito, a JKP főtitkára vezette.

A partizánmozgalom irányítói nem hangoztatták a kommunista ideológiát, hanem nemzeti összefogást hirdettek, és a régi rend eltörléséről, valamint néphatalmon alapuló föderatív Jugoszláviáról beszéltek. Bármilyen nemzetiségű vagy felekezetű személyt befogadtak soraikba, voltak köztük a csetnikek elől védelmet kereső horvátok és bosnyákok, a külső megszállók és az usztasák miatt menekülni kényszerült szerbek, továbbá a németek által faji alapon üldözött zsidó és roma lakosok. Emiatt a szervezés terén előnybe kerültek a soviniszta alapon politizáló csetnik és usztasa mozgalommal szemben. Létszámuk a kezdeti 60–70 ezer főről 1943 közepére 300 ezer főre nőtt.

A partizánok 1942 végén elfoglaltak az usztasa bábállamban egy 250 kilométer hosszú és 50–70 kilométer széles területsávot, amely a mai horvát–bosznia-hercegovinai határtól az Adriai-tengerpartig terjedt. Kikiáltották a Bihać-i Köztársaságot, és 1942. november 26-án Bihać-on megalakították Jugoszlávia Antifasiszta Népfelszabadító Tanácsát (AVNOJ[14]). 1943. január–februárban azonban a térségbe érkezett német erők fokozatosan kiszorították a partizánokat a korábban elfoglalt területről, január 29-én pedig Bihać-ot is visszafoglalták, így az új köztársaság megszűnt.

A partizánok két nagy jelentőségű, legendássá vált ütközetet vívtak a megszállókkal 1943 folyamán. Az első a Neretva völgyében zajlott. Január 20-án északnyugati irányból délkelet felé, három ütemben indult a „*Weiss*” I, II és III fedőnévű támadó művelet a partizánok ellen, a több mint 100 ezer fős támadó csoportosítást német, olasz, usztasa és csetnik erők alkották. A lényegesen kisebb létszámmal harcoló partizáncsapatok vereséget szenvedtek ugyan, de nem morzsolódtak fel, hanem megőrizték ütőképességüket, és harci tapasztalatokat szerezve összekovácsolódtak. Erejüket mutatja, hogy képesek voltak egy – igaz, sikertelen – ellentámadás végrehajtására is. A német és az olasz megszállók, illetve az usztasa és a csetnik erők érzékeny veszteségeket szenvedtek, ezért az utóbbiak már nem is vettek részt az 1943-as bosznia-hercegovinai ütközetekben. A harcok emlékét az 1943. március 4-én lerombolt, mementóként meghagyott jablanica-i Neretva-híd őrzi (*a képen*).

[14] Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Az 1943. május 15. és június 16. között zajlott sutjeska-i ütközetben a felek hasonló erőviszonyok mellett vettek részt. A németek és csatlósaik indították a „*Schwarz*” fedőnevű támadó műveletet, de a partizánok ismét elkerülték a megsemmisítést, míg az usztasa erők ütőképessége az elszenvedett veszteségek következtében jelentősen csökkent. Josip Broz Tito (*a képen balra*) egy bombatámadásban maga is megsebesült. A bekerített partizáncsapatok számára a kiutat Koča Popović, az első partizánhadosztály parancsnoka (*a képen jobbra*), a későbbi jugoszláv vezérkari főnök találta meg. Az ütközetről 1973-ban mozifilm készült „*Az ötödik támadás*” címmel, a főbb szerepeket Richard Burton (ő játszotta Tito-t), Irene Papas, Orson Welles, illetve számos ismert jugoszláv színész – köztük Ljubiša Samardžić, a hazánkban is ikonikussá vált „*Forró szél*” című filmsorozat „Surdája” – alakították.

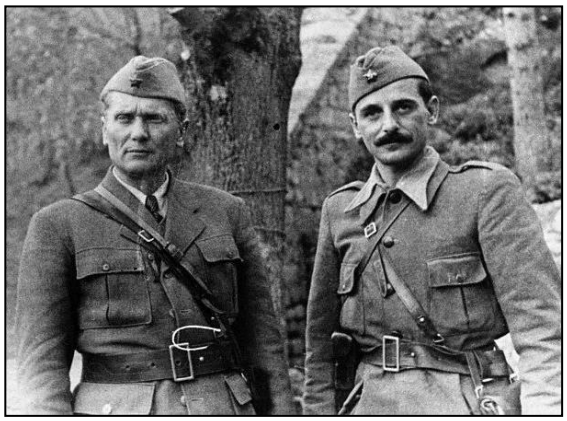

1943 során az AVNOJ Jugoszlávia mind a hat történelmi tartományában létrehozta a helyi népfelszabadító tanácsot, Bosznia-Hercegovina területére vonatkozóan 1943. november 25-én Mrkonjić Grad-ban. A háború utáni időszakra nézve nagy jelentőségű döntések pedig innen nem messze, Jajce városban születtek, ahol november 29–30-án ült össze az AVNOJ vezetése. A testület magát – már a teheráni konferencián hozott határozatok ismeretében – Jugoszlávia legfelsőbb népképviseleti törvényhozó testületének nyilvánította. Az ország államformájaként a szövetségi köztársaságot határozták meg, az emigrációban tartózkodó II. Péter királyt pedig kitiltották Jugoszlávia területéről. Az ülésen Tito-nak a Jugoszlávia marsallja címet adományozták, megválasztották őt miniszterelnökké, valamint döntöttek az új kormány személyi összetételéről.

1944-ben a partizánok megkezdték Jugoszlávia megtisztítását a megszálló és a kollaboráló erőktől, majd fokozatosan birtokba vették az ország teljes területét. 1944 őszén a szovjet és a bolgár csapatokkal karöltve elfoglalták Szerbiát, ennek során október 20-án Belgrádot. Szarajevóba 1945. április, Zágrábba 1945. május elején vonultak be. A harcok után véres bosszút álltak korábbi ellenfeleiken, a megtorlásnak Bosznia-Hercegovinában is számos bosnyák, szerb és horvát esett áldozatul.

Bosznia-Hercegovina második világháborús embervesztesége 330–380 ezer főre tehető. Ennek fele szerb, 20-20%-a horvát, illetve bosnyák, míg a többi áldozat más nemzetiségű, köztük 10 ezer zsidó. Utóbbiak többségét nem hurcolták külföldi koncentrációs táborokba, hanem az ország területén gyilkolták meg.

A „szocialista” Jugoszláviában

A második világháború befejeződését követően 1945. november 11-én tartottak alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat az augusztus óta Demokratikus Szövetségi Jugoszlávia nevet viselő országban. A választáson csak a Népfront jelöltjeire lehetett szavazni. November 29-én az Alkotmányozó Nemzetgyűlés proklamálta a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságot, egyúttal megfosztotta uralkodói jogaitól II. Pétert és a Karađorđević-dinasztiát.

1946. január 31-én hatályba lépett az új, sztálini típusú jugoszláv alkotmány. A szövetségi népköztársaságot hat tagállam alkotta: Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szerbia és Szlovénia. A tagállamok saját törvényhozással és kormánnyal is rendelkeztek. Az alkotmány biztosította a jogot minden tagállam számára, hogy kiváljon a szövetségből. De ez a demokratikus álca pártállami rendszert takart: a valódi politikai hatalom a JKP, illetve annak vezetője, Tito kezében összpontosult, a legitimációs bázist pedig a partizánmozgalom háborús sikere, az „önfelszabadítás” képezte.

Jugoszlávia önfelszabadítása egyike a 20. század napjainkig élő hamis mítoszainak. Külső támogatás nélkül a partizán erők csak Bosznia-Hercegovina egy részét foglalták el 1944 szeptemberére. Ezt követően történt Szerbia elfoglalása szovjet, bolgár és partizán erők részvételével. A fő csapást a 3. ukrán front erői kelet felől mérték Belgrád irányába, amit a partizánok nyugat felől támogattak. Eközben a szovjet oldalra átállt bolgár haderő kisegítő csapást mért északkeleti irányból Niš felé. A német, magyar, csetnik és kollaboráns jugoszláv erők gyorsan összeomlottak, Szerbia november végére a partizánok kezére került. A szeptember elején Macedóniában kreált német bábállamot a partizánok és a bolgár haderő együttesen foglalták el november végére. A többi jugoszláv területet a partizánok a német és az usztasa erők kivonulását, illetve összeomlását követően vették birtokba.

Az alkotmányt többször is módosították. A leglényegesebb változtatás 1963. április 7-én történt, amikor az ország elnevezése Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságra változott, illetve a kollektív vezetés elve alól kivételt alkalmazva Tito egy személyben töltötte be az államfői tisztséget.

Az 1974. február 21-én elfogadott új szövetségi alkotmány elmozdulást jelentett a konföderáció felé, ugyanis kiszélesítette a tagállamok hatásköreit és önállóságát a szövetségi központ rovására. A szövetségi szintű vezető testületeinek feltöltésére kollektív-rotációs rendszert alakított ki, azzal a kitétellel, hogy Tito élete végéig a szövetségi állam és a JKSZ élén maradhatott. Az alkotmány a tagállamok belső struktúráját is átalakította: létrehozta a tagállamok saját kollektív államfői testületeit, továbbá lehetővé vált tagállami szintű állami bankok létrehozása is. A tagállamokon belül viszont nem mentek végbe konföderációs jellegű átalakulások.

Az ország neve 1992. március 27-én változott Jugoszláv Szövetségi Köztársaságra, de annak fennhatósága nem terjedt ki az elődállam egészére.

A szocialista Jugoszlávia korszakának kiemelkedő vezetője, Josip Broz, a későbbi Tito (*a képen*) 1892. május 7-én született a horvátországi Kumrovec városában horvát–szlovén paraszti családból. Lakatosként dolgozott. Az első világháborúban az osztrák–magyar haderő altisztjeként az orosz frontra került. Hadifogságba esett, amelynek során 1918-ban belépett az Oroszországi Kommunista Pártba. 1935-től haláláig vezette a JKP-t, 1945-től pedig egy személyben irányította Jugoszláviát. Számos különböző állami vezetői tisztséget is betöltött, személyi kultusszal párosult uralmának alapját azonban a pártfőtitkári, 1966-tól pártelnöki pozíció képezte. 1980. május 4-én hunyt el Ljubljanában. 1884-ben született bátyja, Martin Broz Magyarországon Sopronban, illetőleg Bánfalván élt és dolgozott vasúti alkalmazottként, 1937-től Brassói Márton néven.

Számos bosznia-hercegovinai születésű kommunista politikus töltött be magas vezetői tisztségeket a szocialista Jugoszláviában. A korszak jellegzetes egyénisége a bijeljina-i születésű Rodoljub „Rocko” Čolaković (1900–1983), akit politikai gyilkosságért ítéltek el, 12 éves börtönbüntetése során részt vett Marx: „*Tőke*” című művének szerbhorvátra fordításában. A spanyolországi polgárháborúban a köztársasági erők, majd a második világháborúban a partizáncsapatok tagjaként harcolt, vezérőrnagyi rendfokozatot ért el. 1945-ben Bosznia-Hercegovina jugoszláv tagállam első miniszterelnökeként kezdte politikai vezetői pályafutását.

Bosnyák származású volt továbbá Alija Sirotanović (1914–1990), az állampárti propaganda révén a jugoszláv munkásosztály ikonikus alakjává magasztosult bányász. A néhány száz fős Orahovo faluban született, hat fiú- és két lánytestvérével valamennyien a bányaiparban dolgoztak. 1949. július 24-én az általa vezetett nyolcfős brigád egyetlen nyolcórás műszak során összesen 152 tonna barnakőszenet hozott a felszínre, jelentősen felülmúlva Alekszej Sztahanov szovjet bányászt, a sztahanovista mozgalom névadóját, aki 1935-ben ugyanilyen körülmények között 102 tonnáig jutott. Sirotanović később állami és párttisztségeket is betöltött, nevét viselte a Jugoszláviában használt szénlapát („sirotanovićka”), arcképe szerepelt a 20 ezer dináros bankjegyeken. Nyugdíjba vonulását követően a szülőfalujához közeli Breza városban élt (*a képen egy őt ábrázoló szobor mellett látható*).

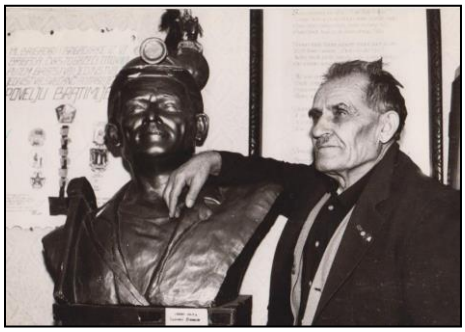

A Tito-korszak legnagyobb vívmánya Bosznia-Hercegovinában az etnikumközi béke megőrzése volt, amely a sok vegyes házasságban is tetten érhető. Ezzel szemben a gazdaság fejlesztése kevesebb eredményt hozott, Bosznia-Hercegovina Jugoszlávia legszegényebb, legelmaradottabb tagállama maradt. Az 1970-es végén kezdődött gazdasági krízis alatt komoly munkanélküliség és magas infláció sújtotta a tagállamot, ami erodálta az állami berendezkedés elfogadottságát.

A bosnyákok jogállásáról a Tito-korszakban érdekes döntés született. A horvátok által „az iszlámra áttért katolikusoknak", a szerbek által „az iszlámra áttért ortodoxoknak" tekintett népcsoportot „muszlimok" néven önálló nemzetiségként fogadták el, amelybe nem tartoztak bele a Jugoszláviában élő török és albán kisebbség tagjai. Először az 1961. évi népszámláláson lehetett valakinek muszlim nemzetiségűként azonosítania magát, majd ez a meghatározás bekerült az 1974-es új jugoszláv alkotmányba is. Az 1970-es évekre a muszlimok lettek Jugoszlávia legnépesebb népcsoportja.

Ernest Gellner filozófus és kultúrantropológus szerint Jugoszláviában a muszlim nemzetiség megjelölése

„*(…) nem azt jelentette, hogy mindannyian hívő és gyakorló muszlimok voltak, és még kevésbé azt, hogy a Jugoszláviában élő más muszlimokkal, például a koszovói albánokkal azonos nemzetnek tekintették magukat. Ezek szerbhorvátul beszélő és muszlim kulturális háttérrel rendelkező szlávok leszármazottai. Ők csak azt gondolták, hogy nem tekinthetik magukat szerbnek vagy horvátnak (annak ellenére, hogy nyelvük azonos a szerbekével és a horvátokéval), mivel egy ilyen típusú azonosítás hallgatólagosan azt jelentette volna, hogy vagy ortodoxok vagy katolikusok.*"[15]

A „muszlim" etnikum elfogadásának egyik oka az volt, hogy a kommunista vezetés nem akart sem a horvát, sem a szerb nacionalista álláspontnak kedvezni. Másrészt a lépés előnyösnek bizonyult Jugoszlávia külpolitikai érdekeinek érvényesítéséhez az iszlám országok felé. A döntés következtében Tito kultusza a mai napig érezhető Bosznia-Hercegovinában, míg a többi volt jugoszláv tagállamban már radikálisan átértékelték a jugoszláv korszakot.

A szocialista Jugoszlávia leglátványosabb nemzetközi sikere a Tito halála után Szarajevóban tartott XIV. Téli Olimpiai Játékok (*a képen*) megrendezése volt. Az 1984. február 7–19. közötti sporteseményen 49 nemzet összesen 1272 sportolója 10 sportágban, 39 versenyszámban mérte össze erejét. Az esemény emlékét az Olimpiai Múzeumban elhelyezett

[15] Idézi JUHÁSZ József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. Aula Kiadó, Budapest, 1999.

relikviák őrzik, a tárlatnak az 1903-ban épült impozáns Mandić-villa ad otthont. Szarajevó utcáin sétálgatva a mai napig gyakran találkozhatunk Vučko farkassal, az olimpia kabalafigurájával.

Josip Broz Tito halálával az alkotmánynak megfelelően megszűnt a köztársasági elnöki poszt, az államfői és haderő-főparancsnoki funkciókat a kollektív államelnökség vette át. Ugyanígy megszűnt az elnöki poszt a JKP élén, a párt vezetését a hat tagállam kommunista pártjainak elnökei alkotta testület vette át. Az állami és a pártvezetői tisztségek rotációs elven való betöltése azonban meggyengítette a központi vezetést, amely nem tudott, és nem is mert hosszú távú döntéseket hozni, ezzel szemben erősödött a tagállamok hatalmi helyzete. A politikai krízis hatására spontán elmozdulás történt a konföderatív átalakulás irányába. A gazdagabb tagállamok (Szlovénia, Horvátország) megerősödött vezetői egyre inkább kifogásolták, hogy pénzügyi támogatást kell küldeniük a szegényebb Bosznia-Hercegovinába vagy Macedóniába.

A Tito-korszakban a közelmúltról csak a „fasiszták rémtettei versus a partizánok hőstettei” és „a jugoszláviai népek testvérisége és egysége” frazeológia mentén lehetett beszélni. Az 1980-as években azonban a politikusok és más közszereplők beemelték a közbeszédbe a különböző etnikumok sérelmére elkövetett tömeges háborús bűncselekményeket, megjelölve azok felelőseit is. Az 1980-as években bosznia-hercegovinai szerzők is számos műben jelenítették meg ezeket. Külön említésre érdemes Vuk Drašković „*Kés*” című regénye, amely a boszniai szerbek második világháború alatti szenvedéseit patetikusan ábrázolva szinte nyíltan vezeti az olvasót arra a következtetésre, hogy a szerbek, a horvátok és a muszlimok végső leszámolása szükségszerű. A bosznia-hercegovinai lakosság körében tömegpszichózis jelleggel eluralkodott a balsejtelem, hogy alkalomadtán más nemzetiségű polgártársaik – addigi jó szomszédjaik, barátaik és munkatársaik – az életükre fognak törni, ahogyan azt elődeik is tették a második világháborúban.

KUSTRA PÉTER

A DÉLSZLÁV HÁBORÚ BOSZNIA-HERCEGOVINAI SZAKASZA (1992–1995)

A délszláv háború általános keretei

A délszláv háború fogalma alatt a Jugoszlávia felbomlását követő időszakban délszláv népcsoportok között kialakult fegyveres konfliktusokat értjük. A Szerbia és a koszovói albánok közötti konfliktust – ami 1998–1999-re vezetett súlyos harccselekményekhez, bár gyökerei 1981-ig, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság időszakába nyúlnak vissza – az utóbbi népcsoport nem szláv mivolta miatt nem sorolhatjuk a délszláv háború eseményei közé, hanem szerencsésebb a balkáni válság témakörébe tartozónak tekinteni.

A délszláv háború első eseménye a még a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban, 1991. június 27. és július 7. között lezajlott ún. tíznapos háború, amely révén Szlovénia csekély véráldozattal kivívta függetlenségét. A délszláv háborúként aposztrofált fegyveres konfliktus fő eseményei 1991–1995 között a horvátországi és 1992–1995 között a bosznia-hercegovinai hadszíntéren (*a képen*) történtek. A harcokat a két tagállam kiválását követően dominánsan szerb–-montenegrói többségű Jugoszláv Néphadsereg, illetve a horvátországi és boszniai horvát, valamint a bosnyák erők vívták. Bosznia-Hercegovinában szerb–horvát, szerb–bosnyák és horvát–bosnyák összecsapásokra is sor került.

Horvátország Szlovéniával egy időben, 1991. június 25-én deklarálta elszakadását Jugoszláviától. Bár szórványos szerb–horvát incidensek korábban is történtek – a horvátországi szerbek 1990. augusztus 17-től kezdődő „rönkforradalma”, illetve az 1991. március 1-3. közötti ún. pakraci csata és az 1991. március 31-i ún. véres húsvét –, az intenzív harccselekmények 1991 májusától kezdődtek, és őszre drámai szintű pusztítássá erősödtek, főként a szerb–horvát határhoz közeli, Duna-menti Vukovár térségében. A horvátországi hadszíntéren 1992 januárjától lecsökkent a harcok intenzitása, és viszonylagos erőegyensúly jött létre: a támadó Jugoszláv Néphadsereg nem tudta elérni stratégiai céljait, a védekező horvát fél pedig nem volt képes átfogó ellentámadásra az elveszített területek visszafoglalása érdekében. Ez a patthelyzet 1995 tavaszáig tartott.

A horvát csapatok 1995. május 1–3. között a „*Bljesak*” (villám), majd augusztus 4–8. között a jelentősebb „*Oluja*” (vihar) fedőnevű művelet végrehajtásával Kelet-Szlavónia és Baranya kivételével kiszorították a jugoszláv erőket Horvátországból. A politikai megoldáshoz vezető út első állomásaként a szerb és a horvát fél 1995. november 12-én aláírta az erduti egyezményt. Kelet-Szlavónia és Baranya nemzetközi felügyelettel Horvátországba történő békés reintegrációja egy 1996. január 15. és 1998. január 15. közötti átmeneti időszakot követően történt meg.

A bosznia-hercegovinai hadszíntéren a fegyveres konfliktus kezdetét a három alkotmányos nemzet különböző dátumhoz köti az őket ért sérelmek, támadások alapján. Bosnyák részről 1992. április 1-jét tartják kezdőnapnak, amikor szerb paramilitáris egységek megtámadták Bijeljina városát, és komoly atrocitásokat követtek el a bosnyák lakossággal szemben. A boszniai horvátság 1991. szeptember 19-ét vagy október 1-jét tekinti a háború kezdetének, mert a Jugoszláv Néphadsereg ezeken a napokon foglalta el a horvátországi műveletekhez kapcsolódóan a Dubravai-fennsíkot, illetve Ravno települést. A boszniai szerbek 1992. március 1-jét jelölik meg a háború kezdeteként, mert ezen a napon bűnözői hátterű bosnyák fegyveresek megölték a szarajevói Mihály és Gábriel Arkangyal ortodox templomban tartott esküvőn a vőlegény/ifjú férj apját.

A konfliktus lezárásának dátuma viszont egységesen 1995. december 14., ami a daytoni békemegállapodás rendelkezéseinek Párizsban történt aláírásának napja, függetlenül attól, hogy Szarajevó ostroma még nem ért véget ezen a napon. Megjegyzendő, hogy a daytoni egyezmény negyedik melléklete Bosznia-Hercegovina alkotmánya, így a mai napig az ország közjogi viszonyainak alapját az képezi. A megállapodást mindhárom államalkotó etnikum politikai minimumnak tekinti. Évtizedek óta napirenden lévő felülvizsgálatára eddig nem került sor, mert hiányzott ahhoz a három részes fél kompromisszumkészsége és a nagyhatalmak egyetértése. A dokumentum aláírása áttételesen elősegítette a Jugoszlávia és az abból kivált Horvátország közötti konfliktus békés rendezését is.

Az daytoni megállapodás eredetileg a „General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina” nevet viseli. Az elnevezés bonyolultsága miatt az egyezmény megnevezésére használják a „Dayton Peace Agreement”, a „Dayton Accords”, a „Paris Protocol” és a „Dayton-Paris Agreement” kifejezéseket is. A név magyarázata, hogy a békemegállapodást előkészítő tárgyalásokat a Wright–Patterson légitámaszponton, az Ohio állambeli Dayton város közelében folytatták le.

A háború előzményei

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban 1980-tól, Tito halálától gyorsuló ütemben mutatkoztak a politikai és gazdasági válsághelyzet, majd a bomlás jelei. A folyamatban mérföldkövet jelentett a Szerb Tudományos Akadémia 1985 májusa és 1986 szeptembere között készült memoranduma, amely a szerbség helyzetének tarthatatlanságára hívta fel a figyelmet.

A hivatalosan le nem zárt szövegű memorandum 1986. szeptember 24-én és 25-én jelent meg két részben a „Večernje novosti” szerb napilapban (*a képen*). Az

ВОСТИ

ШТА ЦРТА А ШТА ПРЕЦРТАВА НАЦРТ МЕМОРАНДУМА КОМИСИЈЕ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ О СТАЊУ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Понуда безнађа

● Два су барјака под којим аутори нацрта ме морандума позивају на отварање очију: један је национализам, други држава, а све заједно звучи као нови позив на братоубилаштво и на ново проливање крви

„VEČERNJE NOVOSTI“ 24-09-1986

МЕЂУ члановима Српске академије наука и уметности и по београдској културно-политичкој чаршији шета превнацрт меморандума о стању у Југословенском друштву. По замишљеној процедури, енцеф је ака демијина комисија на чему са потпредседником САНУ Антонијем Исаковићем требало да одлучи о коначнијем изгледу текста и његовом ме нетуалном достављању Председништву Академије на усвајање и објављивање.

Међутим, текст од 70 кушних страница који постоји, чита се и пре прочава, заслужује осврт и пре него што добије звалишну форму и коначни садржај. Сувише је у њему национализма, ненаучне национализатичке и политикантске заинтересовано, да се не може оставити без оцене, како још није „звалишчан“.

● И НАМЕРА И ПОЗАДИНА

Већ у уводу отвршна се и намера и позадина, јер се у питања о којима се меморандум бави на ново место стаља „силно актуализован те-

друштву јачају интеграционе функције уз пуну афирмацију грађанских и људских права, кажу аутори меморандума, у нашем политичком систему јача национални егоизам ау торитарна, самовољна власт, која ма сонно и на свим нивоима нарушава општепризната људска права.“

Овај део од петнаестак прних стра на нацрта меморандума још је за ана лизу и полемику. Али зато одних затим, кад је завршено са сахраном самоуправљања у меморандуму се по кушава дати научна форма и аргументација да су све прошле и садашње недаће последица слутечњског односа Комунистичке партије Југославије према Коминтерни. Тар-

САУТЊЕ

У нацрту меморандума полази се од тога да је „тешка криза захватила не само политички и привредни систем, већ и целокупни јавни поредак земље“. Та криза по аутори нацрта „не искључује ни

доцијини моделима од свега што ми давао имамо.

И ту већ на почетку текста све постаје јасно. Аутори меморандума тврде да су две републике по својој мери и потребама кројиле друштвено и економско уређење Југославије и да су њих две и њихови лидери криви не само за стање у Југославији, него и за катастрофалан положај српског народа. Пошто по њима стаљинистичко и коминтерновско насле ђе још снажно делује, стање духова упозорава да се политичка мешта приближава критичној тачки потпуне дестабилизације Југославије. По њима данашњи Југословенски политички систем нема ніједну од предности савремених политичких система. Он није ни либерална демократија, нити демократија савета, а није ни просвећени бирократски систем. За њих је политички систем Југославије само мешавина остатака старе политичке државе и ауторитарне доживе насљеђене из истовије „реалног“ социјализма на истоку. А истинску демократизацију је тешко замислити без алтернативних концепцијa развоја. Међутим, за њих је та алтернативна концепција кад су ма-

írás elméleti célja a szerb értelmiség számára való iránymutatás volt, de a gyakorlatban a szerb nacionalista politika „tudományos alapú” legimitációját képezte. A szerzők az ország decentralizációját erősítő 1974-es alkotmányt kritizálva levezetik, hogy a szerbek az egyetlen nemzetiség, amely nem rendelkezik teljes értékű tagköztársasággal Jugoszláviában, mert a Szerbiai Szocialista Köztársaság autonóm területeinek (a Vajdaság és Koszovó) képviselői blokkol(hat)ják őket a döntéshozatalban. Részletesen, a valóságtól elrugaszkodva sorol fel a szerbekre leselkedő veszélyeket Jugoszláviában (így például, hogy elűzik őket, vagy marginalizálódnak), ami ellen azonnal fel kell lépni.

A korszak egyik kulcsszereplője Slobodan Milošević (*a képen*), aki 1986-ban került a Szerb Kommunisták Szövetsége élére. A demonstratívan szerb nacionalista irányvonalat követő Milošević a pártjában politikai tisztogatást végrehajtva tett szert teljhatalomra, majd ugyanezt kísérelte meg „antibürokratikus forradalom” jelszóval a többi tagköztársaságban is. Centralizációs törekvései komoly ellenállásba ütköztek Szlovénia, Horvátország és Bosznia-Hercegovina esetében. 1989-ben az első rigómezei csata 600. évfordulóján mondott ún. gazimesztáni beszéde erős visszatetszést váltott ki, mert a Tito-korszak egyik vezérelvét nyíltan feladva meghirdette a szerb dominancia kiterjesztését Jugoszláviában, jelezve, hogy annak megvalósítása érdekében a fegyveres konfliktusokat sem tartja kizártnak.

A milošević-i politika kiteljesedése 1990–91-ben felgyorsította a tagállamok függetlenedési folyamatát. A szerb nacionalista gondolkodás a magyarázata, hogy a Belgrád dominálta jugoszláviai vezetés gyorsan tudomásul vette a szerb vallási-történelmi-kulturális háromszöghöz kevéssé kötődő Szlovénia és Macedónia (ma Észak-Macedónia) elvesztését, ahol részükről csak gazdasági érdekek voltak felismerhetők. Ezzel szemben háborút indítottak a szerb nemzeti identitás szempontjából kulcsfontosságú térségek megtartása érdekében, mint amilyen Horvátország és Bosznia-Hercegovina szerbek lakta részei, illetve Koszovó. Utóbbi helyzete annyiban eltér a két említett tagállamétól, hogy Koszovó önálló állami létének nincsenek történelmi hagyományai.

Az 1990. november 18-ai első szabad választásokon Bosznia-Hercegovinában három etnikai alapon szerveződött párt, a bosnyák hátterű Demokratikus Akciópárt (SDA[16]), a Szerb Demokrata Párt (SDS[17]) és a Horvát Demokrata Közösség (HDZ[18]) alkotta koalíció a parlamenti helyek több mint kétharmadát megszerezve győzött. Az együttműködésük alapját az antikommunista eszme képezte. Az SDA Szarajevó, Zenica, Bihać és Tuzla, az SDS Banja Luka és Doboj, a HDZ pedig Mostar körzetben nyert, ami a későbbi időszakra nézve is meghatározó a szavazóbázisuk területi elhelyezkedése szempontjából. A tagállam államelnökségének elnöke a bosnyák Alija Izetbegović (SDA), a házelnök a boszniai szerb Momčilo Krajišnik (SDS) lett, míg a kormányfői tisztséget a boszniai horvát Jure Pelivan (HDZ) töltötte be. A három politikus közül később Izetbegović játszott jelentős szerepet Bosznia-Hercegovina történetében, aki a bosnyákok karizmatikus vezetőjének bizonyult úgy a háború folyamán, mind a függetlenné vált ország első békeéveiben.

Alija Izetbegović (*a képen*) 1925. augusztus 8-án született Šamac településen. Az ötgyermekes család névadó őse, Izet-beg Jahić Belgrádból települt át a boszniai vilajetbe. Alija Izetbegović 1941-ben a „Mladi Muslimani" szervezet egyik alapítója. A mai napig vita tárgyát képezi, hogy a partizánok (bosnyák narratíva) vagy a „Handžar" SS-hadosztály (szerb vélemény) tagjaként esett csetnik fogságba, ahonnan apja első világháborús érdemeire tekintettel elengedték. A második világháború után jogi diplomát szerzett, majd éveket töltött börtönben a „Mladi Muslimani" szervezetben vállalt szerepe miatt. Ellenzéki aktivistaként és politikai filozófusként tevékenykedett, ezért többször is bebörtönözték. Az önállóvá váló Bosznia-Hercegovina állami berendezkedésével kapcsolatos elképzelései Iszlám Deklaráció (Islamska deklaracija) címen jelentek meg 1990-ben.

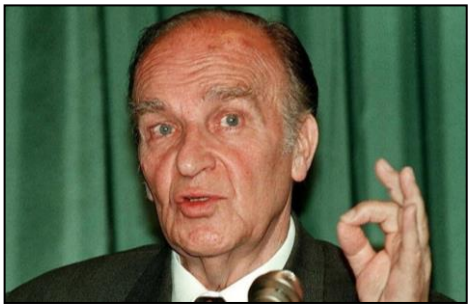

A későbbi államfő 1990-ben kapcsolódott be országos politikába. Megalapította a nemzeti konzervatív és iszlamista alapelveket zászlajára tűző SDA pártot, amelynek elnökévé választották. Bosznia-Hercegovina államelnökségének tagjaként 2000-ig, pártja vezetőjeként 2001-ig látta el feladatait. 2003. október 19-én halt meg Szarajevóban. A bosnyák államiság jelképévé vált: egykori szülőháza ma nemzeti emlékhely, a fővárosban Alija Izetbegović Múzeumot alapítottak.

Alija Izetbegović fia, Bakir Izetbegović jelenleg is aktív politikus, a bosnyák politikai vezetés meghatározó szereplője. 2014 óta az SDA elnöke. Számos alkalommal töltött be különböző állami és entitási vezetői tisztségeket.

[16] Stranka demokratske akcije.
[17] Srpska demokratska stranka.
[18] Hrvatska demokratska zajednica.

1991-ben népszámlálást tartottak Jugoszláviában. Annak eredménye rámutatott, hogy Bosznia-Hercegovina nem, vagy csak komoly kompromisszumok árán osztható etnikai szempontból tiszta területekre. A 4,38 millió fős lakosság 43,5%-a bosnyák, 31,2%-a szerb, míg 17,4%-a horvát nemzetiségűnek vallotta magát, és 7,9%-a tartozott egyéb etnikai csoportokhoz. A lakosság többsége heterogén módon oszlott el a (*a képen*), ami mindmáig akadályozza a megegyezést a decentralizációért küzdő szerbek és horvátok, valamint a Bosznia-Hercegovina egységéért síkra szálló bosnyákok között.

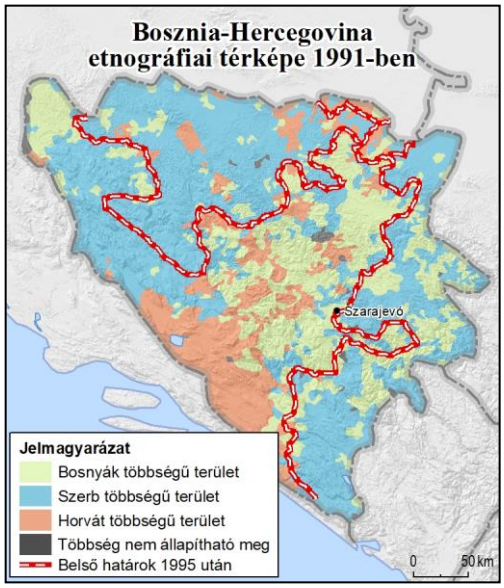

Bosznia-Hercegovina katonai szempontból a tíznapos háborúban nem, a jugoszláv–horvát háborúban pedig mögöttes területként kevéssé volt érintett, a horvát hadszíntéren beállt patthelyzet azonban politikai tekintetben annál jelentősebb befolyást gyakorolt az országra. A bosznia-hercegovinai vezetés ki akart maradni Belgrád és Zágráb konfliktusából, ezért 1991. október 15-én deklarálta: kivonul a jugoszláv szövetségi intézmények munkájából addig, amíg a tagköztársaságok nem rendezik viszonyukat. Döntés született a Jugoszláv Néphadsereg állományába történő bevonulási tilalomról is. Mivel a boszniai szerbek ezt nem támogatták, törés alakult ki a három koalíciós párt között.

1991 őszén a milošević-i vezetés megkísérelte Jugoszlávia átszervezését az 1986-os akadémiai memorandum elvi alapján. Nyolc szerb autonóm körzet kialakítását tervezték, amelyek közül három Horvátországban, öt pedig Bosznia-Hercegovinában jött volna létre *(a képen)*. A tervezett bosznia-hercegovinai körzetek: Boszniai Krajina (székhelye Banja Luka), Észak-Bosznia (Doboj), Semberija (Bijeljina), Romanija (Pale) és Kelet-Hercegovina (Trebinje).

A boszniai szerbek október 24-től nem vettek részt a tagállam parlamentjének munkájában. A boszniai Szerb Köztársaság (RS) létrehozását előkészítendő a tagállamitól különálló boszniai szerb közgyűlést alapítottak. November 9–10-én pedig a nyolc új körzetben népszavazást tartottak az RS létrehozásáról. Bár a szarajevói vezetés a boszniai szerb lépéseket illegitimnek nyilvánította, az RS 1992. január 9-én megalakult. Ez a dátum mind a mai napig kiemelt politikai jelentőséggel bír. Míg ugyanis az RS-ben hivatalosan megünnepelik, az állami szintű vezetés sok esetben erre a napra időzíti az ország egységének megőrzését célzó politikai lépéseit, bejelentéseit.

A szerb elszakadási törekvésekkel párhuzamosan megkezdődött a boszniai horvátság leválási folyamata is. 1991. novembertől 1992. január végéig négy horvát autonóm körzetet alakítottak ki Bosznia-Hercegovinában (*a képen*). Bosanska Posavina (székhelye Brod), Herceg-Bosna (Mostar), Közép-Bosznia (Travnik) és Usora (Srebrenik). Ezzel egy időben a Szarajevó körüli települések horvát lakossága Vrhbosna néven hozta létre autonóm közösségét.

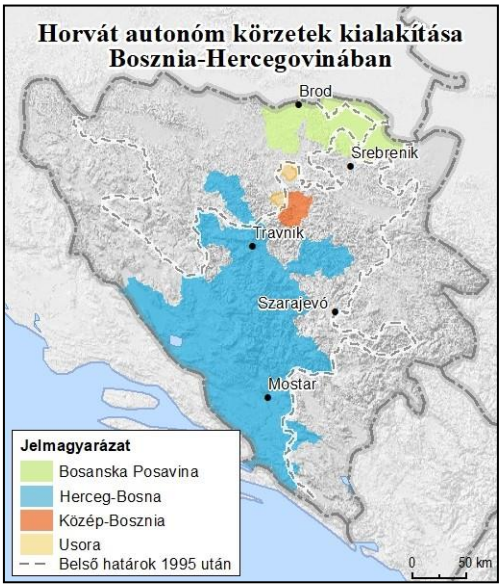

Vukovár 1991 őszi ostroma és pusztulása felkeltette a nemzetközi közösség figyelmét a jugoszláviai események iránt. 1992 januárjában siettek elismerni Szlovénia és Horvátország függetlenségét, ami hozzájárult a horvátországi harcok intenzitásának csökkenéséhez, ugyanakkor a szerbek figyelmét Bosznia-Hercegovinára irányította. Ezzel szemben az újabb tagország függetlenségének elismerését az elképzelés népszavazáson történő megerősítéséhez kötötték. A február 29-én és március 1-jén megtartott referendumon a szavazásra jogosult állampolgárok 63,04%-a jelent meg, és csaknem minden szavazó – a boszniai szerbek bojkottálták a részvételt –, a választópolgárok 62,68%-a Bosznia-Hercegovina függetlenségére voksolt. A tagállam vezetése március 3-án deklarálta az elszakadást Jugoszláviától, a Függetlenség Napját azonban március 1-jén ünneplik Bosznia-Hercegovinában.

A nemzetközi közösség a konfliktus eszkalációjának megelőzése érdekében átfogó föderalizációs koncepciót dolgozott ki (Carrington–Cutilero terv). Az elképzelés alapját a körzetek szintjére történő decentralizáció képezte a központi közigazgatás háttérbe szorításával, az adott körzetet az abban többségben lévő etnikum irányította volna. 1992. március 28-án azonban a bosnyák felet képviselő Alija Izetbegović elutasította a megállapodás aláírását, ezzel szertefoszlott az utolsó reális lehetőség a háború elkerülésére.

A háború kezdeti szakasza

A milošević-i vezetés 1992. április 1-jén indította a katonai támadást Bosznia-Hercegovina ellen, kihasználva, hogy annak függetlenségét még nem ismerték el. A szerb offenzíva fő céljai a területszerzés és a megszállt térségekben a szerb etnikai dominancia kialakítása voltak. A főváros, Szarajevó megszerzése kiemelt feladatot képezett. Megjegyzendő, hogy 1914 óta a város meghatározó jelentőséggel bír a szerb nemzeti öntudat számára (*a képen*). Prioritásként jelent meg továbbá a kapcsolatok biztosítása a horvátországi hadszíntérrel. A műveletben szerb paramilitáris csoportok vettek részt, amelyek a nem szerb lakosságot elüldözve vagy megsemmisítve azonnal megkezdték az etnikai tisztogatást. Különösen hírhedtté vált a Željko Ražnatović „Arkan" (*az alsó képen*) vezette, „Arkan Tigrisei" nevű szerb önkéntes gárda. A Jugoszláv Néphadsereg – hivatalosan – csak passzívan szemlélte az eseményeket, nem vett részt a harccselekményekben.

A támadó csapatok az első napokban elfoglalták Bijeljina és biztosították Banja Luka városát, továbbá megindultak a harcok Mostar, Bosanski Brod és Neum városokért is. Április 5-én a boszniai szerbek szarajevói rendőrőrsök elleni támadásaival megkezdődött a fővárosért vívott harc is. A támadó fél kezdeti sikereit biztosította, hogy rendelkezésére álltak a Jugoszláv Néphadsereg erőforrásai. A védekező fél viszont még nem rendelkezett a megfelelő szintű szervezettséggel, ezenfelül súlyos nehézségekkel küzdött hadianyag-utánpótlás terén, részben amiatt, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa a horvátországi harcokra adott reakcióként 1991. szeptember 25-től fegyverembargót rendelt el (az akkori) Jugoszláviára. Politikai szempontból azonban nagy jelentőségű külföldi támogatást kaptak azáltal, hogy április 6-án az Európai Közösség, majd április 7-én az Amerikai Egyesült Államok is elismerte Bosznia-Hercegovina függetlenségét.

Április 8-án a bosznia-hercegovinai államelnökség területvédelmi erők létrehozásáról döntött. A horvátok ebben nem akartak részt venni, hanem a négy horvát közösség egyesítésével létrehozták a Herceg-Boszniai Horvát Köztársaságot (fővárosa Mostar), és megkezdték a Horvát Védelmi Bizottság nevű fegyveres erő felépítését. A Bosznia-hercegovinai Hadsereg nevet viselő bosnyák haderő április 15-én jött létre. A szerb paramilitáris erőket május 12-én fogták össze a boszniai Szerb Köztársaság haderejébe.

Májusra a bosnyák, a szerb és a horvát fél is saját államalakulatot (*a képen*) és fegyveres erőt hozott létre Bosznia-Hercegovinában. Bosnyák oldalon 230 ezer, szerb oldalon 85 ezer, míg horvát részről 50 ezer fő vett részt az összecsapásokban.

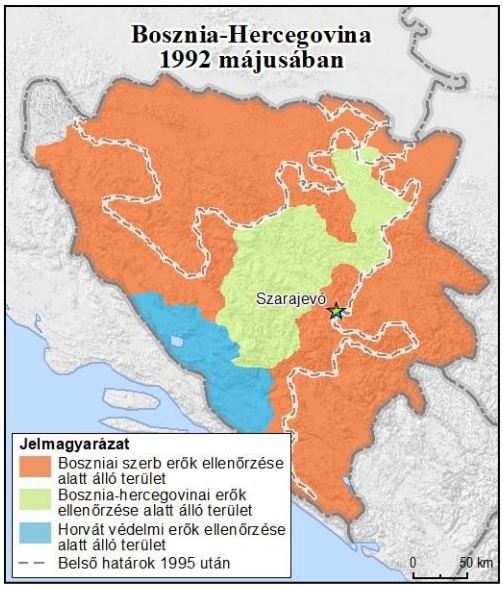

A válsághelyzet fontos nemzetközi szereplője az ENSZ. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1992. február 21-én döntött ENSZ-véderő (UNPROFOR[19]) létrehozásáról. A 40 ezer fős UNPROFOR először Horvátországban települt. Június 5-én kezdte meg bosznia-hercegovinai tevékenységét, amely kezdetben a Szarajevói Nemzetközi Repülőtér védelme volt, majd, szeptember 12-től a humanitárius segélyszállítmányok útvonalának biztosítására is kiterjedt. Az ENSZ-erők feladatköre később további feladatokkal bővült.

A háború lefolyása

1992. május 2-án a Jugoszláv Néphadsereg erői kísérletet tettek az ostromlott Szarajevó belvárosának birtokba vételére, beleértve az államelnökség épületének elfoglalását. A Szarajevói Nemzetközi Repülőtéren foglyul ejtették Alija Izetbegović-ot és szűkebb környezetét. A bosznia-hercegovinai haderő körülzárta a főváros központjában lévő jugoszláv laktanyát, amivel patthelyzet állt elő. A felek megállapodtak a jugoszláv erők békés elvonulásáról, másnap a bosnyák erők mégis megtámadták a jugoszláv menetoszlopot a Dobrovoljačka utcában. A mindkét részről néhány száz fő részvételével megvívott összecsapás a támadó bosnyák oldal győzelmével ért véget.

Az 1992. tavaszi harccselekmények érdekes színfoltja a Murat Šabanović vezette bosnyák erők megmenekülése. A szerb csapatok bekerítették Šabanović egységét Višegrad mellett, ők viszont birtokba vették a vízerőművet, és annak felrobbantásával fenyegetőztek. Végül az egység szabad elvonulást kapott. Šabanović utólag elmondta, hogy egysége nem rendelkezett a fenyegetés beváltásához elegendő robbanóanyaggal.

[19] United Nations Protection Force.

A Dobrovoljačka utcai incidenst szerb részről szószegésként értékelik, a bosnyákok viszont hőstettnek tartják. Ennek megfelelően az előbbiek gyászünnepséget, az utóbbiak ünnepi megemlékezést tartanak évente május 3-án a ma már Hamdija Kreševljaković bosnyák történész nevét viselő utcában. Alija Izetbegović és társai az UNPROFOR közreműködésével, fogolycsere révén 24 órán belül visszanyerték szabadságukat.

Május 12-én Radovan Karadžić (*a képen jobbra*), az SDS és egyben a boszniai Szerb Köztársaság elnöke az RS parlamentjében megfogalmazta a boszniai szerbek háborús céljait: Szarajevó kettéosztása (Berlin mintájára, fal építésével), tengeri kijárat biztosítása (Neum), illetve korridorok teremtése a különböző határszakaszok irányába. Ugyanezen napon a Jugoszláv Néphadsereg bázisán megalakult a boszniai szerb haderő, a jugoszláv csapatok pedig hivatalosan kivonultak Bosznia-Hercegovinából. A jugoszláv erők az ország területe 60%-ának ellenőrzését adták át. Belgrád ezt követő bosznia-hercegovinai szerepe azóta is vitatott: szerb részről tagadják a jugoszláv részvételt a további harccselekményekben, míg a bosnyák fél dokumentumokkal igyekszik alátámasztani, hogy a boszniai szerb és a jugoszláv haderő szorosan együttműködött. Utóbbiak írásos bizonyítékokkal rendelkeznek arról, hogy több boszniai szerb katonatiszt személyi ügyeit Karadžić bejelentését követően is Belgrádban intézték.

Az RS fegyveres erőinek parancsnokává Ratko Mladić vezérőrnagyot (*a képen balra*) nevezték ki. A boszniai szerb katonatiszt eleve alkalmasnak tűnt a szerb nacionalista politika kíméletlen végrehajtására, ugyanis apját, Neđo Mladić kommunista partizánt a horvát usztasa csapatok ölték meg 1945-ben, amikor a leendő tábornok mindössze két éves volt. 1994. március 24-én Belgrádban az akkor 23 éves lánya, Ana Mladić – feltételezhetően az apja délszláv háborús szerepvállalása miatt őt ért lelki inzultusok hatására – öngyilkos lett. A családi tragédia hatására Ratko Mladić viselkedése környezete szerint megváltozott, esetenként indulatos és irracionális lett.

1992. június 7-én a horvát védelmi erők a Neretva folyó völgyében elindították a „júniusi hajnalok” fedőnevű ellentámadást, amely során június 21-ig visszaszorították a szerb erőket Mostar környékéről, illetve visszafoglalták Stolac települést. A művelet jelentősége, hogy ez volt az első nagyobb szerb vereség a délszláv háborúban. A boszniai horvátok hadműveleti sikere azonban növelte a feszültséget a bosnyákok és a horvátok között, így a Neretva völgyében bosnyák–horvát hadszíntér alakult ki, ahol a harccselekmények a délszláv háború jellegének megfelelően szintén nem voltak mentesek az etnikai jellegű atrocitásoktól.

A délszláv háború fontos jellemzője volt a harccselekmények és a nemzetközi közösség béketeremtési erőfeszítései közötti, azok intenzitását kölcsönösen meghatározó dinamika. Az 1993-as Vance–Owen-terv 10 kantonra osztotta volna fel Bosznia-Hercegovinát, amelyből három-három kanton jutott volna a bosnyák, a szerb és a horvát félnek, míg a tizedik – Szarajevó – közös, semleges területté vált volna. Ezt követően az Owen–Stoltenberg terv három entitásra osztotta volna az országot. Mindkét elképzelés papíron maradt.

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1993 tavaszán francia javaslatra az UNPROFOR feladatául szabta a biztonság fenntartását akár erő alkalmazásával is hat kijelölt körzetben: Bihać, Goražde, Szarajevó, Srebrenica, Tuzla és Žepa. A biztonsági garancia gyakorlati értéke viszont erősen függött az ENSZ döntését végrehajtó katonák harcértékétől, ami meghatározta az adott településre menekülő, elsősorban bosnyák lakosság túlélési esélyeit is. Az ostromlott Goražde (*a képen*) térségét védő brit csapatok sikeres harctevékenysége jelentősen hozzájárult, hogy a daytoni megállapodás a várost nem az RS, hanem a Föderáció részévé nyilvánította, ami a mai napig alapköve a jó bosnyák–brit kapcsolatoknak. Ezzel szemben a Bihać-ra vezényelt bangladesi ENSZ-katonák gyengébb teljesítménye humanitárius tragédiák sorozatához vezetett: a délszláv háború időszakában bosnyák menekültek tízezreit befogadó városban a polgári áldozatok száma az 5000 főt is elérhette. A várost végül 1995 nyarán a horvát–bosnyák közös támadó erők segítségével mentették fel.

1993 a Neretva völgyében a bosnyák sikerek éve volt, többek között visszafoglalták Konjic térségét a horvát csapatoktól. A felek amerikai közvetítéssel (egyesek szerint amerikai nyomásra) végül kiegyeztek, a washingtoni szerződés értelmében 1994. március 18-án megalakították a közös entitást, a Bosznia-hercegovinai Föderációt. A bosnyák és a boszniai horvát erők szövetsége, amely támogatást kapott Horvátország fegyveres erőitől, kiegyenlítette az erőviszonyokat a hadszíntéren.

1992 közepétől iszlamista harcosok (mudzsáhidek) érkeztek az országba, az általuk alkotott szabadcsapatokat 1993 nyarán az „El Mudžahid” zászlóaljba (*a képen*) szervezték. Alija Izetbegović vallásjogi döntést (fatvát) adott ki, amelyben a délszláv háborúban bosnyák oldalon történő részvételt dzsihádnak minősítette.

1995 nyarán a boszniai szerb vezetés támadó műveleteket indított az RS akkori területébe ékelődött, ENSZ-erők által védett biztonsági zónák felszámolására. 1995. július 11–14. között a Ratko Mladić vezette boszniai szerb csapatok a holland békefenntartók jelenléte ellenére elfoglalták Srebrenica városát, és több mint 8000 bosnyák férfit és fiúgyermeket mészároltak le a városban és környékén. Mladić erői augusztus 3-án elfoglalták Žepa várost is, ma mindkét település az RS része. A Žepa várost védő bosnyák erők azonban kicsúsztak a szerb ostromgyűrűből, ami, illetve a művelet relatíve nagy időigénye miatt Radovan Karadžić Ratko Mladić-ot tette felelőssé és leváltotta őt posztjáról. Mladić eltávolítása komoly visszaesést okozott a boszniai szerb katonák harci moráljában. A srebrenica-i temető ma nemzeti emlékhely (*a képen*).

Július 19-én a boszniai szerb csapatok megkezdték a Bihać környéki biztonsági zóna felszámolását, de a műveletet a kezdeti sikereket követően nem sikerült kiterjeszteni, a Föderáció erői a horvát haderő hathatós támogatásával visszaszorították őket. Bihać később a Föderáció részévé vált.

Szarajevó ostroma

A boszniai szerb erők 1992. április 5-én kezdték meg Szarajevó ostromát, ami a modern történelem leghosszabb városostromának bizonyult. A felek nemzetközi nyomásra 1995 októberében hirdettek tűzszünetet, de még a daytoni megállapodás aláírása sem hozta el a város körüli szerb blokád teljes felszámolását. Az ostrom utolsó áldozata, az 55 éves Mirsada Durić 1996. január 9-én vesztette életét, amikor Grbavica, egy a szerbek uralta városrész felől kilőtt aknagránát eltalált egy villamost. A szerbek csak 1996. február 29-én adták fel a Szarajevó körüli stratégiai pontokat, így bosnyák részről ezt a dátumot tekintik az ostrom befejezésének, amely hossza így hivatalosan 1425 nap volt.

A szerb mesterlövészek a polgári lakosok elleni tevékenysége mellett a Markale piac elleni két, tömeges polgári áldozattal járó szerb tüzérségi támadás váltotta ki a legnagyobb nemzetközi felháborodást. 1994. február 5-én egy 120 mm-es aknagránát becsapódása kioltotta 68 polgári személy életét, 144-en pedig megsebesültek. 1995. augusztus 28-án öt aknagránát csapódott be, aminek következtében 43 ember vesztette életét és 75 sebesült meg (*a képen*).

A főváros ostroma a legnagyobb emberáldozattal járó ütközet volt a háború során. A polgári áldozatok számát 5400–5600 közé becsülik, míg az elesett katonák száma bosnyák részről meghaladta a 6000 főt, szerb részről pedig 2200 fő körülire tehető. Az ostrom legvéresebb éve 1992 volt, amikor összesen 7800 ember veszítette életét, 1993-ra ez már 3400 fő alá csökkent. A polgári lakosságot szerb mesterlövészek támadták, a nők sérelmére a nemi erőszak rendszeressé, a terror eszközévé vált szerb részről. A közszolgáltatások (ívóvíz, villamos áram) hosszabb időre megszűntek. Szerb részről 20 ezer fő vett részt az ostromgyűrű fenntartásában. Összesen 50 ezer tüzérségi lövedék hullott Szarajevóra az ostrom során.

A mai napig vitatéma, hogy szerb részről mi értelme volt az ostromgyűrű fenntartásának. Bosnyák értékelés szerint a művelet fő célja az ellenséges erők lekötése volt, amit elősegítettek a város polgári lakossága elleni támadások, atrocitások. A szerb narratíva szerint birtokba akarták venni a várost, de ezt a célkitűzést a megfelelő humán erőforrás hiányában nem tudták megvalósítani.

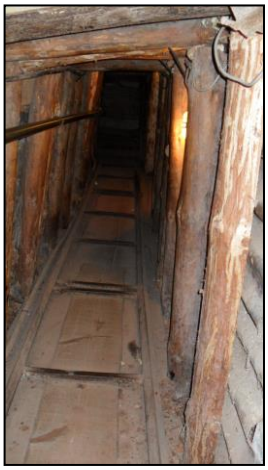

A védekező bosnyák erőknek a nemzetközi ellenőrzés alatt álló, a szerb támadásoknak kevéssé kitett Szarajevói Nemzetközi Repülőtér körzetében sikerült biztonságos szállítási útvonalat kiépíteni az ostromgyűrűbe zárt csapatok utánpótlásának biztosítására. A kézi erővel kiásott alagút, a „Megmenekülés alagútja” (Tunel spasa, *a képen*) a repülőtér alatt vezet egy Szarajevó Dobrinja lakótelepi, illetve egy Butmir településhez tartozó magánház (utóbbi ma múzeum) között. A főváros felmentésére tett bosnyák kísérletek viszont sorra kudarcba fulladtak. Összességében az ostrom jelentős erőket kötött le mindkét részről, érdemi eredményt viszont egyik fél számára sem hozott.

A szarajevói ostrom során történtek széles körű médianyilvánosságot kaptak, és nagy felháborodást váltottak ki a nyugati országokban. Szarajevó – a horvátországi harcok során megsemmisült Vukovárhoz hasonlóan – az értelmetlen pusztítás szimbólumává vált. Kijelenthető, hogy Belgrád morális tekintetben Horvátország esetében Vukovárnál, míg Bosznia-Hercegovinában Szarajevó ostrománál szenvedett (politikai tekintetben mindmáig kihatóan) vereséget.

A háború lezárása

Az 1995. júliusi srebrenica-i és a Szarajevó ostromához kötődő augusztusi események megteremtették a NATO számára a bosznia-hercegovinai beavatkozáshoz szükséges indokot és politikai feltételeket. Az augusztus 30-án megkezdett és szeptember 14-ig folytatott „Megfontolt Erő” (Deliberate Force) nevű légi művelet célja a boszniai szerb haderő haditechnikai eszközeinek és infrastruktúrájának pusztítása volt, rákényszerítendő a boszniai szerb oldalt a béketárgyalások megkezdésére és a biztonsági zónák elleni támadások leállítására.

A 15 ország részvételével megvalósult légi műveletben 5000 fő és 400 harci repülőgép vett részt. A Leighton W. Smith amerikai tengernagy (*a képen*) vezette NATO-erők több mint 3000 légi bevetést hajtottak végre, és mindössze egyetlen (Mirage–2000N típusú) harci repülőgép elvesztése és a két francia pilóta fogságba esése mellett 338 földi célpontot semmisítettek meg. A NATO légi műveletével párhuzamosan a Föderáció szárazföldi csapatai is támadásokat indítottak a boszniai szerb kézen lévő területek elfoglalása céljából. A boszniai szerbek ellenállása azonban a nehézségek ellenére nem tört meg, sőt, a területek visszaszerzése érdekében ellentámadást is indítottak. Az egyre növekvő nemzetközi (elsősorban amerikai) nyomás hatására végül október 5-én a harcoló felek beleegyeztek a tűzszünetbe. A történteket árnyalja, hogy a tűzszünet a gyakorlatban október 12-én lépett érvénybe, mivel a boszniai horvát erők megszegték a megállapodást.

1995 őszére a megalakulásakor még 250 ezer fős boszniai szerb haderő létszáma csak kisebb részben a véres veszteség, inkább a tömeges dezertálások miatt 155 ezer főre zsugorodott. A jugoszláv készletekből a boszniai szerbekhez került nehéztechnika, köztük a több mint 500 harckocsi mennyisége csökkent, alkalmazási lehetőségei beszűkültek. A NATO és a – Srebrenica után egyre aktívabbá váló – UNPROFOR támogatását élvező bosnyák és boszniai horvát csapatok túlerőbe kerültek. A boszniai szerbek hátországát jelentő (immár Kis-)Jugoszlávia gazdasága megrendült. A boszniai szerb katonák több területen is kilátástalan helyzetbe kerültek, harci moráljuk jelentősen csökkent. Ezek a tényezők, valamint az ellenséges nemzetközi hangulat már nem tették lehetővé a szerbek számára a harcok folytatását a bosznia-hercegovinai hadszíntéren. Ebben a helyzetben a belgrádi vezetés immár csak arra törekedett, hogy a béketárgyalások során minél nagyobb területet tudjon a fennhatósága alatt tartani, továbbá biztosítsa a boszniai Szerb Köztársaság fennmaradását és a lehető legszélesebb körű autonómiáját.

A fegyverszünet megkötését követően, 1995 novemberében, erőteljes amerikai nyomás alatt dolgozták ki három hétig tartó tárgyalássorozat keretében a daytoni egyezményt, amelyet november 21-én véglegesítettek. A dokumentumot december 14-én, Párizsban írta alá hivatalosan a három államfő, Jugoszlávia nevében Slobodan Milošević (*a képen balra*), Horvátország nevében Franjo Tuđman (*a képen jobbra*), Bosznia-Hercegovina nevében pedig Alija Izetbegović (*a képen középen*).

Az elemzők többsége szerint a boszniai-hercegovinai hadszíntéren vívott összecsapásoknak nincs győztese – ellentétben a délszláv háború horvátországi hadszínterével, ahol a horvát felet egyértelmű győztesnek tekintik.

A bosznia-hercegovinai hadszíntér rövid-, közép- és hosszú távú vesztesei egyértelműen a boszniai horvátok. A bosnyákokkal külföldi nyomásra 1994-ben létrehozott Föderációban elvesztették az önálló entitás kialakításának lehetőségét, amiért 1992 óta harcoltak. A lélekszámot tekintve a legkisebb alkotmányos nemzetet alkotják, és a demográfiai folyamatok sem kecsegtetők számukra, ráadásul magas körükben az elvándorlási hajlandóság is. Ez pedig már öt-tíz éves távlatban is marginalizálhatja a horvátokat több kantonban, de akár még Mostar-ban is.

A boszniai szerbek rövid- és középtávon is győztesnek tekinthetők. Megkapták az ország területének csaknem felét, ott autonóm entitást hozhattak létre nagymértékben önálló kül- és gazdaságpolitika folytatásának lehetőségével. Hosszú távon azonban a kedvezőtlen demográfiai folyamatok nehézségeket vetítenek előre a jelenlegi szerb pozícióik megtartását illetően.

A boszniai-hercegovinai konfliktus hosszú távú győztesei a bosnyákok lehetnek. Néhány évtizeden belül a Föderációban egyértelműen domináns etnikummá válnak, és az RS-ben is meghatározó (20% feletti) arányban lesznek jelen. A demográfiai eltolódás figyelembe vételével a mai is a legnagyobb alkotmányos nemzetet alkotó bosnyákok teljesen mértékben dominássá válhatnak, az összlakosság legalább kétharmadát ők alkothatják. Ez megnöveli lehetőségeiket arra, hogy a daytoni megállapodás esetleges revíziója a javukra történjen.

A daytoni megállapodás, illetve az azt megelőző katonai beavatkozás egy patthelyzet feloldására és a vérontás megállítására irányuló gyors lépés volt a konfliktusba történő beavatkozással évekig késlekedő Nyugat, elsősorban az Amerikai Egyesült Államok részéről. A békeszerződés aláírásával ugyan megszűntek a szervezetszerű harcok Bosznia-Hercegovinában, de az egyezmény megkötésének és végrehajtásának ára olyan államszervezet létrejötte volt, amely magában hordozza az etnikumközi érdekellentétek okozta működésképtelenné válás lehetőségét. Ezzel pedig a daytoni megállapodás sokak szemében békeszerződésből egy befagyott konfliktus alapdokumentumává vált.

VÁRADI CSONGOR

A FÜGGETLEN ÁLLAMSZERVEZET FELÉ (1995 UTÁN)

A stabilizációs erőfeszítések időszaka 2006-ig

A nemzetközi közösség a daytoni megállapodás megkötését követően azonnal lépéseket tett annak betartatása érdekében. December 14-én a szerződés 10. cikkelye alapján létrehozták a főképviselő tisztséget és a Főképviselő Hivatalát (OHR[20]), amely Bosznia-Hercegovina törvényes működését biztosítja. A főképviselő vezetésével működő másik nemzetközi intézmény a Békevégrehajtó Tanács (PIC[21]), amelyben 55 ország képviselteti magát. December 20-án pedig az UNPROFOR feladatait átvette a NATO vezette Végrehajtó Erő (IFOR[22]), amely 60 ezer fővel a béke fenntartását ellenőrizte.

A háború utáni első általános (elnök- és parlamenti) választásokat 1996. szeptember 14-én tartották. Az immár háromfős államelnökségbe a bosnyák fél képviseletében Alija Izetbegović (SDA), szerb részről Momčilo Krajišnik (SDS) került be, míg a horvátokat Krešimir Zubak képviselte (HDZ). A parlamenti helyek többségén is ez a három párt osztozott. A választások rendben megtörténtét követően, december 20-án a Végrehajtó Erő átalakult Stabilizációs Erővé (SFOR[23]). Ez a névváltozás, illetve a folyamatos létszámcsökkenés is jelezte, hogy elkezdődött a bosznia-hercegovinai államiság megszilárdulása.

Az első időszak egyik legfontosabb feladatát a háborús menekültek hazatérésének biztosítása jelentette. A daytoni megállapodás 7. cikkelye mindhárom államalkotó etnikumot kötelezte az 1991-es etnikai helyzet visszaállítására. A háború következtében ugyanis körülbelül 1,3 millió ember hagyta el az országot, míg egymillió ember élt belső menekültként (*a képen*). A menekültek jelentős része visszatért, a hazatértek száma 2004-ben lépte át az egymillió főt.

[20] Office of the High Representative.
[21] Peace Implementation Council.
[22] Implementation Force.
[23] Stabilization Force.

A háború utáni közös együttélésnek egy másik sajátos eleme, hogy az etnikumok feletti jugoszláv ideológia kikopott a társadalomból, az önmagukat korábban jugoszlávnak tartó emberek pedig lassanként kihaltak. A jugoszláv identitás helyére pedig nem közös bosznia-hercegovinai tudat, hanem etnikailag oszloposodott társadalomszerkezet épült ki. Alig köttetnek vegyes házasságok, mert a fiatalok döntő többsége a saját etnikumán belül ismerkedik, barátkozik, és keveseket foglalkoztat a másik két etnikum helyzete. Ezt a háború utáni etnikai helyzet lehetővé is teszi, a 2013. évi népszámlálás adat szerint ugyanis az ország 142 önkormányzati szintű közigazgatási egységéből 92-ben van az adott domináns etnikum legalább 80%, 52-ben pedig 90% feletti többségben.

Az első időszak fontos problémakörét képezte a nemzeti szimbólumok meghatározása is. A három etnikum nem tudott megegyezni a bosznia-hercegovinai zászló kinézetét illetően, így arról az akkori főképviselő döntött 1998. február 4-én. A háromszög alak egyaránt utal az ország jellegzetes formájára és a három államalkotó etnikumra, színeiben (kék, sárga, fehér) pedig a Bosnyák Királyság zászlajának színei köszönnek vissza.

A zászló megjelenését hűen tükröző címert (*a felső képen*) 1998. május 18-án fogadták el. Hasonlóan identitás és karakter nélküli az ország 1999. június 25-én elfogadott nemzeti himnusza is, amelynek nincs hivatalos szövege.

A boszniai-hercegovinai címer már a Tito-korszakban is különbözött a többi tagállam címerétől, ugyanis nem jelent meg rajta semmilyen nemzeti jelleg. A babérkoszorús, vörös csillagos címer (az alsó képen) közepén két gyárkémény mutatta, hogy az ország ipari teljesítménye az elsődleges politikai cél.

1997 és 2006 között állami és gazdasági konszolidáció ment végbe. Ebben a felívelő időszakban értek be azok az eredmények, amelyeknek a daytoni rendezés megágyazott. Többek között megszüntettek számos, az etnikai szemlélet talaján létrehozott településnevet, pl. Srpsko Sarajevo neve Istočno Sarajevo lett. Állami szinten egységesítették az általános forgalmi adót, és létrehozták az ország nemzetbiztonsági szolgálatait. 2004-ben integrálták a két entitás addig különálló fegyveres erőit a bosznia-hercegovinai haderőbe, amelynek felépítésében érvényesítették a három államalkotó etnikum arányos képviseletét. Az ország haladást ért el az euroatlanti integrációban is: 2005-ben stabilizációs és társulási egyezményt kötött az EU-val, 2006-ban pedig csatlakozott a NATO Békepartnerségi Programjához (PfP[24]). A NATO-vezette SFOR szerepét 2004-től az Európai Unió EUFOR „Althea” művelete vette át.

[24] Partnership for Peace.

A kisebb-nagyobb sikerek hatására hurráoptimista hangulatba került nemzetközi közösség három további, nagy horderejű reformjavaslatot jelentett be. Az első a daytoni egyezmény módosítása, a második a Föderáció és az RS rendőrségének a két haderő mintájára történő egyesítése volt. Elérkezettnek látták továbbá az időt az OHR bezárására.

Az etnikai törésvonalak visszatérése 2006 után

A stabilizáció időszakát követően újult erővel jelentek meg az addig szőnyeg alá söpört etnikai ellentétek. A daytoni megállapodás tizedik évfordulóján, 2005 novemberében a vezető pártok elfogadtak egy deklarációt az alkotmányreform szükségességéről, de annak törvénybe foglalását már egyes bosnyák és boszniai horvát politikai erők megakadályozták. A két entitás rendőrségének integrációja a boszniai szerbek ellenállása miatt vallott kudarcot.

A Nemzetközi Bíróság és a Nemzetközi Törvényszék, bár mindkettő Hágában működik, különböző intézmények. A Nemzetközi Bíróság (International Court of Justice – ICJ) az ENSZ 1945-ben alapított intézménye az országok közötti jogviták eldöntésére szolgál. A Nemzetközi Törvényszék (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – ICTY) 1993 és 2017 között működött a volt Jugoszlávia területén 1991 óta elkövetett háborús bűncselekmények kivizsgálására. 24 éves működése alatt 161 személy ellen emelt vádat, közülük 84-et ítélt el.

A háborús bűnök vizsgálata súlyos örökséget jelentett, mert azt nem sikerült minden etnikumra kiterjedően lefolytatni, hanem főleg szerb és horvát háborús bűnösök kerültek bíróság elé. 2007-ben a Nemzetközi Bíróság úgy határozott, hogy Jugoszlávia és jogutódjaként Szerbia felelős a srebrenica-i népirtás megakadályozásának elmulasztásáért. Ez megalapozta a bosnyákok hitét abban, hogy az RS az etnikai tisztogatásoknak köszönheti a létét, ezért fel kell számolni az entitást, míg a szerbekben megerősítette Szerbia és az RS egymásrautaltságát.

A két boszniai szerb háborús főbűnös, Karadžić és Mladić elfogása mérföldkőnek tekinthető. A végzettségét tekintve pszichiáter Radovan Karadžić Belgrádban és Bécsben dolgozott természetgyógyászként, 2008-ban fogták el. A Vajdaságban bujkáló Ratko Mladić 2011-es elfogása Szerbia európai uniós tagfelvételi eljárása megkezdésének előfeltétele volt. A Nemzetközi Törvényszék életfogytiglani szabadságvesztésre ítélte mindkettőjüket. A szerbek többsége azonban nemzeti hősként tekint rájuk, és nem tartja népirtásnak a Srebrenica településen történteket (*a képen*).

Az OHR bezárása 2007 júniusában lett volna esedékes, így a boszniai szerbeknek csak ki kellett volna várniuk a főképviselő távozását, és azt követően megkezdeni elszakadási terveik valóra váltását. A Szerbia és Montenegró alkotta államszövetség felbomlását (2006) követően azonban a kiválási retorika felerősödött, Koszovó függetlenségének egyoldalú kikiáltása (2008) után pedig az RS parlamentje megszavazta, hogy a boszniai szerbeknek is joguk van függetlenségi népszavazás megtartására. Erre azonban nem került sor.

2008. február végén a Békevégrehajtó Tanács Irányító Bizottsága egy 5+2 elemből álló feltételrendszerhez kötötte az OHR megszűnését. Az elérendő öt célkitűzés: (1) az állami vagyon elosztása a szövetségi állam és az entitások között; (2) a katonai vagyonelemek elosztásának rendezése; (3) a Brčko-i Körzet jogállásának rendezése; (4) a pénzügyi stabilitás biztosítása; (5) a jog uralmának megteremtése. A két további feltétel az EU-val kötött stabilizációs és társulási megállapodás ratifikálása, illetve az, hogy az Irányító Bizottság „*pozitívan értékelje a helyzetet Bosznia-Hercegovinában*”.

A felsorolt célkitűzések közül eddig a könnyebbeknek (a pénzügyi stabilitás, a jog uralma, az EU-val kötött stabilizációs és társulási megállapodás ratifikálása) sikerült megfelelni, de a többi cél elérése a daytoni megállapodásba ütközött. Az állami és katonai vagyonelemek elosztását az gátolja, hogy vita alakult ki Jugoszlávia jogutódlása miatt. A bosnyák fél Bosznia-Hercegovinát, tehát az állami szintet tekinti a vagyonelemek birtokosának, míg a boszniai szerbek azt az entitást, amelynek területén az adott vagyonelem található. A katonai elemek elosztásának késedelme folyamatosan hivatkozási alapot jelent arra, hogy Bosznia-Hercegovina NATO-csatlakozásának kérdése ne kerüljön napirendre.

A Sejdić–Finci ügy szintén visszavetette a bosznia-hercegovinai államiság fejlődését. 2006-ban Dervo Sejdić (*a képen balra*) a roma és Jacob Finci (*a képen jobbra*) a zsidó közösség prominens képviselője az Emberi Jogok Európai Bíróságához fordultak, mert úgy értékelték, hogy az országban diszkrimináció éri a három államalkotó etnikumhoz nem tartozókat. Az alkotmány szerint ugyanis az államelnökség, illetve más állami és entitási szintű politikai testületek feltöltésénél érvényesíteni kell a három államalkotó etnikum egyenlőségét, így adott helyekre kizárólag a három államalkotó etnikum egyikébe tartozó jelölt pályázhat. 2009 decemberében a bíróság úgy döntött, hogy a kisebbségeket jogsérelem éri, amit meg kellene szüntetni, de ez csak a daytoni egyezmény felülvizsgálatával lenne lehetséges. Az ügy a mai napig az egyik legnagyobb gátja az ország EU-csatlakozásának.

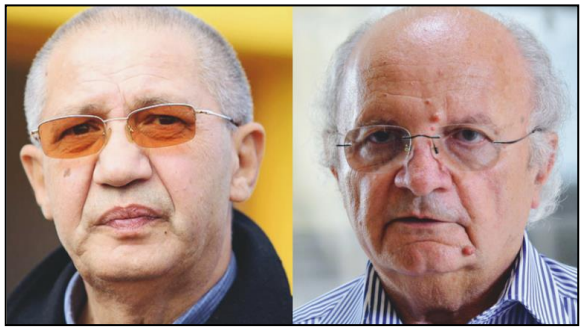

A boszniai horvátok többsége létkérdésnek tekinti az önálló entitás létrehozását, ugyanis a Föderációban alárendelt helyzetbe kényszerülnek a számbeli túlsúlyban lévő bosnyákokkal szemben. 2021-ben kezdeményezték a választási törvény módosítását annak érdekében, hogy az államelnökség horvát tagját a Föderációban csak a horvát nemzetiséghez tartozó szavazók választhassák meg, ezzel együtt pedig a Föderáció kormányának megalakulását is ellehetetlenítették.

Az állami költségvetés el nem fogadása visszatérő probléma, amely aláássa az állami intézmények legitimitását. A költségvetési viták oka általában a bevételek elosztása az entitások között.

Az utóbbi időszak globális folyamatai növelték a politikai és az etnikai megosztottságot Bosznia-Hercegovinában. A migrációs nyomás egyre növekvő mértékben érezhető a nyugat-balkáni útvonalon található országban, ahová 2018 és 2022 között mintegy 100 ezer százezer migráns lépett be illegálisan. A migráció kezelése entitási szintű ellentétekhez vezetett. A koronavírus-járvány is súlyosan érintette az országot, 100 ezer főre 482 elhalálozás jutott. A felek egymást teszik felelőssé az egészségügyi rendszer hiányosságaiért. A Föderáció és az RS vezetése homlokegyenest eltérő álláspontot foglalt el az ukrajnai háború megítélésének kérdésében is.

Az 1959-es születésű Milorad Dodik a 2000-es évek közepétől a boszniai szerbek vezetőjének számít. 1996 óta az SNSD elnöke. 1998–2001 és 2006–2010 között az RS miniszterelnöke, míg 2010–2018 között az RS elnöke volt. 2018 óta a boszniai államelnökség szerb tagja. Az orosz orientáció híve, rendszeresen találkozik Vlagyimir Putyin orosz elnökkel Moszkvában. 2010 szeptemberében Srebrenicá-ban kijelentette: „Nem fogadjuk el azokat a vádakat, hogy itt népirtás történt volna, mert nem történt.”

2021 júliusában Valentin Inzko, a 12 év után leköszönt osztrák főképviselő azt a rendelkezést hozta, hogy a népirtás és más emberiesség elleni bűncselekmények tagadása börtönbüntetéssel sújtható. Erre az érintett Milorad Dodik, a legnagyobb boszniai szerb párt, a Független Szociáldemokraták Szövetsége (SNSD[25]) elnöke az állami intézményrendszer működésének blokkolásával fenyegetőzött. 2021. november 21-én, a daytoni megállapodás évfordulóján pedig kijelentette, hogy annak aláírása óta Bosznia-Hercegovina nem szuverén ország, hanem nemzetközi felügyelet alatt álló protektorátus.

Egy Winston Churchillnek tulajdonított mondás szerint „*a Balkán több történelmet termel, mint amennyit el tud fogyasztani.*” Ez az állítás Bosznia-Hercegovina esetében megfordulni látszik. Az ország történelmi fejlődése csaknem három évtizede egy helyben jár, ami újra és újra megerősíti az etnikai megosztottságot, ami a közös érdek mentén történő előrelépés legfőbb gátja. Jelen fejezet címe kifejezi a lényeget: Bosznia-Hercegovina lerakta ugyan a független államszervezet alapjait, de teljes állami szuverenitásához még hosszú út vezet.

[25] Savez nezavisnih socijaldemokrata

IRODALOMJEGYZÉK

- AKSAN, Virginia: War and Peace.
  In: FAROQHI, Suraiya N. (Ed.): The Cambridge History of Turkey. Vol. III. The Later Ottoman Empire, 1603–1839. Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- ALEKSOV, Bojan: ForgottenYugoslavism and anti-clericalism of Young Bosnia. Szarajevó, Prilozi 43. évsz., 2014.
- ALFÖLDY Géza: Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatia. Beiträge zur Namenforschung (1964)
- APPIANOS: Róma története (Szerk.: Németh György). Osiris, Budapest, 2008.
- BALOGH Ádám – DEMETER Gábor – BÍRÓ László – ZAHORÁN Csaba: Balkán kronológia II. Nemzet ál(la)mok bűvöletében (1879–1918). Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021.
- BÁNLAKY József: A magyar nemzet hadtörténelme. Digitális kiadás.
  Arcanum, Budapest, 2001.
- BEEVOR, Antony: A második világháború. Gold Book, 2012.
- BENCE László: Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban.
  Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- BERNWALD, Zvonimir: Muslime in der Waffen-SS: Erinnerungen an die bosnische Division Handzar 1943-1945. ARES Verlag, Graz, 2012.
- BÍBORBANSZÜLETETT Konstantín: A birodalom kormányzása. Fordította: Moravcsik Gyula. Lectum Kiadó, Szeged, 2003.
- BILIĆ, Tomislav: Greek-Illyrian coinage of the central Adriatic region: an overview. LATINA & GRAECA – NOVA SERIJA 38. 7-19.
- BÍRÓ László: A jugoszláv állam 1918-1939. MTA Történettudományi Intézete, História Könyvtár Monográfiák 26., Budapest, 2010.
- BISERKO, Sonja: Hronologija dogadaja u Bosni i Hercegovini period 1992–1997. bosnjaci.net; letöltés: 2022. szeptember 21.
- BRANDL, Ulrich – VASIĆ, Miloje: Roms Erbe auf dem Balkan. Spätantika Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2007.
- CARMICHAEL, Cathie: A Concise History of Bosnia. Cambridge, 2015.
- Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis: Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990–1995, 2002.
- ČERMÁK, Petr: Minority refugee return as a tool to reverse ethnic cleansing: the case of Bosnia and Herzegovina. Masaryk University, 2018.
- CLARK, Christopher: Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé. Park Könyvkiadó, Budapest, 2015.

- CUTTS, Mark: The humanitarian operation in Bosnia, 1992-95: dilemmas of negotiating humanitarian access. Policy Research Unit, UNHCR, 1999.
- CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmatink és hódítási szándékaink". Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914). Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022.
- DEDIJER, Vladimir: Sarajevo 1914. Prosveta, Belgrád, 1978.
- DEMETER Gábor – PEJKOVSZKA Penka – BÍRÓ László – SCHREK Katalin – ÁBRAHÁM Barna – SOKCSEVITS Dénes – BALOGH, Ádám: Balkán-kronológia I. Birodalmak szorításában (1700-1878). Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2020.
- DEMETER Gábor: A Balkán és az Oszmán Birodalom III. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig Szerbia, Macedónia, Bosznia. Kapitális Nyomda, Budapest–Debrecen, 2016.
- ĐILAS, Milovan: Tito. Kritikai életrajz. Kossuth Kiadó, Budapest, 1982.
- DIÓSZEGI István: A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája. Kossuth, Budapest, 1987.
- ĐOKIC, Dejan: Elusive Compromise. A History of InterwarYugoslavia. Hurst, London, 2007.
- DONIA, Robert: Sarajevo. A Biography. Hurst, London, 2006.
- ENGEL Pál: A középkori Bosznia. História 17. (1995) 3–6.
- FARKAS Zoltán: „On the Betrothal of Bela-Alexius." Acta Antiqua 44 (2004)
- FEHÉR Bence – KOVÁCS Péter. Fontes Pannoniae Antiquae I. Korai földrajzi írók – a római hódítás kora. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest, 2004.
- FILIPOVIĆ, Emir O.: Exurge igitur, miles Christi, et in barbaros viriliter pugna... The Anti-Ottoman Activities of Bosnian King Stjepan Tomaš (1443–1461). In: Holy War in Late Medieval and Early Modern East-Central Europe, edited by Janusz Smołucha, John Jefferson, and Andrzej Wadas, Cracow, 2017.
- FINE, John V. A. Jr.: The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. University of Michigan Press, Michigan, 1991.
- FÓNAGY Zoltán: Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. Egy orientális tartomány nyugatosítása a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek tükrében. Történelmi Szemle, 2014/1.
- HOARE, Marko Attila: The Bosnian Muslims in the Second World War. Oxford University Press, 2014.
- HORNYÁK Árpád: Bosznia és Hercegovina a szerb politikában, 1804–1878. Kutatási füzetek. 12. Ünnepi szám Ormos Mária 75. születésnapjára: Történelem doktori program. Janus Pannonius Egyetem, Pécs, 2005.
- INGRAO, Charles W.: The Habsburg Monarchy 1618–1815. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- JELAVICH, Barbara: A Balkán története I. 18. és 19. század. Europica Varietas, Budapest, 1996.

- JELAVICH, Barbara: A Balkán története II. 20. század. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- JUHÁSZ József: Bosznia-Hercegovina 2006 óta: az államépítés kudarca? Nemzet és Biztonság, 2008. januári szám.
- JUHÁSZ József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. Aula Kiadó, Budapest, 1999.
- KAZHDAN, Alexander P.: The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. 1–3. Oxford University Press, Oxford, 1991.
- KUBINYI András: Matthias Rex. Budapest, 2008.
- KULENOVIC, Tarik – Pripreme za rat is pocetak rata u Bosni i Hercegovini 1992. godine. UDK 355.4(497.6) „1991/1992, Zágráb, 1998.
- KAMBEROVIĆ, Husnija: Commemorations of the First World War in Bosnia and Herzegovina. Szarajevó, Prilozi 43. évsz., 2014.
- LOVRENOVIĆ, Ivan: A régi Bosznia. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995.
- LOVRENOVIĆ, Ivan: Bosnia: A Cultural History. New York University Press, New York, 2001.
- MAJOR Nándor: Egy állameszme tündöklése és bukása. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2013.
- MAKK Ferenc: The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- MALCOLM, Noel: Bosnia: A Short History. New York University Press, New York, 1994.
- MARIJAN, Branka – GUZINA, Dejan: The Politics of the "Unfinished Business": Bosnian Police Reform. Centre for International Governance Innovation, 2014.
- MÁRKUSZ László: Bosznia-Hercegovina: tizenöt évvel Dayton után. Nemzet és Biztonság, 2010. novemberi szám.
- MIHALJČIĆ, Rade: The Battle of Kosovo in History and Popular Tradition. BIGZ, Belgrád, 1989.
- MORAVCSIK Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- NEUMAYER, Christoph – SCHMIDL, Erwin A. (hrsg.), Des Kaisers Bosniaken. Die bosnisch-herzegowinischen Truppen in der k. u. k. Armee. Geschichte und Uniformierung von 1878 bis 1918. Verlag Militaria, Bécs, 2008.
- NIEDERHAUSER Emil: A balkáni fejlődés fő vonásai. Limes 13. (2000)
- ORMOS Mária – MAJOROS István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- OSMANAGICH, Sam: A boszniai piramisok és a világ elveszett piramisainak vizsgálata. Az elhallgatott világszenzáció! Angyali Menedék Kiadó, Budapest, 2016.
- PÁLOSFALVI Tamás: A szentszávai hercegek Magyarországon. In: Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon. Szerk.: Zsoldos Attila. Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár, 2016.

- PÁLOSFALVI Tamás: From Nicopolis to Mohács. Leiden, 2018.
- PALOTÁS Emil: Az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- RAMET, Sabrina Petra: The Three Yugoslavias: State-building and Legitimation, 1918–2005, Indiana University Press, 2006.
- RESS Imre: Kállay Béni bosnyák nemzetteremtési kísérlete. Limes. 2000. 2–3.
- RESS Imre: Kapcsolatok és keresztutak – Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L'Harmattan, Budapest, 2004.
- RUSINOW, Dennison: The Yugoslav Idea BeforeYugoslavia, in: Dejan Djokic (ed.): Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918-1992. Hurst, London, 2003.
- ŠADINLIJA, Mesud: Historiografija i pitanje karaktera rata u Bosni i Hercegovini 1992–1995. Szarajevó,2017.
- SCHACHINGER, Werner: Die Bosniaken kommen! Elitetruppe in der k. u. k. Armee 1879–1918. ARES Verlag, 2020.
- SOKCSEVITS Dénes: Bosznia határai a középkortól napjainkig. In: Uő: Mozaikkockák déli szomszédaink történetéből. Rubicon Intézet, Budapest, 2022.
- SOPHOULIS, Panos: Banditry in the Medieval Balkans, 800–1500. Palgrave Macmillan, Cham, 2020.
- SUNDHAUSSEN, Holm: Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 1941–1945. In: Bernath, Matthias (hrsg.), Südost-Forschungen, Nr. 30. München, 1971.
- SZABÓ Szilárd: Bosznia-Hercegovina közjogi viszonya Ausztriához és Magyarországhoz 1878–1918 között. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011.
- SZAKÁLY Ferenc: Az iszlám északkeleti védőbástyája. História 17. (1995) 7–10.
- THALLÓCZY Lajos: Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok. Budapest, 1909.
- THALLÓCZY Lajos: Bosznia története. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Bosznia és Hercegovina. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 1901.
- TÓTH István: Mithras, a misztériumok istene? Ókor: folyóirat az antik kultúráról 2 (2003)
- TURHAN, Fatma Sel: The Ottoman Empire and the Bosnian Uprising. Janissaries, Modernisation and Rebellion in the Nineteenth Century. Tauris, London – New York, 2014.
- UĞUR Kurtaran: Ottoman–Austria Border Determination Works and Newly Determinded Borders According to the Treaty of Belgrade of 1739. In: (Ed.) Amedoski, Dragana. Belgrade 1521–1867. Istorijski institut, Belgrade, 2018.
- WALSH, David: The Cult of Mithras in Late Antiquity: Development, Decline and Demise ca. AD 270-430. Brill, Leiden – Boston, 2019.
- WILKES, John J.: Dalmatia. Routledge & Kegan Paul, London, 1969.

VÁRADI CSONGOR

POLITIKAI RENDSZER ÉS ÁLLAMI BERENDEZKEDÉS

A daytoni berendezkedés alapjai

Nemzetközi jogi szemszögből a boszniai államiság 1463-ban megszűnt, és csak több mint fél évezred elteltével, 1992. március 3-án, Bosznia-Hercegovina függetlenségének deklarálásával jött létre ismét. A függetlenség kikiáltása és a délszláv háború lezárása csak a kezdeti lépések voltak Bosznia-Hercegovina önálló államiságának útján, a teljes szuverenitást az ország mindeddig nem érte el. A délszláv háború emléke a mai napig óriási teherként nehezedik a társadalom és a politika vállára, egyrészt, mert a harcok több mint 100 ezer életet követeltek, másrészt, mert az államalkotó etnikumok együttélése az elmúlt csaknem három évtized alatt mindvégig „szükséges rosszként" jelent meg a lakosság életében.

Bosznia-Hercegovina politikai rendszere csak papíron demokrácia, ahol a hatalmat a nép gyakorolja választott képviselőin keresztül. Ezzel szemben az ország állami berendezkedése inkább jellemezhető „etnokráciaként", ahol a hatalom az egyes etnikai csoportok vezetőinek kezében összpontosul. Számos tisztség betöltése az államigazgatás valamennyi szintjén a három államalkotó etnikum között megállapított kvóták alapján történik. Különösen szembetűnő ez a közvetlenül választott tisztségeknél – ilyen például az államelnökség három tagja, illetve az RS[1] elnöke és két helyettese – ugyanis sok esetben lényegesen kevesebb szavazattal választják meg az egyik államalkotó etnikumhoz tartozó személyt, mint amennyi szavazatot valamely másik etnikum meg nem választott jelöltje kapott.

A daytoni megállapodás négy közigazgatási egység szintjén osztotta fel az új országot: szövetségi, entitási, kantoni és önkormányzati. A szövetségi szint Bosznia-Hercegovina állami egységét igyekszik kifejezni, de a mindennapi bosznia-hercegovinai polgárt erre leginkább a szövetségi intézmények megléte emlékezeti. A hatalmi centrumok a szövetségi szint alatt elhelyezkedő két entitás: a Bosznia-hercegovinai Föderáció, amelynek fennhatósága az ország területének 51%-ára terjed ki, és a terület többi 49%-át kitevő boszniai Szerb Köztársaság.

2000 óta a két entitáson kívül – önálló egységet alkotva – működik a Brčko-i Körzet, amely nemzetközi kormányzás alatt áll. Hagyományosan egy amerikai diplomata vezeti, helyettese pedig egy európai uniós diplomata. A körzet nem tartozik egyik entitáshoz sem, így kialakítása kisebb módosítást idézett elő a daytoni egyezményben rögzített 51:49 arányú területi megoszláson. Közigazgatási tekintetben a körzet közvetlenül az állami szinthez tartozik.

[1] Az RS (Republika Srpska) pontos magyar megnevezése „Bosznia-hercegovinai Szerb Köztársaság" volna. Mivel azonban a köznyelvben és a tudományos szóhasználatban is meggyökeresedett a „boszniai Szerb Köztársaság" elnevezés, ezért jelen könyvben is ez utóbbit alkalmaztuk. Ugyanígy jártunk el a „boszniai szerb" és a „boszniai horvát" terminusok esetében.

A Föderáció tíz kantonra tagozódik. Ezek közül ötben egyértelmű a bosnyák többség: Una-Sana (központja Bihać), Tuzla (Tuzla), Zenica-Doboj (Zenica), Boszniai Drina mente (Goražde), Szarajevó (Szarajevó). Háromban a horvátok alkotnak többséget: Szávamellék (Orašje), Nyugat-Hercegovina (Široki Brijeg), Livno (Livno). Két kantonban a bosnyák és a horvát etnikum aránya csaknem azonos: Közép-Bosznia (Travnik), Hercegovina-Neretva (Mostar). A szerb etnikumhoz tartozók száma valamennyi kantonban elenyésző. A kantonoknak saját parlamentjük és kormányuk van.

A boszniai Szerb Köztársaságban hét régiót alakítottak ki: Banja Luka (központja Banja Luka), Doboj (Doboj), Bijeljina (Bijeljina), Vlasenica (Zvornik), Szarajevó-Romanija (Sokolac), Foča (Foča), Trebinje (Trebinje). A régiók működési önállósága meg sem közelíti a kantonokét, ennélfogva nincsenek régiós parlamentek és kormányok. A szerb etnikum az RS teljes területén 80% feletti többséget alkot. Az átlagos népsűrűség az RS-ben alacsonyabb, mint a Föderációban, a két, csaknem egyenlő területű entitás lakosságának aránya 1:2.

Az önkormányzati szint a két entitásban azonos szerepet tölt be, a bosznia-hercegovinai *općina* a magyar járásnak feleltethető meg.

Szövetségi, entitási és kantonális szinten valamennyi politikai mandátum négy évre szól, azok sorsa egyidejűleg megtartott parlamenti választásokon dől el. Az önkormányzati mandátumok ugyancsak négy évre szólnak, helyhatósági választásokat pedig a parlamenti ciklusok harmadik évének kezdetén tartanak.

Az állami berendezkedés első számú nemzetközi intézménye a daytoni megállapodás alapján létrehozott Főképviselő Hivatala (OHR), amely Bosznia-Hercegovina törvényes működését garantálja. A főképviselő az állam működésébe közvetlenül beavatkozhat, és vétójoggal rendelkezik törvények elfogadása kapcsán. Az 1997-es „bonni jogkörök” alapján a főképviselő eltávolíthat a hivatalukból köztisztviselőket, vagy kinevezheti őket, illetve saját belátása szerint hozhat törvényeket, ha Bosznia-Hercegovina törvényhozó testületei ezt nem teszik meg. Felelősségi területe széles, többek között az emberi jogok érvényesítésére, valamint az infrastrukturális és gazdasági újjáépítés menedzselésére is kiterjed. A főképviselő az ENSZ-nek tartozik rendszeres beszámolási kötelezettséggel. Az OHR megítélése kettős: a bosnyákok az áhított fejlődés letéteményeseként és a boszniai szerbek megregulázásának fő eszközeként tekintenek rá, míg a boszniai szerbek a Nyugat gyarmati körülményeket felidéző helytartóságának tekintik. A Főképviselő Hivatalával szemben gyakran felmerül az a kritika, hogy a főképviselő döntésével szemben nincs jogorvoslati lehetőség.

A nemzetközi igazgatás másik intézménye a Békevégrehajtó Tanács (PIC). Összesen 55 ország (köztük Magyarország) és nemzetközi szervezet alkotja. A PIC adminisztratív vezetését az Irányító Bizottság végzi, amelynek elnöke a főképviselő.

Az ENSZ-től kapott éves felhatalmazás alapján működik Bosznia-Hercegovinában az EUFOR „Althea” művelete, amelynek feladata a biztonság garantálása. A NATO kisebb létszámú parancsnoksággal van jelen az országban, amely az EUFOR-parancsnoksággal szoros együttműködésben látja el feladatait.

Bosznia-Hercegovina közigazgatása

A szövetségi szintű intézményrendszer

Ez a szint a három etnikum összekapcsolódásának színtere. Első ránézésre ebben a dimenzióban Bosznia-Hercegovina „átlagos” európai országnak tűnik, hiszen mindhárom hatalmi ág egymástól független intézményrendszere működik.

A törvényhozó hatalom intézménye a kétkamarás parlament. Ennek alsóháza a 42 fős Képviselők Háza, felsőháza pedig a 15 fős Népek Háza. Mindkét házban a mandátumok kétharmada (azaz: 28, illetve 10 hely) a Föderációt illeti, egyharmada (azaz: 14, illetve öt hely) az RS-t. A Föderációnak jutó helyeken a bosnyák és a horvát etnikum fele-fele arányban osztozik. Az alsóház tagjait etnikai kvóták alapján korrigált területi elven választják meg, míg felsőház 15 tagja közül tízet az FBiH alsóháza, ötöt az RS parlamentje delegál.

A 42 képviselő megválasztásának rendje tükrözi, hogy az entitási és az etnikai kvótákkal gúzsba kötött rendszerben a népfelség elve kevéssé jut érvényre. Nyolc „választási egységet” alakítottak ki (ötöt a Föderációban, hármat az RS-ben), amelyekben összesen 30 alsóházi képviselőt választanak meg (21-et a Föderációban és 9-et az RS-ben). A többi 12 pozíciót a nyolc választási egységben leadott szavazatok alapján úgy töltik fel, hogy az alsóház entitási és etnikai összetétele is eleget tegyen a törvényi előírásoknak.

A végrehajtó hatalmi hierarchia csúcsán az államelnökség van. A háromfős testület két tagját a Föderációban választják meg, egyikük a bosnyák, míg a másik a horvát etnikumhoz tartozik. Az RS-ből egy szerb etnikumhoz tartozó személyt választanak meg a testületbe.

A testület csak konszenzussal hozhat döntéseket, mert a három tag mindegyikét vétójog illeti meg, amely szerint valamelyik államalkotó etnikum „életbevágóan fontos” érdekei védelmében visszautasíthatnak bármely jogszabály-tervezetet. A vétójog jelentősége kiemelkedő, ugyanis az etnikai alapon politizáló államelnökségi tagok „ultima ratio regis”-ként ezt alkalmazzák az általuk képviselt etnikum érdekeinek érvényesítésére.

Az államelnökség három tagja rotációs rendszerben nyolc-nyolc hónapig látja el az államfői tisztséget, így négyéves megbízatásuk alatt mindegyikükre két terminusban összesen 16 hónap jut. Újra lehet őket választani, de második mandátumuk lejártát követően négy évig nem jelölthetők ismét az államelnökségbe. A soros államfő dönt a Bosznia-Hercegovinát érintő legfontosabb nemzetközi ügyekben: irányítja az ország külpolitikáját, nagyköveteket nevez ki, képviseli az országot nemzetközi fórumokon és megvédi az etnikumok érdekeit. A kiemelt jelentőségű nemzetközi ügyekbe azonban nemcsak a soros államfőt, hanem az államelnökség másik két tagját is bevonják (*a képen*).

A végrehajtó hatalmi ág fontossági sorrendben a következő szövetségi szintű szervezete a kormány, amelyet a miniszterelnök és kilenc szakminiszter alkot. A miniszterelnöki tisztséget egy személy tölti be rotáció és külön kinevezett helyettes nélkül. Mindegyik szakminiszternek két-két helyettese van, akik személyében a mindhárom államalkotó etnikum képviselteti magát valamennyi tárca esetében.

A szövetségi kormány kompetenciája gyenge az entitási szintű kormányokéhoz képest. A daytoni megállapodás az alábbi tíz területet utalta szövetségi irányítás alá: külpolitika, külkereskedelem-politika, vámpolitika, monetáris politika, nemzetközi intézmények és kötelezettségek finanszírozása, bevándorlás- és menekültügyi politika és szabályozás, a nemzetközi és az entitásközi büntetőjog alkalmazása, hazai és nemzetközi kommunikációs intézmények alapítása és működtetése, entitásközi szállítás szabályozása, a légiforgalom ellenőrzése. Fajsúlyos területnek ezek közül a bevándorlás-, a kül-, a kereskedelem- és a vámpolitika számít, míg minden más lényeges (például költségvetési) kérdésben az entitások külön-külön döntenek.

A két entitás külön rendőrséget, oktatási- és nyugdíjrendszert, médiaszektort, telekommunikációs és más közszolgáltatókat tart fent, illetve saját külpolitikai és gazdasági érdekeik mentén működik együtt más országokkal. A Föderáció bosnyák vezetése főként Törökországhoz fordul külső támogatásért (*a felső képen*), míg a boszniai szerb vezetés Szerbia mellett Oroszországot tekinti kiemelt partnernek (*az alsó képen*).

Az igazságszolgáltatási rendszer csúcsán elhelyezkedő alkotmánybíróság esetében az arányos etnikai felosztás elve és a nemzetközi ellenőrzés egyaránt érvényesült. A kilenctagú testület tagja hat hazai alkotmánybíró, akik közül minden etnikumot két-két fő reprezentál. A többi három tagot az államelnökséggel történő konzultáció alapján az Európai Emberi Jogok Bírósága nevezi ki. A daytoni megállapodás szerint öt évre szóló átmeneti állapot azóta is fennmaradt, mert a szövetségi parlamentben nem alakult ki egyetértés az ideiglenesnek szánt szabályozás megváltoztatásáról.

A bíróságok függetlenségét, a bírák megválasztását és a bírói összeférhetetlenséget a Legfelsőbb Bírói és Ügyészi Tanács biztosítja. Az Állami Bíróság pedig büntetőjogi, közigazgatási és fellebbviteli ügyekben jár el.

Entitási és alsóbb szintű intézmények

A két entitás közigazgatási rendszere jelentősen eltérő. A Föderáció legfelső végrehajtó szerve a miniszterelnökből és 16 szakminiszterből álló kormány, amelyben a miniszterelnök mellett nyolc bosnyák, öt horvát és három szerb politikus foglal helyet. A Föderáció elnökét a parlament választja meg, ezért a tisztség csaknem súlytalan. Íratlan, de több mint egy évtizede betartott szabály, hogy a Föderáció elnöke a horvát, a miniszterelnöke pedig a bosnyák etnikumhoz tartozik.

A törvényhozó hatalmat kétkamarás parlament jeleníti meg. A 98 fős alsóházba területi alapú választások útján, míg a 80 tagú felsőházba nemzetiségi kvóta alapján kerülnek be a képviselők. A felsőházban a három államalkotó etnikum mindegyike 23 mandátummal rendelkezik, míg 11 helyet nem az államalkotó etnikumokhoz tartozó politikusok töltenek be. A felsőházi helyeket a kantonális parlamentek döntése alapján töltik fel. Minden kanton esetében rögzített, hogy hány és melyik etnikumhoz tartozó személyt kell a kantonból delegálni, beleértve a nem az államalkotó etnikumokhoz tartozó politikusokat is.

A 10 kanton mindegyike saját kormánnyal és parlamenttel rendelkezik. Valamennyi kantonális parlament egykamarás, tagjaik száma a kanton lélekszámától függően 23–35 fő közötti. Az igazságszolgáltatási rendszert a Föderáció Legfelsőbb Bírósága, valamint tíz kantonális és 28 járási bíróság alkotja.

Az RS-ben az entitási szintű végrehajtó hatalom csúcsán a közvetlenül megválasztott elnök áll, akinek egy bosnyák és egy horvát helyettese van. Az elnök mellett legfeljebb 55 főből álló tanácsadó testület (szenátus) működik, amelynek az elnök által hét évre kinevezett tagjai a kultúra és a tudomány területéről kerülnek ki.

Az RS kormányának felépítése és működése hasonló, mint a Föderáció kormányáé, a testületet a miniszterelnök és 16 szakminiszter alkotja, abban a szerb kormányfő mellett nyolc szerb, öt horvát és három bosnyák politikus foglal helyet.

A 83 fős egykamarás parlamentben 79 főt területi alapon választanak meg, míg négyen a három államalkotó etnikumon kívüli kisebbségek képviseletében jutnak mandátumhoz. A parlament mellett működik az RS Népek Háza nevű, némiképp a Föderáció felsőházára hasonlító intézmény. Az RS Népek Házának törvényalkotói jogköre nincs, a feladata annak vizsgálata, hogy a parlamentben elfogadott jogszabályok nem sértik-e valamelyik etnikum „alapvető érdekeit”. A testület a parlament és az önkormányzatok által delegált 28 tagja közül nyolc-nyolc fő tartozik a bosnyák, a szerb és a horvát etnikumhoz, míg négyen a többi etnikumot képviselik.

A RS-ben a régiók nem jelentenek a Föderáció kantonjaival összevethető, önálló államigazgatási szintet. Az entitás igazságszolgáltatási rendszerét az RS Legfelsőbb Bírósága, valamint 20 járási és öt kerületi bíróság alkotja.

A bonyolult intézményrendszerből kinőtt bürokrácia akkor is fékezné a fejlődést, ha a felek kölcsönös jóakarattal tekintenének egymásra. Mivel azonban patikamérlegen méricskélik, melyik entitás vagy etnikum jut hajszálnyi előnyhöz a daytoni egyezményhez képest, a bosznia-hercegovinai államiság kialakulása nem előre halad, hanem stagnál, esetenként visszaesik.

Az oszloposodott társadalom jellegzetességei

Az oszloposodott jelzővel olyan társadalmat ruháznak fel, amelyben jól körülhatárolható és egymástól elkülönülő, saját intézményrendszereket fenntartó kulturális és/vagy vallási csoportok élnek egymás mellett. Bosznia-Hercegovinában az elkülönülés a két entitás és a három etnikum között egyaránt érvényes, a képet etnikai vonatozásban a bármely két etnikum a harmadikkal szemben gyakorta formálódó ad-hoc szövetségkötései árnyalják.

A Föderáció és az RS kormánya is a saját entitása érdekeit tartja szem előtt, és csak olyan mértékben foglalkozik a másik entitás ügyeivel, amennyire az érintheti. Az etnikai csoportok között nincs átjárás, mert az etnikumhoz tartozás deklarálása a politikusok esetében alapfeltétel, és pályájukat, az általuk elérhető tisztségeket legalább annyira meghatározza, hogy melyik államalkotó etnikumhoz tartozónak vallják magukat (vagy egyikhez tartozónak sem, ami viszont beszűkíti a lehetőségeiket), mint a párthovatartozásuk.

Az államiság fejlődéséhez szükséges megbékélés egyik legnagyobb akadálya a közös történelemszemlélet hiánya. Jugoszlávia felbomlása óta mindhárom államalkotó etnikum kialakította saját értelmezését, egyedül azt tekinti elfogadhatónak, és annak megfelelően gondolkodik múltról, jelenről és jövőről is. Például Szarajevó ostromát a szerbek úgy élték meg, hogy saját utcájukért harcoltak többszörös túlerővel szemben, míg a bosnyákok úgy emlékeznek rá vissza, hogy a körülzárt várost védték víz és villany nélkül, amelyből nem volt esély kitörni.

Az állami felépítés megítélésében a három államalkotó etnikum egy dologban ért egyet: a jelenlegi rendszer nem szolgálja érdekeik érvényesítését, és változásra lenne szükség. Az alapvető érdekkülönbségek miatt azonban három különböző módon látnak esély a kilábalásra – egymást kizáró végkifejletekkel. A bosnyákok zöme a mostani állapotot átmenetinek tekintik, amely után eljöhet a várva várt egységállam és az önálló bosnyák nemzeti és kulturális fejlődés ideje, amikor nem lennének sem entitások, sem kantonok. A boszniai szerbek többsége számára viszont hosszú távon nem a bosznia-hercegovinai államiság keretek jelentik a megoldást, hanem a kiválás és a függetlenedés, illetve esetlegesen a csatlakozás Szerbiához. Milorad Dodik megállapítása kifejezi többségük életérzését:

„*A bosznia-hercegovinai válság csak akkor fog megszűnni, ha maga Bosznia-Hercegovina szűnik meg.*”

A boszniai horvátok közül egyre többen szeretnének az RS mintájára saját entitást, amelyben nem érvényesülne a bosnyákok túlhatalma velük szemben. Ebben számíthatnak Horvátország támogatására, amely a boszniai horvátság számbeli fogyatkozásának megállítását nemzetstratégiai célként jelölte meg. A jelenlegi etnikai viszonyok mellett azonban a harmadik entitás, ha létrejönne is, nem lenne hasonló az RS-hez. A boszniai horvátság szigetszerű elhelyezkedése miatt ugyanis nem található olyan egységes terület, amely felöleli a boszniai horvátok többségét, és amelyen belül a horvátok többségben vannak a bosnyákokkal szemben. Sok boszniai horvát horvátországi állampolgársággal is rendelkezik, ami fokozta elvándorlási hajlamukat, különösen Horvátország 2013-as EU-csatlakozása óta.

Pártrendszer

A bosznia-hercegovinai pártrendszer felépítésében az állami berendezkedés bonyolult és nehézkes működése tükröződik vissza. Látszatra az összes nagyobb párt multietnikus, hiszen tagjaik között mindhárom államalkotó etnikum képviselteti magát. Valójában azonban a pártok többsége etnikai alapon szerveződik: a tagságuk összetételét az egyik államalkotó etnikum túlsúlya jellemzi, programjukban az illető etnikum érdekei jelennek meg, míg a másik két etnikumhoz tartozók felvételének oka, hogy így szereznek lehetőséget az etnikai kvóták alapján betölthető tisztségek feltöltésére. Az etnikai alapon működő pártok viszont az adott etnikumon belül már hagyományos politikai ideológiák mentén igyekeznek szavazóbázisukat szélesíteni. A kevés számú „multietnikus" párt esetében a hagyományos ideológiák szerepe hangsúlyosabb, a tagság etnikai összetétele vegyesebb, de az ilyen pártok esetében is érzékelhető valamelyik államalkotó etnikum dominanciája.

A pártok a legtöbb esetben pártszövetség tagjaiként indulnak a választásokon. A többszintű választási rendszer következtében mindennapos eset, hogy ugyanazon a napon valamely két párt a szövetségi parlamenti választáson közös listával vesz részt, míg az entitási vagy kantonális választáson a jelöltjeik egymással szemben indulnak el. Ezért egy átlagos bosznia-hercegovinai állampolgár számára a pártok óriási száma nem a demokrácia diadalát hirdeti, hanem elbonyolítja a közélet megértését. A pártrendszer összetettségét jól illusztrálja, hogy 2022-ben a szövetségi parlament alsóházának 42 tagja 16 párt képviseletében szerzett mandátumot.

A bosnyák nacionalista pártok között hagyományosan a legerősebb az Alija Izetbegović által alapított Demokratikus Akciópárt (SDA). A párt ideológiájának fontos eleme a muszlim identitás, külpolitikai vezérelvét pedig a törökbarátság képezi. A pártelnöki tisztséget 2014 óta az alapító elnök fia, Bakir Izetbegović (született: 1956) látja el. Az SDA fő riválisa a bosnyák nacionalista szavazatokért a Szövetség Bosznia-Hercegovina Jobb Jövőjéért (SBB BiH[2]), amely kampányát arra építi, hogy az SDA hatalomgyakorlásba belefáradt politikusait sikeres üzletemberekre kell cserélni. Az SBB BiH elnöke Fahrudin Radončić montenegrói születésű bosnyák milliárdos (1957), a legnépszerűbb helyi napilap, a Dnevni avaz alapító-tulajdonosa.

A Független Szociáldemokraták Szövetsége (SNSD) 2006 óta állandóságával uralja a boszniai szerb politikát, karizmatikus elnöke, Milorad Dodik (1959) pedig napirenden tartja az RS elszakadását Bosznia-Hercegovinától. A karadžić-i örökséget cipelő SDS egyelőre keresi a hiteles alternatívát Dodik pártjával szemben. Az európai irányultságú Demokratikus Fejlődés Pártja (PDP[3]) a két nagyobb boszniai szerb párt közé szorult. Mindhárom említett párt nacionalista, a boszniai szerbek számára azonban az SNSD a baloldali, az SDS a jobboldali, a PDP pedig a centrista irányvonalat képviseli. A három nagy párt köré számos kisebb boszniai szerb párt csoportosul.

[2] Savez za bolju budućnost BiH.
[3] Partija demokratskog progresa.

A boszniai horvátok elsődleges pártja, a HDZ-BiH, a horvátországi HDZ fiókszervezete. A konzervatív párt fő célja a boszniai horvátság számára saját entitás biztosítása. HDZ-BiH elnöke Dragan Čović (1956) kénytelen manőverezni a külső és a belső támogatottság fenntartása érdekében. Fő külső támogatója a HDZ (*a képen*), a bosnyákokkal pedig sok esetben formálódik a boszniai horvátok és a boszniai szerbek helyi együttműködése, felülírva a nemzetközi politikát jellemző horvát–szerb ellentétet. A Bosznia-Hercegovinához hű horvát politikát a 2006-ban a HDZ-BiH-ból kivált HDZ 1990 képviseli, amelynek szavazóbázisa választásról választásra zsugorodik.

A legnagyobb multietnikus tömörülés a baloldali Szociáldemokrata Párt (SDP[4]). Emblematikus politikusa Benjamina Karić (1991), Szarajevó polgármestere, aki egyik államalkotó etnikumba sem hajlandó besorolni magát, tiltakozva az etnikai alapú „cimkézés” ellen. A centrista Demokrata Front (DF[5]) legismertebb politikusa Željko Komšić (1964) pártelnök, aki többször is betöltötte az államelnökségben a horvát etnikum képviselőjének fenntartott helyet. A Nyugat-barát irányvonalat követő Mi Pártunk (NS[6]) karakteres politikusa Edin Forto (1972) pártelnök, aki 2021 óta Szarajevó kanton miniszterelnöke. A multietnikus pártok az etnikai alapokon szerveződő állami intézményrendszer és a megosztottság ellen lépnek fel, céljuk az etnikai pártok dominanciájának megtörése. Támogatóik leginkább (városi) bosnyákok, illetve vegyes családokban élő állampolgárok.

A horvát etnikum hátrányos helyzetét jól szemlélteti az államelnökség horvát tagjának megválasztása. Bár a HDZ-BiH messze a legnépszerűbb horvát párt, az államelnökség horvát helyéért folytatott Komšić–Čović párharcokat minden esetben az előbbi politikus nyerte. Ezt a boszniai horvát társadalom és Horvátország súlyos rendszerhibaként értékeli, mert az anomália egyetlen lehetséges magyarázata, hogy a Föderációban a bosnyák etnikumhoz tartozók szavaztak Komšić-ra, amit a választási törvény nem tilt. Például 2018-ban Szarajevó-Óváros választókerületben Željko Komšić 6954 szavazatott kapott, holott a 2013. évi népszámláláson ott mindössze 685 lakó vallotta magát horvátnak. Ezért Komšić-ot a horvát etnikum árulójának tartják, több horvát többségű település is „persona non grata”-nak nyilvánította.

Az entitási és az etnikai kvótákra épülő boszniai-hercegovinai választási rendszer egyik következménye a mandátumok elaprózódása, ugyanis sok kis párt is bejuthat a különböző szintű parlamentekbe. A másik velejárója az állandó koalíciós kormányzás kényszere, ami akadályozza az állami vezetés stabil működését. A harmadik jelenség, hogy a politikusok saját etnikumuk tagjait igyekeznek megszólítani,

[4] Socijaldemokratska partija.
[5] Demokratska fronta.
[6] Naša stranka.

ami mélyíti az etnikai szegregációt. Így a választási rendszer egészében véve az oszloposodott társadalom fennmaradását erősíti. A boszniai-hercegovinai állampolgárok számára ritkán hoz meglepetést a parlamenti választások kimenetele: ciklusról ciklusra ugyanazok a pártok és politikusok osztják el egymás között a fontosabb tisztségeket, és az előzetes pártközi alkuk nagyobb mértékben határozzák meg az eredményeket, mint a leadott szavazatok.

Az euroatlanti integráció helyzete

Bosznia-Hercegovina NATO-csatlakozása bosnyák és horvát részről egyértelmű támogatást élvez, míg a boszniai szerbek az 1995-ös bombázások emléke miatt elutasítják azt, 2017-ben az RS parlamentje meg is szavazta az entitás katonai semlegességét. 2018 decemberében aktiválták ugyan a NATO-tagsági akciótervet (MAP[7]) Bosznia-Hercegovina számára, éves előrehaladási terveket viszont 2019–2022 között nem mutattak be. A NATO-csatlakozás állandó jellegű korlátját képezi a katonai ingatlanok nyilvántartásba vétele miatt kialakult entitásközi vita is. A Föderáció álláspontja szerint a katonai ingatlanoknak állami, míg az RS szerint entitási tulajdonban kell maradniuk. A probléma abból ered, hogy nincs jogszabály, amely az állami tulajdon fogalmát meghatározná.

Az EU-csatlakozást mindhárom államalkotó etnikum támogatja. A folyamat 2003-ban el is kezdődött, az országot ugyanis potenciális tagjelöltnek minősítették. 2008-ban írták alá az EU-val a stabilizációs és társulási megállapodást, amelyben a boszniai-hercegovinai politikai vezetők kötelezettséget vállaltak az uniós irányelveknek megfelelő reformok végrehajtására. A megállapodás csak 2015-ben lépett életbe, jócskán lemaradva a többi nyugat-balkáni ország mögött. A következő évben Bosznia-Hercegovina benyújtotta az uniós tagság iránti kérelmét. Válaszként az Európai Tanács többször felszólította az országot a reformok folytatására, 2022. június 23-án pedig úgy értékelte, hogy Bosznia-Hercegovina nem áll készen a tagjelölti státus elnyerésére. A bosznia-hercegovinai társadalomban erős kiábrándultságérzet alakult ki az euroatlanti integrációval kapcsolatban, a lakosság 35%-a szerint az ország soha nem fog csatlakozni az EU-hoz.

A nemzetközi közösségen belül is vitakérdés a továbblépés útja. A jelenleg alkalmazott megközelítés szerint a megfelelő szintű politikai kultúra megléte a szükséges feltétele annak, hogy az ország visszakapja szuverenitását. Egyre többen vitatják azonban ennek helyességét, mondván, hogy a szuverén működés fogja majd megteremteni ezt a politikai kultúrát, a nemzetközi gyámság pedig hátráltatja a bosznia-hercegovinai államiság fejlődését és csökkenti a helyi társadalom szemében az állami intézmények legitimitását.

Bosznia-Hercegovina 1995 óta küzd Slobodan Milošević, Franjo Tuđman és Alija Izetbegović hagyatékával. A daytoni megállapodás egy történelmi pillanatban, nemzetközi nyomásra jött létre három személy, három etnikum és három ország akkori érdekei alapján, háttéralkuk révén, és csak az állandó külső beavatkozás tartja életben. Működőképes állami berendezkedéshez vezető megoldás azonban egyelőre nem körvonalazódik a 14 kormány és 150 minisztérium országában.

[7] Membership Action Plan.

SÁNDOR ATTILA – BINDER TAMÁS

FEGYVERES SZERVEZETEK

Bosznia-Hercegovina különleges állami berendezkedéséből és nemzetközi státusából adódóan az országban jelen lévő fegyveres szervezetek száma, feladatköre és viszonyrendszere is eltér az európai gyakorlattól. A haderő állami szinten egységes, viszont mindkét entitás saját rendőri erőt tart fenn. Ezenfelül két nemzetközi szervezet, az EU és a NATO is állomásoztat csapatokat az országban.

A bosznia-hercegovinai haderő

A daytoni békemegállapodás entitási szintű fegyveres erők fenntartását tette lehetővé, 2006. január 1-jével azonban – a nemzetközi közösség jelentős nyomásgyakorlását követően – a Föderáció és az RS haderőinek bázisán létrejött az állami szinten egységes bosznia-hercegovinai haderő.

A haderő fölötti legfőbb ellenőrzést és a főparancsnoki jogkört az Alkotmány 5.5a cikkelye alapján az államelnökség gyakorolja. A szövetségi parlament feladata a haderő demokratikus működésének felügyelete, amit elsősorban a Védelmi és Biztonsági Bizottság végez. A Védelmi Minisztérium adminisztratív szervezetként a védelempolitikai irányvonal meghatározásáért és a haderő működési feltételeinek biztosításáért felel. Az Egyesített Vezérkar felelős a Védelmi Minisztérium által megfogalmazott irányelvek és feladatok megvalósításáért, az ehhez szükséges szabályzók és intézkedések kidolgozásáért. A csapatok vezetése a Műveleti Parancsnokság (harcoló és harcbiztosító erők) és a Támogató Parancsnokság (támogató- és kiszolgáló erők) útján történik. A haderő szervezetében és vezetési rendszerében következetesen megvalósul a három államalkotó etnikum arányos képviselete. A védelmi miniszternek, a vezérkari főnöknek, valamint a Műveleti Parancsnokság és a Támogató Parancsnokság parancsnokainak is két-két helyettese van, a vezető és a két helyettes személyében pedig mindhárom etnikum képviselteti magát. A vezérkari főnöki tisztség betöltésében az etnikumok közötti rotáció elve érvényesül.

A Védelmi Minisztérium állománytábla szerinti létszáma 385 fő, akik közül 60 fő katonaszemély. A védelmi miniszter közvetlen alárendeltségébe a Titkárság és a Főszemlélőség, valamint a belső ellenőrzési (kontrolling) csoport, a Közkapcsolati Iroda, az Általános Ügyek Részleg és a Tábori Lelkészi Szolgálat (tábori muftiság, katolikus és ortodox tábori lelkészség) tartozik. A miniszter egyik helyettese elsődlegesen a védelempolitikai, a másik pedig a védelemgazdasági területen illetékes. Előbbi alárendeltségében védelempolitikáért és stratégiai tervezésért, nemzetközi együttműködésért, hírszerzési és biztonsági ügyekért, valamint infokommunikációért felelős, utóbbi alárendeltségében pedig személyügyi, logisztikai és költségvetési részlegek működnek.

Az Egyesített Vezérkar állománytáblás létszáma 269 fő. A vezérkari főnök a csapatokat a Műveleti Parancsnokság és a Támogató Parancsnokság útján vezeti. Tevékenységét két helyettese – az egyik a hadműveleti, a másik a logisztikai kérdésekért felelős –, valamint a Vezérkari Iroda és a Vezérkari Főnöki Titkárság támogatja. A vezérkar a NATO ajánlásának megfelelő struktúrában működik, szervezeti elemei közé Humánpolitikai (J–1), Felderítő és Biztonsági (J–2), Hadműveleti (J–3/J–7), Logisztikai (J–4), Haderőtervezési (J–5), Híradó és Informatikai (J–6), valamint Pénzügyi Főnökség (J–8) tartozik.

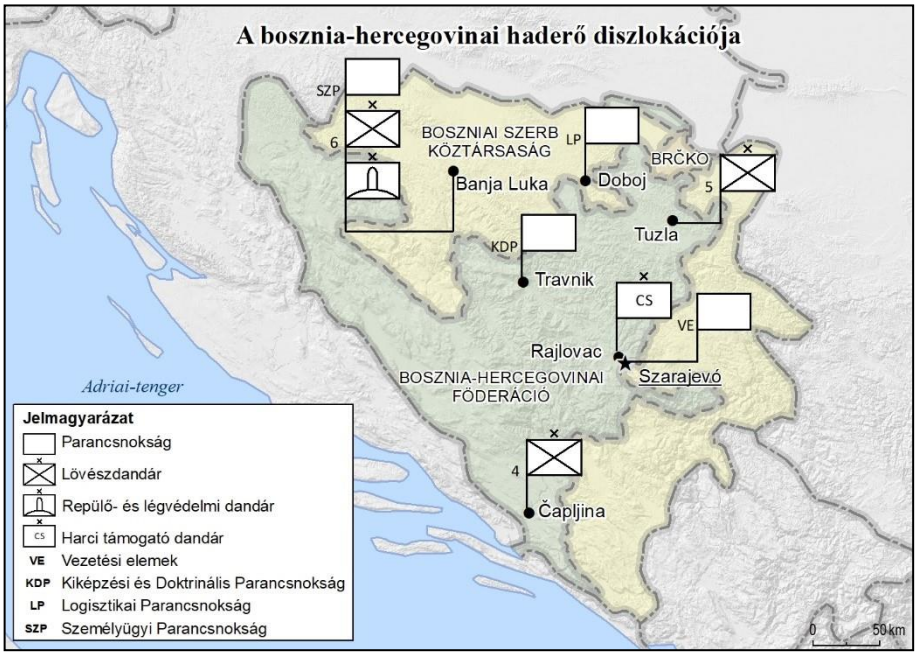

A haderő fő erői: három lövészdandár, repülő- és légvédelmi dandár, valamint harci támogató dandár. Az államelnökség által meghatározott maximális összlétszáma 16 ezer fő. Ebből 10 ezer fő hivatásos vagy szerződéses katona, ezer fő polgári alkalmazott, ötezer fő pedig tartalékos állományú. A 2017–2027 közötti időszakra tervbe vették mindkét állománykategória létszámának 10% körüli csökkentését. A személyi állomány nemzetiség szerinti arányát szintén rögzítették: 45,9% bosnyák, 33,6% szerb, 19,80% horvát és 0,70% egyéb nemzetiségű. A tábornoki állománykategóriája szigorúan szabályozott, egy időben összesen 13 aktív katonaszemély viselhet tábornoki rendfokozatot: a vezérkari főnök és két helyettese, a Műveleti Parancsnokság parancsnoka és két helyettese, a Támogató Parancsnokság parancsnoka és két helyettese, a három lövészdandár parancsnokai, valamint a főszemlélő. Az aktív személyi állomány feltöltöttsége állománykategóriánként változó, 80–90% közötti. A nyugdíjba vonulás feltétele betöltött 55. életév és 30 év szolgálati jogviszony, vagy 40 év szolgálati jogviszony életkori kötöttség nélkül. A tartalékos állomány feltöltöttsége minimális, a projekt a kezdeti fázisban tart.

A haditechnikai eszközparkot zömmel a Jugoszláv Néphadseregtől örökölt, korlátozottan hadra fogható, illetve kisebb részben amerikai donáció révén kapott, jobb állapotú eszközök alkotják. A jugoszláv eredetű eszközök közül a fontosabbak: 40 db M–60 típusú harckocsi, 17 db M–113 típusú páncélozott szállító harcjármű, 72 db D–30 típusú ágyútarack, 72 db M–75 típusú aknavető, 24 db BM–21 Grad vagy APR–40 típusú rakéta-sorozatvető, valamint 12 db Mi–8 Hip, 13 db SA–341/342 Gazelle és 13 db UH–1H Iroquois típusú helikopter. Amerikai donáció révén összesen 79 db Humvee típusú terepjáró és négy db UH–1H–II Huey II típusú szállítóhelikopter állt hadrendbe.

Sok haditechnikai eszköz könnyen megjegyezhető kódnevet is kapott a számok és betűk kombinációjából álló gyári megnevezés mellé. A szovjet gyártmányú helikopterek kódneve „H" betűvel kezdődő, értelmes, rövid angol szó, a Hip jelentése: „menő". Az amerikai katonai helikopterek jellemzően indián törzsek (irokéz, apacs, csinuk), míg a brit–francia helikopterek mozgékony emlősállatok (gazella, hiúz, puma) után kapták közkeletű elnevezésüket. Az UH–1H helikopter kódneve eredetileg HU–1 volt, de az amerikai katonák ezt „Huey"-nak ejtették. Ez a becenév olyannyira népszerű lett, hogy már a helikopterek pedáljain is szerepel. A Humvee szó eredete hasonló: a High Mobility Multipurpose Wheeled Vehicle (nagy mozgékonyságú, többcélú kerekes jármű) kifejezésből származó HMMWV mozaikszó kiejtett változata, ma már védett márkanév.

A bosznia-hercegovinai haderő számára súlyos problémát jelent a pénzhiány. A védelmi szektor évek óta alulfinanszírozott, emellett a védelmi költségvetés szerkezete sem megfelelő: 77%-át személyi kiadásokra, 22%-át működésre és fenntartásra fordítják, így csupán 1% jut fejlesztésre (míg a NATO elvárása 20%). A másik kulcsfontosságú kérdés a két elődszervezettől örökölt hatalmas mennyiségű felesleges hadianyag: jelenleg 40 ezer darab kézifegyver és 3500 tonna lőszer vár megsemmisítésre. A 15 tárolóhely biztonságos őrzésvédelme nagy megterhelést jelent.

A védelmi iparban az entitási szintű széttagoltság a haderő integrációját követően is megmaradt. A Föderációban lényegesen több és jelentősebb vállalat működik, mint az RS-ben, mert a jugoszláv időkben biztonsági megfontolásokból a stratégiai jelentőségű hadiipari üzemeket a legjobban védhető, hegyek által körülölelt középső országrészbe telepítették. A Föderáció jelentősebb védelmi ipari vállalatai a külpiaci egységes megjelenés és a jobb értékesítés érdekében a szarajevói székhelyű, 100%-os entitású tulajdonú UNIS cégcsoportba tömörültek. A csoport legnagyobb tagvállalatai a Pretis (Vogošća) és az Igman (Konjic) lőszergyárak, a tüzérségi eszközöket és kézi lőfegyvereket gyártó BNT-TMiH (Novi Travnik), a robbanószerkezeteket gyártó UNIS Ginex (Goražde) és a harckocsi-alkatrészeket gyártó Zrak (Szarajevó). Az RS legfontosabb hadiipari vállalatai a hajtóműveket gyártó Orao (Bijeljina), a lokátor- és rakétatechnikával foglalkozó Kosmos (Banja Luka), valamint a többek között harcjárműveket és lőfegyvereket gyártó Tehnički remont (Bratunac).

Az entitások rendőri erői

Az állami szinten integrált haderő mellett a legjelentősebb fegyveres testületek az entitások belügyminisztériumainak alárendeltségébe tartozó rendőri (csendőri) erők. A haderővel ellentétben a rendőrség esetében nem sikerült állami szintű egységes testületet létrehozni, az ezirányú törekvések rendszeresen hajótörést szenvednek az entitások ellenállásán. Ennek okát főként a három etnikum egymás iránti bizalmatlanságban, illetve abban kell keresni, hogy a haderő nemzetközi nyomásra történt integrációját követően az államalkotó etnikumok képviselői úgy ítélték meg, hogy a rendőrség integrációja esetén nem maradna a kezükben mozgósítható fegyveres erő, amelyet a biztonsági helyzet esetleges megrendülése esetén közvetlenül tudnának irányítani.

A Tehnički remont által gyártott Despot típusú páncélozott személyszállító korszerű, multifunkcionális, összkerékhajtású (4×4) gépjármű, amelyet rendőri és fegyveres erők számára fejlesztettek ki. Az első megrendelő az RS rendőrségének terrorizmus elleni egysége volt. A 9 fő elhelyezésére alkalmas, légkondicionált jármű 6,05 m hosszú, 2,70 m magas és 2,56 m széles, a megengedett legnagyobb össztömege 14 t. Végsebessége 120 km/h, emellett kiváló a terepjáró-képessége is. A hathengeres 7,2 literes dízelmotor teljesítménye 240 kW. A jármű automata sebességváltóval felszerelt, áramellátását két darab 240 Ah teljesítményű generátor biztosítja. Páncélzata ellenáll a 12 mm-es vagy annál kisebb lövedékeknek.

Az RS rendőrségének létszáma 9 ezer fő, jogszabályi felhatalmazás alapján az RS elnöke közülük – szükség esetén – mintegy 5 ezer főt közvetlenül is irányíthat. A rendőrség fegyverzete jelentősen túlmutat az átlagos rendőri szükségleteken, különös tekintettel a Despot típusú helyi fejlesztésű páncélozott szállító harcjárművek *(a képen)* rendszeresítésére. Az RS Belügyminisztériuma alárendeltségében közvetlen beavatkozó erőként 2019. augusztus 1. óta 1000 fős csendőrség is működik, a szervezet működésének jogszabályi háttere még kidolgozatlan.

A Föderáció rendőrségének összlétszáma 11 ezer fő. Szervezeti felépítése erősen széttagolt, működéséért a kantonális kormányok, valamint felügyeleti intézményként az entitás Belügyminisztériuma felel. A kantonok eltérően alakították ki a rendőri erők felügyeletét és a szükséges struktúrát, ezért egységes szervezeti és személyügyi képről nem lehet beszélni. A Föderáció rendőrsége a széttagolt kantonális államigazgatási szint és a számos jogszabályi korlátozás miatt lassan mozgósítható és nehezen diszlokálható, míg az RS rendőri erői sokkal inkább képesek egységes szervezetként működni.

Nemzetközi erők

Bosznia-Hercegovina 1996 óta nemzetközi védnökség (protektorátus) alatt áll, amelyet egy polgári és egy katonai intézmény hivatott biztosítani. A polgári felügyelet vezető intézménye az ENSZ felhatalmazásával rendelkező Főképviselő Hivatala (OHR). Az Európai Unió részéről az EU bosznia-hercegovinai különleges képviselője (EUSR[8]) vesz részt Bosznia-Hercegovina nemzetközi felügyeletében és az ország az uniós csatlakozásra történő felkészítésében. Az EUSR vezeti az EU szarajevói képviseletét is, helyettese pedig a Brčko-i Körzet nemzetközi ellenőrzésében vesz részt.

Az ország nemzetközi katonai felügyeletét az Európai Unió végrehajtói mandátummal rendelkező EUFOR „Althea" missziója látja el, amely 2004-ben vette át a feladatot a NATO-tól. A végrehajtó mandátumot az ENSZ Biztonsági Tanácsának döntése alapján évente (novemberben) meghosszabbítják. A művelet parancsnoksága, törzse és a fő erőket alkotó két műveleti század Butmir táborban települ. Az EUFOR „Althea" 14 EU-tagország és öt partnerország részvételével működik, a legnagyobb hozzájáruló nemzetek Ausztria, Magyarország és Törökország. Az EUFOR számára megerősítő erőket biztosítottak a koszovói NATO-művelet (KFOR[9]) állományából és több európai szövetséges országból. A

NATO a „Berlin Plusz" megállapodás szerint támogatja az EUFOR „Althea" műveletet, ami a gyakorlatban a NATO-eszközök használatba adását és a költségek bizonyos mértékű megosztását jelenti.

Ugyancsak Butmir táborban települ a NATO-parancsnokság (NHQ Sa[10]) is, amely az Észak-atlanti Tanács mandátuma alapján tanácsadói és koordinációs tevékenységet végez a helyi kormányzati szervek részére a védelmi szektor reformja, illetve az ország euroatlanti csatlakozásának elősegítése érdekében. A NATO megközelítése alapján – amelyet a boszniai szerb közösség nem oszt – az ország a békepartnerségi programban (PfP[11]) történő részvétellel kinyilvánította szándékát a Szövetséghez való csatlakozáshoz, ezért az országot a tagságra pályázóként tartják számon. A NATO-parancsnokság parancsnoka egyben a Szövetség katonai képviselője is Bosznia-Hercegovinában.

[8] European Union Special Representative.
[9] Kosovo Force.
[10] NATO Headquartiers Sarajevo.
[11] Partnership for Peace.

PLANK ÁGNES

A GAZDASÁG SZERKEZETE ÉS HELYZETE

A bosznia-hercegovinai gazdaság szerkezetének főbb sajátosságai

Bosznia-Hercegovina gazdasága kicsi, nyitott, átmeneti gazdaság. Az átmenet a szocialista tervgazdaságból a kapitalista piacgazdaságba megkezdődött ugyan, de még nem fejeződött be. Az átmeneti gazdasággal rendelkező országokba a külföldi tőke lassan áramlik be, aminek fő okai a jogszabályi hiányosságok és a magas szintű korrupció. Napjainkban a nyugat-balkáni országok közül Albániát, Bosznia-Hercegovinát, Észak-Macedóniát, Montenegrót és Szerbiát sorolják ide.

A bosznia-hercegovinai gazdaság szerkezetét és fejlődési lehetőségeit erősen korlátozza, hogy az ország nem alkot egységes gazdasági térséget, a két entitás és a három államalkotó etnikum érdekkülönbségei, a fékek és ellensúlyok rendszere által széttagolt politikai döntéshozatali rendszer hátráltatják a piacgazdaságba történő átmenetet. A bonyolult politikai intézményrendszer szerepvállalása a gazdaságban akadályozza a privatizációs folyamatokat, a kulcsfontosságú kereskedelmi vállalatok jelenleg is állami (szövetségi, entitási vagy kantonális) tulajdonban vannak. A korlátozott verseny negatívan befolyásolja a magánszektor fejlődését, főként a kis- és középvállalkozások piacra jutásának lehetőségeit.

A bruttó hazai össztermék (GDP) növekedésének üteme az 1995. évi 20,7%-ról visszaesett, majd 4% körül stabilizálódott. A 2008-as gazdasági világválság drámai visszaesést okozott, 2010-ben mindössze 0,8%-os növekedést tapasztaltak. A lassú és meg-megtorpanó kilábalást a koronavírus-világjárvány teljesen visszavetette, 2020-ban történelmi mélypontot értek el -3,1%-kal.

A GDP éves változásából jól látható, hogy az ország nyitott gazdasága révén jelentősen kitett a globális gazdasági hatásoknak, a bosznia-hercegovinai GDP alakulása leköveti a nemzetközi pénzügyi és gazdasági változásokat. A gazdaság növekedését lassítja két, az ország egyedülálló politikai berendezkedéséből adódó jelenség is: az oszloposodott társadalom és a patronázsrendszer. Az etnikai alapon tagolt politikai elit igyekszik ellenőrzése alatt tartani a privatizációs folyamatokat és a külföldi működő tőke bevonását, így a gazdasági fejlődés entitási és etnikai alapon is divergens. A patronázsrendszer a túlburjánzott bürokrácia klientúra alapon történő szerveződését jelenti, vagyis a közigazgatási tisztségek feltöltése is entitási és etnikai kvóták alapján történik egymás kölcsönös „sakkban tartása” jegyében.

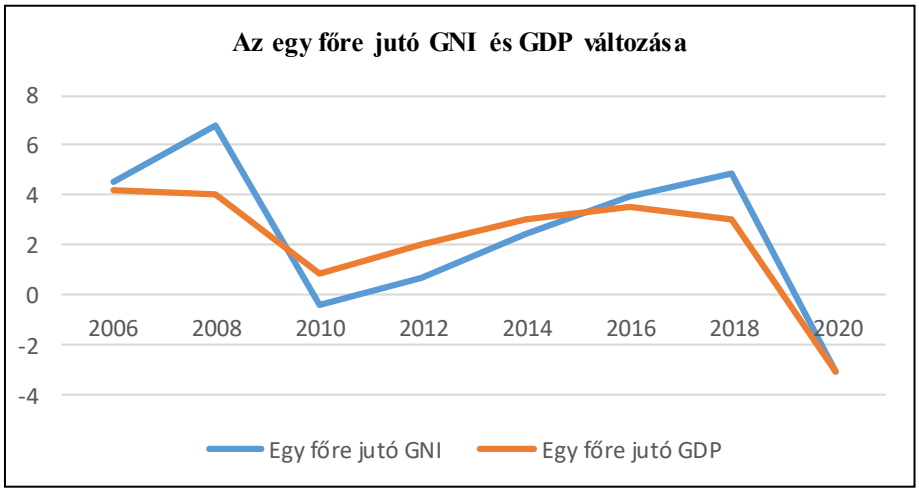

A bruttó nemzeti jövedelem (GNI) a GDP-ből származtatott mennyiség, amely nem tartalmazza az adott országban működő külföldi vállalatok és munkavállalók jövedelmét, ezzel szemben részét képezi az adott ország vállalatai és állampolgárai által külföldön megtermelt jövedelem. A tőkeerős nyugati országokban (pl. Németország) a GNI magasabb a GDP-nél, míg a kicsi és nyitott gazdaságú országoknál (pl. Szlovákia) a helyzet fordított. Bosznia-Hercegovina esetében a két mennyiség megközelítőleg azonos, mert a hazai gazdaság gyengeségét a külföldön élő és dolgozó bosznia-hercegovinai állampolgárok hazautalásai kiegyenlítik (hasonló a helyzet pl. Romániában).

Az ország lakóinak életminőségét a fenti két mutatónál jobban kifejezi az emberi fejlettségi index (HDI), amit három mennyiség, a várható élettartam, a tanulási lehetőségek és a GDP/fő alapján számolnak ki. Az ENSZ évente elkészíti a tagországok rangsorát a HDI alapján, eszerint 2022-ben Bosznia-Hercegovina az európai sereghajtók között foglalt helyet Észak-Macedónia és – az orosz–ukrán háború előtti – Ukrajna mellett, lemaradva a szintén nem EU-tag Albánia, Belorusz, Montenegró és Szerbia mögött, az európai országok közül egyedül Moldovát előzve meg. Globális összevetésben Bosznia-Hercegovina olyan szintű életminőséget képes biztosítani lakóinak, mint Irán, Kuba, Mexikó vagy Sri Lanka.

A külkereskedelmi nyitottság fontos mérőszáma az exporthányad, amely azt fejezi ki, hogy a nemzeti jövedelem mekkora része származik az exportból. Ez a mutató Bosznia-Hercegovina esetében magas: 2005-ben 24,3%, 2010-ben 29,7%, 2015-ben 35,5%, 2020-ban 34,5%, míg 2021-ben 23,2% volt.

Az ország külkereskedelmi mérlege folyamatosan deficites, 2022-ben a hiány 414 millió amerikai dollár. A folyó fizetési mérleg hiánya 2011-ben még a GDP 9,5%-át tette ki, az évtized végére a GDP 3%-ára mérséklődött. Az ország államadóssága tartósan a GDP 30%-a körül alakul.

Bosznia-Hercegovina devizatartaléka jelentős, 2022-ben 8,58 milliárd amerikai dollár, ami több mint fél évi importnak felel meg. A devizatartalék magas szintjét azonban nem elsősorban a hazai gazdasági termelés, hanem nemzetközi pénzügyi szervezetek (pl. Nemzetközi Valutaalap) és az Európai Unió által nyújtott támogatások biztosítják.

Az elmúlt évtizedben a közvetlen külföldi tőkebefektetés (FDI) a GDP 2–3%-a között mozgott, ami jelentősen elmarad a régióban szokásos 6–8% közötti értékektől. Ennek fő okai a rossz üzleti környezet, a fogyasztásra épülő gazdaság, valamint a bonyolult intézményi és jogszabályi környezet. A nagyon kevés számú zöldmezős beruházás az idegenforgalmi szektorra korlátozódik.

Az ország gazdaságának az európai középmezőnyhöz képest jelentős, de még a kevésbé fejlett régiós országokkal összevetve is jól érzékelhető lemaradását elsősorban a délszláv háború pusztítása okozta. A sérülékeny gazdaság fejlődésében elért eredmények jelentős része a koronavírus-járvány következtében semmisült meg. A gazdasági szerkezet fő problémái pedig nagyrészt Bosznia-Hercegovina a „szocialista” Jugoszláviában betöltött szerepére vezethetők vissza.

A gazdasági nehézségek gyökerei

A második világháború után a szegény és fejletlen Bosznia-Hercegovina gazdaságának húzóágazatát a kis és közepes méretű magánvállalkozásokra támaszkodó agrárium képezte. A mezőgazdasági termelés azonban nem tudta kielégíteni a belső igényeket, így a tagköztársaság élelmiszer-behozatalra szorult.

Az 1950-es években a jugoszláv vezetés átfogó gazdasági reformba kezdett, amelynek következtében teljesen átalakult az ország gazdasága. Megkezdődött a nehézipar és a hadiipar stratégiai szintű fejlesztése, erőművek, acélművek, fémfeldolgozó üzemek létesültek, fejlődött az energetikai szektor. Bosznia-Hercegovinát kedvező földrajzi adottságai miatt vált a hadiipari fejlesztések fő központjává. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdaság, az erdőgazdálkodás és az állattenyésztés is fellendült, így a tagköztársaság élelmiszer-exportőrré nőtte ki magát, különösen hús- és tejtermékek, gyümölcsök és zöldségek esetében.

Az 1980-as évek Jugoszláviájában erősödő mértékben mutatkoztak meg a központilag tervezett és nem kellően diverzifikált gazdasági struktúra gyengeségei. A legnagyobb problémát a külföldi piacokhoz való korlátozott hozzáférés és a nehézipar egyoldalú fejlesztése jelentette.

Bosznia-Hercegovinát a délszláv háború már súlyos gazdasági problémák közepette érte A háború pedig szinte teljes egészében megsemmisítette az ország iparát, gazdaságát pedig történelmi mélypontra süllyesztette: 1991 és 1995 között a GDP a felére esett vissza. Bosznia-Hercegovina elvesztette piacait, és az évtizedek óta fennálló termelési láncok is megszakadtak. Az infrastruktúra szintén jelentős veszteséget szenvedett (*a képen*), a háború következtében a hidak 40%-a és az utak 35%-a vált használhatatlanná, károkat szenvedett a szarajevói repülőtér, a vasúthálózat, az elektromosáram-termelés eszközparkjának négyötöde veszett oda.

A gazdasági termelés nehezen indult meg, a feketegazdaság virágzott. Mindezek alapján a 90-es éveket „elvesztegetett évtizedként" tartják számon Az ország újjáépítése az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) által nyújtott 20 milliárd amerikai dollár segítségével valósult meg, míg gazdasága a nemzetközi pénzügyi segélyeknek köszönhetően a kétezres évek közepére állt növekedési pályára.

1997-ben megalakult Bosznia-Hercegovina Központi Bankja, amely 1998-ban kibocsátotta az új nemzeti fizetőeszközt, a konvertibilis márkát. A konvertibilis márka árfolyamát kezdetben a német fizetőeszközhöz, majd pedig az euróhoz kötötték, ami növelte ugyan a külföldi befektetők bizalmát, de a befektetői kedvet visszavetette a bonyolult szabályozási struktúra, a helyi üzleti környezet átláthatatlansága és a kevésbé hatékony igazságszolgáltatás. Ez az egyik fő oka, hogy a versenyszféra fejlődése napjainkban is lassú, a magas munkanélküliség pedig az ország függetlensége óta az egyik legjelentősebb makrogazdasági probléma.

A koronavírus-járvány Bosznia-Hercegovina gazdaságában is súlyos károkat okozott. A gazdaság megroppanása 1995-höz mérhető: a GDP -3,1%-ra esett vissza. GDP-arányosan az export 7,6%-kal, a beruházások 6%-kal, a fogyasztás pedig 4%-kal csökkent. Az import is visszaesett 13%-kal, ugyanakkor nőttek a kormányzati kiadások. A válság által leginkább érintett ágazatok a kereskedelem, a szállítás, valamint a húzóágazatot jelentő turizmus voltak.

A szövetségi kormány igyekezett mérsékelni a válság által okozott gazdasági károkat. Lehetővé tette az adótartozások rugalmas megfizetését azon cégek számára, amelyek bevétele több mint 20%-kal csökkent a válság következtében, míg ugyanezen cégek munkáltatói havi 245 márkás állami bértámogatásban részesültek. 2020-ban mentességet rendeltek el a társasági adó és a személyi jövedelemadó befizetése alól, valamint hat hónapos hitelmoratóriumot vezettek be a lakossági és a vállalati ügyfelekre. Az intézkedések hatálya azonban – érthető okból – nem terjedt ki a nem legálisan foglalkoztatott munkavállalókra, akik száma főleg a kiskereskedelemben és a turizmusban magas.

A gazdasági szektorok helyzete

Bosznia-Hercegovina GDP-jéből az ipar 24,8%-kal, a mezőgazdaság 8,4%-kal, a szolgáltatási ágazat pedig 66,8%-kal részesedik.

Az elmúlt évtizedben az ipari szektor stabil növekedési pályára állt, és magas hozzáadott értékkel rendelkezik. Bosznia-Hercegovina főbb iparágai a következők: acélgyártás, szénbányászat, vasipar, autóipar, textilipar, dohányipar, bútorgyártás, kőolaj-feldolgozás. A szektor legfontosabb exporttermékei: vas, rozsdamentes acél, fa- és bútoripari termékek, gépek, kazánok, elektronikus és mechanikai berendezések. A 2010-es évek közepére sikerült helyreállítani a háború előtti ipari infrastruktúrát a kohászatban, a fém- és a feldolgozóiparban. Az ország bővítette termelését a gép- és autóalkatrész-gyártás tekintetében is. Számos vízerőműve révén a második legnagyobb villamosenergia-exportőr a nyugat-balkáni régióban. A feldolgozóipar stagnál, növekedését korlátozzák a nem megfelelő infrastruktúra, a szakképzett munkaerő hiánya és az üzleti környezet problémái.

Az ország ásványkincsekben gazdag. Banja Luka környékén és a Kozara-hegységben vasérc-, Mostar közelében bauxitlelőhelyek találhatók, Szarajevó, Tuzla, Zenica vidéke barnakőszénben gazdag, de az ország kisebb mennyiségben cink-, higany- és mangánkészletekkel is rendelkezik. A hegyvidéki területeken jelentős erőforrás a fenyő-, a tölgy- és a bükkerdők faállománya.

Hagyományosan fontos iparág a bányászat, amelynek vezető vállalatai ma már magántulajdonban vannak. A fémfeldolgozó szektor – amely a kormány döntése értelmében stratégiai iparágnak tekinthető – legjelentősebb alapanyagai az alumínium, a vas, a cink és az acél. A kitermelési szektorban a bauxit, az ólom és a réz a meghatározó. Fosszilis tüzelőanyagok tekintetében az ország lignittel, koksszal és szénnel rendelkezik, utóbbi a hazai energiatermelés alappillére.

Bosznia-Hercegovina földrajzi adottságai nem kedvezők a mezőgazdaság szempontjából, hiszen a Száva-melléket és a Neretva völgyét kivéve az ország nagy része hegyvidék. Területének mindössze harmadát művelik meg vagy használják legeltetésre. A megtermelt gabona 60%-át a kukorica adja. Jelentős továbbá a búza, a burgonya, a szilva, a káposzta és az alma termesztése is, de a dohánytermesztés is fellendülést mutatott az elmúlt években. A haszonállatok közül a juh a meghatározó, a sertés- és szarvasmarha-tenyésztés volumene lényegesen kisebb. Az éghajlat kedvez a méhészetnek, jelentős erőforrás továbbá a folyók és a tavak halállománya. Problémát jelent viszont az öntözés hiánya, ami kedvezőtlen csapadékviszonyok esetén jelentős terméskiesést okozhat, de a gyakori árvizek is súlyos károkat okoznak a mezőgazdaságnak.

Leginkább a kisüzemi gazdálkodás az elterjedt, így az agrárszektor az összes munkaerő 20%-át foglalkoztatja. Az ágazat jövőbeli fejlődésének a beruházások hiánya, a nem hatékony gazdálkodási gyakorlat és a gazdák a piachoz jutás hiányában alacsony motiváltsága szab korlátokat. Utóbbi tekintetben meghatározó, hogy Horvátország az EU-csatlakozását követően saját agráriuma védelmében korlátozta a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek behozatalát Bosznia-Hercegovinából.

A szolgáltatási szektorban a kiskereskedelem és a turizmus a legmeghatározóbb ágazatok. A turizmus GDP-hez való hozzájárulása az elmúlt évtizedben folyamatosan nőtt, amit elősegített, hogy 2017-ben a szövetségi kormány turisztikai munkacsoportot hozott létre az entitásközi szektorális együttműködés javítására. A turizmus fejlődését hátráltatja, hogy az önkormányzatok többsége nem rendelkezik a turisztikai célú beruházásokhoz, fejlesztésekhez szükséges pénzügyi forrásokkal, továbbá az ország nem rendelkezik szövetségi szinten egységes, átfogó marketingstratégiával.

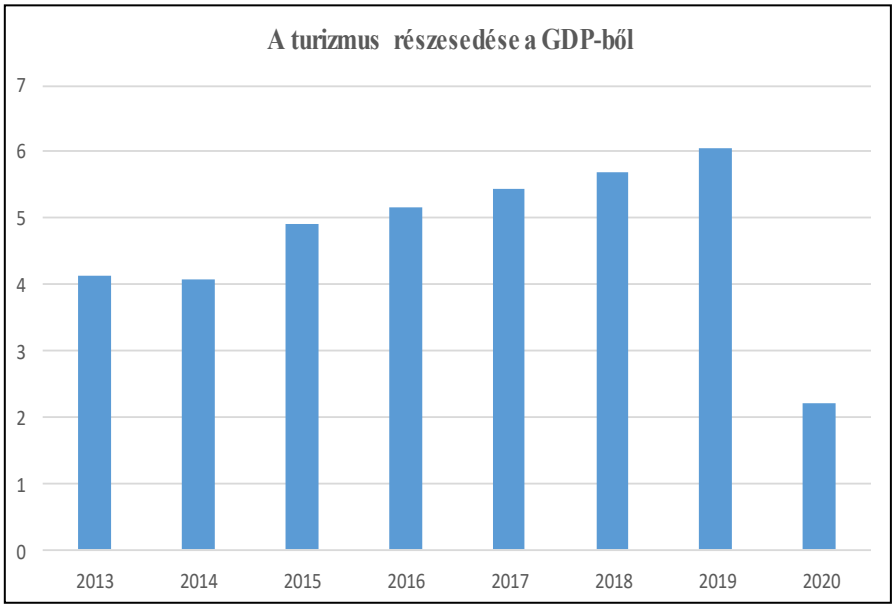

Az elmúlt évtizedben dinamikusan növekedett a külföldi turisták száma az országban: míg 2013-ban 529 ezer fő, 2018-ban már 1 millió 53 ezer fő látogatott turisztikai céllal Bosznia-Hercegovinába. A legtöbben Horvátországból és Szerbiából érkeztek, de számos szlovén, német, olasz, amerikai, ausztrál, lengyel, brit, kínai és spanyol turista is megfordult az országban, továbbá egyre növekvő számban látogatnak Bosznia-Hercegovinába az Öböl-országokból. Mindennek köszönhetően az ország a világ harmadik legdinamikusabban növekvő idegenforgalmával rendelkezik.

Bosznia-Hercegovina külkereskedelmében Szerbia és az Európai Unió tagországai játszanak meghatározó szerepet mind az export, mind pedig az import tekintetében. 2019-es adatok szerint az ország kivitelének csaknem 60%-a az öt legfontosabb célországba irányult: Németország (14,6%), Horvátország (12,2%), Szerbia (11,4%), Olaszország (11,3%) és Ausztria (9,5%). Ugyanebben az évben a behozatal több mint fele öt országból érkezett: Németország (12%), Olaszország (12%), Szerbia (11%), Horvátország (10,4%) és Kína (7,4%). A külkereskedelmi mérleg tartósan deficites, míg az export a GDP 30–40%-át teszi ki, addig az import annak 50–60%-a között mozog.

Bosznia-Hercegovina Magyarországgal folytatott kereskedelmében az áruforgalom a meghatározó. Hazánk a nyugat-balkáni ország kilencedik legfontosabb kereskedelmi partnere, a bosznia-hercegovinai éves forgalomból 2,58%-kal részesül. Magyarország elsősorban alternatív és megújuló energiát (szennyvíz- és hulladékkezelési technológiák), vízgazdálkodással kapcsolatos technológiát (klórozók, klór-dioxid-adagolók), agrár és élelmiszerfeldolgozó technológiát (gabonatároló- és silórendszerek), illetve gyógyászati technológiát exportál Bosznia-Hercegovinába.

A bosznia-hercegovinai bankszektort külföldi – olasz, osztrák, török, orosz – tulajdonú bankok uralják. A hivatalos fizetőeszköz a konvertibilis márka (BAM), amelynek árfolyama az euróhoz kötött: 1 EUR = 1,9533 BAM. A rögzített árfolyam előnyét jól mutatja, hogy a bankok tőkéjének, stabilitásának és hatékonyságának mérésére szolgáló tőkemegfelelési mutató 2022-ben 19,4% volt, ami megfelelt az EU-s átlagértéknek. Ezzel szemben az entitási szinten önállóan működő bankfelügyelet és tőzsde akadályozza a banki szolgáltatások országos szintű egységes piacának kialakítását, illetve az ország elmaradásokkal küzd a nem banki jellegű pénzügyi szolgáltatások (pl.: lízing, faktoring, biztosítás) terén is.

2016-ban Bosznia-Hercegovina a Nemzetközi Valutaalappal kötött hitelprogram keretében vállalást tett az adózás, az államháztartás és a költségvetés fenntarthatóságát szolgáló reformfolyamat mellett. Többek között elfogadták a társaságokról és cégbejegyzésekről szóló új törvényt, kereskedelmi bíróságokat hoztak létre, és csökkentették az adómentességet számos állami tulajdonú vállalat esetében. Adókedvezményeket biztosítottak a befektetőknek, továbbá megkezdődött a digitalizáció kiépítése az adóügyintézés területén, mindez hozzájárult az adózási rendszer hatékonyságának növeléséhez, az adóalap bővítése révén pedig nőttek a bevételek. Súlyos problémát jelent azonban, hogy korábban a hatóságok jelentős állami támogatásokat és garanciákat adtak a vállalkozásoknak, így számos állami vállalat jelentős összegű adóhátralékot halmozott fel. A kis- és középvállalkozások fejlődését a túlbonyolított bürokratikus rendszer is hátráltatja, mert azokat mindkét entitásban és eltérő adminisztratív eljárásrend alapján be kell jegyezni.

Bosznia-Hercegovina gazdaságának fejlődését nagymértékben hátráltatják az emberi erőforrásokkal kapcsolatos hiányosságok. Az oktatás és a munkaerőpiac igényei nincsenek összehangolva: 2019-ben a vállalatok 24%-a a nem megfelelően képzett munkaerőt jelölte meg fő problémájaként, míg a munkavállalók 30%-a szerint az oktatás során megszerzett készségek nem feleltek meg a munkahelyi igényeknek. A szakoktatás és a felsőoktatás nem képes biztosítani a hatékony foglalkoztatáshoz szükséges képességeket, főként a digitális készségek, a kreativitás és az innováció területén mutatkoztak hiányosságok, ami a helyi vállalatok gyenge innovációs kapacitásában és versenyképességében is tükröződik. Mindezeknek tulajdonítható, hogy a hivatalos foglalkoztatásban lévők mindössze a teljes népesség 27%-át teszik ki, miközben a lakosság közel fele gazdaságilag inaktív. A helyzetet súlyosbítja a magas kivándorlási hajlandóság a fiatal generáció esetében. Sok bosznia-hercegovinai család megélhetését tartósan a fekete- és a szürkegazdaságban megkeresett, illetve a külföldön dolgozó családtagok által hazautalt pénzösszeg biztosítja.

TAMÁS GÁBOR

ETNIKUMOK ÉS VALLÁSOK TALÁLKOZÁSA

Bosznia-Hercegovinában mindhárom államalkotó etnikum őshonosnak tekinthető. Ez az egyetlen ország, amelyben a valamennyi volt jugoszláv tagköztársaságban megtalálható bosnyákok – igaz, csak szűk – többséget alkotnak, így anyaországuknak tartják A boszniai szerbek a boszniai Szerb Köztársaságot érzik a sajátjuknak, hiszen az entitásban a szerb lakosság ugyanolyan szignifikáns többséget alkot, mint magában Szerbiában. Ezzel szemben a boszniai horvátok magas kivándorlási hajlandóságot mutatnak az EU-tag Horvátország irányába, ha pedig Horvátország a schengeni övezethez történő csatlakozása is megvalósul, annak növekedésére lehet számítani.

A három államalkotó etnikum az összlakosság több mint 96%-át alkotja. A legnagyobb hagyományokkal rendelkező kisebbség a zsidóság, egykor több ezres létszámuk azonban a második világháború során töredékére esett vissza. Napjainkban a legnépesebb nemzeti kisebbség a roma, de az összlakosságra vetített számarányuk nem éri el a 0,5%-ot sem.

Az ország vallási összetétele az etnikai arányokat tükrözi. A történelmi hagyományokból fakadóan ugyanis mindhárom államalkotó etnikum tagjai a vallást a nemzeti identitásuk részének tekintik, még akkor is, ha annak előírásait nem követik. Ennek megfelelően Bosznia-Hercegovinában a muszlimok aránya a bosnyák, a szerb ortodoxok aránya a boszniai szerbek, a római katolikusoké pedig a boszniai horvátok az összlakosságra vetített számarányának felel meg, és a három vallási csoport lefedi a népesség több mint 96%-át.

Népszámlálások Bosznia-Hercegovinában

Az első hivatalos adatok sz ország népességéről 1489-ből származnak, amikor az oszmán hódítók az adókivetés pontosítása céljával felmérték az újonnan megszervezett boszniai szandzsák lakosságát. Ekkor 37 125 keresztény és 332 muszlim háztartást számoltak össze. Az iszlamizálódás sebességét mutatja, hogy az 1520-as évekből származó becslés szerint a szandzsákban 334 325 fő lakott, és 38,7%-uk az iszlámot követte. 1624-ből származó adatok szerint a boszniai vilajetben 450 ezer bosnyák, 150 ezer horvát és 75 ezer szerb lakott. Egy 1829-es becslés szerint a vilajet lakossága 743 800 fő volt, akik közül 450 ezer az iszlámot követte, 125 ezer a római katolikus felekezethez tartozott, továbbá 120 ezer volt az ortodoxok lélekszáma. A török hódoltság idejéből való utolsó, 1871-es hivatalos adatok szerint a vilajet lakosságának fele muszlim, 37%-a ortodox, 13%-a pedig római katolikus volt. A fenti adatok mai értelemben véve nem tekinthetők hivatalos népszámlálási statisztikának, például a több ezres lélekszámú zsidó közösséget sok esetben valamely keresztény felekezet tagjaiként vették számításba.

Az impériumváltást követően a Monarchia hatóságai rendszeresen végeztek népszámlálást, de annak során a lakosságot nem nemzetiségi, hanem vallási hovatartozása szerint kategorizálták. Ez a rendszer a „királyi" Jugoszláviában is fennmaradt. Az 1878–1945 között hat népszámlálást tartottak, amelynek eredményei a következők:

	Népesség	Népsűrűség	Muszlim	Ortodox	R. kat.	Egyéb
1879	1 158 440	22,6 fő/km^2	38,75%	42,88%	18,08%	0,29%
1885	1 336 091	26,1 fő/km^2	36,88%	42,76%	19,89%	0,47%
1895	1 568 092	30,6 fő/km^2	35,00%	43,00%	21,30%	0,70%
1910	1 898 044	37,1 fő/km^2	32,25%	43,49%	22,87%	1,39%
1921	1 890 440	36,9 fő/km^2	31,07%	43,87%	23,58%	1,58%
1931	2 323 555	45,1 fő/km^2	30,90%	44,25%	23,58%	1,27%

A két világháború során Bosznia-Hercegovina lakossága jelentős veszteséget szenvedett. Az első világháborúban 360 ezer fő, az összlakosság 19%-a veszett oda, a második világháborús emberveszteség pedig megközelítette a 400 ezer főt.

A „szocialista" Jugoszláviában a népszámlálások alkalmával a tagköztársaság lakosságát már etnikai hovatartozása alapján kategorizálták. A bosnyákokat 1961-ig nem azonosították önálló etnikumként, 1961-től pedig a „muszlim" etnikai kategóriába sorolták. 1961-től nagy jelentőségre tett szert a „jugoszláv" mint etnikum bevezetése, mert sok bosznia-hercegovinai lakos – különösen a bosnyákok közül – vallotta magát jugoszlávnak. Az 1945–1992 között megtartott hat népszámlálás adatai a következők:

	Népesség	Népsűrűség	Bosnyák	Szerb	Horvát	Egyéb
1948	2 564 308	50,1 fő/km^2	30,70%	44,30%	23,90%	1,10%
1953	2 847 459	55,6 fő/km^2	31,30%	44,40%	23,00%	1,30%
1961	3 277 948	64,0 fő/km^2	25,70%	42,90%	21,70%	9,70%
1971	3 746 111	73,2 fő/km^2	39,60%	37,20%	20,60%	2,60%
1981	4 124 256	80,6 fő/km^2	39,50%	32,00%	18,40%	10,10%
1991	4 377 033	85,5 fő/km^2	43,47%	31,21%	17,38%	7,94%

A délszláv háborút követően, 1996-ban az ENSZ felügyelete mellett vették számba Bosznia-Hercegovina lakosságát. Az adatok szerint az újonnan függetlenné vált ország összlakossága 3 919 953 fő volt, akik 46,07%-a a bosnyák, 37,88%-a a szerb, 14,58%-a pedig a horvát etnikumhoz tartozott.

A délszláv háború utáni első hivatalos népszámlálást 2013 októberében tartották. Az ország lakossága 3 531 159 fő volt, ebből 50,12% a bosnyákok, 30,83% a szerbek és 15,43% a horvátok aránya. A vallás szerinti megoszlás ennek megfelelő: 50,7% az iszlámot követi, 30,7% tartozik az ortodox, 15,2% pedig a római katolikus felekezethez.

A népszámlálás során a Bosznia-Hercegovinai Föderáció népességét 2 219 220 főben, a boszniai Szerb Köztársaságét 1 228 423 főben állapították meg. A Föderációban bosnyákok 70,4%-kal többséget alkotnak az entitás lakosságának 22,44%-át kitevő horvátokkal szemben, a szerbek aránya 2,55%, a más nemzetiséghez tartozóké pedig 4,61%. Az RS-ben a szerbek 81,5%-os többséget alkotnak, a legnagyobb kisebbség, a bosnyákok aránya 14%, a horvátoké 2,4%, míg az összes többi nemzetiségre az entitás összlakosságának 2,1%-a jut. A Brčko-i Körzet lakossága 83 516 fő.

A népességcsökkenés folyamatos, a Világbank adatai szerint az összlakosság 2021-ben 3 250 000 főre tehető. Hivatalos adatok szerint 2020-ban 85 ezer fő, 2021-ben 170 ezer fő hagyta el az országot. Ezt a születések száma nem tudta ellensúlyozni: 2021-ben ugyanis 25 994 élve születésre 42 803 halálozás jutott, ami évi csaknem 17 ezer fő természetes fogyást jelent. A kivándorlók elsődlegesen a fiatalok, ugyanis a gazdaság kedvezőtlen szerkezete és működése miatt nehezen tudnak a megélhetésüket biztosító munkát találni.

A legnagyobb lélekszámú őshonos muszlim közösséget Európában a bosnyákok alkotják. Az iszlám a bosnyák nemzettudat fontos része, kifejezi az etnikai és politikai közösséghez tartozást, még abban az esetben is, ha a magát muszlimnak tartó személy nem gyakorolja vallását.

Az iszlám alapfogalmai

A Kr. u. 7. században létrejött iszlám a legfiatalabb monoteista vallás, amely kapcsolódik mind a judaizmushoz, mind a kereszténységhez. Meghatározó alakja

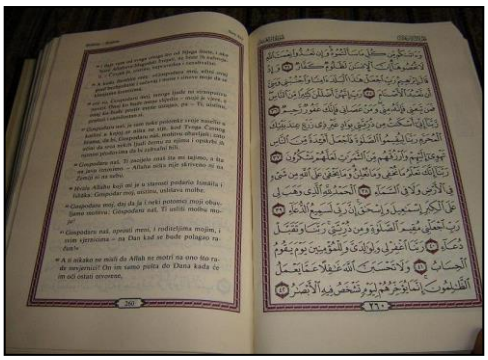

Mohamed próféta (Kr. u. 570?–622), aki a hagyomány szerint írástudatlan volt, így a Gábriel arkangyaltól hallottakat adta tovább azoknak, akik meghallgatták. Ezeknek a prófétált szövegeknek a gyűjteménye a Korán (*a képen*), amely a muszlimok szerint Isten szava. A szent könyvben keverednek egymással eszkatológiai, vallásjogi, valamint a 7. századbeli történeti helyzetre vonatkozó szakaszok. Mohamed célja Ábrahám vallásának visszaállítása, megtisztítása mindattól, ami az Ábrahám óta eltelt időben rárakódott. Mohamed próféta sikeres államférfi is volt, egyesítette az Arab-félsziget törzseinek jelentős részét.

Mohamed próféta halálát követően az iszlám hamarosan a Földközi-tenger déli és keleti medencéjének meghatározó vallásává vált, mindössze egyetlen évszázad alatt eljutott Afrikába, Közép-Ázsiába és Európába. A vallás hódításával kialakult iszlám társadalom ötvözte magában a korábbi mediterrán kultúrák eredményeit, megszülettek saját dogmatikája, erkölcsi rendszere, intézményei.

Az iszlám világban alkalmazott időszámítások jelentősen eltérnek a nyugati országokban használatos időszámítástól. A hagyományos iszlám naptár Kr. u. 622-től kezdődik, az évet 12 holdhónapra osztják, amelyek felváltva 29, illetve 30 naposak. Az év számított hossza 354,36 nap A töredék napok felgyülemléséből adódó csúszás megelőzése végett – amit a nyugati időszámítás a szökőévek alkalmazásával old meg – az év utolsó hónapja bizonyos években 29, más években pedig 30 napos, ennek megfelelően egyes naptári évek 354, mások 355 naposak. A hónapok újholdtól újholdig tartanak, az egyes országok gyakorlata azonban eltér abban a tekintetben, hogy az újhold időpontját számítás vagy megfigyelés útján határozzák meg, ezért a naptárak országonként eltérhetnek. Az Iránban és Afganisztánban használatos naptár ugyancsak Kr. u. 622-től kezdődik. Az évet 365, szökőévekben 366 napra osztják a nyugati időszámításhoz hasonlóan, az év kezdete (*novruz*) viszont a tavaszi napéjegyenlőség időpontjára esik, és a 31, 30 vagy 29 napos hónapok kezdete is eltér a nyugati időszámításban használatostól. Például 2022-ben a katonai felderítés fegyvernemi ünnepe, egyben Szent Márton napja, 2022. november 11. a hagyományos iszlám naptár szerint 1444. negyedik hónap (*rabí ász-szání*) 16-ára (*a képen*), a perzsa naptár szerint pedig 1401. nyolcadik hónap (*Aban*) 20. napjára esik.

NOVEMBAR 2022.

REBIU-L-AHIR/DŽUMADE-L-ULA 1444. GOD. PO H.

DAN			Mubarek-dani i noći i drugi podaci	Zora Sabah		Izlazak Sunca		Podne		Ikindija		Akšam (zalazak Sunca)		Jacija		Ribe-vat	
Po kalendaru	U sedmici	Po takvimu		s	m	s	m	s	m	s	m	s	m	s	m	s	m
1	Ut	6	Rebiu-l-ahir 1444. Prva četvrt 7:37	4	39	6	15	11	31	14	13	16	43	18	10	8	35
2	Sr	7			40		17		31		11		42		09		34
3	Če	8			42		18		31		10		41		08		33
4	Pe	9	Džuma		43		20		31		09		40		07		33
5	Su	10		4	44	6	21	11	31	14	08	16	39	18	06	8	32
6	Ne	11			45		22		31		07		37		04		31
7	Po	12			46		24		31		06		36		03		30
8	Ut	13	Pun Mjesec 12:02		47		25		31		05		35		02		30
9	Sr	14			48		27		31		04		34		01		29
10	Če	15			49		28		31		03		32		00		28
11	Pe	16	Džuma		51		29		31		02		31	17	59		28
12	Su	17		4	52	6	31	11	31	14	01	16	30	17	58	8	27
13	Ne	18			54		32		32		01		29		57		26
14	Po	19			55		33		32		01		28		56		26
15	Ut	20			56		34		32		00		27		55		25
16	Sr	21	Poslijednja četvrt 14:27		56		35		32	13	59		26		54		25
17	Če	22			57		37		32		58		25		53		24
18	Pe	23	Džuma		58		38		32		57		24		52		24
19	Su	24		4	59	6	39	11	33	13	57	16	23	17	52	8	23
20	Ne	25		5	00		41		33		56		22		51		23
21	Po	26			01		42		33		55		21		50		23
22	Ut	27			03		43		33		54		21		50		22
23	Sr	28	Mljeno 23:57		04		45		34		54		20		50		22
24	Če	29			05		46		34		54		19		49		22
25	Pe	1	Džuma Džumade-l-ula 1444.		07		47		34		53		19		49		21
26	Su	2		5	08	6	48	11	35	13	53	16	19	17	49	8	21
27	Ne	3			09		50		35		53		18		48		21
28	Po	4			09		51		35		52		18		48		21
29	Ut	5			10		52		36		52		17		48		21
30	Sr	6	Prva četvrt 15:36		11		53		36		51		17		48		21

Az iszlámon belül a közösség vezetésének módját illetően kialakult véleménykülönbségek nyomán két jelentős csoportot lehet megkülönböztetni: a szunnitákat és a síitákat. A szunniták álláspontja szerint nincs kitűntetett vezetője a muszlimok közösségének, ezt a feladatot a vallásjogtudósok látják el. A teológusok és a vallásjogtudósok a Korán, a Mohamed életéből fennmaradtnak tartott hagyományok és önálló véleményalkotásuk alapján mondanak véleményt a közösséget érintő egyes kérdésekben. Az iszlám tehát alapvetően az ortopraxiában, a helyes gyakorlatban nyilvánul meg hívei számára. A síiták viszont egy kijelölt családot, Ali kalifa (656–661) leszármazottait tekintik a közösség legitim vezetőinek, imámoknak. Különböző síita csoportok különböző leszármazottakat tekintenek elfogadottnak: a legnépesebb csoport, az ún. tizenkettes síiták Ali után tizenkét imámot neveznek meg. A síiták túlnyomó többsége a megfelelő imám újbóli eljövetelét várja. A muszlim népesség csaknem 90%-a szunnita, a többiek jobbára síiták, és akadnak egyéb iszlám vallási irányzatok is, amelyek inkább csak egyes régiókban rendelkeznek kisebb számú követővel.

A szunnita muszlimok számára az iszlám öt alappillérét határozták meg. Az első pillér a hitvallás (*saháda*), amely szerint „*Allah az egyetlen Isten és Mohamed az ő küldötte*”. A második pillér a napi ötszöri ima (*szalát*), amelyeket napkeltekor, délben, délután, napnyugtakor és este kell végrehajtani, így azok időpontja a Nap járásához igazodva, évszaktól és földrajzi helyzettől függően változik. Az ima közös végrehajtását elősegítendő az időpontokat a mecsetekben naponta közzéteszik (*a képen*). A harmadik pillér az adakozás (*zakát*), amelynek keretében a tradicionális iszlám országokban a tehetősebbek vagyonának 2,5%-át adóként szedik, vagy mecseteken keresztül osztják el a közösség szegényebb tagjai között. A negyedik pillér a böjt (*szaum*), amelyet a holdhónapoknak megfelelően évente más napon kezdődő Ramadán hónapban napkeltétől napnyugtáig kell tartani. Az ötödik pillér a mekkai zarándoklat (*hadzs*), az előírás szerint minden muszlim köteles életében egyszer elzarándokolni Mekka városába, a fontos szakrális tárgyakat (köztük a Kába követ) tartalmazó Szent Mecsethez. A zarándoklatot végrehajtott muszlim jogosult a Hadzsi előnév használatára, amely a közösségen belül rangot, tekintélyt ad viselőjének.

A két fő csoporton belül vallásjogi iskolák (*madzab*ok) léteznek, amelyek között a fő különbséget a rendelkezésre álló források és eszközök vallásjogi kérdések megválaszolására történő felhasználhatóságának megítélése jelenti. A szunnita irányzaton belül négy fő vallásjogi iskolát különböztetnek meg, amelyek alapítójuk nevét viselik: *málikita*, *hanafita*, *sáfiita* és *hanbalita*. A síita irányzaton belül a legelterjedtebb vallásjogi iskolát *dzsaafarita* néven említik.

Az egyes iskolákhoz tartozó vallástudósok, a muftik azok, akik jogosultak elméleti állásfoglalást adni a közösséget érintő kérdésekben. A közvetlen joggyakorlatot a kádi végzi, aki a területéhez tartozó települések lakossága számára biztosítja az iszlám alapú bíráskodást (*saría*). A szunnita iszlámban nem működik papi szervezet, a muftik és a kádik, illetve a péntek déli ima (*dzsuma*) idején szónoklatot tartó imám a közvetlen vallásgyakorláshoz kapcsolódó személyek. A muftik és a kádik általában egyben a lakóközösségük imámjai is. A fentiek alapján az iszlám az élet minden területét szabályozza, és bár elméletben megengedi követőinek a minden emberben jelen lévő ítélő erő alkalmazását, a napi gyakorlatban ez nem jut érvényre. N. Rózsa Erzsébet iszlamológus megfogalmazása szerint:

„*A muszlim ember számára nem léteznek azok az élethelyzetek, amelyekben meghatározott értékekre támaszkodva önállóan és szabad individuumként dönthetne és választhatna.*”

A Bosznia-hercegovinai Iszlám Közösség

Az országba az Oszmán Birodalom hozta el az iszlám világot a 15. században. Az 1463-as török hódítás a kereszténység szempontjából erősen szegdelt helyi népességet talált, amelyben római katolikusok, ortodoxok és a helyi bogumilizmust követők is nagy számban előfordultak, ráadásul sokan politikai érdekeiknek megfelelően különböző életszakaszukban különböző felekezethez tartoztak. A peremvidéknek számító, erős egyházi szervezettel nem rendelkező térségben a városi lakosságon belül a muszlimok aránya már 1550-re elérte a 40%-ot. A 17. század végén pedig megkezdődött az Oszmán Birodalom több mint két évszázadon át tartó folyamatos kiszorulása Európából, a török hódoltság alól kikerült országok muszlim lakosai pedig jelentős számban találtak új otthonra a boszniai vilajetben.

Az 1878. évi impériumváltást követően de jure az oszmán szultán maradt Bosznia-Hercegovina szuverén vezetője, de facto azonban az Osztrák–Magyar Monarchia igazgatta az országot. Az oszmán vezetés az elszakadt területtel kapcsolatos gondolkodását meghatározta az Oszmán Birodalomban működő milletrendszer, amely vallási alapon különböztetett meg kisebbségeket, továbbá az iszlám közösség szervező ereje, amely a hívők közösségéhez (az *ummá*hoz) tartozás igényét napi gyakorlat szintjén jelenítette meg a balkáni muszlimok számára. Ennek megfelelően célként tűzték ki önálló, az Oszmán Birodalomtól független Bosznia-hercegovinai Iszlám Közösség (Islamska zajednica, IZ) megszervezését. Létrehozták a négy személyből álló Tudósok Tanácsát (*medžlis ulema*). A testület felelős a vallási célú iszlám alapítványok (*vakuf*ok) kezeléséért és az iszlám oktatási intézmények (főként az alapfokú képzést biztosító *mekteb*ek és a középfokú oktatásra szolgáló *medreszé*k) üzemeltetéséért, amit 1909-ben törvénybe is foglalt a Monarchia adminisztrációja. A *medžlis ulema* vezetőjét, a főmuftit (*reis-ul-ulema*) az Isztambulban székelő birodalmi főmufti (*sejk-ul-islam*) nevezte ki a tisztségre. A Monarchia viszont a jelöltállítás révén gyakorolt befolyást a kinevezési folyamatra.

Az IZ helyzete a Jugoszláv Királyság létrejöttével annyiban változott, hogy a szervezet 1930. július 9-án kiadott alkotmánya szerint a *medžlis ulema* dönt a *reis-ul-ulema* személyéről „*mindaddig, amíg létre nem jön a legitim kalifátus*”, utóbbi viszont mind a mai napig nem következett be. A vakufok önálló kezelésének és a főmufti kinevezésének jogát pedig belefoglalták Bosznia-Hercegovina alkotmányába, így napjainkban is ezek képezik az IZ működésének alapját. A közösség élére annak 1882-es önállóvá válása óta 13 főmuftit neveztek ki. Amikor nem volt kinevezett főmufti, akkor az IZ vezetését egy-egy tekintélyes helyi mufti látta el – öt, néhány évig tartó időszakban összesen négy személy. A főmufti tisztséget 2012 óta Husein Kavazović (*a képen*) tölti be. Az 1964-ben Gradačac településen született Kavazović a kairói Al-Azhar Egyetemem diplomát, a Szarajevói Egyetemen tudományos fokozatot (PhD) szerzett iszlám tudományokból, 1993–2012 között pedig tuzla-i muftiként tevékenykedett.

Az IZ felépítésének legalsó szintjét a *džemat*ok jelentik. Ezek legalább száz családból álló helyi közösségek, amelyek egy mecsetben végzik a közös imát. A közösség élén az imám áll, akinek feladata a vallási oktatás működtetése és a džemat vallási tevékenységének vezetése. A džematban döntéshozó testületként tanács is működik, a džemat hivatalos képviselete azonban szintén az imám feladata.

Legalább hét džemat alkot egy *medžlis*t, amely legtöbbször egybeesik a helyi közigazgatás járásszintű területi egységével. A medžlis közbenső szintet képez az IZ felső vezetése és a džematok között, feladata gondoskodni a fennhatósága alá eső džematokról, felügyelni tevékenységüket, kezelni ingatlanvagyonukat. A medžlist vezető tanácsban az alárendelt džematok imámjai vesznek részt. A medžlist közigazgatási kérdésekben a tanács elnöke képviseli, míg vallásjogi ügyekben a vezető imám, a két beosztást nem feltétlenül ugyanaz a személy tölti be.

A medžlisek élén a mufti hivatala áll. Az IZ kilenc muftiságot nevez meg, nyolcat a központja szerint: szarajevói, travnik-i, zenica-i, bihać-i, Banja Luka-i, mostar-i, goražde-i és tuzla-i, valamint a haderő tábori muftiságát. A muftiságok területéről, a mufti személyéről az IZ tanácsa (*sabor*) dönt a főmufti javaslata alapján. A muftikat háromévente megerősítik vagy leváltják hivatalukban, munkájukat a területükön működő imámok és a vallási iskolák vezetői segítik, feladatuk a vallási kérdések, a jogértelmezés, valamint a területükön működő imámok és iszlám oktatási intézmények munkájának felügyelete.

Az IZ törvényhozó testülete a 83 fős sabor. A testület feladata a közösség működésének szabályozása, továbbá a végrehajtó testület, a *rijaset* tagjainak a kinevezése. A sabor munkájában részt vesznek a Bosznia-Hercegovina területén kívüli, de a főmufti irányítása alatt álló – így például a magyarországi – muszlim közösségek, valamint az európai és az amerikai bosnyák diaszpóra küldöttjei is.

A rijasetben a főmuftin kívül további 14 fő foglal helyet. Tagja a Szandzsák, Horvátország és Szlovénia muszlim közösségének vezetője, a főmufti helyettese, a rijaset titkára és a vakufokat irányító igazgató. A másik nyolc tagot a sabor és más szervezetek választják a muftik és a közösség köztiszteletben álló tagjai közül négy évre. A rijaset feladata ellenőrizni, hogy az IZ a saríának megfelelően tevékenykedik-e, továbbá a testület felelős a vallási oktatók és vezetők kinevezéséért, a vakufok működéséért és a zakát beszedéséért (*a képen*). A rijaset tartja a hivatalos kapcsolatot a többi muszlim közösséggel.

Főmuftivá olyan vallásjogtudós választható, aki betöltötte a 40. életévét és legalább tíz éve visel hivatalt az IZ-ben. Hét évre választják meg, de korlátlan alkalommal újraválasztható.

Az IZ szervezetébe tartozik továbbá alkotmánybíróság is, amelynek tagjait a sabor nevezi ki a rijaset ajánlása alapján hat évre.

Az iszlám sokfélesége Bosznia-Hercegovinában

Az IZ ellenőrzi, egyúttal védelmezi is Bosznia-Hercegovina valamennyi iszlám vallási intézményét, ami lehetőséget ad a bosznia-hercegovinai muszlim identitás formálására. A szigorúan centralizált szervezet azonban képtelen kezelni az iszlámnak a közösségekre építő, a közösségekből merítő jellegét. Az iszlám országokra általában is jellemző, hogy az „intézményes iszlám” mellett létezik „népi iszlám” és „misztikus iszlám” (szúfizmus) is.

Ha az iszlámot a nemzeti identitás építőelemeként akarják kezelni, ahhoz kevés az „intézményes iszlám” ismerete, nem hagyható figyelmen kívül az iszlám utóbbi két megjelenése sem. Fikret Karčić (*a képen*) bosznia-hercegovinai alkotmányjogász (1955–2022) a helyi iszlám következő hat jellegzetességét állapította meg:

- Bosznia-Hercegovinában a Mátúrídi-féle dogmatikát alkalmazó, a hanafita vallásjogi iskolába tartozó szunnita iszlám, valamint a szúfi hagyomány a jellemző.
- Az ország az oszmán iszlám zónához tartozik, amelynek fontos elemei az erős központi hatalom, valamint a zárt hierarchiába szerveződő *álim*ok (vallásjogtudósok) intézményesített rendszere.
- Egyes, az iszlám megjelenése előtti időkből származó spirituális gyakorlatok a mai napig fennmaradtak a térségben, és beépültek a helyi iszlám vallásgyakorlásba. Ilyen például a Nap látszólagos pályáján alapuló naptár szerint, a szabad ég alatt végzett ima.
- A 19. század közepétől megjelent iszlám reformista szemlélet a 20. század második felében vált az iszlám értelmezésének hivatalos értelmiségi hagyományává Bosznia-Hercegovinában. Ez az értelmiségi hagyomány azonban nem egységes, abban modernista és konzervatív irányzat is jelen van.
- Az iszlám vezetés intézménye a Boszniai-Hercegovinai Iszlám Közösség.
- A muszlim vallásgyakorlat szekuláris államban történik.

A szúfi rendek bosznia-hercegovinai jelenlétét az IZ 1997-es alapító okirata is elismeri. A szúfik már az 1463-as oszmán hódítással megérkeztek a térségbe, és szerepet játszottak az iszlám terjesztésében az újonnan meghódított területen. 1952-ben ugyan hivatalosan bezárták a bosznia-hercegovinai szúfi rendházakat (*tekke*), de a rendek Tito halálát követően, illetve a délszláv háború után újra erőre kaptak.

A „népi iszlámot” nehezebb körülhatárolni, mert annak keretében az intézményi iszlám és a helyi szokások, hiedelmek együttesen jelennek meg. Gyakori jellegzetesség például a helyi jelentőségű személyek (sejkek) tisztelete, ami a nyughelyükhöz tett zarándoklatok formájában is kifejezésre juthat. Ebbe a csoportba soroljuk be a vallásukat nem gyakorló muszlimokat is, akik nem tartják magukat iszlámhívőnek, viszont iszlám kulturális közegben élnek, abban nőttek fel, ezért a szokásaikat, gondolkodásukat erősen befolyásolja az iszlám, így a muszlim közösség szokásaihoz külsőségek tekintetében alkalmazkodnak, például iszlám ünnepek, esküvői vagy temetési szertartások megtartása tekintetében.

A „népi iszlám” részét képezik a radikális iszlám hívei is. Alija Izetbegović a délszláv háború során kiadott fatvája alapján több ezer, az iszlám és a muszlim közösség védelmében fegyvert fogó muszlim (*mudzsáhid*) jelent meg Bosznia-Hercegovinában, közülük néhány százan a háború befejeztével letelepedtek az országban. A mudzsáhidok nem integrálódtak a helyi társadalomba, hanem annak peremére szorultak. Zárt közösségeiket – amelyekhez a radikális iszlámot követő helyiek is csatlakoztak – általában az entitási határok közelében található, eldugott kistelepülések elnéptelenedett részein alakították ki. A legtöbb esetben 50-nél kevesebb főt számláló közösségek alacsony életszínvonalon élnek komfort nélküli házaikban, ahol nincs vezetékes ivóvíz, szennyvízcsatorna, áram- és fűtésszolgáltatás, nem elérhető a kábeltévé. A férfiak gépesítettség nélkül foglalkoznak mezőgazdasági termeléssel, a nők pedig háztartásbeliként biztosítják a család napi létfenntartását, amibe a favágás és a vízhordás is beletartozik. Kapcsolatukat a többségi társadalommal a terménykereskedelem, a legfeljebb heti egyszeri bevásárlás és a gyermekek iskoláztatása jelenti. A közösségek leggyakrabban saját imahelyet rendeznek be, ahol a radikális szalafita tanok, a legtöbb esetben a Szaúd-Arábiából a 18. században kiindult vahhábizmus alapján formálják a közösség szemléletét a – sok esetben külföldön élő, Bosznia-Hercegovinába a dzsuma és a nagyobb iszlám ünnepek levezetése céljából beutazó – imámok. A legismertebb szalafita közösségek Gornja Maoča és Ošve közelében működnek. Gyakran kifejezésre juttatták az al-Kaida vagy Iszlám Állam (ISIL/Daesh) iránti szimpátiájukat (*a felső képen*), tagjaik közül sokan megfordultak valamelyik terrorszervezet kötelékében a szíriai–iraki hadszíntéren (*az alsó képen*).

A gazdagabb iszlám országok anyagilag támogatták és támogatják Bosznia-Hercegovina iszlám közösségét, továbbá ösztöndíjakat adnak a vallási képzés fenntartására. Ennek ára, hogy az IZ szellemiségétől idegen iszlám felfogás is táptalajt kapott az országban. A külföldön tanult imámok közül sokan szalafita eszmékkel tértek haza. A szegényebb sorsú bosnyákok számára a szalafita közösségekhez külföldről érkező anyagi és ideológiai támogatás vonzerőt, a külföldi hadszíntereken terrorista szervezetek kötelékében történő harctevékenység pedig a kilátástalan élethelyzetükből való kitörési lehetőséget jelent, nem tekinthetők azonban a radikális iszlám ideológiailag elkötelezett, tudatos híveinek. Alacsony képzettségük és műveltségük miatt pedig kevéssé értik a szent szövegek mögötti gondolati tartalmat, így a metaforikus szövegeket szó szerint, cselekvési iránymutatásként alkalmazzák.

Az intézményes egyházi szervezeten kívül működő vallási közösségek létezése más országok és vallások esetében sem ismeretlen jelenség. Kovács Imre (1913–1980) népi író és parasztpolitikus kutatásai szerint az 1930-as években a világválság sújtotta Magyarországon a népi vallásosság hagyományait őskeresztény motívumokkal ötvöző szekták jöttek létre, amelyeket egy-egy előképzettség nélküli, gyakran írástudatlan parasztember vezetett. A szektákhoz csatlakozók célja a kimenekülés volt a kilátástalan élethelyzetükből, ami csoportos öngyilkosságokban is testet öltött.

A saját imahelyet működtető szalafita közösségek a Bosznia-hercegovinai Iszlám Közösségen kívül működő džematot, ún. paradžematot alkotnak. Ezek a közösségek semmilyen tekintetben nem vetik alá magukat az IZ irányításának, vezetőjüket is maguk választják. A paradžematok létrejötte megfelel Bosznia-Hercegovina évszázados peremterületi hagyományainak: ugyanolyan helyi szerveződésű, a gyenge egyházi közigazgatás miatt létrejövő közösségek ezek, mint amilyenek a bogumil közösségek voltak a Bosnyák Királyság időszakában. A paradžematok száma nehezen meghatározható, de nagy valószínűséggel nem éri el a 150-et, míg tagjaik száma összesen néhány ezer főre tehető. Láthatóságuk és a tőlük való félelem mértéke jelentősen meghaladja valós veszélyességüket.

A bosznia-hercegovinai zsidóság története

A már eltűnőben lévő bosznia-hercegovinai zsidóság évszázadokig meghatározó vallási-etnikai kisebbség volt, jelenléte rányomta a bélyegét Szarajevó multikulturális nyitottságára, megágyazva a jugoszláv gondolatnak. Ivo Andrić egy novellájában így fogalmazott:

„*Ebben az elmaradott és szegény országban, ahol négy különböző vallás él együtt, négyszer több szeretetre, kölcsönös megértésre és toleranciára lenne szükség, mint más országokban.*”[12]

[12] A KNBSZ szerzői munkacsoport fordítása.

A zsidó vallás követői a 16. század elején-közepén érkeztek a boszniai szandzsákba. A *reconquista* befejeződésével létrejött egységes Spanyolországban ugyanis 1492-ben választás elé állították a római kor óta az Ibériai-félszigeten élő zsidókat: vagy áttérnek a római katolikus hitre, vagy el kell hagyniuk az országot.

II. Bajazid szultán (1481–1512) engedélyezte, hogy a spanyolországi (szefárd) zsidók letelepedhessenek a Balkán-félszigeten. A boszniai szandzsákba érkezett zsidók spanyolajkúak voltak, nyelvi különállásuk is elősegítette vallásuk és hagyományaik megtartását. Az oszmán uralom időszakában a zsidóság és a vegyes vallási összetételű helyi lakosság békés egymás mellett élése volt megfigyelhető.

A zsidók száma folyamatosan nőtt a boszniai vilajetben: 17. század végén 50–60 zsidó család élt itt, többségük Szarajevóban, míg az impériumváltást követően 1879-ben 3426 zsidót regisztráltak. Összesen 37 zsinagóga működött az országban, közülük nyolc Szarajevóban. A helyi zsidók nem kényszerültek külön gettókba, szemben számos Európában élő hittársukkal, és szabadok voltak munkájukat tekintve, amit elsődlegesen a kereskedelemben találtak meg.

Az osztrák–magyar időszak aranykornak tekinthető a helyi zsidóság életében: a lélekszámuk 1895-re 8000 főre nőtt. Ennek egyik oka, hogy a Monarchia területéről számos (többségében askenázi) zsidó kereskedő és iparos érkezett Bosznia-Hercegovinába, közülük sokan Magyarországról.

Mehmed Rušdi boszniai vilajetpasa (1819–1820) megvádolta a zsidó közösséget egy iszlámra áttért zsidó meggyilkolásával, és 11 letartóztatott zsidó kivégzésével fenyegetőzve nagy összegű váltságdíjat követelt. Rafael Ha-Levi, a zsidó közösség egy tagja azonban Szarajevóban kávéházról kávéházra járva kérte a helyi lakosság segítségét hittársai megmentéséért. Másnap több ezer muszlim tüntetett a börtön előtt, amelynek hatására a pasa elállt az elfogottak kivégeztetésétől. Így 1819 óta november első szabbatja („a szarajevói Purim") a két közösség egymásra találásának ünnepe. Hussein Kavazović bosznia-hercegovinai főmufti szerint a nevezetes esemény óta a „közösségeink egybekovácsolódtak mind a vészterhes, mind a virágzó idők folyamán."

A zsidó közösség életében központi elem az oktatás fejlesztése, ami az oszmán és az osztrák–magyar uralom alatt is érvényesült. A „La Benevolencia" kulturális egyesület segítette a zsidó gyerekeket abban, hogy jobban ki tudják használni az állami oktatási rendszer nyújtotta lehetőségeket. A helyi zsidók az analfabetizmus csökkentése terén jelentősen felülmúlták az ország többi állampolgárát: az 1929-es népszámlálás során a zsidók 72%-a, a római katolikusok 28%-a, az ortodoxok 17%-a, a muszlimok 12%-a tudott írni-olvasni.

Az 1930-as években a szarajevói zsidó közösség létszáma elérte a 14 ezer főt, ami a város összlakosságának 20%-át tette ki.

A mellékelt képeslapon a szarajevói askenázi zsinagóga látható. A képeslapot egy Szarajevóban élő magyar nő írta a barátnőjének Zalaegerszegre. A képeslap szövege: „*Nem tudom elgondolni, hogy miért nem írsz, remélhetőleg nincs semmi bajod. H. férjem üdvözöl én pedig számtalanszor csókollak, Gizusod. T. fivérednek üdvözlet, 1904. jan. 25.*”

A második világháború során mintegy 9000 bosznia-hercegovinai zsidó vesztette életét, többségük az usztasa Horvátországban található koncentrációs táborokban. 1945-re az egykor virágzó közösségből csak 2500 fő maradt. A délszláv háború megpróbáltatásai elől többségük kivándorolt Izraelbe. A 2013-as népszámláláskor mindössze 269-en vallották magukat zsidónak az országban.

A bosznia-hercegovinai zsidóság nagy becsben tartott tárgyi emléke a Szarajevói Hágádá, amely az 1300-as évek közepén Spanyolországban készült kódex. A hágádá számos gyönyörű ószövetségi illusztrációt tartalmaz. A lenti képen bal oldalon az a pillanat látható, amikor Mózes megkapja a Tízparancsolatot, a jobb oldalon pedig, amikor a hívők részesülnek a manna ajándékából.

A kódex Spanyolországból Itálián keresztül került Szarajevóba. Az azt birtokló család 1894-ben a kódexet eladta a Nemzeti Múzeumnak. A műkincset a második világháború alatt a múzeum dolgozói rejtegették, és egy karcolás nélkül átvészelte a délszláv háború során Szarajevó ostromát is.

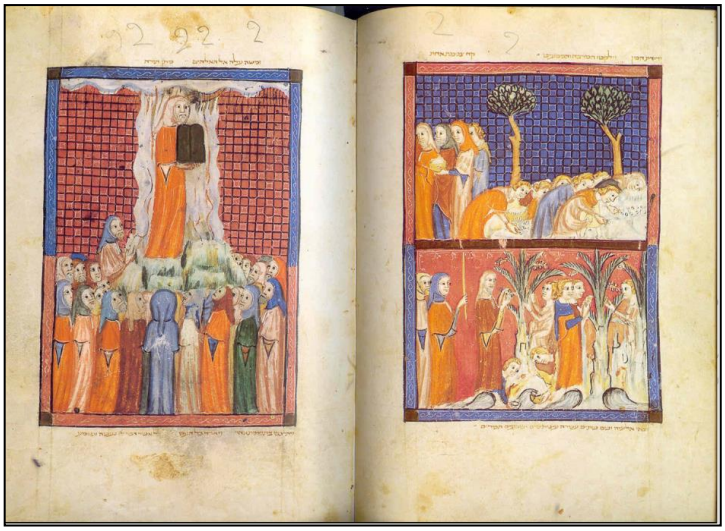

IRODALOMJEGYZÉK

- A Bosznia-hercegovinai Iszlám Közösség honlapja (islamskazajednica.ba)
- ALIBAŠIĆ, Ahmet: The Profile of Bosnian Islam and What West European Muslims Could Benefit from It. https://tinyurl.com/yc6tcr8s; letöltés: 2022.04.10.
- ARMSTRONG, Karen: Mohamed: Az iszlám nyugati szemmel. Európa Kiadó, 1998.
- Bertelsmann Transformation Index: Bosnia and Herzegovina Country Report 2022, https://bti-project.org/en/reports/country-report/BIH, letöltés: 2022.06.25.
- Bosnia-Herzegovina Economic Briefing 2019. https://tinyurl.com/4935th3v; letöltés: 2022.07.11.
- CHANDLER, David: State-Building In Bosnia: The Limits Of „Informal Trusteeship", International Journal of Peace Studies, Volume 11, Number 1, 2006.
- Competitiveness in South East Europe 2021. https://tinyurl.com/23kw6bh8; letöltés: 2022.07.11.
- CSISZÁR Esztella: Bosznia-Heregovina muszlim társadalmának lehetséges jövői. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/1123/1/Csiszar_Esztella_dhu.pdf; letöltés: 2022.07.10.
- Экономика Боснии и Герцеговины–ведущие отрасли, ВВП и уровень благосостояния. https://www.orangesmile.com/destinations/bosnia-and-herzegovina/economics.htm; letöltés: 2022.07.12.
- FINE, John V. A.: The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society. In: Mark Pinson (szerk.): The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Harvard University Press, 1994.
- GAVRIĆ, Saša (szerk.): The political system of Bosnia and Herzegovina Institutions – actors – processes. Sarajevo Open Centre, 2013.
- GOLDZIHER Ignác: Előadások az iszlámról. Katalizátor Kiadó, 2008.
- HEYWOOD, Colin: Bosnia Under Ottoman Rule, 1463–1800. In: Mark Pinson (szerk.): The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Harvard University Press, 1994.
- HORVÁTH Gyula – HAJDÚ Zoltán (szerk.): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiban. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2010.
- HORVÁTH László: Választások Bosznia-Hercegovinában – újabb elvesztegetett négy év előtt állunk? Parlamenti Szemle 2019/1.
- JANY János: Klasszikus iszlám jog. Gondolat Kiadó, 2006.
- JUHÁSZ József: Bosznia-Hercegovina 2006 óta: az államépítés kudarca? Nemzet és Biztonság, 2008. januári szám.

- KEMENSZKY Ágnes – KŐVÁRINÉ Ignáth Éva: Mese két föderációról… – A belgiumi és a boszniai föderáció, avagy működőképesek-e a multietnikus modellek? In: A nemzetközi rendszer alakváltozásai a 21. Század elején. Tanulmányok Rostoványi Zsolt 70. születésnapja alkalmából. Budapesti Corvinus Egyetem, 2022.
- KEMENSZKY Ágnes: A nemzetközi területi adminisztráció balkáni modelljei: Bosznia-Hercegovina és Koszovó. PhD értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, 2012.
- KEMENSZKY Ágnes: Bosznia-Hercegovina, a mozaikosra töredezett állam, Mediterrán és Balkán Fórum, X. évfolyam, 1–2. szám.
- KOLLER Boglárka – ÖRDÖGH Tibor (szerk.): Délkelet-Európa politikai rendszerei (1990–2017). Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019.
- KOLLER Boglárka – ÖRDÖGH Tibor (szerk.): Európaizáció a Nyugat-Balkánon. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019.
- KOVÁCS Imre: Néma forradalom. Cserépfalvi–Gondolat–Tevan Kiadó, Budapest, 1989.
- KROMJÁK Laura: Bosznia-Hercegovina gazdasági kilátásai és helyzetének történelmi háttere. In: Hitelintézeti Szemle, 2021. június.
- KULANIĆ, Ahmed: Sufi Orders in Bosnia and Hercegovina. https://tinyurl.com/yasy4fd3; letöltés: 2022.07.10.
- METODIEVA, Asya: The Radical Milieu and Radical Influencers of Bosnian Foreign Fighters. https://tinyurl.com/34rnp79s; letöltés: 2022.07.10.
- MONTGOMERY WATT, William: Az iszlám rövid története. Akkord Kiadó, Budapest, 2000.
- N. RÓZSA Erzsébet: Az egyén felelősségének kérdése az iszlámban. Acta Humana, 2004/2.
- PETROVIĆ, Predrag: Islamic Radicalism in the Balkans. https://tinyurl.com/yc3vm754; letöltés: 2022.07.10.
- POULTON, Hugh – TAJI-FAROUKI, Suha (szerk.): Muslim Identity and the Balkan State. London Hurst and Company, 1997.
- SANFEY, Peter– MILATOVIĆ, Jakov: Bosnia and Herzegovina mini-diagnostic paper:Assessing progress and challenges in developing a sustainable market economy, 2017. https://tinyurl.com/23ra9vsn; letöltés: 2022.07.11.
- SHORT, Elliot: Building a Multiethnic Military in Post-Yugoslav Bosnia and Herzegovina. Bloomsbury Publishing, 2022.
- SZABÓ Zsolt: A Nyugat-Balkán parlamentjei. Gondolat Kiadó, Budapest, 2016.
- SZABÓ Zsolt: A Nyugat-balkáni államok közjogi kihívásai. In: Autonómia és önrendelkezés a Balkánon. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2020.
- SZALAY Szabolcs: A bosnyák nemzetépítés folyamata és perspektívái. https://tinyurl.com/3cyhmzep; letöltés: 2022.07.10.
- TOLNAI Ágnes: Nemzetközi gazdaságtan. Grotius, 2010.

SZTANKAI KRISZTIÁN – PLANK ÁGNES

HÍRES BOSZNIA-HERCEGOVINAI SZEMÉLYISÉGEK

Sok évszázados múltra visszatekintő és gazdag kulturális hagyományokkal rendelkező ország esetében, mint amilyen Bosznia-Hercegovina, a híres-neves irodalmárokat és képzőművészeket, zenészeket és sportolókat, a tudományok és a technika művelőit bemutatni hálás feladat. Egy nehéz probléma viszont lépten-nyomon felmerül: a terjedelmi korlátokat figyelembe véve ki kerüljön be, illetve ki maradjon ki? Gondoljuk csak meg, ha mindössze 48 oldal állna rendelkezésünkre ugyanilyen feladat megoldására Magyarország vonatkozásában!

A fenti megfontolás jegyében a szerzők abban a tudatban vállalkoztak a híres bosznia-hercegovinaiak bemutatására, hogy munkájukat – jogosan! – érheti bírálat valamely személyiség bekerülése és kimaradása miatt egyaránt. Teljességre kizárólag magyar érintettség esetében törekedtünk, általános „ökölszabályként" pedig a személyiségeket mai bosznia-hercegovinai elismertségük alapján rangsoroltuk, amelynek megítélésére nézve köztéri megjelenésüket (szobrok, emlékművek, utcanevek) és helyi ismertségüket (őket vagy alkotásaikat bemutató, nyomtatott vagy elektronikus kiadványok) tekintettük irányadónak.

Kimaradtak továbbá jelen munkából azok a híres – akár a fejezetben szereplők egyikénél-másikánál a magyar olvasó számára ismertebb – személyiségek, akik munkássága nem vagy csak áttételesen kapcsolódik Bosznia-Hercegovinához. Nem szerepel például a szarajevói születésű és bosnyák származású Emir Kusturica (1954–) rendező, ugyanis nem bosznia-hercegovinainak vallotta magát, és munkássága egészében véve nem kötődik közvetlenül az országhoz, a kapcsolódási pontokat pedig a könyv egyes helyein megjelenítettük. Hasonló megfontolás alapján nem szerepel a Bosznia-Hercegovinában született Hans Fronius (1903–1988) osztrák, Jakov Brdar (1949–) szlovén és Tanja Softić (1966–) amerikai képzőművész sem. Számos, a mai Bosznia-Hercegovina területén született költő, író pedig azért maradt ki, mert irodalmi munkásságuknak nem képezi részét valamelyik Bosznia-Hercegovinában használatos nyelven íródott jelentősebb mű.

A sport és a zene területén ismertté vált bosznia-hercegovinai személyek száma olyan magas, hogy bemutatásukra még olyan „enciklopédikus" formában sem vállalkozhattunk, mint ahogyan az irodalmárok, művészek és tudósok esetében tettük. Ugyanakkor a kultúra ezen területe mellett sem mehetünk el, elvégre egy Magyarországról szóló hasonló mű esetében is – legalább – furcsának találnánk, ha a külföldön legismertebb magyar, Puskás „Öcsi" Ferenc labdarúgó kimaradna belőle. Ezért a sportban és a zenében kiemelkedő teljesítményt nyújtó bosznia-hercegovinaiakat – ha csak felsorolás szintjén is, de – megpróbáltuk számba venni.

A szerzők remélik, hogy az olvasó – a fenti korlátok ellenére is – haszonnal és örömmel forgatja a bosznia-hercegovinai híres embereket bemutató oldalakat.

Irodalom a török hódoltság időszakában

Matija Divković (1563–1631) ferences rendi szerzetes, egyházi író, a boszniahercegovinai irodalom alapító atyja. Jelaške településen született a boszniai vilajetben. A rendbe a szülőfaluja mellett található olovo-i kolostorban lépett be, itt kezdte meg tanulmányait, amelynek itáliai tanulmányút is részét képezte. 1609-ben Szarajevó káplánjává nevezték ki. Ezt követően tanított a helyi iskolában, megszületett első műve, a *Keresztény tanítások a szláv népek számára*, valamint lefordította Johann Herolt (?–1468) német domonkos szerzetes életművét *Száz csoda, avagy áldott és dicsőséges Szűz Mária jelei* címen. 1611-ben a Velencei Köztársaságba utazott, ahol kinyomtatta mindkét írását, ezek az első cirill betűs horvát (*bosančica*) ősnyomtatványok közé tartoznak (*a képen*). Fő művei a *Szavak a vasárnapi evangéliumból egész évben,* illetve a *Keresztény tanítások lelki kérdésekkel*, amelyek az első bosnyák nyelvű nyomtatott művek. Divković alkotói motivációját a születése évében véget ért, az ellenreformációt megalapozó tridenti zsinat jelentette: színvonalas, teológiailag korrekt és erkölcsileg tanulságos katolikus műveket akart alkotni. Stílusa irányadóvá vált a boszniai horvát kultúrában, a boszniai horvátok ma is szinte kizárólag az általa megalapozott, a *što* kérdőszóról elnevezett nyelvjárást használják. Élete vége felé visszatért az olovo-i kolostorba, ott is hunyt el. Emlékműve szülővárosában található.

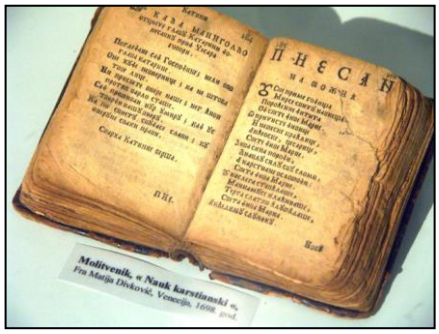

Muhamed Hevaji Uskufi Bosnevi (1600?–1651?) bosnyák író, költő. Dobrnja településen született nemesi családban. Fiatalkorában a világot járta, megtanult törökül, arabul és perzsául is. 1631-ben készítette el az első bosnyák–török szótárt *Potur-Šahidija* címmel. A mű sajátossága, hogy verses formában íródott, több mint 300 szavas szójegyzéket és több mint 700 szó fordítását tartalmazza. Bosnevi művére a mai napig a független, önálló bosnyák nyelv első igazolásaként tekintenek. Versei többségét török nyelven írta, míg *Bepillantás a tudásba* című, vallási-erkölcsi példázatokat tartalmazó művét részben török, részben bosnyák nyelven adták ki. Bosnyák nyelven is megjelent költeményei a *Szerb óda* és a *Hitre hívás szerb nyelven*.

Mula Mustafa Bašeskija (1731–1809) bosnyák költő, író, történész. Műveiben az oszmán uralom alatti Szarajevó, illetve a boszniai vilajet történelmét mutatja be. Szarajevóban született szegény családban. Szülővárosában végezte közép- és felsőfokú tanulmányait. Írnokként tevékenykedett, mellette végezte történelmi kutatásait. Irodájában megismertette a gyermekekkel és a tanulni kívánó felnőttekkel a saría tanításait és az arab írásjeleket is. Az 1783-as nagy pestisjárvány idején közel 4000 bosnyák ember életéről készített feljegyzést. Leghíresebb műve a *Szarajevói krónika*, amelyben saját családja és a város életét is részletesen bemutatja az 1746–1804 közötti időszakban. Nevét viseli a Szarajevó óvárosát határoló főút, amelyen az ország egyetlen villamosjárata közlekedik.

Grgo Ilić (1736–1813) ferences rendi szerzetes, egyházi író. Vareš településen született a boszniai vilajetben. 1752-ben a Kraljeva Sutjeska-i kolostorban lépett be a rendbe, majd Olaszországba utazott, ahol teológiai és filozófiai tanulmányokat folytatott. Hazatérését követően tanítással foglalkozott, illetve plébánosként szolgált különböző településeken. A pápa 1783-ban tartományfőnökké, 1796-ban címzetes püspökké, majd 1798-ban Bosznia és Hercegovina apostoli helytartójává nevezte ki, az utóbbi tisztségét élete végéig betöltötte. Püspöki minőségében számos katekizmust szerkesztett és nyomtatott, valamint körlevelei és beszédei is maradtak fenn az utókor számára. Ő fordította bosnyákra Alessandro Borgia érsek (1682–1764) beszédeinek gyűjteményét. A Kraljeva Sutjeska-i kolostorban hunyt el.

Filip Višnjić (1767–1834) boszniai szerb énekmondó (guszlár), a „szerb Homérosz". Vilića Guvno településen született. Kilencéves korában himlős lett, amelynek következtében elvesztette látását. Húszéves korában családját lemészárolták a törökök, ekkor kezdett el vándor énekmondóként tevékenykedni. Előadóművészi tehetsége felkeltette néhány előkelőség figyelmét is, így jómódú családba házasodott be. 1809-ben családjával Szerbiába költözött, ahol átélte az oszmán uralom elleni első szerb felkelést. Táborokban lépett fel, költeményeket írt a harcokról, lelkesítve a katonákat. A lázadást a törökök 1813-ban leverték, így Višnjić a családjával a Szerémségben telepedett le. 1815-ben Vuk Karadžić szerb nyelvész előtt lépett fel, aki *A szerb nép dalai* című gyűjteményben foglalta össze Višnjić dalköltményeit. Családi otthonában, Grk (magyarul Görögmező) településen halálozott el, amelyet tiszteletére Višnjićevo névre kereszteltek át. 13 epikus költeménye az Oszmán Birodalom elleni első szerb felkelés krónikáját örökíti meg, a leghíresebb közülük *A dahije elleni lázadás kezdete,* míg négy műve Szerbia történelmének különböző korszakairól szól. Minden év novemberében a szülőhelye mellett Gornja Trnova ad otthont a „Višnjić napok" elnevezésű, szerb ortodox megemlékezéssel egybekötött írótalálkozónak. Nevét számos közintézmény őrzi, képmása megtalálható Bijeljina és Ugljevik városok címerében, valamint a boszniai Szerb Köztársaságban kiadott 20 márkás bankjegyeken.

A guszla már a középkorban is elterjedt délszláv népi hangszer. A kecskebőrrel bevont és hosszú fogantyúval ellátott juharfa testre egyetlen, lószőrből készült húr feszült. A guszlár népdalokat és epikus költeményeket énekelt, miközben hangszerét pengetéssel vagy vonó segítségével szólaltatta meg. A guszlás éneklés 2018 óta a szellemi kulturális világörökség része.

Abdulvehab Ilhamija Žepčevi (1773–1821) bosnyák dervis és prózaíró. Žepče településen született, tanulmányait szülővárosában, valamint Tešanj és Fojnica városokban végezte. *A bosnyák magatartás-tudományok könyve* című munkája 54 vallási magatartásformát mutat be, amelyet minden hívő muszlim köteles gyakorolni. Műveiben nyíltan kritizálta Ali Dželaludin-paša bosznia-hercegovinai vilajetpasa (1820–1821) a helyi lakossággal szembeni kegyetlenségét, ezért a pasa Travnik-ban kivégeztette. Bosnyák, arab és perzsa nyelven írt. Fő műve mellett további 11, az iszlám megélésével foglalkozó, bosnyák nyelvű írása maradt fenn. Türbéje Travnik-ban tekinthető meg.

Umihana Čuvidina (1794–1840) bosnyák költőnő. Szarajevóban született. 1813-ban eljegyezték, ám az Oszmán Birodalom katonájaként szolgáló friss jegyese még abban az évben elesett az első szerb felkelés idején. Ezt követően Čuvidina úgy döntött, soha nem megy férjhez, és a költészetnek szenteli életét. Műveit énekelve adta elő, így jelentősen hozzájárult a bosznia-hercegovinai kulturális örökség részét képező *sevdalinka* népszerűsítéséhez. Leghíresebb műve a *Szarajevói katonák hadba vonulnak Szerbia ellen* című, 79 sorból álló eposzi költemény, míg több művében halott jegyese, Čamdži Mujo emlékét idézte fel. Szarajevóban általános iskola viseli nevét.

A sevdalinka hagyományos bosznia-hercegovinai népzenei stílus. Lassú tempó, érzelmes dallam jellemzi, szerkezete európai, keleties és szefárd motívumokra épül. Legtöbbször a beteljesületlen szerelem kiváltotta melankolikus életérzést fejezi ki. A szó eredete a szerelmi bánat jelentéssel bíró török „sevdah" kifejezésre vezethető vissza.

Prokopije Čokorilo (1802–1866) boszniai szerb egyházi író. A boszniai Szerb Köztársaság területén található Plana településen született. Ortodox szeminárium elvégzését követően szerzetesnek állt. Folyamatosan képezte magát, Mostar-ban és Szarajevóban tanult, ahol barátságot kötött Alexander Hilferding (1831–1872) német származású orosz nyelvésszel. Az Orosz Birodalomban vándorszerzetesként a szerb ortodox egyháznak és a bosznia-hercegovinai iskoláknak gyűjtött anyagi támogatást. A moszkvai Lomonoszov Egyetemen Čokorilo hatására indult meg a délszláv nyelvek és kultúrák kutatása. Az Orosz Birodalomban összegyűjtött pénzt bosznia-hercegovinai plébániák rekonstruálására és Mostar-ban ortodox székesegyház megépítésére kívánta fordítani. (A végül 1873-ra megépült Szentháromság Székesegyház a délszláv háborúban megsemmisült, majd 2010-ben újjáépítették.) Čokorilo több művében az Oszmán Birodalom adórendszerének bírálatával, az elnyomás és a kizsákmányolás bemutatásával foglalkozott. Szerb, orosz és görög nyelven is írt. Legismertebb munkája az először orosz nyelven megjelent *Hercegovinai Krónikák,* amely Ali-paša Rizvanbegović-Stočević hercegovinai vilajetpasáról szól. Nevéhez fűződik egy szerb–török szótár elkészítése is.

Ivan Franjo Jukić (1818–1857) ferences rendi szerzetes és egyházi író. Banja Lukában született, 1830-ban a fojnica-i ferences kolostorban kezdte meg szolgálatát, a Franjo (Ferenc) keresztnevet is itt kapta. 1835-től Zágrábban folytatott filozófiai tanulmányokat. 1837-ben Veszprémbe érkezett, ahol teológiát tanult, és első versei is itt születtek. 1840-ben tért vissza a boszniai vilajetbe, majd hamarosan Dubrovnik-ba utazott, ahol kiadták első könyvét. 1848-ban Mrkonjić Grad város káplánjává nevezték ki. Nevéhez köthető az első „ökumenikus keresztény" iskola működtetése a boszniai vilajetben, tanítványai között ugyanis római katolikus és ortodox hitűek egyaránt voltak. Ekkor írta Grgo Martić pálya- és rendtársával közösen *A díjnyertes* című művét, amely Omer-paša Latas (1806–1871) délszláv származású török hadvezér életét mutatja be. A két munkatárs népdalgyűjtéssel is foglalkozott. 1851-ben jelent meg Jukić *A boszniai és hercegovinai keresztények kérései és könyörgései* című kiáltványa, ami miatt száműzték a boszniai vilajetből, így Itáliában telepedett le. Súlyos betegségben, bécsi gyógykezelés során hunyt el.

Jukić műveiben a bosnyák nemzet nagyságát, történelmi szerepét mutatta be, és igyekezett elősegíteni a bosnyák nemzet kulturális és társadalmi haladását, felzárkózását, a szerb és a horvát nemzetépítő törekvéseket követendő példának tekintve. Az első bosznia-hercegovinai folyóirat, a „Bosnyák Barát" alapítója és főszerkesztője volt. A vallási hovatartozástól független polgári nevelés eszméjét hirdette. A bosnyák irodalmi modernizmus egyik alapítójaként tekintenek rá, műveit „egy bosnyák rabszolga" álnéven írta. Bejići település általános iskolája viseli nevét, míg mellszobra szülővárosában, a róla elnevezett utcában látható. Arcképe entitásközi konszenzus eredményeként a Föderációban és a boszniai Szerb Köztársaságban 1998–2009 között kiadott 1 márkás bankjegyeken is látható volt.

Grgo Martić (1822–1905) ferences rendi szerzetes és egyházi író. Rastovača településen született, tanulmányait Zágrábban, Pozsegában és Székesfehérvárott végezte. 1844-ben szentelték pappá. Kreševo és Osova településeken, majd Szarajevóban szolgált. Élete nagy részét a kreševó-i ferences kolostorban töltötte, műveit is itt írta. Ivan Franjo Jukić pálya- és rendtársával közösen írták *A díjnyertes* című művet, továbbá boszniai népdalokat gyűjtöttek, amelyek 1858-ban nyomtatott formában is megjelentek. Híres tanítványa Gjergj Fishta (1871–1940) albán ferences rendi szerzetes, író, költő, politikus és műfordító. Martić maga is foglalkozott műfordítással, Homérosz és Goethe műveit fordította bosnyák nyelvre. Török–szerb–horvát szótár elkészítése is köthető a nevéhez. Legismertebb műve *A bosszúállók* című, az oszmán uralommal szembeni ellenállásról szóló eposz. Szarajevó óvárosában a Szent Szív-katedrális előtti tér Grgo Martić nevét viseli. Egész alakos szobra Posušje városban (*a képen*), míg mellszobra Kreševo-ban látható.

Staka Skenderova (1831–1891) boszniai szerb írónő, az első női iskola alapítója. Szarajevóban született szerb bevándorlók gyermekeként. Fiatalkorában autodidakta módon megtanult oroszul, törökül és görögül is. 1858-ban Topal Šerif Osman-paša akkori boszniai vilajetpasa segítségével Szarajevóban megalapította az első leányiskolát. Tanárként tevékenykedett, majd 1870-ben teljesítette a jeruzsálemi zarándoklatot, amely során felszentelték apácának. Publikációi jelentek meg orosz folyóiratokban. Segítséget nyújtott Alexander Hilferding (1831–1872) német származású orosz nyelvésznek a szerb kulturális örökség összegyűjtésében. Hilferding segítségével először orosz nyelven jelent meg leghíresebb műve, a *Bosznia krónikája 1825–1856,* ugyanis könyvében élesen bírálta a boszniai vilajet nobilitásainak magatartását. Bosznia-Hercegovina első modern női írójaként tartják számon. Társadalmi szerepvállalása is jelentős, gyakran emelt szót az alsó néprétegek érdekében hivatalos fórumokon, míg a börtönökben a rabokat segítette. Pierre Curie francia fizikushoz hasonlóan lovaskocsi-balesetben vesztette életét. Nevét szülővárosában és Trebinjé-ben is utca őrzi.

Irodalmi élet az osztrák–magyar uralom alatt

Edhem Mulabdić (1862–1954) bosnyák író, újságíró, politikus. Maglaj városban született, ott végezte általános és középiskolai tanulmányait, majd Brčkóban hivatalnokként tevékenykedett. 1887-ben kezdte meg tanulmányait a szarajevói tanítóképző főiskolán, majd a diploma megszerzését követően Brčkó-ban, aztán Szarajevóban tanított. 1923–1929 között Maglaj körzet parlamenti képviselője volt. Ezt követően nyugállományba vonult és Szarajevóban élt, betöltve a „Narodna uzdanica" bosnyák egyesület elnöki tisztségét egészen haláláig. Több kulturális lap alapítója és munkatársa is volt. Támogatta a bosnyák–horvát kapcsolatok szorosabbra fűzését. Legjelentősebb műve a *Zöld gyep*, amelyet az első bosnyák regényként tartanak számon. Ismertebb művei: *Az új idők* történelmi regény, a *Bosznia partján* című novelláskötet, valamint *A keresztapák*, *Egy titkos levél* és *Látás* című novellák. Emlékére szülővárosában minden évben megrendezik a „Mulabdić Kulturális Napok" rendezvénysorozatot, míg Szarajevóban utca és általános iskola viseli nevét.

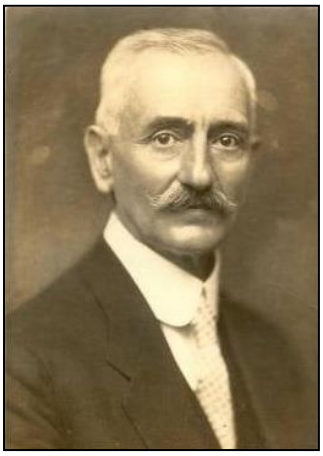

Aleksa Šantić (1868–1924) boszniai szerb költő, drámaíró, műfordító, lapszerkesztő (*a képen*). Mostar-ban született gazdag kereskedőcsaládban. Több mint 800 lírikus költeménye többségét romantikus stílusban alkotta, inspirációt a szerb Vojislav Ilić (1860–1894) és a német Heinrich Heine (1797–1856) jelentettek a számára. Fő témakörei a társadalmi igazságtalanság, a délszláv egység és a bosznia-hercegovinai kultúra voltak, de számos szerelmes verset is írt. Olasz és német nyelvismerettel rendelkezett, Heine több versét és Schiller *Tell Vilmos* című drámáját ő fordította szerbre. Šantić, Svetozar Ćorović (Šantić húgának férje) és Jovan Dučić alkották „a mostar-i szerb triászt", akik (Petőfihez hasonlóan) művészetükkel és politikai írásaikkal is a nemzeti politika céljait igyekeztek szolgálni. Az első világháború előestéjén Šantić verseit betiltották, őt magát Mostar-ból vidékre, Borci faluba telepítették ki. A háborút követően tuberkulózisban hunyt el. Hét verseskötete és három színdarabja jelent meg, versfordításait négy antológia részeként adták ki. A *Jugoszláv költők antológiája* című, 1963-ban megjelent kötet hét versének magyar fordítását tartalmazza. A vajdasági Babapuszta település szerb neve 1924 óta Aleksa Šantić, míg Belgrádban és Mostar-ban egész alakos szobor őrzi a költő emlékét. Arcképe szerepel a boszniai Szerb Köztársaságban kiadott 10 márkás bankjegyeken.

Omer-beg Sulejmanpašić (1870–1918) bosnyák újságíró, lapszerkesztő, költő. Odžak településen született, majd 1884-ben családjával Szarajevóba költözött. Az iszlám középiskola (*ruždija*) befejezése után írással és lapszerkesztéssel, valamint bosnyák népdalok gyűjtésével foglalkozott. 1906-ban Osman Đikić pályatársával megalapította a „Bosznia-Hercegovinai Közlöny" című folyóiratot Mostar-ban. Szerbbarát tevékenysége miatt az annexió után kénytelen volt elhagyni Szarajevót, visszaköltözött Odžak-ba. A szerbek és a bosnyákok közötti megértésért sokat

fáradozó irodalmár a spanyolnáthajárványban vesztette életét. 1893-ban jelent meg első, *Rózsa és szív* című költeménye, majd további két verse jelenhetett meg a Monarchiában, míg számos műve Osman Đikić és S. Avdo Karabegović pályatársaival közös verseskötetben jelent meg 1900-ban Belgrádban. Legismertebb költeménye az oroszra is lefordított *Felkelni, testvérek!* Odžak-ban található sírkövére arab és cirill betűkkel is rávésték: „*Omer-beg Sulejmanpašić szerb költő*”, a cirill feliratot azonban az usztasa időszakban eltávolították.

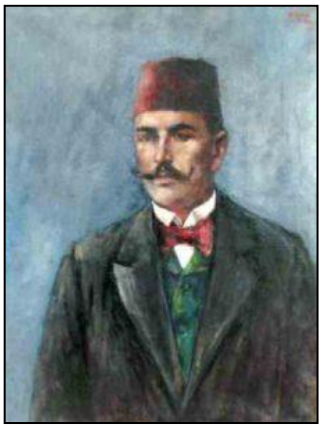

Safvet-beg Bašagić (1870–1934) bosnyák író, újságíró, történész, politikus, „a bosnyák reneszánsz atyja” (*a képen*). Nevesinje-i nemesi családban született, egyik dédapja, Smail-aga Čengić komoly érdemeket szerzett a Husein Gradaščević vezette felkelés leverésében. Safvet-beg Bašagić elvégezte a szarajevói Nagy Gimnáziumot, majd a Bécsi Egyetemen szerzett arab és perzsa nyelvész diplomát, valamint orientalista történész doktorátust. Szerteágazó tudományos munkásságából a Bosznia-Hercegovina történetét, illetve neves történelmi személyiségeket (Gazi Husrev-beg, Abdullah Kölemen pasa) bemutató portréi méltók kiemelt figyelemre. „Mirza Safvet” név alatt két verseskötete és számos fordítása jelent meg, neki köszönhető Omar Hajjám (1048–1131) perzsa költő verseinek és Hasan Ćafi Pruščak (1547–1616) bosznia-hercegovinai iszlám jogfilozófus műveinek bosnyák nyelvű kiadása. 1910-ben megválasztották a Bosznia-Hercegovinai Tartományi Parlament elnökévé, közéleti tisztségét 1918 végéig látta el. Az első világháború után a szarajevói Nemzeti Múzeum régészeti kurátoraként dolgozott. Szarajevóban hunyt el, sírköve a Gazi Husrev-beg dzsámi udvarán található. 284 kéziratból és 365 nyomtatványból álló iszlám dokumentumgyűjteménye a Pozsonyi Egyetemi Könyvtár becses kincse. Szülőháza ma múzeum. Ars poeticának tekinthető a következő gondolata 1912-ből:

„*[A nemzetekben] van valami, ami nem mulandó, amit sem a puszta véletlen, sem a legádázabb ellenség nem képes elpusztítani, és ezek azok az alkotások, amelyeket irodalomnak nevezünk. Ezek győzelme maradandó, mert a jövendő nemzedékek és korok öröksége.*”[1]

Jovan Dučić (1871–1943) boszniai szerb költő, író, diplomata. Trebinje városban született, a középiskolát Mostar-ban, a tanítóképzőt Zomborban végezte. Néhány év tanítóskodás után visszatért Mostar-ba, ahol Aleksa Šantić és Svetozar Ćorović boszniai szerb költőkkel közösen (ők alkották „a mostar-i szerb triászt”) lapszerkesztéssel foglalkozott. Később Dučić Genfben jogi diplomát szerzett, majd Szerbiát választva hazájául, 1910-ben diplomáciai szolgálatba lépett. Állomáshelyei Isztambul, Szófia, Róma, Athén, Madrid és Kairó voltak, de ellátta Jugoszlávia népszövetségi képviseletét is. Az 1930-as években Budapesten és Rómában teljesített diplomáciai szolgálatot, majd országa bukaresti nagykövetévé nevezték ki.

[1] A KNBSZ szerzői munkacsoport fordítása.

Jovan Dučić-ot (*a képen*) az 1941-es év madridi külszolgálatban érte, ahonnan a Jugoszlávia elleni katonai támadást követően az Amerikai Egyesült Államokba emigrált. Az Indiana állambeli Gary városban élt haláláig. Költői pályafutását „homo aestheticusként" kezdte, számos táj- és szerelmi költeményében mutatta be az eszményített szépséget az elefántcsonttoronyba vonult művész szemszögéből. Hazafias versei a Balkán-háborúkat követően, míg istenes versei pályája végén születtek. Legtöbb verse rövid, kötött, rímes formában készült, nagyszámú szonettet írt. Útleírásai *(Álmok városa* címmel) és ismertebb költeményei magyarul is megjelentek. A szerbek lakta országokban nagy elismertség övezi, egész alakos szobra látható Trebinjé-ben és Zomborban, arcképe szerepel a boszniai Szerb Köztársaságban kiadott 50 márkás bankjegyeken. Műveit legkiválóbb költőink fordították magyarra, *Napraforgók* című versét például Illyés Gyula (részlet):

„*A napraforgók nagy szemébe*
– míg követik az ég járását –
a világ minden szomja-éhe
belévegyül minden bú s kívánság.
Félnek a sötéttől Mi fényt ad:
isten az mind valamiképpen;
mértéke mindennek, vaj' él csak
egy sugárnyi fény a szívében."

Svetozar Ćorović (1875–1919) boszniai szerb író, költő, lapszerkesztő, politikus (*a képen*). Mostar-ban született, ott végezte el a kereskedelmi szakközépiskolát is. A „Zora" című hazafias irodalmi folyóirat alapító-főszerkesztője és vezető szerzője volt „a mostar-i szerb triász" másik két tagjával, Jovan Dučić és Aleksa Santić költőkkel együtt, utóbbi húgát vette el feleségül. Bosznia-Hercegovina 1908-as annexióját követően Olaszországba emigrált, ahonnan 1910-ben tért haza, ekkor beválasztották a tartományi parlamentbe. Az első világháború kitörésekor őrizetbe vették és Ausztriába internálták, majd besorozták és Magyarországra vezényelték. 1917-ben súlyos tüdőbetegséggel tért vissza szülővárosába, ahol nem sokkal később elhalálozott. Szépirodalmi pályáját versírással kezdte, majd a prózában teljesedett ki regények *(Peter Karantan házassága, A szultán anyja, Stojan Mutikaša*) és novellák révén, de színdarabok is fűződnek a nevéhez. *Egy túsz följegyzései* című önéletrajzi ihletésű regénye halála után jelent meg. Szerbiában rangos irodalmi díjat neveztek el róla, míg a boszniai Szerb Köztársaságban írótalálkozót tartanak a tiszteletére. Öccse Vladimir Ćorović történész.

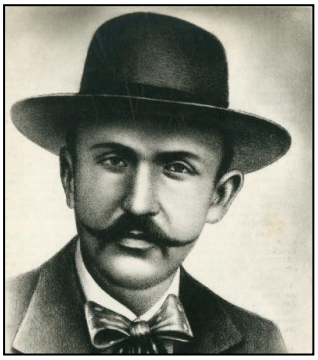

Petar Kočić (1877–1916) boszniai szerb író, költő, drámaíró, politikus (*a képen*). Stričići településen született a helyi pópa fiaként. Bosnyák osztálytársaival történt összetűzése miatt kicsapták a szarajevói Nagy Gimnáziumból, így Belgrádban fejezte be középiskolai és végezte el főiskolai tanulmányait. Később a Bécsi Egyetemen szlavisztika szakra járt, ekkor kezdett novellákat írni és politizálni. Mind irodalmi, mind politikai tevékenysége fő témáját a boszniai szerb parasztság bosnyák földbirtokos réteg általi elnyomása képezte, a kérdést kevésbé osztályharc, míg inkább etnikai alapon közelítette meg. A diploma megszerzése után Szkopjéban vállalt tanári állást, majd rövid bécsi kitérőt követően feleségével Szarajevóba költözött. Horvát–szerb sajtóvita részesévé vált, ezért háromszor is börtönbe került, a családjáért való aggodalom pedig kikezdte mentális egészségét. 1910-ben a Parasztpárt támogatásával parlamenti képviselővé választották Banja Luká-ban, közéleti tisztségében a földreformot szorgalmazta. Súlyosbodó depressziója miatt 1912-ben visszavonult a politikától, majd a belgrádi idegszanatóriumba került, ahol tisztázatlan körülmények között elhalálozott. Művei többségét az elnyomással a siker reménye nélkül szembeszálló szerb parasztember misztikus-romantikus alapon idealizált figurája köré építette. Irodalmi és politikai tevékenysége szerb írók és költők egész generációja, köztük a Nobel-díjas Ivo Andrić számára jelentett életre szóló inspirációt, útmutatást. Életművét négy kötetben megjelent 23 novella, valamint néhány vers és a *Szudán* című párbeszédes színmű alkotja. Legismertebb műve a *Borz a bíróság előtt*, amelynek színpadi változata több országban is nagy sikert aratott, 2020-ban pedig mozifilmre vitték Ausztráliában. Kočić mellszobra Szarajevóban, egész alakos szobra Banja Luká-ban, arcképe pedig a boszniai Szerb Köztársaságban kiadott 100 márkás bankjegyeken látható.

S. Avdo Karabegović (1878–1908) bosnyák költő. Modričá-ban született elszegényedett bosnyák birtokos családban. Általános iskolába szülővárosában járt, majd családjával átköltözött az Oszmán Birodalomba, ahol szakiskolában folytatta tanulmányait. Végül egy isztambuli líceumot végzett el, majd Belgrádban telepedett le. Osman Đikić és Omer-beg Sulejmanpašić pályatársaival közös verseskötete 1900-ban látott napvilágot. Még ugyanebben az évben Horvátországba látogatott, ahol a Monarchia hatóságai őrizetbe vették és besorozták. Három évig töltötte kötelező katonai szolgálatát, annak során tuberkulózist kapott. A tanítóképző főiskolát a horvátországi Pakrac városban kezdte, majd szerbbarát, Habsburg-ellenes nézetei miatt megfosztották osztrák–magyar állampolgárságától, így Szerbiába költözött, a főiskolai tanulmányait már ott fejezte be. Mali Zvornik településen tanítói kinevezést kapott, egészségi állapota azonban rohamosan romlott, 1908-ban elhunyt. 1895-től foglalkozott versírással, két (az említett közös és egy önálló) verseskötete, összesen több mint 100 költeménye jelent meg. Számos versében természeti képekkel mutatta be az emberi élet mulandóságát. Szarajevóban 1931-ben utcát neveztek el róla, amelyet 1993-ban átneveztek.

Musa Ćazim Ćatić (1878–1915) bosnyák költő. Odžak településen született paraszti családban. Apja korai halálát és anyja újbóli férjhezmenetelét követően Tesanj-ba költöztek. Az általános és az alapfokú iszlám iskolát (*mekteb*et) szülőfalujában, az állami közép- és a középfokú iszlám iskolát (medreszét) Tesanj-ban végezte. Tanulmányai során elsajátította a török, az arab és a perzsa nyelvet, zsengéit az iszlám költészet hatására alkotta. 1898-ban Isztambulba költözött, ahol barátságot kötött Osman Đikić és S. Avdo Karabegović pályatársaival. 1899–1902 között sorkatonai szolgálatát töltötte a Monarchia haderejében, állomáshelyei Tuzla és Budapest voltak. Leszerelését követően különböző felsőfokú iszlám tanulmányokat folytatott, érvényesülését azonban hátráltatták anyagi nehézségei és bohém életvitele, főleg rendszeres italozásai, így lapszerkesztőként, irodai munkákból, illetve írásaiból próbált megélni. Élete legtermékenyebb éveit 1912–1914 között Mostar-ban töltötte, ahol 12 könyve, valamint számos verse és műfordítása készült el. Az első világháború kirobbanását követően ismét behívták, a tuzla-i beöltözést követően Örkényben kezdte meg második katonai szolgálatát. 1914 egy téli napján részegen elaludt a hóban, tüdőgyulladást kapott, és a hosszas orvosi kezelés ellenére hamarosan belehalt. Életében mindössze egyetlen verseskötete jelent meg, legjobb verseit pedig 1962-ben adták ki. Újrafelfedezése nem kis részben kortársa, Hamdija Kreševljaković történész érdeme. Ćatić több versében saját maga (*Nem vagyok álmodó, Egy gazdag nőnek*), illetve hazája (*Bosnyák vagyok, Bosznia forrásban*) sorsára, helyzetére reflektál, de vannak az iszlám megélését (*Az iszlám, Isten, leborulok előtted*) és erotikától fűtött miszticizmusát ábrázoló költeményei (*Szerelmi akkordok*) is. Síremléke Tesanj központjában található (*a képen*). Számos közintézmény viseli a költő nevét, míg arcképe a Föderációban kiadott 50 márkás bankjegyeken látható.

Osman Đikić (1879–1912) bosnyák költő és író. Mostar-ban született középosztálybeli családban, alap- és középfokú tanulmányait szülővárosában végezte. A gimnázium utolsó évében szerbbarát nézetei miatt eltanácsolták, így az érettségit Belgrádban tette le. Ezt követően a bécsi Kereskedelmi Akadémián szerzett diplomát. A pénzügyi szférában helyezkedett el, dolgozott többek között Zágrábban, Brčko-ban és Mostar-ban is. 1907-től szülővárosában lapszerkesztőként dolgozott, valamint a „Bosznia-Hercegovinai Közlönyben” jelentek meg írásai. 1909-ben Szarajevóba költözött és csatlakozott a „Gajret” bosnyák szervezethez, vállalta az azonos című folyóirat szerkesztését is. 1912-ben tuberkulózis következtében hunyt el. Költészetében a szerelem, a hazaszeretet és a vallás kérdéskörét vizsgálta. Jelentős verseskötetei: *A muszlim fiatalokhoz* és *A szerelmesek*. A *Hercegovinai Gyöngy című,* 500 verses népdalt tartalmazó gyűjteménye kultúrtörténeti jelentőségű. Pályafutása során három népies-vallásos témájú drámát is írt. Az egységes jugoszláv állam lelkes támogatója és híve volt. Az 1923-ban alapított „Osman Đikić Gajret” nevű független kulturális szervezet és egy mostar-i általános iskola viseli nevét. Többször elpusztult, de mindannyiszor újjáépített türbéje Mostar-ban látható.

Az egyetlen jugoszláviai irodalmi Nobel-díjas: Ivo Andrić

1892. október 9-én született Travnik-ban boszniai horvát szülők egyetlen gyermekeként. A család hamarosan Szarajevóba költözött, ahol addig rézművesként dolgozó édesapja pedellusi állást kapott. 1894-ben édesapja tuberkulózisban elhalálozott, ekkor édesanyja a gyermekével rokonokhoz költözött Višegrad-ba. Ivo Andrić itt végezte el az általános iskolát, megszervezve az irodalmi munkásságát meghatározó élményanyag jelentős részét, majd 1903-ban édesanyjával visszatértek Szarajevóba, ott végezte középiskolai tanulmányait. A későbbi kiváló író középiskolásként még verseket írt, az *Alkonyatkor* című költeménye később nyomtatásban is megjelent. Andrić csatlakozott a „Mlada Bosna" nacionalista mozgalomhoz. Az ifjú irodalmár szeme előtt politikai célként a délszláv népeknek az osztrák–magyar uralom alól történő felszabadítása lebegett.

A szarajevói Nagy Gimnázium (mai neve: Első Gimnázium) Bosznia-Hercegovina legrégebbi, 1879 óta működő középiskolája. Az intézmény legnevesebb diákjai közé tartoznak Alija Izetbegović és Vojislav Šešelj politikusok, Ivo Andrić Nobel-díjas író, Safvet-beg Bašagić, Petar Kočić és Isak Samokovlija irodalmárok, Jovan Bijelić és Vojo Dimitrijević festőművészek. A gimnáziumban működő általános iskolába járt Vladimir Prelog Nobel-díjas kémikus is.

Felsőfokú tanulmányait 1912-ben kezdte szlavisztika szakon a Zágrábi Egyetemen, amit a Bécsi Egyetemen folytatott. Bécsben sokat betegeskedett tüdőgyulladással, ezért átiratkozott a krakkói Jagello Egyetemre filozófia szakra. Folytatta a versírást, hat költeménye egy antológiában meg is jelent. A szarajevói merénylet hírére azonban félbehagyta lengyelországi tanulmányait és hazatért.

1914 júliusában érkezett Split-be, ahol mint a „Mlada Bosna" mozgalom tagját őrizetbe vették. 1915. március 20-ig volt fogságban, nemritkán magánzárkában, majd internálták a szülővárosa melletti Ovčarevo településre, ahol a ferences monostorban végzett életművét megalapozó történelmi kutatásokat. I. Károly császár 1917. július 2-án kiadott általános amnesztiarendelete alapján visszanyerte mozgásszabadságát, majd tüdőbetegsége kiújult, ezért tartós kórházi kezelésre szorult. 1918 tavaszán a horvátországi Krapina településen gyógyulgatva dolgozott az év nyarán megjelent első önálló verseskötetén. 1919 nyarán megszerezte diplomáját a Zágrábi Egyetemen, és addigra teljesen fel is épült.

Közszolgálati pályáját Belgrádban a Vallásügyi Minisztériumban kezdte 1919 szeptemberében. Második, egyben utolsó verseskötete és első novellája – amelyet viszont még számos követett – 1920-ban jelent meg. Az 1920-as évek első felében Jugoszlávia vatikáni követségén, illetve bukaresti, trieszti és grazi konzulátusán teljesített szolgálatot. A Grazi Egyetemen védte meg *A szellemi élet fejlődése Boszniában a török uralom kihatása alatt* (Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft) című doktori értekezését 1924-ben, ezt követően a belgrádi Külügyminisztériumba került.

A doktori fokozatszerzéstől Ivo Andrić irodalmi és diplomáciai pályája párhuzamosan futott. 1924–1941 között három novellaskötete jelent meg, és 1926-ban tagjává fogadta a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia. Külszolgálatot látott el Jugoszlávia párizsi követségén, marseille-i konzulátusán, brüsszeli legátusán és népszövetségi képviseletén. 1935–1939 között – a Németországgal megegyezést kereső Milan Stojadinović miniszterelnöksége alatt külügyi államtitkár, a külügyminiszter állandó helyettese volt –, a külügyminiszteri tisztséget pedig a kormányfő maga látta el, amire a korszakban más országokban is akadt precedens.

1939. április 1-jén Jugoszlávia berlini nagykövetévé nevezték ki. 1939 őszén – miután a németek megszállták Lengyelországot – Andrić közbenjárása a német hatóságoknál sok lengyel írót és tudóst mentett meg a retorzióktól. 1941. márciusban benyújtotta lemondását, de a jugoszláv kormány azt nem fogadta el, ezért március 25-én Jugoszlávia hivatalos képviselőjeként jelen volt Bécsben a háromoldalú egyezmény aláírásán. Április 7-én a követség többi munkatársával együtt elhagyta Berlint. Elutasította a német hatóságok ajánlatát, hogy Svájcba távozhasson, visszatért a megszállt Belgrádba. Novemberben nyugállományba vonult a diplomáciai szolgálatból, és visszahúzódó életet élt. Nem volt hajlandó aláírni a kollaboráns szerb kormánynak a néphez intézett felhívását, amely elítélte a megszálló erőkkel szembeni ellenállást, és azt is megtagadta, hogy kiadják műveit. Nagy erővel folytatta viszont írói munkásságát, ebben az időszakban írta fő műveit (*Híd a Drinán*, *Travniki krónika),* amelyek 1945-ben láttak napvilágot.

A második világháborút követően Ivo Andrić a Jugoszláv Írószövetség elnöke, továbbá a Szovjetunióval folytatott Kulturális Együttműködés Társaságának alelnöke lett. Az elkövetkező néhány évben sokat utazott külföldre, és számos előadást tartott. 1950–1953 között parlamenti képviselő volt, majd belépett a Kommunista Pártba. 1954. december 10-én aláírta az újvidéki egyezményt az egységes szerbhorvát nyelvről. 1958-ban feleségül vette Milica Babić-ot (1909, Šamac – 1968, Belgrád), a Belgrádi Nemzeti Színház jelmeztervezőjét, akit még berlini külszolgálata alatt ismert meg.

A Svéd Akadémia 1961. október 26-án ítélte oda az irodalmi Nobel-díjat Ivo Andrić-nak „*a hazája történelméből merített témákat és emberi sorsokat ábrázoló epikus erőre*” hivatkozva olyan alkotókkal szemben, mint J. R. R. Tolkien és E. M. Forster angol írók, Robert Frost amerikai költő és John Steinbeck amerikai író, utóbbi kapta az 1962. évi irodalmi Nobel-díjat. Andrić a díjjal kapott pénzösszeget felajánlotta a bosznia-hercegovinai könyvtári alapnak. Személyét köztisztelet övezte, számos külföldi országban vett át magas elismeréseket. Felesége elvesztését követően visszavonult a közélettől, 1975. március 13-án halálozott el.

Ivo Andrić egyik fő műve, a *Híd a Drinán* a višegrad-i Mehmet pasa hídja történetét követi nyomon az építkezés 1571-es kezdetétől a híd 1914-ben történt lerombolásáig. Az író a nyugati és a keleti szellem közötti átjáróvá magasztosított híd köré építve egyszerű, mégis érzékletes stílusban mutatja be egy jellegzetes bosznia-hercegovinai kisváros (*kasaba*), Višegrad és a történelem forgatagának kiszolgáltatott lakói életét kisszámú írásos forrás és a szájhagyomány alapján. A művet tucatnyi nyelvre lefordították, magyarul már 1947-ben megjelent.

Másik jelentős műve a *Travniki krónika* című történelmi regény, amely az 1807–1814 közötti időszakban mutatja be szülővárosa történetét az ovčarevó-i monostor iratgyűjteménye alapján, de képzeletbeli szcenárió (francia konzul érkezése) köré építve. A regény kiválóan szemlélteti, hogy nyugati fejjel milyen nehéz megérteni a keleti gondolkodásmódot, ami a mai napig relevanciával bír Bosznia-Hercegovinára nézve.

Irodalmi munkásságát a fenti két nagy mű mellett öt kisregény, 12 novellaskötet és két verseskötet alkotja, ismertek továbbá útleírásai és politikai írásai is. Életében meg nem jelent írásait két poszthumusz kötetben adták ki. Személyét valamennyi volt jugoszláv tagállamban tisztelet övezi, leginkább azonban a szerbek érzik magukénak, míg a bosnyákok bírálják amiatt, hogy a török uralom alatti Bosznia-Hercegovina életét negatívan, megítélésük szerint a bosnyákokra és az iszlámra nézve is sértően ábrázolta.

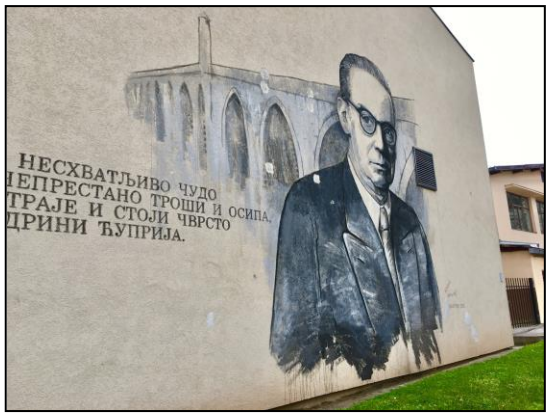

A nagy író emlékét őrzi a Višegrad-ban 2014-ben felavatott „Andrićgrad” épületegyüttes, valamint a város középiskoláját díszítő falfestmény (*a képen*). Ma is meglévő szülőháza Travnik-ban múzeumként működik.

A szerbek lakta országokban számos köztéri szobor ábrázolja Andrić-ot, illetve közintézmény viseli a nevét. Az arcképe szerepelt a boszniai Szerb Köztársaságban 1998–2003 között kiadott 1 márkás bankjegyeken, továbbá etnikumközi megegyezés eredményeként jelenleg is egyaránt látható a Föderációban és a boszniai Szerb Köztársaságban kiadott 200 márkás bankjegyeken.

Életművének tanulságait jól összefoglalják az alábbi keserű szavai:

„*Nincs arany középút, amely előre, az állandósághoz, a békéhez és a méltósághoz vezet. Mindannyian körben járunk ugyanazon a tévúton, csak a bolyongó, megtévesztett emberek és generációk változnak.*”[2]

[2] A KNBSZ szerzői munkacsoport fordítása.

Irodalom a jugoszláv időszakban – és utána

Isak Samokovlija (1889–1955) zsidó származású bosznia-hercegovinai író (*a képen*). Goražde településen született szefárd zsidó családban. Középiskolai tanulmányait a szarajevói Nagy Gimnáziumban végezte, majd a helyi zsidó jótékonysági közösség, a „La Benevolencija" segítségével ösztöndíjasként Bécsben folytatott orvosi tanulmányokat. Először Goražde, majd Fojnica városban, 1925-től pedig a szarajevói Koševo kórházban praktizált, ahonnan a származása miatt 1941-ben elbocsátották. Az usztasa államból külföldre menekült, és csak a szocialista Jugoszláviába tért vissza, ahol haláláig lapszerkesztőként dolgozott. Samokovlija művei elsősorban a boszniai szefárd zsidók életét mutatják be. Első novellája 1927-ben jelent meg, két évvel később pedig *Tavasztól tavaszig* címmel kiadták önálló novelláskötetét. A világháború borzalmai visszatükröződtek írásaiban, a korábbi könnyed hangvételű prózai alkotásokat komorabb hangulatú művek váltották fel, amelyekben a zsidó közösség áldozatainak állított emléket. *Hanka* című regényében a bosznia-hercegovinai roma közösség sorsát ábrázolta, az alkotás filmadaptációját az 1956-os Cannes-i Filmfesztiválon is bemutatták. 1955-ben hunyt el urémiában (veseelégtelenség), hirtelen bekövetkezett halála miatt egyetlen irodalmi kitüntetésben sem részesült. A *Hanka,* valamint egy kilenc elbeszélését tartalmazó válogatott novelláskötet magyar nyelven is megjelent tőle. Mellszobrát több más jelentős bosznia-hercegovinai irodalmáré mellett Szarajevóban, az Oslobođenje – Alija Izetbegović téren állították fel.

Nafija Sarajlić, leánykori nevén Nafija Hadžikarić (1893–1970) az első bosnyák írónő (*a képen*). Szarajevóban született. Édesapja támogatásával elvégezte a tanítóképző iskolát, ami a századforduló elején ritkaságnak számított nők esetében nemcsak Bosznia-Hercegovinában, de a Monarchia egészében is. Egy általános iskolában tanított, mellette novellákat írt. 1910-ben feleségül ment Šemsudin Sarajlić íróhoz, a házaspárnak öt gyermeke született. Legidősebb lányuk 1918-ban, hatéves korában elhunyt, Nafija Sarajlić ezt követően felhagyott az írással. 1912–1918 között 23 novellája jelent meg, amelyekben a korszak társadalmi problémáit boncolgatta: bosnyákok kitelepítése az első világháború alatt, népi hiedelmek, szegénység és társadalmi elmaradottság. Mesegyűjteménye is megjelent. Legfontosabb művei: *Elválás, Néhány oldal Neked, Tyúkész, Utcakő, Egy óra.* Szülővárosában utca és általános iskola őrzi nevét.

Hamza Humo (1895–1970) bosnyák költő, író, lapszerkesztő (*a képen*). Mostar-ban született. Általános és középiskolai tanulmányait, valamint a *mekteb*et szülővárosában végezte. A szarajevói merényletet követően letartóztatták, majd Komáromba internálták. 1915-ben besorozták a Monarchia haderejébe, egy bécsi kórházban tolmácsként és írnokként teljesített szolgálatot. A háború befejezését követően a Zágrábi Egyetem Művészettörténeti Karán szerzett diplomát, majd visszatért Bosznia-Hercegovinába. 1923-tól lapszerkesztőként dolgozott, a második világháborút Mostar-ban vészelte át. 1945-től ismét lapszerkesztőjeként dolgozott, majd volt a Szarajevói Rádió szerkesztője és a Szarajevói Művészeti Galéria igazgatója is. 1919-ben jelent meg első expresszionista verseskötete *Belső élet* címmel. Az 1924-ben megjelent *A rímek és ritmusok városa* című verseskötetében az expresszionista irányzattal szakítva a természetes létezés misztikuma felé fordult. Novelláiban a bosnyák nép hagyományait és mindennapjait örökítette meg: *Az idő örvényében*, *Szerelem a határban*, *Hadži kardja*. Leghíresebb regénye, a *Részeg nyár* magyarul is megjelent. Mellszobra Mostar-ban látható, míg Babino településen általános iskola viseli a nevét. Unokaöccse Avdo Humo (1914–1983) jugoszláv kommunista politikus.

Antun Branko Šimić (1898–1925) boszniai horvát expresszionista költő, újságíró (*a képen*). Drinovci-ban született, itt végezte az elemi iskolát is. Középiskolai tanulmányai első három évét a Široki Brijeg-ben található ferences gimnáziumban végezte, míg az utolsó év során nyughatatlan természete miatt három különböző intézményben is megfordult. Végül a zágrábi gimnáziumból 1917-ben kicsapták, mert „Forgószél” címmel művészeti és kulturális folyóiratot indított. Ezt követően szülei is megvonták tőle az anyagi támogatást, így szegény és betegségekben bővelkedő élet jutott neki osztályrészül. Zágrábban élt, a különböző avantgárd folyóiratok szerkesztése mellett rendszeresen írt verseket, művészeti kritikákat, és műfordítói tevékenységet is folytatott. Az első világháborút követően hazatért Drinovci-ba, és kibékült apjával. A sok nélkülözés és betegeskedés azonban nyomot hagyott egészségi állapotán, így 1924-ben tuberkulózist kapott, és a hosszas gyógykezelés ellenére belehalt a betegségbe. Műveiben a bosznia-hercegovinai szegény emberek életét, sorsát, fájdalmát mutatja be. Az *Átváltozások* című verseskötete magyarul is megjelent. Šimić arcképe szerepel a Föderációban kiadott 20 márkás bankjegyeken. 1998-ban irodalmi díjat alapítottak a tiszteletére, amelyet minden évben egy bosznia-hercegovinai horvát irodalmi mű szerzőjének ítélnek oda. Mostar-ban egész alakos, szülőfalujában és az ahhoz közeli Grude városban pedig mellszobor őrzi emlékét.

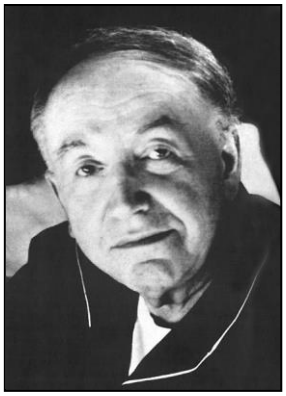

Nikola Šop (1904–1982) boszniai horvát költő, műfordító és filozófus (*a képen*). Jajce városban született és nőtt fel. Irodalom szakon diplomázott a Belgrádi Egyetemen, majd egy belgrádi középiskolában latintanárként dolgozott. 1934-ben jelent meg legmeghatározóbb verseskötete *Jézus és az én árnyékom* címmel. 1941-ben a német bombázások következtében súlyosan megsebesült. Zágrábba költözött, ahol korrektorként és műfordítóként dolgozott. Többek között Catullus (Kr. e. 84–54.), Sextus Propertius (Kr. e. 47–14.), Albius Tibullus (Kr. e. 54–19.) és Janus Pannonius műveit fordította latinról horvátra. A második világháború után filozófiával, a dolgok létrejöttének fenomenológiájával és a világegyetem végtelenségével foglalkozott. Pályája végén a „kozmikus költészet" úttörőjévé vált, formákat és szférákat kapcsolt össze az ember lelki állapotával, élethelyzeteivel. Művészetére rányomta bélyegét a vallásos érzés, Assisi Szent Ferenc vallásfilozófiája állt hozzá a legközelebb. Verseit szemlélődő képek, aszketikus érzékenység, lelkipásztori motívumok és a krisztusi szegénység eszményítése jellemzik. Új fantáziavilágot, nyelvi sokszínűséget és egyedi szimbolikát csempészett az irodalomba. Verseit számos idegen nyelvre lefordították. Šop arcképe megjelenik a Föderációban kiadott 100 márkás bankjegyeken. Szülővárosában mellszobor őrzi a költő emlékét, és nevét viseli Jajce középiskolája.

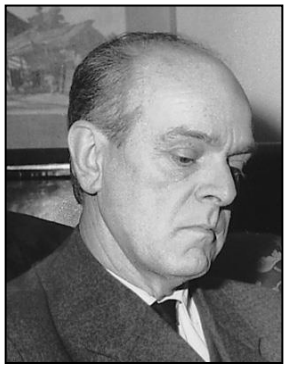

Mehmed Meša Selimović (1910–1982) jugoszláv író (*a képen*). Tuzla városban született, ott végezte az általános és a középiskolát. Felsőfokú tanulmányait a Belgrádi Egyetem Filológiai Karán folytatta, 1934-ben szerzett diplomát szerbhorvát nyelv és irodalom szakon. 1936-ban visszatért szülővárosába és a gimnáziumban (amely azóta az ő nevét viseli) kezdett el tanítani. A második világháború során részt vett a partizánmozgalomban, amelynek során életre szóló személyes trauma érte: vele együtt harcoló testvérét partizánbajtársaik kivégezték. Meša Selimović a háború után sokáig Szarajevóban élt, ahol tanított a gimnáziumban, valamint a színházban vezetőként tevékenykedett. A „Svjetlost" kiadó főszerkesztője is volt, viszont a felkínált moszkvai nagykövet tisztséget visszautasította. Később szembehelyezkedett az állampárti rezsimmel, így 1971-ben Belgrádba költözött, ott hunyt el 1982-ben. Pályája kezdetén színműveket írt, amelyek nem arattak nagy közönségsikert, felrótták ugyanis az érzelmek hiányát. Az 1950-es évektől jelentek meg novellaskötetei és regényei, de az írói áttörést az 1966-ban megjelent fő műve, az *A dervis és a halál* hozta meg számára. A regény a 18. századi Szarajevóba helyezve mutatja be az elnyomó rendszerrel szembeni emberi ellenállás és a hiábavaló küzdelem okozta belső gyötrelmeket. A kritikusok szerint Franz Kafka *A per* című művével összevethető regényt nagy elismeréssel fogadták és számos nyelvre lefordították, megjelent magyarul is. Előszavában testvérének

állít emléket, míg a regény minden egyes fejezete egy Korán-idézettel kezdődik. Ez az első modern európai irodalmi mű, amely az iszlám szent könyvbe és a muszlim gondolkodásba szélesebb betekintést enged. Ismertebb regényei még: *Az erőd*, *A sziget*, *A kör* és az önéletrajzi ihletésű *Emlékezések*. Selimović egyszerre tartotta magát bosnyák és szerb identitásúnak: „*bosnyák családból származom, és nemzetiségileg szerb vagyok, a szerb irodalom része vagyok.*" Bosnyákok és szerbek egyaránt magukénak érzik, mindkét fél odaítéli a Meša Selimović-díjat az év legjobb regényéért. Entitásközi konszenzus eredményeként a Föderációban és a boszniai Szerb Köztársaságban 1998–2010 között kiadott 5 márkás bankjegyeken egyaránt az ő arcképe szerepelt. Míg leányunokája, Hana neves szerb színésznő, addig fiúunokája, Amar elismert bosnyák színész. Szarajevóban általános, míg Tuzla városban egy középiskola viseli a nevét, a fővárosban mellszobra, szülővárosában pedig egész alakos szobra látható.

Skender Kulenović (1910–1978) jugoszláv költő, író, drámaíró (*a képen*). Bosanski Petrovac-ban született Bosznia egyik legrégebbi és egyben leggazdagabb földbirtokos családjában, amely az 1920-as években bevezetett földreform miatt elszegényedett. Középiskolai tanulmányait – melynek során napvilágot láttak első versei – a travnik-i jezsuita gimnáziumban végezte, majd jogot hallgatott a Zágrábi Egyetemen. 1935-ben belépett a Jugoszláv Kommunista Pártba, ahonnan 1940-ben kizárták. A második világháborúban partizánként harcolt, ekkor születtek legismertebb költeményei, amelyek a háború borzalmait mutatják be. Kulenović-ot 1945-ben kinevezték a Szarajevói Nemzeti Színház drámaigazgatójának, így a következő évtizedet a dráma- és újságírásnak szentelte, valamint lapszerkesztőként is dolgozott. Az *Osztály* és a *Vacsora* című vígjátékai az etnikai és a társadalmi megosztottság kérdéskörét járták körbe, amely témák tabunak számítottak, ezért kegyvesztetté vált, és Mostar-ba költözött. Az irodalomtörténészek szerint „*vegyes jugoszláv etnikai identitással*" rendelkezik, így irodalmi munkássága a szerbek, horvátok, bosnyákok és montenegróiak közös örökségének része. Gazdag életművét négy verseskötet, egy regény (*Az elveszett folyó*) és számos színdarab fémjelzi. Szülővárosában még látható a mellszobra, a szarajevói Oslobođenje – Alija Izetbegović térről azonban eltávolították. Arcképe a Föderációban 1998–2003 között kiadott 50 pfenniges bankjegyeken is látható volt. A 20. század egyik legelismertebb jugoszláv írója, a vajdasági magyar Danilo Kiš az alábbi szavakkal hajtott fejet Kulenović írói érdemei előtt:

„*Skender Kulenović a legmélyére ásott gazdag nyelvünknek. Mindig a legkeményebb szavakat választotta, mindig a nyelv legmélyebb rétegéből, mindig a szókincs legsötétebb zónájából. Számára ugyanis mindig az adott szó volt a legfontosabb, amely a leghosszabb ideig szunnyadt a hagyományok bányájában, amely a legkevésbé kopott el, amelyik a legércesebben zengett a nyelv üllőjén.*"[3]

[3] A KNBSZ szerzői munkacsoport fordítása.

Enver Čolaković (1913–1976) bosnyák író, költő és műfordító (*a képen*). Budapesten született, édesapja a bosnyák Vejsil-beg Čolaković, édesanyja a magyar Mednyánszky Ilona. Egyetemi tanulmányait Budapesten kezdte matematika–fizika szakon, majd a Zágrábi Egyetemen hallgatott történelmet. Magyar, német és bosnyák nyelven is alkotott. 1943-ban mutatták be Szarajevóban *A feleségem zoknit visel* című vígjátékát. A második világháború alatt kulturális attaséként teljesített szolgálatot a Független Horvát Állam budapesti nagykövetségén. Legismertebb műve az 1944-ben megjelent *Ali Pasa legendája* című regény. A boszniai vilajetben játszódó történet egy szerelmespár küzdelmét mutatja be közös boldogságukért, egyben színpompás képet ad a társadalmi viszonyokról, szerepekről, rétegekről. Maga az író így vallott a mű elkészítéséhez fűződő motivációjáról:

„*Azzal a különleges céllal kezdtem írni, hogy megőrizzük bosnyák nyelvünket. Ez nem a boszniai vallási vagy etnikai csoportok, hanem Bosznia nyelve. Célom volt továbbá Bosznia történelmi korszakának újrateremtése.*”[4]

Čolaković-ot 1945 után őrizetbe vették, de hamarosan visszanyerte szabadságát. Zágrábban telepedett le, ahol magyar és német nyelvű művek fordításával foglalkozott, továbbá 1952–1954 között a Horvát Lexikográfiai Intézet szerkesztőjeként tevékenykedett. Lefordította többek között Illyés Gyula műveit, valamint Kodály Zoltán *Psalmus Hungaricus* és Richard Wagner *A nürnbergi mesterdalnokok* című zeneművei librettóját is. Műfordításaiért 1970-ben a magyar Petőfi-díjjal és az Osztrák Tudomány és Művészet-díjával jutalmazták. Tagja volt a Műfordítók Szövetségének és a Nemzetközi PEN Clubnak is. A szerbhorvát nyelv használatát szorgalmazó állampárti kurzussal szemben nyíltan kiállt a horvát nyelv önállósága mellett. Zágrábban tér és park, Szarajevóban utca, továbbá több bosznia-hercegovinai iskola is nevében őrzi emlékét.

Branko Ćopić (1915–1984) jugoszláv író, költő (*a képen*). Hašani faluban született, Bihać városban végezte a középiskolát, majd a Belgrádi Egyetem Filozófiai Karán szerzett diplomát 1940-ben. Csatlakozott a partizánokhoz, haditudósítóként és „kulturális proletárként” tevékenykedett. A háború befejezését követően visszatért Belgrádba, ahol lapszerkesztőként dolgozott. Az 1930-as és 1940-es években több regénye, illetve novellás- és verseskötete látott napvilágot, amelyekben a partizánok életét és a bosznia-hercegovinai lakosság háborús megpróbáltatásait mutatta be. *Partizántörténetek* című ifjúsági regénye alapján 1990-ben tévéfilm

[4] A KNBSZ szerzői munkacsoport fordítása.

is készült. Branko Ćopić az 1950-es években írt szatíráiban a jugoszláv politika és társadalom anomáliáit tárgyalta fanyar, csípős humorral. Ennek következtében többször került összetűzésbe az állampárttal, amely megrovásban részesítette, és maga Tito is nyilvánosan kritizálta. 1957-ben megjelent *Néma puskapor* című regénye miatt – amelyben a jugoszláv kommunista vezetők háborús visszaéléseit mutatta be – kizárták a pártból. A mellőzöttség megviselte őt, depresszióval küzdött, majd 1984-ben öngyilkosságot követett el. A belgrádi Száva-hidat, amelyről a mélybe vetette magát, nem hivatalosan „Branko hídjának" is nevezik. Ćopić a jugoszláv irodalom egyik meghatározó alakja: műveit több mint harminc nyelvre lefordították, azok alapján tévéfilmek és -sorozatok is készültek. Leginkább ifjúsági regényeiről és novelláiról ismert, amelyek a második világháború idején játszódnak, de a szatíra műfajában is maradandót alkotott. Élete során számos jugoszláv katonai kitüntetésben részesült. Arcképe a boszniai Szerb Köztársaságban 1998–2003 között kiadott 50 pfenniges bankjegyeken is látható volt. Egész alakos ülő szobra Banja Luká-ban, a számos szerb történelmi személyiség emlékhelyének otthont adó Krajina téren látható, míg szülőháza ma emlékmúzeum. Több, a partizánéletet bemutató (*A nyolcadik offenzíva*, *Áttörés*, *A sasok korán fölrepülnek*) és ifjúsági (*Állatország lakói*, *Buksi évek*) regénye, valamint számos elbeszélése és novellája magyarul is megjelent.

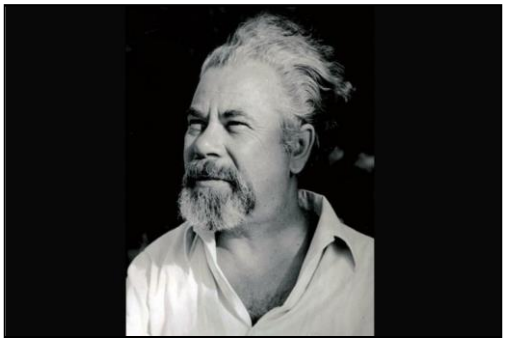

Mehmedalija Mak Dizdar (1917–1971) nagy hazai és nemzetközi elismertséget szerzett bosnyák költő (*a képen*). Stolac városban született, apja korai halálát követően félárván nőtt fel. A középiskolát Szarajevóban végezte, majd – a világirodalom számos nagyságához hasonlóan – formális felsőoktatási képzés nélkül vált meghatározó szereplőjévé hazája kultúrtörténetének. A második világháború alatt részt vett a partizánmozgalomban, míg anyja és húga a jasenovac-i koncentrációs táborban vesztette életét. A háborút követően lapszerkesztőként és könyvkiadóként dolgozott. Utóbbi minőségében 1960-ban összeütközésbe került a hatóságokkal Ćamil Sijarić montenegrói albán író *Bihorci* című, a montenegrói Bihor régióban élő bosnyákok a két világháború közötti életét bemutató regénye miatt, ezért kiadói tevékenységét be kellett szüntetnie. Költészetében Bosznia-Hercegovina történelmét és kultúráját ábrázolta. *Alvó kövek* című verseskötete hozzájárult, hogy ma a *stećak*-okat Bosznia-Hercegovina szimbólumaként tartják számon. A *Kék folyó* című kötetében kiadott versekben a világ, az élet és a sors misztikus–panteista szemlélete jut kifejezésre. Dizdar a mai napig élő elismertségét mutatja, hogy az ő arcképe látható a Föderációban kiadott 10 márkás bankjegyeken. Több tucat műve magyar fordításban is megjelent antológiákban és irodalmi folyóiratokban. Bátyja, a nála tíz évvel idősebb Hamid Dizdar szintén író volt.

Zaim Topčić (1920–1990) bosnyák író. Glamoč-ban született, a Belgrádi Egyetemen szerzett közgazdász diplomát. A partizánok oldalán harcolt, majd 1943-tól a hírhedt jasenovac-i koncentrációs táborban raboskodott. A háborút követően Szarajevóban élt, a helyi rádió szerkesztőjeként dolgozott, a Bosznia-Hercegovinai Írószövetség alapító tagja. Életművét hét regény, két novellaskötet és egy dráma képezi. Legmarandóbb alkotásai a *Fekete hó* és az *Eretnekek országa* című történelmi regényei, illetve a koncentrációs tábor életét bemutató, *Napsugárnyaláb* című regényes elbeszélése, amelyeket számos nyelvre lefordítottak. Nevét Ilidža település egyik utcája őrzi. Fia, Zlatko forgatókönyvíró, filmrendező.

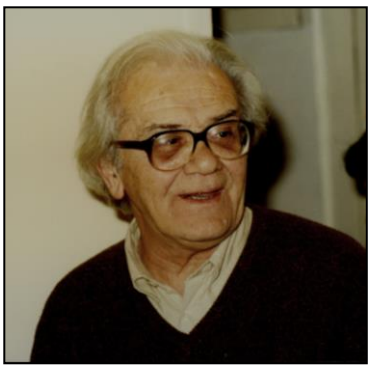

Izet „Kiko" Sarajlić (1930–2002) bosnyák költő, műfordító és filozófus (*a képen*). Dobojban született, gyermekkorát a bosznia-hercegovinai Trebinje és a horvátországi Dubrovnik városokban töltötte, majd 1945-ben Szarajevóba költözött. A Szarajevói Egyetem filozófia és összehasonlító irodalom szakán szerzett diplomát, majd filozófiából doktori fokozatot. Egyetemi tanulmányai alatt újságírással is foglalkozott, illetve verseket írt. A diploma megszerzését követően élete végéig oktatott a Szarajevói Egyetem Filozófia Tanszékén. 1962-ben egyike volt azon irodalmároknak, akik életre hívták a Szarajevói Költészet Napja elnevezésű rendezvényt. 1949-ben jelent meg első verseskötete *A megbeszélésen* címmel, majd pályafutása során összesen 30 verseskötetet publikált. Tizenöt nyelven jelentek meg költeményei, köztük magyarul is. Szarajevó ostromát bemutató írását 1993-ban adták ki. Mellszobra megtekinthető Szarajevó belvárosában.

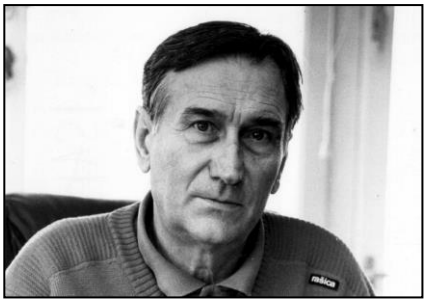

Alija Isaković (1932–1997) bosnyák író, publicista, drámaíró és szótárkészítő (*a képen*). Stolac városában született, majd szülőhelyén, Zágrábban és Belgrádban járt iskolába. A Szarajevói Egyetemen szerzett diplomát szlavisztika és irodalom szakon, ezt követően lapszerkesztőként és irodalomtörténészként dolgozott. 1972-ben jelent meg úttörőnek számító irodalmi antológiája *Gyöngyök* címmel. Több művét ismert iszlám irodalmi alkotások (*Hasanaginica, Naszreddin hodzsa történetei*) alapján alkotta. 1990-ben jelent meg *A muszlimok államosításáról* című műve, amelyet a bosnyák nemzettudat egyik alapműveként tartanak számon. 1993-ban az egyik házelnöki tisztséget is betöltötte. 1995-ben jelent meg *A bosnyák nyelv szótára* című munkája. Baráti kapcsolat fűzte Alija Izetbegović-hoz és Mersad Berber festőhöz. Bosznia-Hercegovina-szerte számos közintézmény őrzi nevét, mellszobra Szarajevóban látható.

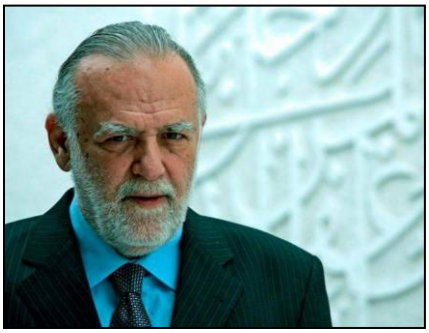

Nedžad Ibrišimović (1940–2011) bosnyák író és szobrász (*a képen*). Szarajevóban született. Általános iskolai tanulmányait Žepče településen végezte, majd Szarajevóban szobrásznak tanult, végül filozófia szakon szerzett diplomát. Lapszerkesztőként és tanítóként is dolgozott, majd főállású íróként tevékenykedett. A délszláv háború idején Dobrinj községben vett részt a harcokban. Irodalmi munkásságát számos novella és rádiójáték fémjelzi, míg szobrászként 1982–2000 között tíz önálló kiállítása is volt. Írásai albán, angol, cseh, francia, német, olaszul és török nyelven is megjelentek. Fő műve a 2005-ben megjelent *Örök* című regénye, amelyért Nobel-díjra jelölték. A történelmi tézisregény főhőse hosszú élete során különböző karakterek megtestesítőjeként halad történelmi korszakokon át az egyiptomi Óbirodalomtól napjainkig. Ibrišimović Kakanj város középiskolájának névadója, illetve több köztéri szobor is őrzi emlékét. Ibrišimović saját identitását a következőképpen fogalmazta meg:

„*Az, hogy bosnyák vagyok, elődeim és népem ajándéka. Az, hogy bosznia-hercegovinai vagyok, a szülőhazám ajándéka. Az, hogy muszlim vagyok, a mindenható Allah ajándéka. Én mindhármat megtaláltam magamban.*”[5]

Abdulah „Avdo” Sidran (1944–) bosnyák költő, novella-, dráma- és forgatókönyvíró (*a képen*). Szarajevóban született, tanulmányait is itt végezte, az egyetemen filozófiát hallgatott. Fiatal éveiben lapszerkesztőként dolgozott és tanított a szarajevói Đuro Đaković Munkásegyetemen, majd az írásnak szentelte életét. Az 1960-as években jelentek meg első prózai alkotásai és verseskötetei. Ő írta *A papa szolgálati útra ment* és az *Emlékszel Dolly Bellre?* című, Emir Kusturica által rendezett filmek forgatókönyvét. Előbbi az 1985-ös Cannes-i Filmfesztiválon elnyerte az Arany Pálmát, míg utóbbi 1981-ben megkapta a Velencei Filmfesztivál Arany Oroszlán-díját. Verseit francia, olasz és német nyelvre is lefordították. Egyik leghíresebb verseskötete a *Szarajevói tabu*, amellyel elnyerte a francia PEN Club Szabadság-díját. 2019-ben részt vett a világ értelmiségének Bernard-Henri Levy francia filozófus által életre hívott találkozóján Párizsban. Költeményeire és prózai műveire egyaránt jellemző a tragikum, a meditáció és a humor váltakozása, amit magas szintű narráció mellett, ugyanakkor köznyelvi stílusban juttat kifejezésre.

[5] A KNBSZ szerzői munkacsoport fordítása.

Dževad Karahasan (1953–) bosnyák író és filozófus (*a képen*). Duvno városban született, ott végezte általános és középiskolai tanulmányait, majd irodalom és színház szakon diplomázott a Szarajevói Egyetemen. Ezt követően a Zágrábi Egyetem filozófia fakultásán doktori fokozatot szerzett. Lapszerkesztőként, majd a zenica-i színház drámaírójaként dolgozott. 1986–1993 között a Szarajevói Egyetem drámaoktatója volt, majd külföldre távozott. Graz-ban telepedett le, és több külföldi egyetemen vendégelőadói státuszban tanított. A jelenkori bosnyák irodalom legjelentősebb, külföldön is elismert és sokat fordított képviselője, drámáit számos országban bemutatták, munkásságát Herder-díjjal és Goethe-emlékéremmel is elismerték. Fő műve az 1989-ben megjelent, három különálló történetet tartalmazó *Keleti Diván*, amely magyarul is megjelent.

Semezdin Mehmedinović (1960–) bosnyák író, költő (*a képen*). Kiseljak városban született. A Szarajevói Egyetemen diplomázott könyvtár és összehasonlító irodalomtudományok szakon, majd ellenzéki hangvételű lapok szerkesztőjeként dolgozott. Első verseskötete 1984-ben jelent meg *Egy kékgalléros munkás* címmel, az *Emigráns* című regénye pedig 1990-ben látott napvilágot. A délszláv háborút Szarajevóban élte át, legismertebb műve, a *Sarajevo blues* első változatát már 1992-ben publikálta. 1996-ban az Amerikai Egyesült Államokba költözött, később azonban visszatért, és mindmáig Szarajevóban él. 1998-ban jelent meg a *Sarajevo blues* végső változata, a művet többek között magyar, német, holland és török nyelvre is lefordították. További híres regényei a *Transzatlanti levelek*, a magyarul is megjelent *Ruszki komputer*, az *Ablakkönyv*, valamint az önéletrajzi ihletésű *Me'med, a piros kendő és a könnyű kis pehely*, amelynek részei magyar nyelven is olvashatók. Újabb verseskötete a *Kilenc Alexandria* címet viseli.

Klasszikus és modern képzőművészet

Mustafa Faginović (1839–1900) bosnyák festő, a tősgyökeres szarajevói Faginović művészcsalád utolsó, legkiválóbb tagja. 1878-ban teljesítette a mekkai zarándoklatot, nevét innentől Hadži Mustafa Fagin-ra változtatta. Mekka városát ábrázoló falfestménye az 1543-ban épült szarajevói Miščina dzsámit ékesíti. Ő készítette a livnó-i Džumanuša-mecset falfestményét is, de műve az első világháborúban a mecsettel együtt megsemmisült. Hasonlóan járt a jajce-i Dizdareva-dzsámit díszítő falfestménye is, az építményt 1992-ben aknagránát pusztította el.

Špiro Bocarić (1876–1941) bosznia-hercegovinai kötődésű szerb festő. A montenegrói Budva városban született. Neves orosz és olasz mesterektől tanult festészetet. 1897–1914 között Szarajevóban, majd 1941-ig Banja Luká-ban élt és alkotott. 1926-tól politikai pályára lépett, majd 1930-tól a Banja Luka-i Múzeum (mai nevén a boszniai Szerb Köztársaság Múzeuma) alapító igazgatója volt. Az usztasa uralom alatt, a Jadovno koncentrációs táborban fejezte be életét. Életműve nagyobb részét velencei stílusú portrék, valamint bosznia-hercegovinai embereket és városokat bemutató életképek alkotják, továbbá nagyszámú ikont festett, amelyek ortodox templomokban találhatók. Legsikerültebb portréi *A kisgyermek Beluš Jungić* és a *Petar Kočić költő*, míg a legjobb életképei közé tartoznak: *Bosnyák temető, Keleti piac, Ember szamárral, A mecset alatt, A kútnál* (*a képen*). A 20. századi háborús károk helyreállításakor jó szolgálatot tettek 1909-ben készült, a Gazi Husrev-beg dzsámit, illetve a mostar-i Öreg hidat ábrázoló, szinte fénykép minőségben kidolgozott alkotásai. Bátyja, Anastas szintén neves festő.

Pero Popović (1881–1941) boszniai szerb festő. Prijedor-ban született. A Szarajevói Egyetemen tanult filozófiát, aztán Prágában festészetet. Branko Radulović és Todor Švrakić pályatársaival 1907-ben Szarajevóban megszervezte a bosznia-hercegovinai festők első önálló kiállítását. 1908-tól a Banja Luka-i gimnáziumban tanított, tanítványai közé tartoztak Milivoj Uzelac és Vilko Gecan, a horvát „Négyek” festőcsoport későbbi tagjai. 1930-ban Szarajevóba költözött és haláláig ott lakott. Főleg portrékat, csendéleteket, táj- és életképeket (*a képen*) festett, de munkái a Banja Luka-i és a prijedor-i ortodox templomban is megtekinthetők. Jelentősebb alkotásai: *A mostar-i Öreg híd, A Banja Luka-i Gazanferija-mecset.*

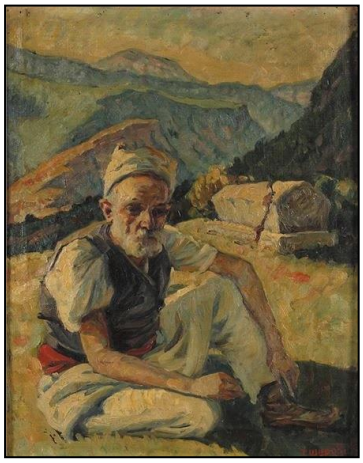

Todor Švrakić (1882–1931) boszniai szerb festő. Prijedor-ban született, Belgrádban, Bécsben és Prágában tanult festészetet. 1911-ben ő alapította az első művészeti magániskolát Bosznia-Hercegovinában, mellette tanított egy szarajevói gimnáziumban. A Balkán-háborúkat szerb önkéntesként harcolta végig Macedóniában és Koszovóban. Naturalista stílusban festett, a vízfesték alkalmazásának bosznia-hercegovinai úttörője. Az első világháborúban szintén Szerbia oldalán harcolva hadifogságba esett, az aradi hadifogolytáborban raboskodott, majd internálták. A háborút követően visszaköltözött Szarajevóba. Művei egy részét utazásai ihlették: *Dušan cár hídja a Vardar folyón*, *Átkelés Albánián*, *A zombori Városháza*. Számos életképet készített: *Monostor*, *Tengeri sziklák*, *Arató*, *Erdő*, *Udvar*, *Turbános öregember* (*a képen*), valamint több alkalommal megörökítette Szarajevó látképét.

Lazar Drljača (1882–1970) boszniai szerb festő. Bosanski Novi (ma Novi Grad) városban született paraszti családban. Szarajevóban mérnöki végzettséget szerzett, majd Bécsben és Párizsban tanult festészetet. Az első világháborút egy szardíniai internálótáborban élte át. Az 1920-as években tér vissza Jugoszláviába. Először nomádként beutazta Bosznia-Hercegovinát, majd letelepedett Borci faluban, ahol a világtól elvonulva élt, csaknem remeteként. Élete vége felé kiköltözött a faluból ugyanabba a nyaralóházba, amelyben egykor Aleksa Šantić költő is lakott, ez a ház ma Šantića Vila nemzeti emlékhely. Élete nagy részében remeteként élt. Kortársai „az utolsó boszniai bogumil” névvel illették. Stílusában az expresszionizmustól indulva jutott el az impresszionizmusig, a munkássága zömét kitevő táj- és életképek elkészítéséhez a természetből, főként az által legjobban kedvelt hegyvidéki tájakból merített ihletet. Jelentősebb művei: *Három boszniai lovas* (*a felső képen*), *Anya gyermekkel*, *Mostar*, *A konjic-i Öreg híd* (*az alsó képen*), *Alpesi fenyők Borci-nál*, *A ködös Trebević hegy*, *A Fekete-tó a Durmitor hegységben*, *A Prenj hegység*.

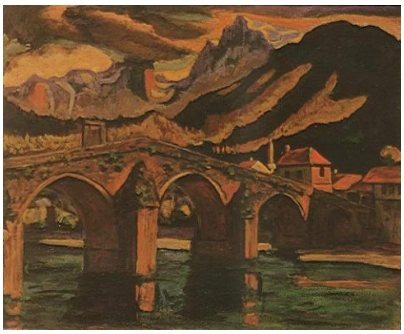

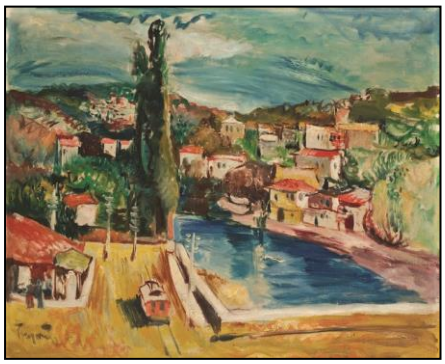

Jovan Bijelić (1884–1964) boszniai szerb festő. Revenik településen született, az általános iskolát Bosanski Petrovac-on, a középiskolát pedig a szarajevói Nagy Gimnáziumban végezte. Krakkóban, Párizsban és Prágában tanult festészetet. Bihać-ban rajztanárként dolgozott, majd a belgrádi Nemzeti Színházba került díszlettervezőnek. Portrékat, tájképeket, csendéleteket és kompozíciókat festett, többségüket olajjal. Az expresszionizmus egyik legkiválóbb jugoszláviai képviselője. Jelentősebb művei: *Lány portréja*, *Úszó*, *Tojások*, *A művész lánya*, *Az udvar*, *Női akt*, *Szarajevó, 1932* (*a képen*), *Idős nő portréja*, *Lány babával*, *Oroszlánon ülő fiú*.

Branko Radulović (1885–1916) boszniai szerb festő. Mostar-ban született, Belgrádban és Prágában tanult festészetet, majd Bosznia-Hercegovinában élt és alkotott, valamint a politikai és a zenei élet aktív résztvevője volt. Finom színpalettát alkalmazott kis formátumokon, ami az impresszionizmus bosznia-hercegovinai megjelenésének tekinthető. Pointillista stílusa párizsi tanulmányútja során a *plein air* felé mozdult el. Katonaként végigharcolta mindkét Balkán-háborút, majd az első világháborúban Szkopjénál elesett. Fontosabb munkái: *Anđe Golubović portréja*, *Kislány könyvvel*, *Sétáló kislány* (*a képen*).

Petar Šain (1885–1965) bosznia-hercegovinai festő és grafikus. Mostar-ban született, Zágrábban és Bécsben tanult festészetet, majd művészi karrierje során Münchenben és Párizsban is megfordult. Az első világháborúban haditudósítóként vett részt, azt követően pedig Szarajevóban telepedett le, és művészeti szakiskolákban tanított. Balkáni táj- és szarajevói életképeket festett, míg grafikai munkássága háborús élményeire épült. Az ország legnagyobb állatképfestőjének tartják. Jelentősebb művei: *Beszélgetés a téglafalnál* (*a képen*), *Rajski Do üdülőhely Trnovo mellett*, *Tengerparti sziklák*, *Bosnyák motívum*.

Gabrijel Jurkić (1886–1974) boszniai horvát festő. Livnó-ban született, Szarajevóban végezte el a kereskedelmi akadémiát, Bécsben tanult festészetet, majd hazatért, és irodalmár feleségével a goricai ferences monostorban élt és alkotott. Az *art nouveau* első bosznia-hercegovinai képviselője volt, de számos alkotásán pointillista stílusjegyek is felismerhetők. Főként tájképeket és portrékat festett. Jelentősebb művei: *Egy téli nap vidámsága*, *Aratás* (*a képen*), *A mostar-i Öreg híd*, *Bosnyák kereskedő háza*, *Boszniai tisztás*, *Kilátás Livnó-ra*, *Téli éjszaka*, *Nyári délután*, *Anyám*.

Karlo Mijić (1887–1964) boszniai horvát festő, grafikus, a bosznia-hercegovinai „Négyek” festőcsoport tagja. Bileća településen született, Bécsben, Prágában és Münchenben tanult festészetet. Szakközépiskolai rajztanáraként dolgozott először Szarajevóban, majd Zágrábban. Legmaradandóbb alkotásai bosznia-hercegovinai tájakat ábrázoló festmények és rajzok.

Petar Tiješić (1888–1978) bosznia-hercegovinai festő. Szarajevóban született, Bécsben és Krakkóban tanult festészetet, de művészi pályája során megfordult Párizsban is. Főként kisméretű tájképeket és csendéleteket alkotott, olajjal festett. A festéket nagy foltokban hordta fel a vászonra, ezért stílusa van Gogh-éra emlékeztet. Jelentősebb művei: *Szarajevó óvárosában*, *A Vrdnik-monostor*, *Kaszások*, *A Žiča-monostor* (*a képen*).

Đoko Mazalić (1888–1975) bosznia-hercegovinai festő, grafikus, a bosznia-hercegovinai „Négyek” festőcsoport tagja. Kostajnica településen született, 1910–1914 között két szemesztert végzett Budapesten a Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskolán. Szarajevóban és Travnik-ban rajztanárként működött, valamint műemlékvédelemmel és művészettörténettel is foglalkozott, a *Bosznia-Hercegovina festészete 1500–1878 között* és a *Bosznia-hercegovinai művészeti lexikon* című munkák szerzője. Festészete gazdag témákban és ötvözi a különböző stílusjegyeket. Jelentősebb művei: *Földmunkások*, *Elítélt*, *Repülés Egyiptomba*, *A hősi vég*, *Öreg almafák*, *Szarajevó óvárosa*, *Férfiak.*

Adela Ber (1888–1966) az első bosznia-hercegovinai festőnő, grafikus. Tuzla városban született, a délszláv térségben szokatlan nevét cseh származású apja, Franjo Ber után kapta. Szarajevóban a női főiskolán végzett, majd Bécsben tanult festészetet, ahonnan az első világháború előestéjén tért vissza Bosznia-Hercegovinába. Első önálló kiállítását 1919-ben tekinthették meg Szarajevóban. 1920-as házasságkötését követően a Jelena Vukić nevet viselte. Életműve legnagyobb része bosznia-hercegovinai témájú portré, életkép és ceruzarajz.

Ivana „Iva" Despić-Simonović (1891–1961) horvát szobrásznő. A horvátországi Hrastociva településen született, Zágrábban, Bécsben és Münchenben tanult szobrászatot. 1920-ban férjhez ment Aleksandar Despić-hez, és férje szülővárosában, Szarajevóban telepedtek le. Impresszionista stílusban alkotott, megformázta a szerb, a román és a bolgár királyi család tagjait, nevéhez fűződik továbbá Aleksa Santić, Svetozar Ćorović és Osman Đikić mellszobra Mostar-ban.

Daniel Kabiljo (1894–1944) zsidó származású bosznia-hercegovinai festő. Szarajevóban született, életét a jasenovac-i koncentrációs táborban fejezte be. A szarajevói zsidó jótékonysági közösség, a „La Benevolencija" ösztöndíjasaként Bécsben, Münchenben és Zágrábban tanult festészetet. Művei többsége elpusztult, kilenc alkotása maradt fenn, amelyek közül az *Életkép a Baščaršijáról* (*a képen*), az *Öreg ház*, az *Öreg szefárd nő a piacon* és a *Zsidó nő Szarajevóban* a jelentősebbek.

Roman Petrović (1896–1947) bosznia-hercegovinai festő, a bosznia-hercegovinai „Négyek" festőcsoport tagja. Ukrán apa és lengyel anya gyermekeként született Donji Vakuf-ban. Szarajevóban és Mostar-ban járt főiskolára, majd Szentpéterváron, Krakkóban, Zágrábban és Budapesten tanult festészetet. 1925–1927 között Párizsban élt és alkotott, majd Szarajevóba költözött, ahol színházi díszletek, freskók és ikonosztázok készítésével, valamint könyvek illusztrálásával tartotta fenn magát. A Bosznia-hercegovinai Képzőművészek Társaságának egyik alapítója, iskolateremtő munkásságával nagy hatást gyakorolt fiatalabb pályatársaira (Ismet Mujezinović, Vojo Dimitrijević, Daniel Ozmo). Expresszionista árnyalatokkal realista stílusban festett (*a képen*), a róla elnevezett szarajevói galériában 165 műve látható.

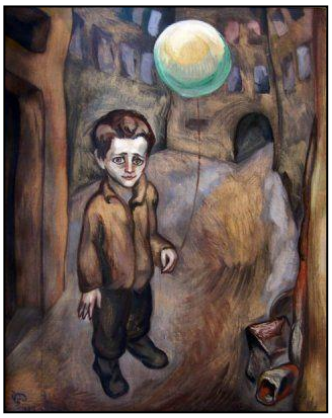

Sigo Summerecker (1897–1983) boszniai horvát festő, a bosznia-hercegovinai „Négyek” festőcsoport tagja. Banja Luká-ban született, Zágrábban tanult festészetet, majd a szarajevói Nagy Gimnázium rajztanára volt. A második világháború után a Zágrábi Művészeti Akadémia tanáraként dolgozott, számos rajz- és festészeti szakkönyv szerzője.

Kosta Hakman (1899–1961) jugoszláv festő. Bosanska Krupa településen született lengyel apa és boszniai szerb anya harmadik gyermekeként. Tuzlá-ban végezte alap- és középfokú tanulmányait, utóbbiakat 1914-ben 10 hónapra börtönbüntetés (a „Mlada bosna” szervezet szimpatizánsa volt), 1917-ben pedig több mint egy évre katonai szolgálat miatt meg kellett szakítania. Prágában és Krakkóban tanult festészetet, majd Belgrádban és Párizsban alkotott. 1930–1941 között rajztanárként dolgozott Belgrádban, majd Jugoszlávia német megszállását követően németországi koncentrációs táborba került. A második világháború után a Belgrádi Képzőművészeti Akadémián oktatott. Posztimpresszionista stílusban alkotott, szerette az erősen megvilágított, dekoratív felületeket. Művei többsége jugoszláviai, lengyelországi és párizsi táj- és életkép, valamint csendélet (*a képen*).

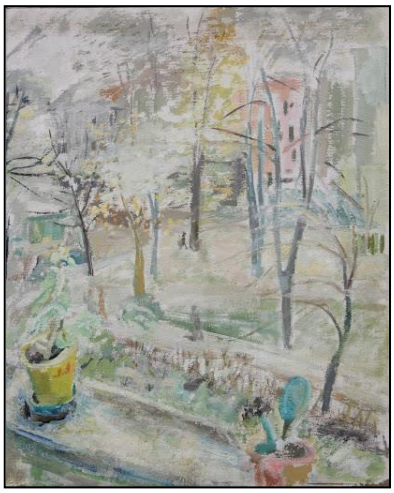

Mica Todorović (1900–1981) bosnyák festőnő. Szarajevóban született, itt végezte a középiskolát, majd a Zágrábi Művészeti Akadémián tanult festészetet. Tanulmányutat tett Olaszországban, amelynek során a korai firenzei reneszánsz művészetben mélyült el, majd Szarajevóban folytatta művészi pályafutását. Baloldali nézeteket vallott, ezért a második világháború során a nők és a gyermekek számára létrehozott Stara Gradiška-i koncentrációs táborban raboskodott, majd Ausztriába szállították kényszermunkára. A háború után a Szarajevói Képzőművészeti Akadémia tanáraként működött. Művei többsége tájkép (*a képen*) és csendélet, amelyek jellegzetessége, hogy általában nem ábrázolnak emberi alakot.

Kortárs képzőművészet

Branko Šotra (1906–1960) boszniai szerb festő, grafikus, iparművész. Kozice településen született. Belgrádban tanult festészetet, majd rajzot és fafaragás tanított több jugoszláv városban, köztük nyolc évig Szarajevóban. Tagja volt a kommunista mozgalomnak, emiatt több alkalommal bebörtönözték. A második világháború alatt a partizánok soraiban harcolt, a háború után pedig Belgrádban a Haderő Háza és a Haderő Múzeuma újjáépítését irányította – az előbbi intézményt vezette is – majd a Művészeti Akadémia rektora volt. A két világháború közötti időszakban főként festészettel, valamint rajzolással foglalkozott, számos ekkor készült műve bosznia-hercegovinai táj- és életképet, valamint partizánjelenetet (*a képen*) ábrázol. 1945 után figyelme a fafaragás felé fordult, Keresztelő Szent Jánost és Szent Szávát ábrázoló faragványai Szarajevóban tekinthetők meg.

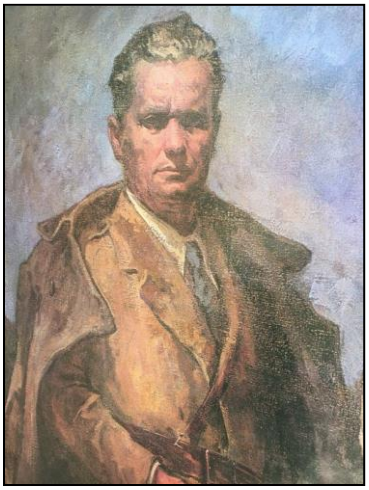

Ismet Mujezinović (1907–1984) bosnyák festő, grafikus. Tuzlá-ban született, Zágrábban és Párizsban tanult festészetet. 1936-tól Szarajevóban alkotott, majd élete végén visszatért szülővárosába. 2085 darabból álló életművében főként portrék – többek között Tito államfőé (*a képen*) – és partizánjelenetek, továbbá aktok és tájképek találhatók.

Vojo Dimitrijević (1910–1980) jugoszláv festő. Szarajevóban született, Belgrádban és Párizsban tanult festészetet. Élete nagy részében Szarajevóban élt és alkotott. Festői stílusa nem volt egységes, témaválasztása annál inkább: főként az elnyomás és a kizsákmányolás elleni harcra buzdító életképeket és kompozíciókat festett. Jelentősebb művei: *A kemence körül, Spanyolország, Élet egy munkásházban, A fasizmus uralma, Rava nővér bekötözi a sebesültet*. Fia, Slobodan Braco Dimitrijević (1948–) szintén alkotóművész.

Daniel Ozmo (1912–1942) zsidó származású bosznia-hercegovinai festő, szobrász, grafikus. Olovó-ban született, életét a jasenovac-i koncentrációs táborban fejezte be. Belgrádban tanult festészetet, majd Szarajevóban alkotott. Művészetével elsősorban a munkások életét igyekezett bemutatni. Kevés alkotása maradt az utókorra, a jelentősebbek a *Rajzok a boszniai erdőből*, valamint két, a jasenovac-i táborban készült vázlat.

Ismet Rizvić (1933–1992) bosnyák festő. Mostar-ban született, Szarajevóban tanult festészetet, majd jártasságát a vízfesték használatában londoni tanulmányút során mélyítette el. Életét Szarajevóban élte le, több évtizeden át tanárként dolgozott. Főként táj- és szarajevói életképeket (*a képen*) alkotott. A műveit bemutató galéria a Baščaršija közvetlen szomszédságában látogatható.

Florijan Mićković (1935–2021) boszniai horvát szobrász. Mostar-ban született, Zágrábban tanult szobrászatot, majd Hercegovinában élt és alkotott. 30 köztéri szobra többsége Mostar-ban látható, többségük a partizánháború hőseit ábrázolja, de megformázta Hamza Humo bosnyák írót és Bobby Fischer amerikai sakkvilágbajnokot is.

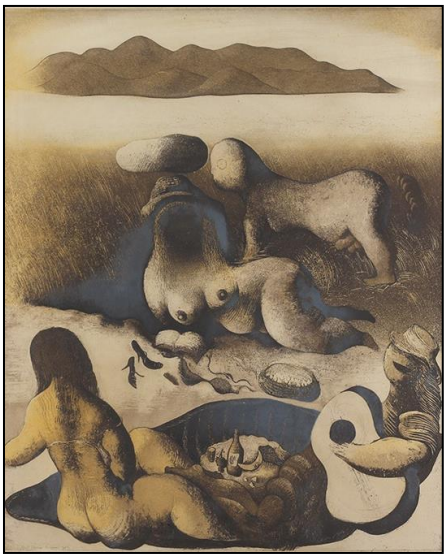

Halil Tikveša (1935–) bosnyák festő, grafikus. Šurmanci településen született, Belgrádban tanult festészetet, majd az újvidéki Művészeti Akadémián oktatott. Képei fő témáját az érzékiség és a női test szépsége képezi, a „gyönyörök kertje” kortárs ábrázolójának tartják (*a képen*).

Mersad Berber (1940–2012) bosnyák festő, grafikus, jelmeztervező. Bosanski Petrovac településen született. A Ljubljanai Művészeti Akadémián tanult. 1978-tól a Szarajevói Művészeti Akadémia oktatója volt, majd a délszláv háború kitörésekor elhagyta az országot, és Zágrábban, majd Dubrovnikban élt. Neobarokk stílusú alkotásai többségét Bosznia-Hercegovina történelme ihlette. Számos női zsánerképet és kompozíciót alkotott, utóbbiakról ritkán hiányoznak a lovak.

Safet Zec (1943–) bosnyák festő, grafikus. Rogatica városban született, a Szarajevói Iparművészeti Iskolában tanult festészetet, majd a Belgrádi Egyetem Képzőművészeti Karán szerzett diplomát. Munkáiban a hetvenes években főként a költői realizmus hagyományai köszönnek vissza. A kilencvenes évekig Belgrádban élt és alkotott, majd Szarajevóba költözött. Élete ezen periódusában születtek rajzfilmgrafikái. Munkáiban visszatérő motívumként szerepelnek az ablakok, amelyeket Zec a portréfestészettel azonosított. Számos képe keresztény vallási témát ábrázol.

Tarik Samarah (1965–) bosnyák fotóművész. Zágrábban született bosnyák és szudáni szülők gyermekeként. Művész- és dokumentumképek készítésével foglalkozik. Leghíresebb munkája a *Srebrenica – népirtás Európa szívében* című fotósorozata. Alkotásai különösen az Amerikai Egyesült Államokban népszerűek, de Európa-szerte elismert fotóművésznek számít. Különösen nagy visszhangot váltott ki a srebrenica-i eseményeket szerbiai óriásplakátokon bemutató kampánya.

Színház- és filmművészet

Hajrudin „Šiba” Krvavac (1926–1992) bosnyák filmrendező (*a képen*). Szarajevóban született. 1941-től részt vett a partizánmozgalomban. A második világháború befejezését követően a Belgrádi Egyetemen újságírást tanult, majd visszatért Szarajevóba, és filmrendezéssel kezdett foglalkozni. Az 1950-es években börtönbüntetésre ítélték, mivel ellenezte és bírálta a Jugoszlávia és Szovjetunió között bekövetkezett ideológiai szakítást és eltávolodást. Filmrendezői munkássága az 1960-as és 1970-es években csúcsosodott ki, leginkább a partizánfilmek műfajában alkotott maradandót. Legismertebb alkotása a magyarul is bemutatott filmtrilógia: *Találkozás a minaretben*, *Célpont: a híd* és a *Valter Szarajevót védi*. A három film mindegyike a partizánháború egy-egy különálló epizódját dolgozza fel, a többi partizánfilmtől eltérően azonban mellőzték benne a kommunista frazeológiát. Krvavac a filmjeiben előszeretettel vegyítette a nyugati akciófilmek és a western műfaji elemeit, megalkotva a „vörös western” műfaját. Munkássága nagy hatással volt a későbbi jugoszláv rendezőnemzedékre.

Mustafa Nadarević (1943–2020) bosnyák színész (*a képen*). Banja Luká-ban született, ahonnan családja a második világháború elől Zágrábba menekült. Általános iskolai tanulmányait Zágrábban és Bosanski Novi-ban, középiskolai tanulmányait Rijekában, míg felsőfokú tanulmányait a szarajevói és a zágrábi Színművészeti Akadémián végezte. Jugoszlávia egyik legismertebb karakterszínésze volt, 70 tévéfilmben játszott, leginkább partizánszerepekben. Az 1988-as *A Glembay család* című filmdráma főszerepéért – amelyben a címszereplő Leone Glembayt alakította – elnyerte a legjobb színésznek járó díjat a pulai filmfesztiválon. 1991-ben a Moszkvai Nemzetközi Filmfesztiválon a *Néma puskapor* című filmben nyújtott alakításáért díjazták. Branko Ćopić regényének filmváltozatában a csetnikek és a partizánok feszültek egymásnak, a partizánvezér szerepét Nadarević alakította meggyőző átéléssel. Élete utolsó évtizedében televíziós sorozatokban játszott, az *Őrült, zavarodott, normális* című szituációs komédiában az örökké elégedetlen és házsártos Izet Fazlinović szerepét alakította. Danis Tanović ikonikus *Senkiföldje* című filmjében idős szerb katonát játszott, míg a *Halima sorsa* című filmben mellékszereplőként tűnt fel.

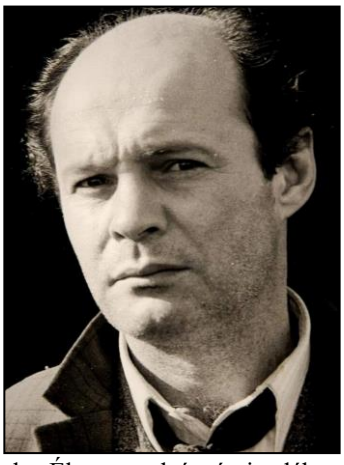

Ademir Kenović (1950–) bosnyák filmrendező és producer (*a képen*). Szarajevóban született. 1969-ben a Szarajevói Egyetemen szerzett diplomát, majd filmrendező és angol irodalom szakon tanult az ohiói Denison Egyetemen. 1989 óta a Szarajevói Színművészeti Akadémia professzora. Első nagy sikerű műve a *Kuduz* című filmdráma, amelyet az Európai Filmakadémia több díjra is jelölt. A délszláv háború alatt közel 50 dokumentumfilmet készített, amelyek egyike 1994-ben elnyerte az Európai Filmakadémia díját. Leghíresebb munkája az 1997-ben forgatott *Tökéletes kör*, amelyet díjaztak a Cannes-i, a Párizsi és a Tokiói Nemzetközi Filmfesztiválon is. Az alkotás egy alkoholista bosnyák költő és két kisfiú megpróbáltatásait mutatja be mélylélektani ábrázolásmóddal a szarajevói ostrom idején.

Zlatko Topčić (1955–) bosnyák regény-, dráma- és forgatókönyvíró (*a képen*). Szarajevóban született, apja Zaim Topčić író. Az írás iránti érdeklődése és tehetsége már fiatalkorában megmutatkozott, első novellái középiskolás éveiben jelentek meg. A Szarajevói Egyetem Jogi Karán szerzett diplomát. Számos színházi darab köthető nevéhez, leghíresebb *A béka* című alkotása, amelynek 2017-ben filmadaptációja is készült. A többek között magyar nyelven is bemutatott *Helver éjszakája* című darabja a legtöbbször díjazott bosznia-hercegovinai színházi alkotás. További kiemelkedő művei a *Nem szeretem a hétfőket* című színdarab, amelyet Ausztriában díjaztak, valamint az *Időtúllépés* című színmű, amelyet szintén számos országban bemutattak. A film világában is maradandót alkotott. 2003-ban készített személyes élményeken alapuló forgatókönyvet a *Remake* című filmhez, amely a második világháborút Szarajevóban átvészelő apa és a délszláv háború viszontagságait ugyanott átélő fia felnőtté válásának történetét ábrázolja párhuzamos idősíkokon. 2010-ben készült, több országban is díjazott *Az elhagyatott* című filmalkotása egy árva kisfiú elkeseredett küzdelmét mutatja be, aki megpróbálja kideríteni az igazságot származásával kapcsolatban. Jelentősebb regényei: *Egy ember a semmiből*, *Dagmar*, *Csupasz bőr*, *Rémálom*, valamint az *Utolsó szó*, amely a délkelet-európai művek között elsőként a BookDaily nemzetközi bestsellerlistájának élén szerepelt. Műveit tizenkilenc nyelvre fordították le. Zlatko Topčić tagja többek között a Bosznia-Hercegovinai Nyílt Társadalom Alapítványnak és az Amerikai Forgatókönyvírók Szövetségének. 2004-ben felkerült a Marquis Who's Who által készített, a világ 100 legbefolyásosabb emberét felsoroló listára.

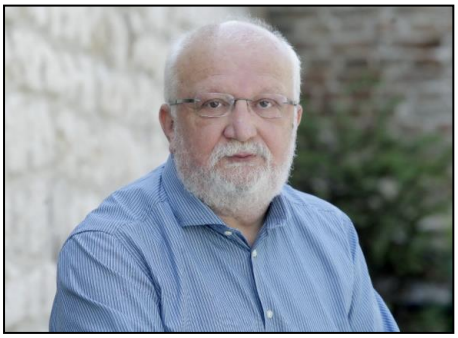

Haris Pašović (1961–) bosnyák rendező, producer (*a képen*). Szarajevóban született. Az újvidéki Színművészeti Akadémián szerzett diplomát, majd Franciaországban, illetve az Amerikai Egyesült Államokban vett részt különböző szakmai továbbképzéseken. Számos színházi darabot rendezett, leghíresebb munkája Frank Wedekind drámaíró *Tavaszi ébredés* című művének színre vitele. Nagy sikerrel rendezte Arisztophanész *A madarak*, illetve Samuel Beckett *Godot-ra várva* című művét is. A délszláv háborút Szarajevóban vészelte át. Nevéhez fűződik az első szarajevói filmfesztivál megszervezése 1993-ban. A háború után több dokumentumfilmet is rendezett, leghíresebbek az *Otthon*, a *Szeresd felebarátodat* és a *Balkán – vér és méz* című alkotások. Nagy visszhangot kiváltó színházi rendezése a 2002-ben bemutatott futurisztikus *Rómeó és Júlia*, amelyben Rómeó muszlim, Júlia pedig keresztény vallású. A Színművészeti Egyetemen oktatott, tanítványai közül többen is komoly hírnévre tettek szert, mint például Danis Tanović és Jasmila Žbanić. Egyik kezdeményezője a „Szarajevói Vörös Vonal” elnevezésű nagyszabású zenés rendezvénysorozatnak, amelyet először 2012-ben rendeztek meg, és a háborúban életüket vesztett szarajevói polgárokra emlékezve 11 541 vörös széket helyeztek el a város főutcáján.

Branko „Đuro” Đurić (1962–) bosnyák színész (*a képen*). Szarajevóban született. Édesapját egyéves korában elveszítette. Nevelőapja, Branislav Branko Popovac festő hatására fordult érdeklődése a művészetek felé. A középiskolát a szülővárosában végezte. Ezután a Színművészeti Akadémiára jelentkezett, azonban elutasították, így a Szarajevói Egyetem Filozófia Karán újságírást tanult. Đurić a sikertelen színművészeti felvételi ellenére sem keseredett el, statisztaként dolgozott különféle televíziós produkciókban, míg végül 1984-ben nyert felvételt a Színművészeti Akadémiára. A színészi áttörést az 1984-ben bemutatott *Szürrealista toplista* című szkeccskomédia hozta meg számára, amelyben „Đuro” karakterét alakította. Filmbéli karakternevét később művésznévként használta. 1984–1985 között a *Meghallgatás* című színpadi komédia főszerepét alakította közel 150 alkalommal. Első játékfilmes szerepét az 1988-ban bemutatott *Cigányok ideje* című alkotásban kapta. Bár kisebb mellékszerepet bíztak rá, alakítását a kritikusok pozitívan értékelték. 1989-ben a *Kuduz* című filmben „Alija Goro” karakterét alakította mély átéléssel. 1989-ben elkészült a *Szürrealista toplista* második évada, amely tovább növelte Đurić népszerűségét Jugoszlávia-szerte, így számos reklámfilmben is szerepelt. A délszláv

háború kitörését követően Ljubljanában telepedett le, és televíziós sorozatokban szerepelt. 2001-ben egy bosnyák katonát alakított a *Senkiföldje* című alkotásban, majd kisebb szerepet kapott az Angelina Jolie rendezte, 2011-ben forgatott *Vér és méz földje* című amerikai háborús filmdrámában is. A nyolcvanas évek végén csatlakozott a „Bombaj Štampa" nevű pop-rock együtteshez, számos albumuk jelent meg. A zenekarral a mai napig rendszeresen fellép. Jelenleg is Ljubljanában él, felesége Tanja Ribič szlovén színésznő. Đurić a „Theatre 55" elnevezésű produkciós cég igazgatója.

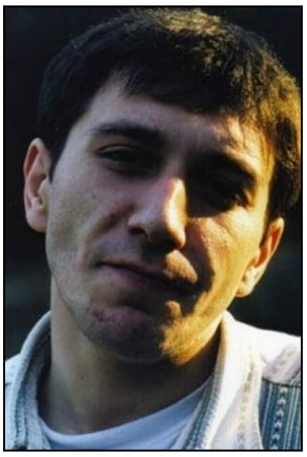

Davor Dujmović (1969–1999) bosnyák színész (*a képen*). Szarajevóban született. Filmes karrierje 1984-ben indult, ugyanis Emir Kusturica egyik asszisztensére nagy hatást gyakorolt, ahogyan a 15 éves Dujmović a Markale piacon utcai árusként dolgozó édesapját segítette, ezért felkérte, hogy szerepeljen *A papa üzleti útra ment* című filmben. A hirtelen jött siker hatására jelentkezett a Szarajevói Színművészeti Akadémiára, de elutasították, soha többé nem is próbálkozott. Ennek ellenére sorra kapta a szerepeket, olyan kultikus alkotásban is szerepelt, mint a szintén Kusturica által rendezett *Cigányok ideje*. Színházi darabokban is láthatta a közönség. A kilencvenes évek elején súlyos depresszióval küzdött és kábítószer-fogyasztóvá vált. A délszláv háborút Belgrádban vészelte át, majd Szlovéniába költözött. Utolsó filmszerepét a szintén Kusturica által rendezett *Underground* című filmben alakította. Önkezével vetett véget életének.

Danis Tanović (1969–) bosnyák filmrendező (*a képen*). Zenica városban született, általános és középiskolai tanulmányait Szarajevóban végezte. A Szarajevói Egyetem Zenei Konzervatóriumában zongoraművésznek készült, de tanulmányait megszakította, és átiratkozott a Színművészeti Akadémiára. A délszláv háború kitörésekor forgatócsoportot hozott létre, amely nyomon követte Bosznia-Hercegovina területén a háborús eseményeket, a felvételeket a mai napig felhasználják dokumentumfilmekben. 1995-ben Brüsszelben tanult tovább filmrendező szakon. Belga és bosznia-hercegovinai állampolgársággal is rendelkezik. 2001-ben készült el első filmje, a *Senkiföldje*, amelynek forgatókönyvét is ő maga jegyzi. Az alkotás még megjelenése évében elnyerte a legjobb forgatókönyv díját a Cannes-i Filmfesztiválon, majd 2002-ben a legjobb idegen nyelvű filmnek járó Oscar- (2002) és Golden Globe-díjat (2002).

A film felkavaró őszinteséggel és iróniával szemlélteti a délszláv háború ellentmondásait. Alaptörténete, hogy egy bosnyák és egy szerb katona egy lövészárokban reked a senki földjén. Bár nyelvük és emlékeik összekötik őket, mégis különböző identitásúnak vallják magukat. A kettejük között kibontakozó feszültség kitűnően szemlélteti a „testvérháború" lélektani hátterét. Tanović alkotásában nem foglalt állást a szemben álló felek között, műve tárgyilagos helyzetértékelésként is megállja a helyét. 2005-ben készült el második játékfilmje *Pokol* címmel, amely Csehov *Három nővér* modern kori feldolgozása, ezt az alkotását viszont a kritikusok vegyes érzelmekkel fogadták. 2010-ben forgatott *Cirkusz Kolumbia* című filmjét a legjobb idegen nyelvű filmnek járó Oscar-díjra jelölték. 2013-ban az *Epizód egy vasgyűjtő életéből* című filmje (*a képen*) a 63. Berlini Nemzetközi Filmfesztiválon két elismerésben is részesült: elnyerte a zsűri különdíját, valamint a főszereplő, a boszniai roma Nazif Mujić megkapta az „Ezüst Medvét" a legjobb színésznek járó kategóriában. A film, amelyet amatőr színészekkel forgattak, egy bosznia-hercegovinai roma család a puszta túlélésért folytatott elkeseredett küzdelmét mutatja be kegyetlen őszinteséggel. 2016-os *Halál Szarajevóban* című alkotását pedig a 66. Berlini Nemzetközi Filmfesztiválon díjazták. Belga feleségével és öt gyermekükkel Szarajevóban él és alkot. A Mi Pártunk nevű politikai formáció alapító tagja.

Jasmila Žbanić (1974–) bosnyák filmrendező, forgatókönyvíró, producer (*a képen*). Szarajevóban született, alap- és középfokú tanulmányait szülővárosában végezte. A Szarajevói Színművészeti Akadémián szerzett diplomát. Rövid ideig az Amerikai Egyesült Államokban élt, ahol egy bábszínházban dolgozott. Hazatérését követően, 1997-ben megalapította a „Feloldás" elnevezésű művészegyesületet, valamint dokumentum- és rövidfilmek készítésével kezdett foglalkozni. Alkotásai a kritikusok figyelmét is felkeltették, filmjeit rangos nemzetközi filmfesztiválokon is bemutatták. 2006-ban forgatott *Szerelmem, Szarajevó* című játékfilmje elnyerte az 56. Berlini Nemzetközi Filmfesztivál Arany Medvedíját és a Nemzetközi Játékfim Fesztivál zsűri nagydíját is. Az alkotás egy özvegy édesanya és kislánya a túlélésért vívott harcát mutatja be a délszláv háború sújtotta Szarajevó külvárosában. A főszerepben látható Mirjana Karanović szerb színésznő mély átéléssel alakította az édesanya, Esma karakterét, amivel kiérdemelte

a legjobb színésznőket megillető elismerést a Nemzetközi Játékfim Fesztiválon. Žbanić 2010-ben forgatott *Úton* című filmdrámája *(a képen)* versenyfilmként szerepelt a 60. Berlini Nemzetközi Filmfesztiválon. A film egy fiatal házaspár párkapcsolati krízisét mutatja be. A bosnyák identitású, de az iszlám hagyományokat figyelmen kívül hagyó férj, Amar italozása miatt elveszíti jól fizető állását, amelyet követően egy vahhábita közösségben kap munkát, és gondolkodásmódja gyökeresen megváltozik. Felesége, Luna pedig értetlenül szemléli a férje életében bekövetkezett változásokat. Az alkotás elnyerte a Müncheni Filmfesztiválon a legjobb filmnek járó díjat, valamint a Vilniusi Nemzetközi Filmfesztivál közönségdíját is. Žbanić számára az eddigi legnagyobb elismerést a 2020-ban forgatott *Quo Vadis, Aida?* című háborús filmdráma hozta meg, amely a srebrenica-i mészárlást átélő, az ENSZ-nél tolmácsként dolgozó Aida és családja történetét meséli el. A film jelölést kapott a 93. Oscar-gálán a legjobb idegen nyelvű film kategóriájában, elnyerte az 50. Rotterdami Nemzetközi Filmfesztivál közönségdíját, a 2021-es Göteborgi Filmfesztiválon a legjobb nemzetközi film díjat, továbbá bejutott a 77. Velencei Nemzetközi Filmfesztivál versenyfilmjei közé is. Žbanić-ot a 74. BAFTA-gálán a legjobb filmrendező kategóriában jelölték.

Enis Bešlagić (1975–) napjaink legnépszerűbb bosnyák sorozatszínésze (*a képen*). Doboj-ban született. Apai nagyapja, Rešad Bešlagić a Jugoszláv Királyság elismert *sevdalinka* énekese volt, az usztasák 1945-ben ölték meg Szarajevóban. Enis Bešlagić a délszláv háború időszakát Németországban élő rokonainál vészelte át, majd hazatért, és 2001-ben diplomát szerzett a Szarajevói Színművészeti Akadémián. Színészi tehetségét több mint 30 színpadi darabban is kamatoztatta, de országos ismertségre a *Mi kis klinikánk* című televíziós sorozat révén tett szert. 2004–2007 között a nagy népszerűségnek örvendő *Mujo és Haso* című szkeccskomédiában szerepelt, továbbá játszott a *Lepattanóra jelölve* (Žigosani u reketu) című szerbiai és a *Krízis* című bosznia-hercegovinai televíziós sorozatokban is. Játékfilmekben is szerepelt. Nős, két gyermek édesapja. Családjával Tešanj településen él.

Tudomány és technika

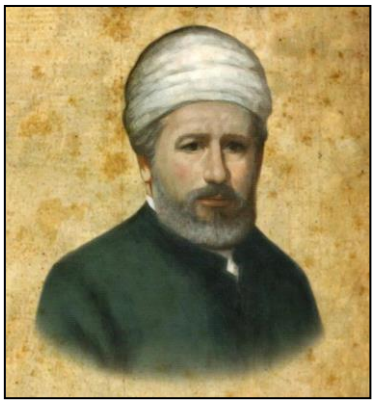

Mustafa Ejubović (1651–1707) bosnyák történész, író (*a képen*). Mostar-ban született, itt végezte alap- és középfokú tanulmányait. 1677-ben Isztambulba utazott, ahol filozófiát és matematikát hallgatott, majd tanárként helyezkedett el. A hagyományos skolasztikus oktatási módszertan gyengeségeit felismerve új tanítási módszereket dolgozott ki. Számos tankönyve, valamint 27 értekezése jelent meg a logika és a jog témaköreiben. 1682-ben fejezte be *Értekezés a logikáról* című művét, amelynek folytatását 1690-ben készítette el *Új értekezések* címmel. Nagyszabású munkája a perzsa lexikográfiát és matematikát bemutató könyve, továbbá a dogmatikáról is összeállított egy vázlatgyűjteményt. Felkérték a szultán tanácsadójának is, Ejubović azonban ezt visszautasítva hazatért, és 1692-től a mostar-i mufti tisztséget látta el. 1706-ban jelent meg utolsó műve *Megjegyzés a logikai és apologetikai képzésekhez* címmel, amelyben a szavak jelentésének és megértésének módszertanát vizsgálta. Anyanyelvén kívül törökül, arabul és perzsául is beszélt. Szülővárosában emlékműve látható és általános iskola viseli nevét.

Nićifor Dučić (1832–1900) boszniai szerb egyházi személyiség, történész, író (*a képen*). Velji Lug településen született, majd a Vajdaságban és Párizsban folytatott tanulmányokat. Az 1848-as magyar szabadságharc idején önkéntesként harcolt az osztrák oldalon, majd visszatért a boszniai vilajetbe. Először Mostar-ban tanított, majd Duži településen iskolát alapított, aztán pedig a Žitomislić-kolostor felügyelőjeként tevékenykedett, itt született számos írása. Mivel részt vett a hercegovinai felkelésekben, ezért a harcok befejezését követően a montenegrói Cetinje városban telepedett le, ahol archimandritává (kolostori elöljáróvá), később a szeminárium rektorává nevezték ki. Szószólója volt Szerbia és Montenegró egyesülésének, Belgrádban a montenegrói diplomáciai küldöttség vezetőjeként tevékenykedett, de Szerbiát is képviselte politikai egyeztetéseken. Az 1876-ban kezdődött szerb–török háborúban dandárparancsnoki tisztséget töltött be, a harcok során meg is sebesült. Az 1880-as évektől a Szerbiai Nemzeti Múzeum és a Szerbiai Nemzeti Könyvtár igazgatójaként dolgozott, Belgrádban hunyt el. Az ortodox kolostorokat (a Trebinje melletti Tvrdoš, a Mostar környéki Žitomislić, valamint a montenegrói Morača és Ostrog) bemutató monográfiái kultúrtörténeti, míg számos tanulmánya (*Karácsony Montenegróban*, *Szláv kéziratok a párizsi Nemzeti Könyvtárban*, *A trieszti szerb plébánia*) történelemtudományi szempontból bír jelentőséggel. Trebinje központjában egész alakos szobra látható.

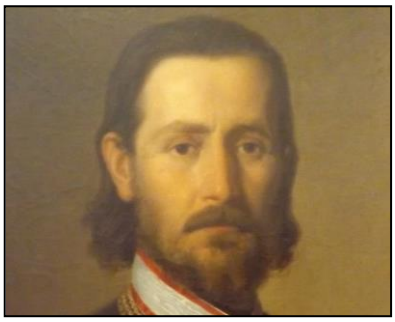

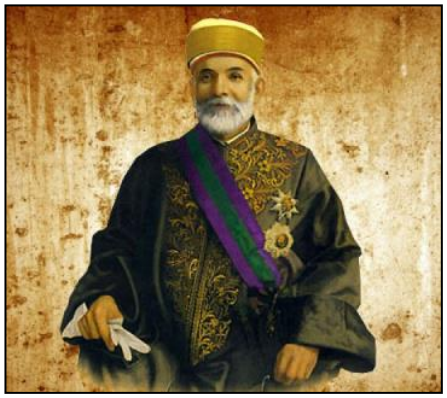

Mehmed Džemaludin Čaušević (1870–1938) iszlám teológus, filozófus, nyelvész (*a képen*). Arapuša településen született, a középiskolát Bihać-ban végezte. 1887-től Isztambulban felsőfokú iszlám tanulmányokat és jogot hallgatott, már diákkorában jelentek meg publikációi. Hazatért Bosznia-Hercegovinába, ahol előadásokat tartott a szabad vallásgyakorlásról és a társadalmi reformokról. A török kézen maradt balkáni régióban tett utazásai során a balkáni muszlimok társadalmi és mindennapi életét tanulmányozta. 1901-ben Szarajevóban telepedett le, ahol egy gimnáziumban tanított arab nyelvet, később tagja lett a bosznia-hercegovinai Iszlám Közösség (IZ) vezető testületének, az ulemának. 1909-ben a szarajevói iszlám főiskola vezetőjévé nevezték ki, beosztásában a tanárok anyagi megbecsülésének javítását, az oktatási rendszer reformját és az anyanyelvi tankönyvek bevezetését szorgalmazta. 1914-ben átvette az IZ vezetését, tisztségéről – a jugoszláv rezsim nyomására – 1930-ban mondott le. Hitvallása középpontjában a tudás mint érték és az oktatási rendszer reformja állt, de mindenkor kiállt a bosnyákok védelmében és a szegénységben élők mellett. Munkásságának kiemelkedő értéke, hogy Hafiz Muhamed Pandžá-val közösen lefordította a Koránt horvát nyelvre, de más iszlám témájú könyvek fordításával is foglalkozott. Híres művei *Az iszlám hit alapjai* és *Az arab írás kezdete*. A 20. századi Bosznia-Hercegovina legbefolyásosabb tudományos személyiségeként tartják számon, számos közterület és közintézmény őrzi nevét. A nagynevű Ivan Meštrović (1883–1961) horvát szobrász által készített mellszobra Szarajevóban látható. 2011-ben alakult meg a „Čaušević Egyesület”, 2018 óta pedig szülőfalujában minden évben megrendezik a „Čaušević napok” elnevezésű kulturális programsorozatot.

Vladimir Ćorović (1885–1941) boszniai szerb történész (*a képen*). Mostar-ban született, bátyja Svetozar Ćorović író. Általános és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte. A Bécsi Egyetemen folytatta tanulmányait, ahol régészetet és filológiát hallgatott, doktori címet szerzett. Aktívan szerepet vállalt a szerb értelmiségi fiatalok „Hajnal” elnevezésű akadémiai társaságának munkájában is. 1908-ban Münchenbe, majd Bolognába és Párizsba utazott ószláv kéziratok tanulmányozása céljából. 1909-ben Szarajevóban telepedett le, ahol a Nemzeti Múzeum kurátoraként dolgozott. Számos folyóirat munkatársaként is tevékenykedett, kultúrpolitikai tisztséget is vállalt. Politikai felfogásának lényeges eleme, hogy támogatta az egységes délszláv állam létrejöttét. 1914-ben hazaárulás vádjával letartóztatták és nyolc év börtönbüntetésre ítélték, de az 1917-es amnesztiával kiszabadult. Az első világháborút követően

Zágrábban telepedett le, majd 1919-ben kinevezték a Belgrádi Egyetem történelemprofesszorává, később két terminusban az egyetem rektori tisztségét is betöltötte. 1941-ben hunyt el repülőgép-szerencsétlenség következtében. Nevéhez több mint ezer tudományos publikációt fűződik. Kutatásai jelentős részét a középkori történetírás, főként a kéziratok kritikai értelmezése képezi, továbbá számos monográfiát írt boszniai szerb kolostorokról. Jelentős műve az 1920-ban megjelent, drámai hangvételű *Fekete könyv,* amelyben a boszniai szerbek üldöztetését mutatja be. Tisztelői az „utolsó polihisztorként" tartották számon. A szerbek lakta térségekben számos közterület, Bosznia-Hercegovinában rangos tanulmányi ösztöndíj viseli a nevét, egész alakos szobra pedig szülővárosában tekinthető meg.

Hamdija Kreševljaković (1888–1959) bosnyák történész (*a képen*). Szarajevóban született, általános és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte. 1912-ben szerzett diplomát a Tanítóképző Főiskolán. Több alsó- és középfokú tanintézményben dolgozott, majd a szarajevói Tanítóképző Főiskola tanára lett. Történelmet, földrajzot és pedagógiát oktatott. 1926–1945 között a Gazi Husrev-beg-medresze tanára volt. A második világháborút követően az Első Gimnáziumban tanított, emellett a szarajevói Nemzeti Múzeum munkatársaként létrehozta a Balkán Kutatóintézetet, amelynek igazgatói tisztségét is betöltötte, illetve tagja volt Bosznia-Hercegovina Kulturális Örökségvédelmi Intézetének is. Az ország egyik legjelentősebb történészeként tartják számon, több mint 300 tudományos műve jelent meg. Kutatómunkája során bejárta többek között a Monarchiát, Németországot, Lengyelországot, Olaszországot és Franciaországot is. Egyik fő műve az 1912-ben megjelent *Rövid összefoglaló a herceg-bosznai horvátság történetéről*, amelyet a török uralom alatti bírósági és adózási iratok alapján készített. Másik kiemelt fontosságú alkotása az 1920-ban kiadott *Bosznia története a török korban.* Munkássága jelentős darabjai továbbá *A 19. századi bosnyák kereskedelemről* és a *Céhek és mesterségek a régi Szarajevóban.* Pályája kezdetén verseket és népmeséket is írt, amelyek szarajevói folyóiratokban láttak napvilágot. Vonzalma a szépirodalom iránt végigkísérte pályafutását: bosnyák írók és költők műveit gyűjtötte, amelyeket saját írásaiban publikált, neki köszönhető Musa Ćazim Ćatić költői nagyságának felfedezése. Nevét országszerte számos tanintézmény és közterület viseli. Milorad Ekmečić (1928–2015) szerb történész az alábbi szavakkal méltatta bosnyák pályatársát:

„*Írásai a nemzeti és a családi hagyományok mély ismeretét tükrözik – ezek a hagyományok Kreševljaković nélkül elvesztek volna.A hagyományok megőrzése ad maradandó értéket város-, céh- és mesterségtörténeti munkáinak, amelyek a legapróbb részletekig lemenően, de politikai részrehajlástól mentesen mutatják be az elmúlt évszázadok mindennapi életét, az emberek szokásait és észjárását.*"[6]

[6] A KNBSZ szerzői munkacsoport fordítása.

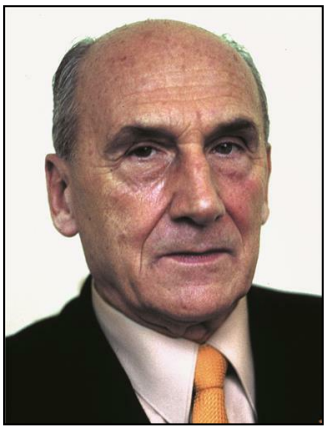

Vladimir Prelog (1906–1998) boszniai horvát Nobel-díjas szerves kémikus (*a képen*). Szarajevóban született, apja a Nagy Gimnáziumban tanított történelmet. Szülei 1915-ben elváltak, ekkor apjával Zágrábba, majd onnan 1917-ben Eszékre költözött, ebben a két városban végezte reálgimnáziumi tanulmányait. Tehetségét mutatja, hogy már 1922-ben, 16 éves korában megjelent első tudományos publikációja a német „Chemiker Zeitung" folyóiratban. 1924–1928 között vegyészmérnöki diplomát, majd 1929-ben doktori fokozatot szerzett a Cseh Műszaki Egyetem Vegyipari Karán Prágában. Ezt követően 1934-ig egy prágai agrokémiai magánvállalatnál dolgozott. 1933-ban feleségül vette Kamila Vitek-et, akitől 1949-ben Jan nevű fia született. 1935–1941 között a Zágrábi Egyetem Műszaki Karán oktatott egyetemi adjunktusként, illetve vezette a Szerves Kémia Tanszéket. Az usztasa államból Svájcba távozott, ahol a zürichi Államszövetségi Műszaki Főiskolán oktatott, kezdetben mint adjunktus, 1947-től mint docens, végül 1950-től mint egyetemi tanár. 1957–1965 között az egyetem szerveskémia-laboratóriumát vezette, közben 1959-ben megkapta a svájci állampolgárságot. 1975-ben John W. Cornforth ausztrál–brit kémikussal megosztva „*a szerves molekulák és reakcióik sztereokémiájának kutatásáért*" elnyerte a kémiai Nobel-díjat, az elismerést 1975. december 12-én vette át – ez a nap ma a „Tudomány Napja" a Bosznia-hercegovinai Föderációban. A következő évben nyugállományba vonult. 1998. január 7-én halálozott el Zürichben, hamvait 2001-ben Zágrábban helyezték el.

Mahmut Bajraktarević (1909–1985) bosnyák matematikus (*a képen*). Szarajevóban született, itt végezte alap- és középfokú tanulmányait. A Belgrádi Egyetemen 1933-ban szerzett diplomát, majd hazatért Szarajevóba, ahol középiskolákban és főiskolákon tanított matematikát. 1953-ban a párizsi Sorbonne Egyetemen szerzett tudományos fokozatot (DSc). Bugojnó-ban halálozott el. Szakterülete a matematikai analízis volt, amelyen belül elsősorban függvényegyenletekkel, illetve az iterációs sorozatok konvergenciájával és összegzésével kapcsolatos problémákkal foglalkozott. A nevét viselő Read–Bajraktarević-operátor alkalmazásával egyes fraktálok a megfelelő függvényegyenletek megoldásainak feleltethetők meg, az eljárást beépítették a „Maple V" nevű közkedvelt komputeralgebrai programcsomagba is. Bajraktarević jelentős szerepet vállalt a jugoszláviai matematikaoktatás fejlesztésében. Szerteágazó nemzetközi munkássága során Magyarországra is eljutott, ahol a Debreceni Egyetemen (akkor Kossuth Lajos Tudományegyetem) tartott előadásokat.

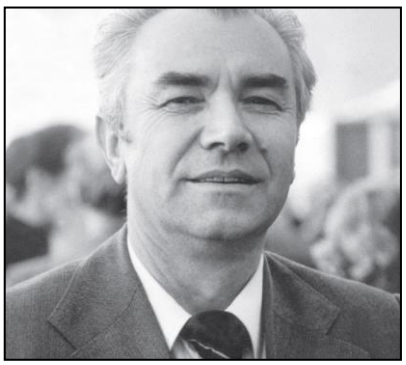

Asim Peco (1927–2011) bosnyák nyelvész (*a képen*). Ortiješ településen született, általános iskolai tanulmányait Buna településen, a középiskolát Mostar-ban végezte, majd pedagógia szakon diplomázott a Szarajevói Egyetemen. Ezt követően tanárként dolgozott, majd 1950-ben szerbhorvát nyelv és jugoszláv irodalom szakon szerzett újabb diplomát a Szarajevói Egyetemen. A Belgrádi Egyetem Filológia Karán nyelvészetet hallgatott, 1958-ban szerzett doktori címet. 1968-tól a Belgrádi Egyetemen oktatott, valamint vendégelőadóként megfordult Leningrádban, Moszkvában, Lipcsében, Varsóban, Prágában, Pozsonyban, Hamburgban, Párizsban és Firenzében is. Több mint 500 tudományos publikációja jelent meg. Délszláv dialektusok és akcentusok elemzésével foglalkozott. A bosnyák nyelvjárásokat tanulmányozó gyűjteménye kiemelt jelentőségű.

Asaf Duraković (1940–2020) bosnyák származású amerikai kutatóorvos, költő, közéleti személyiség (*a képen*). Stolac településen született, majd a Zágrábi Egyetem Orvostudományi Karán végzett, és a városban található nagynevű Ruđer Bošković Intézetben kapott állást. 1968-ban elhagyta Jugoszláviát, karrierje további állomásai az Oxfordi Egyetem, majd kanadai és amerikai egyetemek voltak. Radiológiával foglalkozott, fő eredményei a hasadóanyagoknak az emberi szervezetre gyakorolt hatásai vizsgálatához kötődtek. Az első öbölháborúban (1991) szolgált amerikai katonák egészségi állapotának tanulmányozásával a poszttraumás stressz szindróma kutatásában is letette névjegyét. Az amerikai haderő tartalékos alezredese. Szerepet vállalt Toronto első mecsetének 1973-as megalapításában. 1987-ben New Yorkban létrehozta a World Life Institute nevű nonprofit humanitárius szervezetet. 1990-ban részt vett a zágrábi székhelyű Horvátországi Bosnyák Demokrata Párt létrehozásában. Nevéhez fűződik két, a bosnyákok helyzetét bemutató írásmű és három verseskötet is. Hívő muszlim volt, egyes időszakokban imámként működött.

Irfan Škiljan (1973–) bosnyák informatikus. Jajce városban született, és ott járt általános iskolába. Ezt követően a zágrábi katonai középiskolát végezte el, bár az utolsó éve a délszláv háború kitörése miatt nem volt problémamentes, ugyanis a bosnyák és horvát növendékek eltávolították, az intézményt pedig Belgrádba költöztették át. Škiljan 1992 óta az osztrák fővárosban él, a Bécsi Műszaki Egyetemen tanult informatikát. Világhírét az Irfanview nevű népszerű képnéző szoftver kifejlesztésének köszönheti, amelynek első verziója 1996-ban jelent meg. Kedvenc állata a macska, a szoftver logóját egy elütött macskáról mintázta.

Sport

Bosznia-Hercegovina az 1900-as évek elején, elsősorban a labdarúgás elterjedése révén kapcsolódott be a világ bimbózó sportéletébe, de a bosznia-hercegovinai sportolók a Monarchia zászlaja alatt nem jutottak jelentős szerephez. Ez a helyzet a két világháború között sem változott: a „királyi" Jugoszláviában a sport nem kapott prioritást (kizárólag a tornászok értek el jelentősebb nemzetközi sikereket), a bosznia-hercegovinai sportolók pedig háttérbe szorultak a jobban kiépített infrastruktúrát és nagyobb múltat maguk mögött tudó szerb és horvát, illetve szlovén sportolók mögött. A „szocialista" Jugoszláviában viszont a sportélet fellendítését lényeges állami feladatnak tekintették (elsősorban a labdajátékok és a sakk esetében), így a bosznia-hercegovinai sportolók is komoly sikereket értek el a hazai és a nemzetközi megmérettetéseken, bár Bosznia-Hercegovina lemaradása a fejlettebb és nagyobb lélekszámú jugoszláv tagköztársaságoktól sport tekintetében is érzékelhető maradt. A délszláv háborút növelte ezt a különbséget, így az ország sportéletének fejlődése lényegesen elmarad a számos sportágban a világ élvonalában lévő többi volt jugoszláv tagállamhoz képest.

A legeredményesebb bosznia-hercegovinai sportolók számbavételére sportáganként, felsorolásszerűen tettünk kísérletet. Kitértünk azokra a sportolókra, akik jugoszláv színekben érték el sikereiket, mellőztük viszont azokat, akik Bosznia-Hercegovinában születtek ugyan, de sportolóként nem képviselték sem Jugoszláviát, sem Bosznia-Hercegovinát.

Labdarúgás

Jugoszlávia férfi labdarúgó-válogatottja kétszer (1930, 1962) világbajnoki negyedik és ugyancsak kétszer (1948, 1952) olimpiai második, valamint egyszer (1976) Európa-bajnoki negyedik helyezést ért el. A bosznia-hercegovinai nemzeti csapat legnagyobb sikere a 2014-es világbajnoki részvétel (*a képen*). A legismertebb helyi futballklubok a Željezničar Sarajevo (1971/72-ben jugoszláv bajnok, legjobb nemzetközi eredménye az UEFA-kupa elődöntője az 1984/85-ös szezonban), az FK Sarajevo (jugoszláv bajnok 1966/67-ben és 1984/85-ben), valamint a Velež Mostar (1974/75-ben az UEFA-kupában negyeddöntős). A női szakág Jugoszláviában és Bosznia-Hercegovinában sem ért el jelentős eredményeket.

A férfi labdarúgók közül Miroslav „Ćiro" Blažević (1935, Travnik) kevésbé játékosként, mint inkább edzőként ismert, az 1998-ban világbajnoki bronzérmet szerzett horvát válogatott szövetségi kapitánya volt, de 2008–2009-ben vezette Bosznia-Hercegovina válogatottját is. Milan Galić (1938, Bosansko Grahovo – 2014, Szarajevó) a Partizan Beograd, a Standard Liège és a Stade de Reims

csapatában játszott csatárposzton, a jugoszláv válogatottban pedig 51-szer kapott lehetőséget és 37 gólt szerzett. Ivan „Ivica” Osim (1941, Szarajevó – 2022, Graz) a Željezničar Sarajevo középpályásaként volt az Év játékosa Jugoszláviában, 16 alkalommal a jugoszláv válogatottban is szóhoz jutott, majd anyaegyesületének vezetőedzőjeként (1978–1986), a jugoszláv válogatott szövetségi kapitányaként (1986–1992) és a Sturm Graz csapatánál (1994–2002) is ért el edzői sikereket. Osim maradandó nyomot hagyott a nemzetközi sportvilágban azzal, hogy 1992-ben Szarajevó jugoszláv bombázása miatt lemondott jugoszláv szövetségi kapitányi tisztségéről, de a magyar futballszurkolók az 1985-ös Videoton–Željezničar UEFA-kupa elődöntő révén is emlékezhetnek rá. Josip Katalinski (1948, Szarajevó) a Željezničar Sarajevo és az Olympic Nice védője volt, a jugoszláv válogatottban 41-szer szerepelt és 10 gól ért el, 1974-ben ő volt Jugoszláviában az Év játékosa. Dušan „Duško” Bajević (1948, Mostar) a Velež Mostar csatáraként 37 mérkőzésen 29 gólt szerzett a jugoszláv válogatottban, 1972-ben az Év játékosa címet is elnyerte Jugoszláviában, majd anyaegyesülete, illetve görög klubcsapatok vezetőedzőjeként is ért el sikereket. Az 1970-es években kiemelkedően eredményes Velež Mostar kapusa, Enver Marić (1948, Mostar) 32 válogatott mérkőzést és az 1973-as Év játékosa címet tudhatja maga mögött, míg a klub középpályása, Franjo Vladić (1948, Mostar) 26 válogatott szerepléssel vonult vissza. Vahid Halilhodžić (1952, Jablanica) csatárként a Velež Mostar és a francia FC Nantes mezét viselte, a jugoszláv válogatottban 15 alkalommal jutott játéklehetőséghez, a Lille OFC vezetőedzőjeként pedig 2001-ben az Év edzője volt Franciaországban. Safet „Pape” Sušić (1955, Zavidovići) az FK Sarajevo és a Paris Saint-Germain FC támadó középpályásaként 54 válogatott fellépésén 21 gól szerzett, 1979-ben Jugoszláviában az Év játékosa volt, majd Bosznia-Hercegovina szövetségi kapitányaként (2009–2014) kivezette csapatát a 2014-es világbajnokságra. Faruk Hadžibegić (1957, Szarajevó) az FK Sarajevo, a Real Betis és az FC Sochaux hátvédje 61 mérkőzést vívott a jugoszláv válogatottban. Zlatko Vujović (1958, Szarajevó) a Hajduk Split és öt francia első osztályú csapat kiváló csatára, 1981-ben Jugoszláviában az Év játékosa volt, 70 válogatott fellépésén 25 gólt szerzett. Blaž „Baka” Slišković (1959, Mostar) a Velež Mostar, a Hajduk Split, illetve négy

Az 1984/85-ös szezonban játszott Videoton–Željezničar UEFA-kupa elődöntő mára már legendássá vált, hiszen ezzel mindkét csapat eddigi legkiemelkedőbb nemzetközi sikerét érte el. Az 1985. április 10-én Székesfehérvárott játszott első mérkőzésen 3:1-re a Videoton, az április 25-én Szarajevóban vívott visszavágón 2:1-re a Željezničar győzött, így a két csapatkapitány, „Meša” Baždarević (a képen balról) és Végh Tibor (a képen jobbról) kézfogásával kezdődött összecsapás végén a magyar együttes örülhetett a döntőbe jutásnak.

francia és két olasz első osztályú csapat tagjaként védekező középpályás szerepkört töltött be, 26 alkalommal a jugoszláv, háromszor pedig a bosznia-hercegovinai válogatottban szerepelt, 1985-ben Jugoszláviában az Év játékosa, Bosznia-Hercegovinában pedig 2004-ben az Év embere címet kapott. Mehmed „Meša" Baždarević (1960, Višegrad) a Željezničar Sarajevo, az FC Sochaux és a Nîmes középpályása volt, 54-szer szerepelt a jugoszláv és kétszer a bosznia-hercegovinai válogatottban, majd 2014–2017 között hazája válogatottjának szövetségi kapitányaként dolgozott.

Sergej Barbarez (1971, Mostar) középpályás hat német első osztályú klub mezét viselve 436 mérkőzést vívott a Bundesligában és 147 gólt szerzett, míg a bosznia-hercegovinai válogatottban 47 szereplésén 17 gólt ért el. Elvir Baljić (1974, Szarajevó) balszélsőként hét török első osztályú csapatban is szerepelt, 1998-ban az Év játékosa címmel is kitüntették Törökországban, legnagyobb sikere azonban, hogy a Real Madrid kiegészítő embereként (három év alatt 11 szereplés) részese lehetett az 1999/2000-es Bajnokok Ligája-győzelemnek. A bosznia-hercegovinai válogatottban 38 mérkőzésen 14 gólt szerzett, és pályaedzőként segítette a válogatottat a 2014-es világbajnokságon. Hasan „Brazzo" Salihamidžić (1977, Jablanica) a Hamburger SV, az FC Bayern München és a Juventus FC csapatában játszott védő és védekező középpályás szerepkörben, a bajor csapattal megnyerte a 2000/2001-es Bajnokok Ligáját, a bosznia-hercegovinai válogatottban pedig 42 mérkőzést vívott. Emir Spahić (1980, Dubrovnik) középhátvédként bosznia-hercegovinai, horvátországi, orosz, francia, spanyol és német első osztályú klubokban is megfordult, 94 válogatott mérkőzésen szerepelt, a 2014-es világbajnokságon ő viselte a csapatkapitányi karszalagot. Zvjezdan Misimović (1982, München) támadó középpályás több német, illetve egy orosz és egy kínai klub mezét is viselte, két német bajnokcsapat tagja volt, továbbá 84 mérkőzésen 25 gólt szerzett a boszniai-hercegovinai válogatottban. A még aktív Edin Džeko (1986, Szarajevó) csatárként a Željezničar Sarajevo, a cseh FK Teplice és FK Ústí nad Labem, a német VfL Wolfsburg, a brit Manchester City (*a képen az angol klub mezében*), az olasz AS Roma és Internazionale csapatát erősítette, kétszeres brit és egyszeres német bajnok, a bosznia-hercegovinai válogatottban 126 eddigi fellépése alkalmával 64 gólt ért el. Miralem Pjanić (1990, Tuzla) az FC Metz, az Olympic Lyon, az AS Roma, a Juventus, a Barcelona és a Beşiktaş JK középpályása volt, jelenleg az emírségekbeli Shartjah FC csapatát erősíti, négyszeres olasz bajnok, eddigi 108 válogatottsága során 18 gólt szerzett.

Kosárlabda

A jugoszláv férfi kosárlabda-válogatott az olimpiákon egy arany- (1980), három ezüst- (1968, 1976, 1988) és egy bronz- (1984), míg a női válogatott egy ezüst- (1988) és egy bronzérmet (1980) szerzett. A világbajnokságokon a férfiak háromszor (1970, 1978, 1990) első, ugyancsak háromszor (1963, 1967, 1974) második és kétszer (1982, 1986) harmadik, a nők egyszer (1990) második helyezést értek el. A bosznia-hercegovinai nemzeti csapatok egyelőre nem rendelkeznek kiemelkedő nemzetközi eredményekkel.

A legendás jugoszláv kosárlabdasport egyik úttörője Aleksandar „Aca" Nikolić (1924, Szarajevó – 2000, Belgrád) játékosként négyszeres jugoszláv bajnok volt, a jugoszláv válogatottat pedig két terminusban összesen 17 évig irányította. A belgrádi sportcsarnok viseli a nevét.

A férfi szakág nagysága Dražen „Praja" Dalipagić (1951, Mostar), aki 1973–1986 között 243 válogatott mérkőzésen 3700 pontot szerzett (utóbbi jugoszláv rekord). Rajta kívül Mirza Delibašić (1954, Tuzla – 2001, Szarajevó), Ratko „Raša" Radovanović (1956, Nevesinje), Sabit Hadžić (1957, Szarajevó – 2018, Antalya), az edzőként hazánkban is megfordult Emir Mutapčić (1960, Zenica) voltak a nagy sikereket elért jugoszláv válogatott bosznia-hercegovinai tagjai. Zoran Savić (1966, Zenica) a jugoszláv, majd a szerb–montenegrói válogatottal is ért el sikereket. A legismertebb aktív bosznia-hercegovinai kosárlabdázó Jusuf Nurkić (1994, Živinice), a „bosnyák szörny", aki az NBA-ben a Denver Nuggets és a Portland Trail Blazers csapatát erősíti, és tagja a bosznia-hercegovinai válogatottnak.

A női szakág lefényesebb bosnyák csillaga Razija Mujanović (1967, Čelić), aki jugoszláv színekben 1988-ban olimpiai, 1990-ben világbajnoki ezüstérmet szerzett, majd 2007-ig a boszniai-hercegovinai válogatottat erősítette (*a képen*). Háromszor (1991, 1994, 1995) az Év európai kosárlabdázónőjének választották. Mersada Bećirspahić (1957, Bihać) és Jelica Komnenović (1960, Foča) 1980-ban szereztek olimpiai bronzérmet a jugoszláv válogatottal. Slavica Pecikoza (1961, Višegrad) a jugoszláv válogatott 1980-as évekbeli valamennyi sikerének részese volt, majd különböző közkapcsolati beosztásokat töltött be Bosznia-Hercegovina sportéletében. Slađana Golić (1960, Banja Luka), Kornelija Kvesić (1963, Kakanj) és Mara Lakić-Brčaninović (1963, Gradačac) 1988-ban olimpiai, 1990-ben világbajnoki ezüstérmet szereztek. Tima Džebo (1963, Olovo), aki 1990-ben a jugoszláv válogatottal szerzett világbajnoki ezüstérmet és Vesna Bajkuša (1970, Szarajevó), aki tagja volt az 1988-ban olimpiai ezüstérmes jugoszláv csapatnak, a délszláv háború után bosznia-hercegovinai színekben folytatták pályafutásukat.

Kézilabda

A jugoszláv férfi kézilabda-válogatott az olimpiákon két arany- (1972, 1984) és egy bronz- (1988), míg a női válogatott egy arany- (1984) és egy ezüstérmet (1980) szerzett. A világbajnokságokon a férfiak egyszer (1986) első, egyszer (1982) második és kétszer (1970, 1974) harmadik, a nők egyszer (1973) első, háromszor (1965, 1971, 1990) második és kétszer (1957, 1982) harmadik helyezést értek el. A bosznia-hercegovinai férficsapat még nem dicsekedhet komoly nemzetközi sikerrel, míg a női válogatott 2008-ban megszűnt, 2021-ben hozták újra létre.

A jugoszláv férfi kézilabda-válogatottban Abas Arslanagić (1944, Derventa) olimpiai bajnoki címet (1972) és két világbajnoki bronzérmet (1970, 1974) szerzett. Zdravko Zovko (1955, Gornje Kolibe) játékosként olimpiai bajnok (1984), világbajnoki ezüst- (1982) és bronzérmes (1974) volt, majd edzőként több magyar csapatnál is megfordult. Zlatan Arnautović (1956, Prijedor) olimpiai (1984) és világbajnok (1986) is volt. Muhamed Memić (1960, Derventa) olimpiai bronz- (1988) és világbajnoki aranyérmes (1986) csapatnak volt a tagja.

Zlatan „Zlatko” Saračević (1961, Banja Luka – 2021, Koprivnica) tagja volt a világbajnok (1986) és olimpiai harmadik (1988) jugoszláv csapatnak, majd horvát színekben olimpiai bajnoki címet (1996) és világbajnoki ezüstérmet (1995) szerzett, pályafutása végén (2000–2002) pedig a boszniai-hercegovinai válogatott – egyidejűleg klubjátékosként a Fotex Veszprém (*a képen*) – mezét viselte. Irfan

„Pipe” Smajlagić (1961, Banja Luka) szintén játszott a világbajnok (1986) és az olimpiai harmadik (1988) jugoszláv csapatban, majd a horvát nemzeti színeket viselte. Danijel Šarić (1977, Doboj) kivételesen fordulatos válogatottbeli pályafutást tudhat magáénak: Szerbia és Montenegró (2000–2006) csapatával világbajnoki résztvevő volt, Bosznia-Hercegovinával (2010–2011) nem vett részt világeseményen, végül katari színekben nyert világbajnoki ezüstérmet (2015). A legmagasabban jegyzett bosznia-hercegovinai kézilabdázó Mirsad Terzić (1983, Priboj), aki 171 mérkőzésen dobott 472 góljával mindkét kategóriában hazai csúcstartó, és 2009–2020 között számos sikert ért el a Telekom Veszprém csapatával. Mirko Alilović (1985, Ljubuški) mindössze négyszer játszott a bosznia-hercegovinai válogatottban, majd Horvátországot képviselte a világeseményeken, közben a Telekom Veszprém (2011–2018) és a Pick Szeged (2018–) mezét is viselte.

A jugoszláv női csapat tagjaként Vesna Radović (1954, Mostar) 1980-ban olimpiai ezüstérmet nyert, majd osztrák színekben folytatta pályafutását. Jasna Kolar-Merdan (1956, Mostar) olimpiai arany- (1984) és ezüstérmet (1980) is nyert, majd az osztrák válogatottal is vett részt világeseményeken, 1990-ben az Év kézilabdázónőjévé választották. Radmila Drljača-Savić (1959, Novi Grad) az 1980-

ban olimpiai második csapatnak volt tagja. Svetlana Kitić (1960, Tuzla) olimpiai arany- (1984) és ezüstérmet (1980), valamint világbajnoki ezüstérmet (1990) is szerzett, 202 mérkőzésen 911 gólt dobott, 1988-ban az Év kézilabdázónője volt. Profi pályafutását befejezve játékos-edzőként hazatért szülővárosába, ahol a Jedinstvo Tuzla csapatában Mara Bogunović nevű idősebb lányával együtt szerepelt, 2002–2003-ban pedig a bosznia-hercegovinai válogatottban is játszott.

Vízilabda

Ez a sportág nem volt népszerű Bosznia-Hercegovinában, és ma sem az, ezért a legendás jugoszláv vízilabdasport sikereiből a bosznia-hercegovinai játékosok kevéssé vették ki a részüket, a bosznia-hercegovinai válogatott pedig még nem ért el jelentős eredményt. A bosznia-hercegovinai születésű jugoszláv vízilabdázók közül a legsikeresebbek Milan „Gale” Muškatirović (1934, Bihać – 1993, Belgrád), aki 1964-ben olimpiai ezüstérmet szerzett, Zoran Janković (1940, Zenica – 2002, Belgrád), aki 1964-ben olimpiai ezüst- és 1968-ban aranyérmes csapat tagja volt, valamint Veselin Đuho (1960, Foča), aki kétszeres olimpiai bajnok (1984, 1988).

Sakk

Jugoszlávia sakknagyhatalom volt, és ebben a sportágban Bosznia-Hercegovina is sikeres. A bosznia-hercegovinai férficsapat 1994-ben ezüstérmet szerzett a sakkolimpián, az együttes tagjai táblasorrend szerint Predrag Nikolić (1960, Šamac), Ivan Sokolov (1968, Jajce), Bojan Kurajica (1947, Ljubljana) és Emir Dizdarević (1958, Zenica) voltak. Nikolić és Kurajica az 1980-as sakkolimpián még jugoszláv színekben bronzérmet szerzett. A jugoszláv női csapattal Vesna Mišanović (1964, Szarajevó) ért el harmadik helyezést (1988) a sakkolimpián. A sakkozónő a délszláv háború alatt az ostromlott Szarajevóban haditudósítóként működött, majd Bosznia-Hercegovina női csapatában ült asztalhoz a sakkolimpiákon.

Egyéni sportágak

Zlatan Saračević (1956, Zenica) súlylökő Jugoszlávia képviseletében 1980-ban arany-, 1981-ben bronzérmet szerzett a fedettpályás Európa-bajnokságon, majd bosznia-hercegovinai színekben is olimpiai résztvevő volt 1992-ben. Anton „Ante” Josipović (1961, Banja Luka) ökölvívó 1984-ben Jugoszláviát képviselve a 81 kg-os kisnehézsúlyban megnyerte az olimpiát. Larisa Cerić (1991, Travnik) cselgáncsozó +78 kg-ban világbajnoki ezüst- (2017) és bronzérmes (2018) is volt. Amel Tuka (1991, Kakanj) síkfutó 800 méteres távon 2015-ben bronz-, 2019-ben ezüstérmet szerzett a világbajnokságon, míg eddigi legjobb olimpiai eredménye a 2020-ban elért 6. helyezés (*a képen*). Bosznia-hercegovinai színekben eddig a legmagasabb olimpiai helyezést (5.) Nedžad Husić (2001, Szarajevó) érte el taekwondo sportágban, 68 kg-os súlycsoportban a 2020-as olimpián.

Zene

A nyugati és a keleti kultúrák határvidékén található Bosznia-Hercegovinában rendkívül összetett zenei világ alakult ki. Az oszmán korban a keleties stílusú zene volt az uralkodó, míg a helyi hagyományok a népi énekmondók (guszlárok) műveiben és az autentikus belső fejlődés eredményeként kialakult *sevdalinka* műfajban éltek tovább. Az osztrák–magyar uralom időszakában megindult az ország lassú felzárkózása a Nyugathoz kulturális tekintetben, így a zene területén is. Jugoszlávia létrejötte az állami egység keretében a délszláv zenei kultúra egységesedését és az ugrásszerű nyugatias fejlődést is magával hozta. A keleties zenei stílusjegyek azonban – bár háttérbe szorultak, de – a mai napig tetten érhetők a bosznia-hercegovinai kultúra egészében, ami a zenei világban különösen erősen érzékelhető. A *sevdalinka* műfaj életképességét számos sikeres előadó bizonyítja meggyőzően, és a délszláv országokban népszerű turbofolk műfajt is keleties stílusjegyekkel gazdagítják a bosznia-hercegovinai zenészek.

A komolyzene területén Bosznia-Hercegovina több kiváló alkotóval és előadóművésszel járult hozzá a jugoszláv zenei kultúra virágzásához. Az első nemzetközi elismertséget szerzett bosznia-hercegovinai operaénekes Bahrija Nuri Hadžić (1904–1993) volt, aki Bécsben tanult, a berni és a belgrádi operában is játszott, majd szopránként Alban Berg *Lulu* című és Richard Strauss *Salomé* című zeneművének címszerepében aratta legnagyobb sikereit. Oskar Danon (1913–2009) boszniai zsidó karmester és zeneszerző Prágában folytatott zeneművészeti tanulmányokat, majd a második világháborút követően két évtizeden keresztül állt a Belgrádi Operaház élén, ő szerezte az akkori jugoszláv himnusz (*Uz Maršala Tita*) zenéjét is. A glamoč-i illetőségű boszniai szerb Miroslav Čangalović (1921–1999) operaénekest a legnagyobb jugoszláv basszistaként tartják számon, Muszorgszkij *Borisz Godunov*, Massenet *Don Quichotte* címszerepében, valamint Gounod *Faust*jának Mefisztójaként jelentős nemzetközi sikereket aratott. A független Bosznia-Hercegovina kiemelkedő zeneszerzője a Banja Luka-i születésű boszniai szerb Dušan Šestić (1946), aki a belgrádi és a spliti operában is dolgozott, ő szerezte a bosznia-hercegovinai himnusz zenéjét. Korunk legismertebb bosznia-hercegovinai operaénekese a szarajevói születésű boszniai horvát Arijana Marić Gigliani (1979), aki drámai szopránként emlékezetesen énekli Lady Machbet szerepét Verdi *Macbeth*jében, Berta szerepét Rossini *A sevillai borbély*ban, valamint Abigél szerepét Verdi *Nabucco* című operájában. Edin „Dino” Zonić szarajevói karmester (*a képen*) pedig a világ legismertebb koncerttermeiben a szívesen látott vendégfellépő, akit országa kulturális nagykövetévé neveztek ki. A Banja Luka-i születésű, Szarajevóban élő és filmzenéket alkotó Saša Lošić „Loša” (1964) Balkán-szerte elismert, foglalkoztatott zeneszerző. A szarajevói opera jelenlegi legfényesebb csillaga a zavidovići-illetőségű Aida Čorbadžić (1976), aki szoprán szerepekben lép a közönség elé.

A könnyűzenei előadóművészetben hagyományosan a népdal- és a nótaéneklés a meghatározó, míg a korszerű délszláv stílusirányzat, a turbofolk is jelentős teret hódított napjaninkra. Balkán-szerte ismert és a mai napig kedvelt énekes a Cerani településen született, boszniai szerb Milojko „Mile" Kitić (1952), aki mögött több mint 30 zenei album áll. A tuzla-i születésű, „Lepa Brena" művésznéven ismert Fahreta Živojinović (1960) 18 önálló albumot adott ki, emellett szerepet kapott

tévéfilm-sorozatokban és showműsorokban is, a jugoszláv nosztalgia őrzőjének tekinthető. A modern bosnyák zenei kultúra legnagyobb alakja a szarajevói Edin Dervišhalidović (1962), művésznevén Dino Merlin (1962), aki mögött több tucat zenei album áll. Napjaink kiemelkedően legnépszerűbb bosznia-hercegovinai előadóművészei a szarajevói bosnyák Jasmin Fazlić (1986), azaz „Jala Brat" és Amar Hodžić (1989), azaz „Buba Corelli", valamint az ilijaš-i illetőségű boszniai szerb Maja „Maya" Berović (1987), akik számos nagy sikerű, turbofolk stílusú közös dalukkal a bosznia-hercegovinai etnikumok egymásra találásának esélyét is kifejezik (*a képen*). „Jala Brat" az ország legtöbbet kereső előadóművésze, éves bevétele meghaladja az egymillió dollárt. A hagyományos *sevdalinka* műfajt napjainkban a szarajevói bosnyák Damir Imamović (1978), akit a brit „Songlines" zenei magazin 2021-ben az Év európai előadóművésze címmel tüntetett ki, valamint a bosnyák-horvát Amira Medunjanin (született Dedić, 1972) képviselik. A szarajevói Fahrudin Pecikoza (1962) Balkán-szerte foglalkoztatott dalszövegíró.

A jugoszláv korszakban számos kiemelkedően sikeres könnyűzenei formáció jött létre Bosznia-Hercegovinában. A Szarajevóban alapított „Indexi" (1962–2001) együttest a pszichedelikus rock úttörőjének tekintik. A szintén szarajevói alapítású „Bijelo dugme" (1974–1989) a hetvenes–nyolcvanas évek kiemelkedően legnépszerűbb rockegyüttese volt, kilenc nagylemezük mindegyike közönségsikert aratott. A „Balkán Beatles-eként" számontartott együttes frontembere a szarajevói illetőségű Goran Bregović gitáros, dalszerző, ő készítette Emir Kusturica *Cigányok ideje*, *Arizona Dream* és *Underground*, Ademir Kenović *Kuduz* és Pedro Almodóvar *Kika* című filmek zenéjét. A szerbiai alapítású „Južni vetar" (1982–1991), amelynek tagjai között szerbiai (pl. Dragana Mirković) és boszniai szerb (pl. „Mile" Kitić) zenészek is voltak, a nyolcvanas évek végén a népszerűségi listák élére került, de a délszláv háború kitörésekor feloszlott. A szintén a nyolcvanas évek végén ismertté vált, bosnyák és boszniai horvát zenészek részvételével Szarajevóban alapított „Crvena jabuka" (1985–) a délszláv háború kitörésétől Zágrábban folytatta működését, a pop-rock együttes eddig 17 albumot adott ki. A szarajevói „Divlje jagode" (1977–) a heavy metal stílus legkiemelkedőbb bosznia-hercegovinai képviselője. A *sevdalinka* műfajban az 1998-ban létrejött „Mostar Sevdah Reunion" érdemel említést, míg a zenei avantgárd műfajban a 2009-ben alapított „Dubioza kolektiv" aratja a legnagyobb sikereket.

DOROGI ZOLTÁN – RADICS ZSOLT

TERMÉSZETI ÉRTÉKEK

Természetvédelem Bosznia-Hercegovinában

A Természetföldrajz fejezetben ismertetett okokból az ország összeurópai viszonylatban is kiemelkedően gazdag élővilággal rendelkezik. A biológiai sokféleség szempontjából különös jelentőséggel bírnak a természetes állapotukban megőrzött erdei ökoszisztémái (őserdők), a számos – részben még feltáratlan – barlanggal átszőtt nagy kiterjedésű karsztterületei, illetve a magashegységi „menedékhelyek", amelyek számos endemikus, illetve reliktumfajnak adnak otthont.

Bosznia-Hercegovina területén napjainkig 5134 növényfajt azonosítottak, amiből 450 az endemizmusok száma. Hercegovina, a Prenj–Čvrsnica–Velež komplexum, valamint a Neretva és mellékfolyóinak a kanyonjai jelentős endemikus központoknak számítanak.

Endemikus (bennszülött) fajoknak nevezik a „helyben keletkezett fajokat", amelyek elterjedése a Föld viszonylag kis területére korlátozódik. A reliktum (maradvány) fajok pedig olyan fajok, amelyeknek korábbi nagyobb, összefüggő elterjedési területei valamilyen okból megszakadtak, ezért ma már csak kisebb, szigetszerű élőhely-foltokon találhatóak meg. Előfordul, hogy egy maradványfaj bennszülött fajjá alakul, ezek az ún. reliktum endemizmusok.

A gombák például szárazföldi és vízi környezetben egyaránt előfordulnak, becslések szerint az országban akár 15–20 ezer gombafaj is élhet, a magasabb rendű gombáknak azonban eddig csak 552 faját azonosították. Hasonló a helyzet a zuzmóknál is, napjainkig 300 zuzmófajt írtak le, de a valóságban akár több mint háromszor ennyi is élhet Bosznia-Hercegovinában.

A gerinctelen vízi élőlények, illetve rovarok száma a vizes élőhelyek változatosságának köszönhetően ugyancsak kiemelkedően magas. Az ország déli részének barlangi endemizmusai a tudományos közösség kitüntetett figyelmét élvezik.

A gerincesek közül 119 hal-, 20 kétéltű-, 38 hüllő-, 340 madár- és 87 emlősfaj él az országban. A barlangi élőhelyek a gerincesek esetében is kiemelt jelentőséggel bírnak: több helyszínen leírták például a kizárólag a Dinári-karszt területén honos, különleges életmódot folytató barlangi vakgőtét/emberhalat (*Proteus anguinus; a képen*).

A simaorrú denevérek családjára különösen magas egyedszám és sokféleség jellemző, eddig nyolc nemzetség összesen húsz faját azonosították. A tavi denevér (*Myotis dasycneme; a képen*) észlelése a Bijambare-barlangban 2016-ban szakmai berkekben nagy szenzációnak számított (ennyire délen korábban soha nem írták le a fajt Európában).

A természetvédelem egyik legismertebb, 1948 óta alkalmazott eszköze a Természetvédelmi Világszövetség (IUCN[1]) által kidolgozott ún. Vörös lista, amelynek segítségével – természetvédelmi státuszuknak megfelelően, a „nem fenyegetett”-től a „kihalt”-ig – leltárba vehetőek az adott területen élő fajok. Bosznia-Hercegovina esetében is készültek „vörös listák”, lehetetlen ugyanakkor országos szintű összesítést készíteni, mivel míg a Bosznia-Hercegovinai Föderáció 2014-ben összeállított leltára az IUCN módszertana alapján készült, a boszniai Szerb Köztársaságban 2012 óta ettől eltérő módszertannal, hét taxonómiai csoportra vonatkozóan külön-külön készített „vörös listák” vannak érvényben.

A természetvédelem története Bosznia-Hercegovinában a 19. század második feléig nyúlik vissza, ekkor helyezték védelem alá az első vadon élő fajokat. Az első – a Perućica patak mentén elhelyezkedő – védett területek létesítéséig azonban egészen 1954 júniusáig várni kellett. Két hónap elteltével az illetékes hatóságok a Vranica-hegyen található Prokoško tavat is természetvédelmi oltalom alá helyezték. Az első nemzeti parkot – amelynek magját a Perućica erdőrezervátum képezi – 1962-ben alapították, nevét a rajta keresztülfolyó Sutjeska folyóról kapta. Öt évvel később az ország északnyugati részén, az azonos nevű hegyen hozták létre a Kozara Nemzeti Parkot.

Az 1981–2000 közötti időszakra vonatkozó területrendezési terv az államterület több mint 15%-ának védelmét irányozta elő. Ebből azonban 1990-ig meglehetősen keveset sikerült megvalósítani, ekkorra Bosznia-Hercegovina területének mindössze 0,55%-a állt természetvédelmi oltalom alatt. A törvényileg 1970-ben meghatározott kategóriák ráadásul már ekkor is idejétmúltnak számítottak, nem voltak összeegyeztethetők az IUCN kategóriáival.

A délszláv háború számos vonatkozásban jelentős károkat okozott a természeti környezetben, hozzájárult az élőhelyek széttöredezéséhez, a természeti erőforrások kizsákmányolásához és az idegen fajok akadálytalan terjedéséhez. A háborút követően a meglévő védett területek újraértékelése és újak létrehozása jelentős kihívást jelentett a „daytoni” Bosznia-Hercegovina természetvédelmi szakemberei számára.

[1] International Union for Conservation of Nature and Natural Resources.

A természet védelméről szóló törvény a szakterület feladatait az entitások hatáskörébe utalja. Az IUCN kritériumai alapján az első védett területeket a Bosznia-Hercegovinai Föderáció területén, Szarajevó kantonban jelölték ki. Ezeket számos további követte, 2008-ban pedig megalakították a Föderáció első (és máig egyetlen) nemzeti parkját is, amely az Una folyóról kapta a nevét.

A boszniai Szerb Köztársaság a daytoni egyezményt követően igen ambiciózus természetvédelmi célokat tűzött ki: 1996 és 2015 között az entitás területének 15–20%-át védelem alá kívánták vonni, egyebek mellett 11(!) új nemzeti park létrehozásával. E tervekből kevés valósult meg, napjainkban a meglévő védett természeti területek fenntartása is jelentős kívánnivalókat hagy maga után.

Bosznia-Hercegovina teljes területének ma is mindössze 2,6%-a áll természetvédelmi oltalom alatt, ami nemcsak az európai, de a regionális átlagot is alulmúlja. Sürgető feladat lenne egy olyan monitoringrendszer kidolgozása és bevezetése, amely alkalmas lenne a természeti értékek állapotának és változásainak nyomon követésére, így segítségével – valamint a fejlesztési és a természetvédelmi tevékenységek összehangolásával – lehetővé válhatna a további állapotromlás megakadályozása.

A továbbiakban részletesebben bemutatjuk az egyes bosznia-hercegovinai nemzeti parkok és natúrparkok természeti értékeit, látnivalóit. Helyenként utalunk azokra a nemzetközi egyezményekre is, amelyek további oltalmat biztosítanak egyes, a természetvédelem szempontjából jelentős fajoknak vagy területeknek. Bosznia-Hercegovina természetvédelmi törvénye összhangban van az alábbi európai uniós irányelvekkel és nemzetközi egyezményekkel: 92/43/EGK irányelv (1992. május 21.) a természetes élőhelyek, valamint a vadon élő állatok és növények védelméről; 79/409/EGK irányelv (1979. április 2.) a vadon élő madarak védelméről; A biológiai sokféleségről szóló egyezmény (1992. június 13., Rio de Janeiro); A veszélyeztetett vadon élő állat- és növényfajok nemzetközi kereskedelméről szóló egyezmény (CITES;[2] 1973. március 3., Washington); Az európai vadon élő élővilág és a természetes élőhelyek védelméről szóló egyezmény (1979. szeptember 19., Bern); A nemzetközi jelentőségű vizes területekről, különösen, mint a vízimadarak élőhelyeiről szóló egyezmény (1971. február 2., Ramsar); A vándorló vadon élő állatfajok védelméről szóló egyezmény (1979. június 23., Bonn).

Az IUCN 1994-ben a védett területek hat kategóriáját határozta meg (az első kategórián belül két alkategóriát), amelyek a következők: I. szigorúan védett természetvédelmi területek és vadonterületek; II. nemzeti parkok; III. természeti emlékek; IV. kezelt természetvédelmi területek (vadrezervátumok); V. tájvédelmi körzetek (védett szárazföldi és tengeri tájak); VI. védett területek a természeti erőforrások fenntartható kitermelésével. A „natúrpark" tehát önállóan nem szerepel az IUCN kategóriarendszerében, olyan területek tartoznak ide, amelyek az adott államban törvényi védelem alatt állnak.

[2] Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora.

Nemzeti parkok

Az országban jelenleg négy nemzeti parki státuszú (az IUCN II. kategóriájába tartozó) védett terület található (*a képen*).

Sutjeska Nemzeti Park

Az 1962-ben alapított Sutjeska Nemzeti Park az ország délkeleti, Montenegróval határos részén fekszik. Az európai nemzeti parki együttműködés, az EUROPARC Szövetség tagja. A 175 km^2 területű park határát keleten a Pivska planina (1775 m) és a Piva folyó, majd a Drina jelöli ki, délkeleten a Maglić (2386 m) – Volujak (2337 m) – Bioč (2338 m) hegyek sora, míg nyugaton a Zelengora (2014 m) és a Lelija-hegy (2032 m). A határ túloldala szintén védett terület, az pedig az UNESCO Világörökség részét képező Durmitor Nemzeti Parkhoz tartozik. (A volt jugoszláv tagállamok egykori közös védett területei ma államhatárokon átívelő természetvédelmi együttműködések keretében hangolják össze szakmai tevékenységüket.)

Az UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, az ENSZ szakosított szervezete) tíz kritérium alá sorolja a világörökségi helyszíneket (I–VI. kulturális, VII–X. természeti kritériumok), minden helyszín legalább egy kritériumnak meg kell feleljen. Bosznia-Hercegovinában jelenleg négy, a világörökség részét képező helyszín található (ld. Kulturális értékek fejezet, valamint jelen fejezet A Kárpátok és más európai régiók ősbükkösei c. alfejezetét.) Az UNESCO világörökség-jelölt listájára csak olyan helyszínek kerülhetnek fel, amelyek korábban szerepeltek az adott nemzetek előzetes listáján. Bosznia-Hercegovina listáján 2022-ben tíz helyszín szerepel.

Tekintettel a terület lakott helyektől távolabbi, településekben szegény voltára, a hegyvidéki erdőségek itt maradtak meg legnagyobb mértékben. A nemzeti park egyik jelentős értékét épp ezek adják, lefedve a területének mintegy 2/3-át. A terület több mint 60 éves, illetve egyes részeinek ettől régebbi védettsége folytán számos állat- és növényritkaságnak, egyedülálló társulásnak nyújt életteret, ez teszi nemzetközi szinten is kiemelkedővé. Védett emlősfajai között említhető meg a barna medve, a szürke farkas, a nyest, a vörös róka, a vadmacska, illetve a balkáni zerge, a madarak közül a szirtisas, a szirtifogoly, a sólyom- és a fajdfélék.

A nemzeti parkot kettészelő Sutjeska folyó a Drina mintegy 33 km hosszú mellékfolyója, a Čemerno-medencében eredő patakok összefolyásából áll össze. Szurdokvölgye hosszan bevágódott a könnyen aprózódó kőzetbe, nemzeti látványosságnak számít. Legszűkebb és vadregényesebb része a Vratar (kapuőr), míg szélesebb részén az országút is áthalad. A völgy kijáratánál található Tjentište a nemzeti park központja és számos túraútvonal kiindulópontja. A kisváros arról is híres, hogy 1943-ban a jugoszláv partizánok itt törték át a megszálló német hadsereg gyűrűjét. A nemzeti park a nemzeti történelem számos egyéb helyszínét is magában foglalja, amire különböző részein látványos emlékművek emlékeztetnek. A folyóra nem építettek duzzasztót, így az ma is természetes völgyében-medrében folyik.

A Perućica patak a Sutjeska folyó egyetlen jelentősebb tápláló vízfolyása, amelynek mentén mintegy 1400 hektárnyi terület különösen védett, ez a nemzeti park magterülete (*a képen*), ahová turisták csak szakemberek kíséretében léphetnek be.

Az 1952-ben védettség alá helyezett, de korábban sem háborgatott, „Európa tüdeje”-ként is emlegetett ősi erdő fái között 50 méternél magasabb egyedek is szép számmal találhatóak, több példány életkora pedig meghaladja a 300 évet. Területén 170 fa- és cserjefajt, valamint több mint 1000 lágyszárú növényfajt írtak le, köztük számos endemizmus is előfordul. Háborítatlanságának köszönhetően számos védett állatnak, nagyragadozónak is otthont ad. A Perućica ősi erdő 2017 óta szerepel Bosznia-Hercegovina világörökségi várományos helyszíneinek listáján (előzetes lista).

Az őserdő fogalom (primary forest) alatt a nemzetközi szakirodalom a nagy kiterjedésű, rendszeres emberi tevékenységektől mentes, őshonos fafajokból álló öreg erdőket érti, amelyekben különböző korú és fajú fák élnek önfenntartó módon, és megvan bennük a természetes őshonos aljnövényzet is. Az őserdőket az érintetlenség ideje alapján több csoportba sorolják: a spektrum egyik felén azok az ökoszisztémák állnak, ahol legalább 60–80 év eltelt az utolsó beavatkozás óta, a másik felén pedig azok, amelyeket a modern ember/civilizáció soha nem háborított – ezek az ún. ősi erdők (primeval forests). Ez utóbbiak közé tartozik a Perućica.

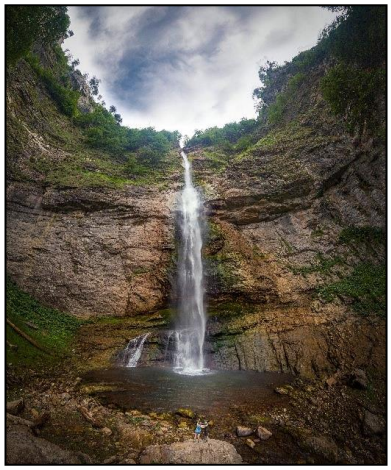

A Perućica patak – amely kis vízhozama miatt nem tudott mélyen bevágódó völgyet kialakítani – a Perućica őserdőn áthaladva a kétlépcsőjű Skakavac-vízeséssel (75 m, *a képen*) zuhog le gleccservájta mészkő völgyében a Sutjeska folyó felé vezető útján, a torkolattól mintegy 3 km-re.

Szintén a nemzeti park területén található Bosznia-Hercegovina egyik nemzeti jelképe, a délkeleti országhatár mellett magasló Veliki Maglić csúcs (2386 m, ezt a montenegrói oldalon lévő Crnogorski Maglić csúcs alig 2 méterrel haladja meg). A hegység tömegét túlnyomórészt triász, kisebb részben jura és kréta kori üledékes kőzet – jellemzően mészkő – alkotja, ami a földtörténeti ókorban keletkezett homokkő és palaösszletekre települt. A hegység kiemelkedése a földtörténeti középkorban kezdődött és a földtörténeti újkor miocén időszakában volt a legjelentősebb. Települések és lakosság hiányában a délszláv háború idején a harcok elkerülték a hegységet, ezért területének csak kis részén találhatóak elaknásított részek. Ezért is válhatott a boszniai túrázás központjává, a külföldi turisták kedvelt célpontjává.

Kozara Nemzeti Park

A Kozara Nemzeti Parkot (*a képen*) 1967-ben alapították, a területe 34 km^2, észak–déli kiterjedése 7 km, kelet–nyugati irányban 3–6 km között váltakozik. Az ország északi részén fekszik a Száva, a Szana és az Una folyók között. Központi eleme a Kozara hegység, amelynek legmagasabb csúcsa a 978 m magas Lisina, emellett további mintegy tíz, javarészt kopár sziklacsúcs található a térségben. A terület közel fele aktív vadászterület.

A nemzeti park létrehozásában szerepet játszottak a II. világháború alatt itt folyó harcok is, amelyek helyszíneit monumentális emlékművek jelzik. Központi része, a Mrakovica-plató Prijedor településtől 24, Banja Lukától 56 km-re található. Patakokban, vízfolyásokban rendkívül gazdag a térség, az északi, Szana folyó felőli részén kifejezetten sűrűn fordulnak elő források és vízfeltörések. Fontosabb folyóvizei a Mlječanica, a Crna Rijeka és a Moštanica, amelyek a Szana felé folynak. A különböző flóratartományok határán fekvő térség növényvilága rendkívül gazdag, mintegy 90%-át erdők – javarészt tölgyesek, bükkösök – borítják. Bár országos szinten nagy jelentőséggel bír a legeltetés, a hegyi legelők aránya itt elhanyagolható.

A nemzeti parkban számos túraútvonal található. A térség számos extrém sport – hegyi kerékpározás, sziklamászás, *via ferrata* túrázás – számára is helyszínt biztosít, a téli időszakban sífutásra is alkalmas.

Una Nemzeti Park

Az Una Nemzeti Parkot 2008-ban hozták létre az Una, a Krka és az Unac folyók mentén. Területe 350 km^2, ezzel ez Bosznia-Hercegovina legnagyobb kiterjedésű természetvédelmi oltalom alatt álló területe. Magterülete 200 km^2-nyi, fő feladata az Una és mellékfolyói szinte eredeti állapotban megőrződött kanyonjainak védelme. Nyugati határa a horvát országhatár, központja Martin Brod település, a térség legnagyobb városa pedig a nemzeti parktól északra fekvő Bihać.

A nemzeti park kiemelt látványosságai a rajta keresztülhaladó, karszthegységen átfutó jellegükből adódóan türkizkék folyókon található zúgók, vízesések és kaszkádok, amiket kajakosok, kenusok és vadvízi evezősök igyekeznek meghódítani. Itt rendezik a nemzetközileg is híres International Una Regatta kajakversenyt. Egyre elterjedtebb a folyókon átívelő hidakról végrehajtott – Mostar-ból eredő – „hídugrás” (*bungee jumping*) is. A terület leglátványosabb vízesései Martin Brod környékén a Štrbački buk, a Troslap, a Dvoslap és a Ripač. A folyók számos víziállat, köztük ritka és védett halfajok élőhelyei. A területen számos római kori erőd maradványa, középkori várak, kolostorok is találhatóak, a hegyek csúcsain vagy a völgyekben megbújva.

A folyómedrek mészkőképződményei – mészkőgátak, zúgók, zuhatagok – a tiszta karsztvízben nagy mennyiségben, oldott állapotban jelenlévő kalcium-karbonát kicsapódásával keletkeznek azokon a helyeken, ahol a víz folyása hirtelen megváltozik, pl. lelassul, örvényleni kezd vagy éppen akadály állja útját. A mészkő kiválásában nagy szerepet játszik továbbá a folyók moha- és algaállománya, amely a kalciumszemcséket megköti, azokat kicsapódásra készteti, ezzel gyakorlatilag saját anyagát is beépíti a mészkőgátakba. A folyóvíz szennyeződése nagy károkat okozhat ebben az élő ökoszisztémában, ami akár a további növekedést, kicsapódást is ellehetetlenítheti.

A 212 km hosszú Una a Száva mellékfolyója, a horvátországi Stražbenica hegy alatti Donja Suvaja községben ered. Színe türkizkék-türkizzöld és kristálytisztán áttetsző. A kilométerenkénti 3 m-es esésének köszönheti a gyors folyását a forrásától Bihaćig terjedő szakaszon, ahol igazi hegyi folyó benyomását kelti.

Az Una Martin Brod és Bihać között nagyrészt egy szurdok-völgyben folyik, amelynek hirtelen összeszűkülő szakaszán egy hatalmas, több lépcsőből álló vízesésen zubog le. A nemzeti park legmagasabb és leglátványosabb vízesése a Štrbački buk, a maga 25 méterével (*a képen*).

Az Unac folyó Mlinski potok (Malom patak) néven ered 876 méteres magasságban, a Šator-hegy (Sátor-hegy) oldalában, majd több más patakkal egyesülve már folyóként ömlik az Unába a 66 km-es, 450 m szintkülönbségű útját követően. A nyári időszakban egy szakaszon a folyó gyakran teljesen kiszárad (illetve a felszín alatt búvópatakként folytatja útját), a felszínen meleg vizű, halban gazdag tavacskákat hagyva maga után, és csak a torkolattól 3 km-re bukkan újra felszínre.

A Krka (*a képen*) szintén az Una egyik – mindössze 6 km hosszú – mellékfolyója, amely 5 km-en keresztül határfolyót képez Bosznia-Hercegovina és Horvátország között. Rendkívül bővizű forrása az Una Nemzeti Park magterületének számító Cvijetinić-fennsík lábánál tör a felszínre. A patakká, majd folyóvá szélesedő Krka látványos, néhol kanyonná szűkülő völgyet vájt a hegységbe.

Az Una és Unac folyók halakban – különösen sebes és szürke pisztrángban – rendkívül gazdagok, így a vadvízi horgászat speciális ágai (pl. a pergető és a legyező horgászat) igen népszerűek a térségben. Ezzel szemben a Krka mentén mindenféle horgászati-halászati tevékenység tiltott. Az Una és az Unac hosszabb szakaszain a vadvízi evezés (rafting) is nagy népszerűségnek örvend.

A nemzeti park legmagasabb pontja a Plješivica-hegységben található, amelynek csúcsai azonban a határ túloldalán, Horvátország területén fekszenek.

Drina Nemzeti Park

A Drina Nemzeti Parkot 2017-ben alapították Bosznia-Hercegovina keleti részén, Srebrenica központtal. A 63 km^2-nyi területe közvetlenül csatlakozik a Drina túlsó oldalán, Szerbiában fekvő Tara Nemzeti Parkhoz.

Jellemző látványosságai a nagy esésű folyóvizei – a Drina (*a képen*) és mellékfolyói – és ezek mély kanyonjai. A Crni potok egy 1100 m magasan fakadó forrás, amelynek vize mindössze 6 km után ömlik a Drinába, addig azonban közel 800 m szintkülönbséget tesz meg. Ezen a szakaszon több magas vízesés alakult ki. A Drina völgyének látványos szakasza éppen a Crni potok torkolatánál található, ahol a kanyon 976 m mély. Szembetűnő továbbá a Drina tekervényes folyása, rajta a könyökszerű, több mint 90 fokos folyásirány-változásaival. A Drina a Piva és a Tara

folyók egyesülésével jön létre a Šćepan poljében, majd 341 km-t tesz meg északi irányba, ahol a Szávába ömlik. A folyó tisztaságát a benne élő számos halfaj, köztük pisztráng- és tokhalfélék is jelzik. Természeti gazdagságánál fogva a folyó horgászok, vadvízi evezősök paradicsoma, míg a szurdokának falai a sziklamászók körében kedveltek.

A folyó felduzzasztásával alakították ki 1952-ben a Perućac-tavat (*a képen*), ami a boszniai Szerb Köztársaság 2. legnagyobb kiterjedésű, 12,4 km^2 területű – mesterséges eredetű – állóvize. Az 52 km hosszan elnyúló víztározó 28 km-en a nemzeti park részét képezi, szélessége 60 métertől (kanyonok) 1500 méterig (Bajina Bašta-i duzzasztógát) terjed. Befogadóképessége mintegy 340 millió m^3 víz.

A Drina Nemzeti Parkban található Sušica vadászterületen jelentős vadászturizmus épül nagyvadak és madarak kilövésére, mindemellett a területen felelős vadgazdálkodást folytatnak az utánpótlás biztosítása érdekében.

Natúrparkok

A bosznia-hercegovinai jogrendszerben (ld. 66/13. törvény a természet védelméről) a natúrpark nagy kiterjedésű természetes vagy részben művelt szárazföldi és/vagy tengeri területet jelent, amely nemzetközi vagy országos jelentőségű ökológiai adottságokkal, vagy markáns táji, oktatási, kulturális, történelmi, turisztikai és rekreációs értékekkel rendelkezik. A natúrparkban csak olyan tevékenység megengedett, amely nem veszélyezteti annak lényeges jellemzőit és szerepeit. A natúrparkban a gazdasági tevékenység végzésének és a természeti erőforrások felhasználásának módját a természetvédelmi feltételek határozzák meg.

A natúrparkok tehát ötvözik a természeti, a történelmi és a kulturális értékek védelmét, ezekkel együtt pedig az adott területen élők hagyományos életmódját is bemutatják. Ennélfogva támogatják az aktív turizmust, ösztönzik a térség felkeresését és minél elmélyültebb, részletesebb megismerését. Kínálatukban széles körben jelennek meg az ismeretterjesztési, képzési-oktatási lehetőségek, az ezeket a célokat szolgáló rendezvények.

Bosznia-Hercegovinában jelenleg a következő oldalakon látható natúrpark-státuszú területek találhatók.

Bardača

A Bardača tórendszer (*a képen*) egy 11 tóból és mocsarak együtteséből álló védett terület, amely a ramsari egyezmény hatálya alá is tartozik. Banja Lukától mintegy 30 km-re fekszik az ország északi részén, a Száva és az Orbász folyók által körülölelt 35 km^2-es területen, amelyet 1995-ben nyilvánítottak védetté. Különlegességét a gazdag madárvilága adja: mind az ott élő, mind a vándormadarak állomáshelyeként nemzetközi szinten is jelentős madármegfigyelési pont. Vadvízi élővilága elsősorban halakban gazdag.

Bijambare

Az alig 5 km^2 kiterjedésű Bijambare natúrparkot 2003-ban alapították az ország keleti részén, Olovo község közelében. A Bijambare a Nišići-fennsík középső részét alkotja, védendő értékei a változatos karsztformái – barlangok, víznyelők, búvópatakok –, valamint a Bijambarsko-tó. Jelentősebb barlangjai a Középső/Fő-Bijambare-barlang (*a képen*), a Ledenjača, az Alsó-Bijambare-barlang, a Đuričina-barlang, a Felső-Bijambare-barlang, a Dimšina-barlang, a Ledenica-barlang és az Új-barlang. Közülük az első a legismertebb, ez a látogatók előtt is nyitva áll. Négy folyosója mintegy 420 m hosszú, magassága eléri a 30, szélessége a 60 métert. A legnagyobb folyosót 60 m körüli átmérője és 15–30 méteres magassága, valamint jellegzetes akusztikája miatt „koncertteremnek” is nevezik. A barlangban számos álló- és függőcseppkő, cseppkőfüggöny, valamint tufaképződmény található. A natúrpark barlangjai valódi paradicsomot jelentenek az országban élő több tucat denevérfaj számára, amelyek közül igazi ritkaságok is előfordulnak a Bijambaréban.

Blidinje

Az 1995-ben létrehozott tekintélyes kiterjedésű (358 km^2) Blidinje natúrpark élővilágának különlegességét az adja, hogy a terület különböző flóratartományok találkozási pontjánál található, ami kiegészül a magashegység módosító hatásával.

A területen mintegy 1500 különböző növényfajt azonosítottak, közülük több mint 200 endemikus, reliktum és szubendemikus[3] faj, ezért egyes részei már 1985 óta védelem alatt állnak. A Blidinje natúrpark az endemikus balkáni (páncél)fenyő (*Pinus heldreichii/Pinus leucodermis*) legnagyobb élőhelyeként is ismert. Formakincsét a karsztosodás mellett a jégkorszaki gleccserek, valamint a jelenkori külső erők is alakították, páratlan szépségű környezetet hozva létre. A területen az emberi tevékenység is nyomot hagyott, római úthálózat, illír népcsoportok településmaradványai, középkori templom- és várromok, nekropolisz és sírkövek-szarkofágok egyaránt találhatóak rajta. A Čvrsnica-, a Čabulja- és a Vran-hegyek között 3–5 km hosszan és 1150–1300 m tengerszint feletti magasságban egy tágas, jégvájta U-alakú völgy húzódik. Déli része alacsonyabb, itt található a Blidinje-tó (*a képen*), az ország legnagyobb kiterjedésű természetes tava. Északi, magasabb része a kopár Dugo-polje – ennek a legmagasabb pontja 2074 m magas, ezzel már átmenetet képez a Vran-hegység felé. A natúrpark déli-délkeleti részén található a Čvrsnica-hegység, amelynek a legmagasabb csúcsa, a Ploča 2228 m. A bővizű Grabovica patak mély, közel 6 km hosszú kanyont alakított ki a meredek sziklák között, amely egészen a Neretva kanyarjáig nyúlik.

A Dugo-poljén található nekropolisz[4] – ahol több mint 150 különböző formájú sír, szarkofág (*stećak,* többes számban *stećci*)[5] látható – az UNESCO világörökség-listáján is szerepel, középkori sírkövei Bosznia egyik védjegyévé váltak. Máig nem világos, mióta léteztek itt emberi települések. Az erre irányuló kutatások akkor kezdődtek, amikor Blidinje megkapta a natúrpark-státuszt. A parkban található ferences kolostor szintén nyitva áll a látogatók számára. A natúrpark szokatlan különlegessége az immár két évtizedes múltra visszatekintő önjelölt „Mijat Tomić Betyár Köztársaság” is, amelynek központja a Hajdučke Vrleti motelben kapott helyet. (2002. június 29-én a „köztársaság” kikiáltása miatt riasztották az SFOR-t, a nemzetközi erők azonban még ugyanaznap elvonultak a területről, miután felmérték, hogy a „köztársaságnak” nincsenek szeparatista vagy hegemón ambíciói.)

[3] Olyan faj, amelynek elterjedési területe csak kis mértékben terjed túl az elsődleges elterjedési területének határain.

[4] „Halottak városa”, a település határain kívül található nagy méretű temető.

[5] Részletesebben ld. a Kulturális örökségről szóló fejezetben.

Hutovo blato

A Hutovo blato natúrparkot (*a képen*) szintén 1995-ben hozták létre, a területe 79 km^2. A mocsárvilág része a Deransko-tó, a Svitavsko-tó, az ezeket elválasztó Ostrvo mészkőmasszívum, valamint a Krupa folyó, amelynek szerteágazó felszín alatti búvópatakrendszere alakult ki. A terület kiemelten fontos madárrezervátum és madárvédelmi terület, a BirdLife International[6] kiemelt jelentőségű madárvédelmi hálózatának része. Mintegy 240 különböző vándormadárfaj figyelhető meg itt a vonulásuk során több tízezres példányszámban. A terület védettsége egészen 1959-ig nyúlik vissza, ekkor alakították ki a Škrka madárrezervátumot (350 ha), amely 1971-ben felkerült a nemzetközi jelentőségű vizes élőhelyek listájára, majd 1980-ban a földközi-tengeri vizes élőhelyek védelmét szolgáló nemzetközi projekt egyik célterületének választották. 2001 óta ramsari területként is számontartják. További tavai a Jelim, a Drijen, az Orah, a Škrka és a Svitava,[7] amelyeket számos csatorna és kanyon köt össze. A természetes tavak karsztos mélyedésekben, eltömődött víznyelőkben alakultak ki, mélységük egyes esetekben igen nagy, több tó legalacsonyabb pontja a tenger szintje alatt helyezkedik el (ezt a jelenséget szakszóval kriptodepressziónak nevezik).

A mindössze 15–20 km-re fekvő Adriai-tenger közelségének köszönhetően a folyók vízhozama bőséges. A Hutovo blato fő vízfolyása a Krupa folyó, amely a Gornji Blat és a Svitava-tó vizét vezeti a Neretvába. Hossza 9 km, átlagos mélysége körülbelül 5 m. Európában egyedülálló módon mindkét irányban folyhat, a Neretva vízállásától függően. Magas vízállás esetén ugyanis utóbbi olyan mértékben visszaduzzasztja a Krupát, hogy az időszakosan a – normál esetben a forrását biztosító – tavak felé folyik.

Trebević

A terület natúrparkká nyilvánításáról 2022 szeptemberében döntött a boszniai Szerb Köztársaság kormánya. A natúrpark a Trebević-hegy (*a képen*) masszívumának nagyobb részét, valamint a Miljacka folyó szurdokvölgyét foglalja magába.

[6] Neves globális természetvédelmi szövetség.

[7] A Svitava-tó egy mesterséges víztározó, amelyet a čapljinai vízerőmű építésekor hoztak létre.

A névadó hegy Szarajevó közvetlen szomszédságában található, mára a fővárosi lakosság kikapcsolódási, rekreációs területévé vált, 1627 méteres magasságával kiváló rálátást biztosít a fővárosra. Az 1984-es téli olimpián több sportág versenyeit itt rendezték meg, az erre az alkalomra épült pályák betonmaradványai a mai napig láthatóak. A délszláv háború során a kiemelt jelentősége miatt sűrűn elaknásították. Bár napjainkra már javarészt elvégezték az aknamentesítését, a kijelölt turistautakról továbbra sem ajánlatos letérni, amire sűrűn kihelyezett figyelmeztető felhívások, tiltások emlékeztetnek. A hegy 2014 óta áll természetvédelmi oltalom alatt. Felső fele gyakorlatilag kopár, jellegzetes adótornyai távolról is láthatóak. Kvarc, sziderit és kalcit ásvány-előfordulásairól is nevezetes.

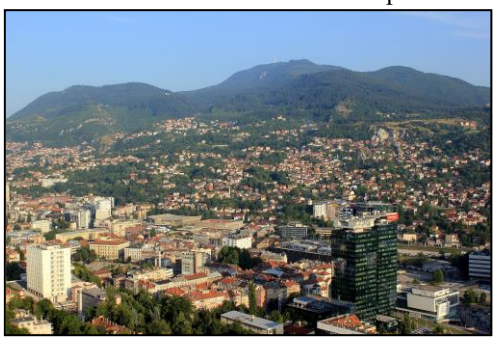

A Miljacka Bosznia-Hercegovina egyik leghíresebb folyója, mivel keresztülfolyik a fővároson. Két ága van: a Pale mellől eredő Paljanska Miljacka (12,9 km) és a Kadino selo mellől eredő Mokranjska Miljacka (20,5 km), amelyek Szarajevónál egyesülnek. A folyó teljes hossza mindössze 36 km, és Ilidžánál torkollik a Boszna folyóba. A Miljacka-kanyonon keresztül Szarajevótól Paléig haladt a Monarchia idején, 1901-ben épült, Ćiro néven ismert keskeny nyomtávú vasút. Napjainkban a vadregényes útvonal kerékpárút formájában tölt be új funkciót.

Vrelo Bosne

A Vrelo Bosne natúrpark 6 km^2 kiterjedésű, 1995-ben hozták létre, a Boszna folyó forrásvidékét fedi le (*a képen*). A folyó számos forrásból táplálkozik, ezek vizeinek összefolyásából alakul ki a folyó az Igman-hegy lábánál, Szarajevó délnyugati határánál. A natúrpark egy városi kultúrparkra hasonlít, a lakosság kedvelt pihenőterülete, ahol nagy számban élnek kacsák és hattyúk.

Skakavac

A natúrpark névadója a 96 m magas Skakavac-vízesés[8] (*a képen*), Szarajevótól alig 15 km-re, Nahorevo községtől mintegy 5 km-re található, így kellemes félnapos túrával elérhető. Ez a Balkán-félsziget 2. legmagasabb zuhataga. A vízesés folyamatosan üzemel, télen különösen látványos a sziklákon megfagyó jégcsapokkal. A hangulatot fokozza, hogy a vízeséssel szemben a messzeségben látványosan emelkedik ki környezetéből a Volujak hegy 2336 méteres csúcsa és 2100 méteres gerince.

Egyéb figyelemre méltó természeti értékek

A továbbiakban olyan természeti értékek bemutatására vállalkozunk, amelyek – bár nem tartoznak a fentebb ismertetett két védelmi kategóriába, megítélésünk szerint egyediségük folytán megismerésre, illetve felkeresésre érdemesek. (Egyes elemek vállaltan szubjektív döntés alapján kerültek be a válogatásba.)

Janji ősi erdő

Az UNESCO Világörökség-listáján összesen négy olyan tétel szerepel, amely Bosznia-Hercegovinához kötődik. Ezek egyike a janji ősi erdő, ami *A Kárpátok és más európai régiók ősbükkösei* között kapott helyet. Bosznia-Hercegovinát illetően ez az egyetlen olyan tétel, amely esetében természetvédelmi kritériumok alapján született a döntés. (A másik három helyszínről a kulturális értékekről szóló fejezetben esik szó.)

A Kárpátok és más európai régiók ősbükkösei címszó alatt napjainkban összesen 19 ország ősbükköseit értik, tehát egymással össze nem függő erdőterületekről van szó. A védelemben részesülő terület a 2007-es kezdetek óta több alkalommal bővült, a bosznia-hercegovinai janji ősi erdő (amelyet országos szinten már korábban is a szigorúan védett területként kezeltek) 2021-től tartozik ebbe a kategóriába.

Az európai bükk (*Fagus sylvatica*) önmagában vagy más fafajokkal vegyülve a mérsékelt övi erdők kiemelkedően fontos alkotója. Az UNESCO világörökség-listájára került területek alkalmasak arra, hogy bemutassák ezen erdőterületek rendkívüli fajgazdagságát, illetve a velük kapcsolatos folyamatok változatosságát. A bükk ugyanis az utolsó jégkorszakot követően a kontinens déli részén található menedékterületekről kezdte meg ismét terjeszkedését a kontinensen, amely folyamat még napjainkban is tart. A bükkerdők a faj rendkívüli alkalmazkodóképességének

[8] Nem összekeverendő a Sutjeska Nemzeti Park azonos nevű vízesésével!

köszönhetően igen eltérő környezeti feltételek mellett léteznek, emiatt rendkívül változatos életközösségeknek adnak helyet, a kiválasztott világörökségi helyszínek ezt hivatottak reprezentálni. Ezen ősi erdők tanulmányozása tudományos-elméleti és gyakorlati szempontból is rendkívül fontos, a folyamatban lévő éghajlatváltozás hatásainak előrejelzésében is hasznos eredményeket hozhat.

Livnói karsztmező

A Livnói karsztmező (Livanjsko polje) nevet viselő karsztmező a Dinári-karszt legnagyobb karsztos mélyedése és talán a világ legnagyobb időszakosan elöntött karsztmezője. A terület szezonálisan elöntött mezőgazdasági területeket és ártéri erdőket, szezonális mocsarakat és kisebb tavakat, állandó patakokat, karsztforrásokat és víznyelőket, valamint a Balkán legnagyobb tőzeglápját foglalja magában. A Száva vizes élőhelyeivel együtt a vízimadarak és a ragadozómadarak legfontosabb telelő-, vonuló- és költőhelye az országban, valamint a közép-európai vonulási út egyik kiemelt helyszíne. Ramsari területként is nyilvántartják. Livno település jól ismert a hagyományos sajtjairól, a környék emellett szabadidős tevékenységek széles skálájával várja az odalátogatókat. A karsztmezőt érintő környezeti veszélyek közül az energiatermelés céljára szolgáló vízkitermelés, a tervezett széntüzelésű hőerőmű és fenntarthatatlan tőzegkitermelés emelhető ki.

Jajcei vízesés

A Pliva folyó a Jastrebnjak hegy lábánál ered 483 m magasan, Bugojnótól 15 km-re nyugatra. Hossza mindössze 33 km, vízgyűjtő területe pedig 768 km². Mielőtt Jajcénél (magyarul Jajca) beleömlene az Orbász folyóba, egy gyönyörű, 22 m-es vízeséssel (*a képen*) zuhog alá a városközpontban, ami Csontváry Kosztka Tivadar egyik festményén is látható. A vízesés mellett lévő – az 1890-es években duzzasztással létrehozott – Pliva-tavakra épültek a híres jajcei vízimalmok. A vízesést a világ legszebb, leghangulatosabb hasonló természeti képződményei között tartják számon, különösen a város, valamint a fölé magasodó várfalak együttes panorámájával. A folyó keresztülszeli a várost, ami különleges hangulatot kölcsönöz neki. A víz magas oldott kalciumtartalma vékony mészkőrétegként csapódik ki a vízesés környezetében lévő kilátón, növényeken, például a vízbe dőlt fákon, köveken. A város központjából kellemes ösvényen

sétálhatunk a vízeséshez, majd akár tovább is, a Pliva és az Orbász összefolyásához, ahol egy kisebb mészkőgát alakult ki. A vízesésre a városka feletti magaslatról is szép rálátás nyílik.

Kravicai vízesés

A Ljubuški településtől délkeletre található kravicai vízesés (*a képen*) – a hazánkban közismertebb, horvátországi Plitvicei-tavakhoz hasonlóan – egy mésztufagátakkal tagolt vízesésrendszer, ahol a fenti tóból tucatnyi vízesés zúdul alá a sziklákról. A vízhozam az időjárás függvényében változik. A Trebižat folyó hosszú kanyargásait követően 900 m tengerszint feletti magasságon éri el a víz eróziós hatására katlanszerűen kivésődött mészkőlépcsőt, ahol mintegy 120 m szélességben 26 m magasságból zúdul alá a víztömeg. A vízesést és annak felső részét sűrű erdőség veszi körül, köszönhetően a folyamatos vízellátásnak és a magas páratartalomnak. A vízesés alatt kialakult kisebb tóban fürödni is lehet, vize 15-16 fokos, karszthegységre jellemző módon kristálytiszta, türkiz árnyalatú. A vízesés a környékbeli lakosok körében is kedvelt kiránduló- és piknikezőhely. Népszerűségét fokozza, hogy a horvát tengerparton fekvő Ploče városától is alig félóra alatt elérhető. A vízesést követően a Trebižat folyó folytatja útját a Neretva felé. A két folyó Gorica településnél találkozik, a torkolat előtt a Neretva a nyári, alacsonyabb vízállású időszakokban látványos homokpadokat alakít ki.

A Buna folyó forrása

Mostar szomszédságában található Blagaj település, ahol a rövidke Buna folyó ered Európa egyik legbővizűbb karsztforrásából (*a képen*). A víz hőmérséklete meglehetősen hűvös, 8–10 °C-os. A Buna igen rövid, mindössze 9 km-es utat tesz meg, mielőtt a Neretvába ömlik. A forrás egy bektasi derviskolostor fölött magasodó sziklafal alján nyíló barlangból tör elő (*a képen*), percenként 43–45 m^3 vízhozammal. A természeti és kulturális értékeket egyaránt hordozó, a környező területekhez képest hűvösebb hőmérsékletű látványosság nyáron különösen kellemes úti cél. (Az 1952 óta lakatlan kolostorba csak az iszlám vallás előírásainak megfelelő öltözetben és lábbeli nélkül – a hölgyek számára a fejet és a vállat takaró kendőben – engedélyezett a belépés.)

Vjetrenica-barlang

A Popovói-medence (polje) nyugati részén, Zavala település közelében, a horvát határhoz közel található Bosznia-Hercegovina legnagyobb, több szempontból különleges barlangrendszere, a Vjetrenica bejárata. A barlang jelenlegi feltárt hossza több mint hat kilométer, de egyes – geológiailag megalapozott – feltételezések szerint a föld alatti járatai akár az Adriáig is húzódhatnak.

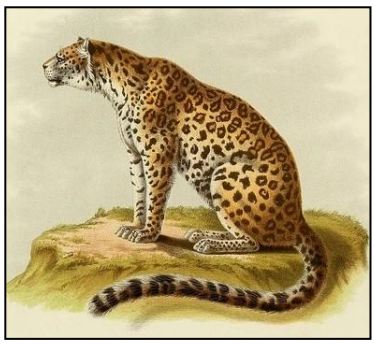

Őslénytani, kultúrtörténeti jelentőségét a járataiban fellelt barlangileopárd- (*a képen*) és barlangimedve-maradványok (előbbi esetében a világon a legjobban megőrzött és a legteljesebb csontváz), valamint az ősember egykori jelenlétére utaló jelek adják.

A Vjetrenica egyik különlegessége, hogy hideg (11,4 °C-os) levegője a legmelegebb nyári napokon is nagy sebességgel kiáramolva hűti bejáratának környezetét (a neve is a vjetar [szél] szóból ered). A bejárat közelében található épületmaradványok, illetve a bejárattól jobbra, a sziklába faragott sekély domborművek (a középkori *stećak* [sírkő] különleges példái) arra utalnak, hogy egy, a középkorban élt nemesi család egyedülálló módon, „természetes légkondícionálóként” hasznosíthatta a hely különleges adottságait nyári rezidenciájának hűtésére.

A barlang egyedülálló biodiverzitásáról is híres. Több tucat olyan gerinctelen faj él itt, amelyek sehol máshol a világon nem találhatóak meg, esetenként ezek latin nevében is helyet kap a Vjetrenica-barlang neve, pl. *Troglomysis vjetrenicensis*.

A barlang egy részét a jugoszláv időszakban kiépítették, föld alatti patakjaival, tavaival, cseppköveivel és egyéb látványos képződményeivel (*a képen*) vonzó turistalátványosságnak számított. A délszláv háború idején azonban súlyos károkat szenvedett, a világítási rendszere teljesen tönkrement. Napjainkban ismét látogatható, a vezetett túrák időtartama egy óra.

A bosnyák „piramisok völgye”

Nagy publicitást kapott, hogy 2005-ben a bosnyák származású Sam Osmanagich (Semir Osmanagić)[9] a Szarajevótól alig 40 km-re található Visokóban tett látogatásakor ősi – ma már erdőkkel borított – piramisokat (*a képen*) vélt felfedezni a környék hegyeiben. A kilenc állítólagos piramis közül ötnek nevet is adott: Nap,[10] Hold, Szeretet és Sárkány piramisok, Föld Anya templom. A néhány kilométerre, Vratnica falucskában található 32 méter magas kúp alakú építményt tumulusként (halomsír) azonosította.

A képződmények/objektumok köré szőtt elméletekben helyi elbeszélések vegyülnek az egyiptomi, maja, kínai kultúrából vett elemekkel. Osmanagić szerint a természetes eredetű dombokat egykor a területen élt ősi civilizációk állították saját szolgálatukba, azaz formálták piramissá (betontömbökkel burkolták őket, majd alagutakat, lépcsőket alakítottak ki bennük). Az általa Nap piramisnak nevezett hegy 220 méter magas, ami meghaladja a legmagasabb egyiptomi piramisok méretét is. A vélt piramisok korát nagyjából 35 ezer évre teszi, ami jócskán megelőzi a régészettudomány által a térségben feltárt leletek korát.

Osmanagić és követői – más szakértők értékelése szerint szakszerűtlenül kivitelezett – ásatásokkal és vizsgálatokkal igyekeztek alátámasztani ezeket a nézeteket, amihez egy ideig bosnyák állami szervektől is támogatást kaptak, ezt azonban idővel – nemzetközi nyomásra – megvonták tőlük.

Bár az elmélet mögé sok, számos esetben inkább csak működvelőnek tekinthető személy felsorakozott[11] – köztük alternatív magyar őstörténethívők is, akik szerint a piramisokat egyenesen „hun-magyar eleink” építették –, a tudományos élet fősodra bizonyítatlannak tekinti Osmanagić elméletét. A feltárt „betonnak” vélt réteget például a geológusok természetes vékonypados, viszonylag apróra töredezett, konglomerátumos üledékrétegként azonosítják, a kétségkívül létező járatrendszer kialakítását pedig a történészek későbbi történelmi korokra teszik. Tudományos vitathatósága ellenére Osmanagić elmélete kétségkívül jót tett a térség turizmusának.

A konglomerátum egy változó keménységű, esetenként betonszerű anyag, amely folyóvízi eredetű, vagyis kerek hordalékszemcséket tartalmaz, amelyeket geológiai és kémiai folyamatok cementáltak össze.

[9] 1960-as születésű, az 1990-es évek óta Amerikában élő vállalkozó, működvelő régész. Korábban a maják eredetéről szóló könyvével borzolta a tudományos kedélyeket. Internetes életrajza szerint doktori disszertációját is a majákkal kapcsolatos kutatásáról írta, tudományos fokozatát a Szarajevói Egyetem Politikatudományi Karán szerezte meg 2007-ben.

[10] Az egyetlen, különösebb képzelőerő és magyarázat nélkül is piramisnak tűnő képződmény.

[11] Egyes értékelések szerint a piramisok köré épülő elméletet érdemes a bosnyák identitáskeresés prizmáján keresztül is vizsgálni, illetve értelmezni.

ANDRÉKÓ TAMÁS DÁNIEL

KULTURÁLIS ÉRTÉKEK

Gazdag történelmével, kulturális sokszínűségével, földrajzi közelsége mellett sajátos egzotikumával Bosznia-Hercegovina egy különleges, könnyen elérhető, mégis egyelőre kevésbé ismert célállomás a magyar utazók előtt. Az alábbiakban arra vállalkoztunk, hogy országrészenkénti bontásban ízelítőt adjunk azon kulturális emlékhelyekből, látnivalókból, amelyek megítélésünk szerint leginkább felkeresésre érdemesek – különös figyelemmel a magyar vonatkozásokra. A főváros látnivalóit külön fejezetben ismertetjük.

Szarajevó és környéke

A főváros és közvetlen környéke már az újkőkorban (Kr. e. 2400–2000 körül) lakott volt, ennek emlékei a butmiri kultúrához kapcsolódnak. Később a város dombjain illír törzsek telepedtek le és kezdetleges erődítményeket hoztak létre. A római légiók a napjainkban elővárosnak számító Ilidža területén telepedtek meg, a település nyomai a népvándorlás alatt elpusztultak. A szlávok bevándorlása után, a 10–13. században jött létre és fejlődhetett várossá Szarajevó, amelyet az írott források Vrhbosna néven említettek. Magyar vonatkozás, hogy a boszniai katolikus püspökség javadalmait IV. Béla magyar király 1244. évi oklevele erősítette meg, amelyben említést tett Vrhbosnáról és az itt található Szent Pál-székesegyházról is. Vrhbosna már 1428-ban az Oszmán Birodalom részévé vált. Ebből a korból ered a város mai neve: a *saray/seraj* palotát, míg az *ovasi* mezőt jelent. A hagyomány szerint a várost 1461–1462-ben alapította Isa-beg Ishaković, majd a Boszniai Királyság meghódítása után szandzsákszékhellyé lett.

A török uralom ideje alatt a város a Balkán egyik legfőbb kereskedelmi központjává vált. Szarajevó óvárosa, központja és egykori kereskedőnegyede – egyben legfőbb, keleties, magával ragadó hangulatú turisztikai célpontja – a Baščaršija (*a képen*). Az osztrák–magyar okkupáció után az új épületek jelentős része e köré épült. A városrész keleti határát a Vijećnica, nyugaton a *Kultúrák szarajevói találkozója* elnevezésű vonal, északon a Telali utca, míg délen a Miljacka folyó jelenti. A középkorban az iparosmesterek *esnaf*okba (céhekbe) szerveződtek, és általában egy-egy utcát meg is töltöttek műhelyeikkel. A Baščaršija „tematikus utcái” közül fontos kiemelni a Kujundžiluk (Rézműves) utcát, ahol az ékszerkészítők kirakatai és tevékenységük tekinthető meg.

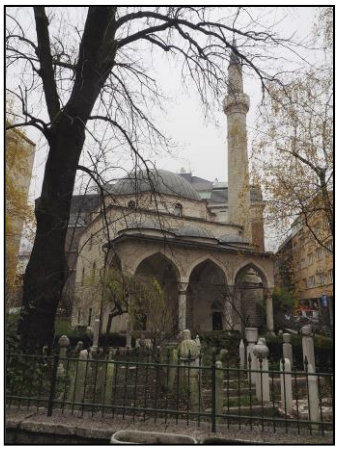

Az Ali pasa-mecsetet (*a képen*) 1560-ban emelték Ali pasa boszniai vezír alapítványának (vakuf) pénzügyi hozzájárulásával. A mecsethez minaret és egy temető is kapcsolódik, az épület előtt két muszlim szerb nacionalista türbéje látható, akik az első világháború idején internálótáborban haltak meg. A Ferhadija-mecsetet a boszniai szandzsák kormányzója építtette a 16. század második felében. Klasszikus oszmán stílusú, minaret is tartozik hozzá, a belső térben pedig különböző időszakokban készült, festett díszítés látható. A bég egy *mekteb*et és egy szökőkutat is építtetett. A mecset többször leégett, de újjáépítették. Napjainkban csupán a mecset és a mellette lévő temető maradt meg.

A Gázi Huszrev bég-mecsetet (*a képen*) a Balkán legnagyobb és legszebb mecsetjeként tartják számon. 1528 és 1531/1532 között készült, korai oszmán építészeti stílusban, egy konstantinápolyi dzsámi mintájára. Egyesek szerint Mimar Sinan, míg mások szerint tanítványa, Mimar Hajrudin Mlađi alkotása. Bejáratánál aranyozott Korán-idézet olvasható, a legenda szerint a falban egy fazék arany található, hogy ha összedől, legyen fedezet az újjáépítésére. A minaret mellett az udvarban türbék találhatóak. A mecset előtt egy mór íves oszlopcsarnok látható, ahol a halottakat ravatalozzák fel. Udvarának centrumában 1530-ban egy *šadrvan*t, vagyis egy fedett, nyilvános szökőkutat emeltek. Mai kupolája a 19. század végén került rá. Egy medresze, vagyis egy közép- és felsőfokú oktatási intézmény is kapcsolódik hozzá, amely már 485 éve működik. Számos híres személy folytatta tanulmányait e falak között. A bég egy könyvtárat is alapított. A Tašlihan Gázi Huszrev bég hagyatékából épült 1540–1543 között, egyike volt a város három karavánszerájának. 1879-ben tűzvész miatt elpusztult, ma a maradványai láthatóak. Gázi Huszrev bég *bezisztán*ja (vásárcsarnoka) 1555-ben épült a medresze szomszédságában. Az utcaszint alá süllyesztett épület 109 méter hosszú volt, benne kis üzleteket alakítottak ki. A bég alapítványa 1537–1556 között építtette a róla elnevezett *hamam*ot, amely férfi és női fürdőrészlegből állt. Ma közfürdőként nem üzemel, de felújított állapotban megtekinthető. A mecset melletti *sahat kulá*t, vagyis Óratornyot minden bizonnyal szintén a bég építtette, ez 30 méteres magasságával az ország legmagasabb óratornya. Két tűzvész után (1697 és 1762) is újjáépítették, az óráját 1874-ben kicserélték. Az óraszerkezet az iszlám holdnaptár szerint működik.

A Császár-mecset (*a képen*) az ország legrégebbi – eredetileg fából épült – mecsete, amelynek építését a városalapító 1462-ben rendelte el a „hódító” szultán, II. Mehmed tiszteletére. 1480-ban egy szerb támadás miatt jelentős károkat szenvedett. Végleges külsejét 1565–1566-ban nyerte el. A feltételezések szerint ekkor az alapjaitól kőből építették fel, klasszikus oszmán stílusban. Temetőjében előkelő helyi muszlimok síremlékei vannak, a legenda szerint a *mihrab*[12] mögött található a városalapító nyughelye. A város első házai e köré a mecset köré épültek.

Az arculatát ma is őrző, 1551-ben épült Morića han (*a képen*) volt a virágkorukat élő karavánszerájok egyike. A kereskedők ezen a helyen is árusították portékáikat, az udvaron és a földszinten istállókat, az emeleten pedig vendégszobákat alakítottak ki. Többször leégett, majd felújították. 1878 nyarán az okkupáció hírére összegyűlt szarajevóiak itt hozták létre Bosznia-Hercegovina Népi Kormányát és tiltakozásukat fejezték ki.

A Brusa Bezisztán vásárcsarnok 1551-ben Rüsztem pasa kezdeményezéséből épült. Nevének eredete a ruméliai Bursa városára vezethető vissza, ugyanis kezdetben az innen származó selyem volt a fő kereskedelmi cikk. Napjainkban történelmi kiállításoknak ad helyet.

Az óváros központi terén magasodik a Baščaršija-mecset. Az eredetileg fából épült hét kupoláját egy 17. századi tűzvész után kőből építették újra. Kertje kicsi, nincs körülötte temető, ellenben a kertben gyönyörű rózsák, nyárfák és egy szökőkút található.

A Régi Zsinagóga 1580–1581-ben épült a Spanyolországból elüldözött szefárd zsidók számára. Tűzvészek következtében jelentős sérüléseket szenvedett, de helyreállították, 1821-ben teljeskörűen felújították. 1941-ben a német megszállók börtönné és raktárrá alakították át. A háborút követően felújították, itt kapott helyet a Bosznia-Hercegovinai Zsidók Múzeuma. A Régi Zsidó Temetőt 1630-ban alapították, fehér, piramisszerű emlékműve a holokauszt idején meggyilkolt zsidóknak állít emléket.

[12] A muszlim imatérben az imádkozás irányát, tehát Mekka irányát jelző fülke.

A Mihály arkangyal vagy Szarajevói Régi Ortodox Templom (*a képen*) a 16. század első felében épült. Az épületben 1889-ben egy múzeum került kialakításra, ahol orosz, görög és helyi ikonokat, faliszőnyegeket és régi kéziratokat őriznek. Egyes szakértők szerint ez a világ ötödik legértékesebb ikongyűjteménye.

A Hadžijska-mecset neve a *hadzs* szóból származik, a Mekkába készülő zarándokok itt mondták el utolsó imáikat. A 17. század végén felgyújtották, de újjáépült, és a 18. század közepén itt helyezték örök nyugalomra a balladai alakként is ismert Morić testvéreket. Alifakovac a régi Szarajevó keleti negyede, a 15. századtól az előkelő muszlimok végső nyughelye volt. Domboldalba épült, kiváló panorámát nyújt a fővárosra. A Čekrekčija-mecset 1526-ban épült, a város második legrégibb kupolás mecsete, és egy 32 méter magas kőminaret tartozik hozzá. A gyapjúkártoló, posztóverő céh imaházaként funkcionált. Feltehetőleg Hajrudin építész munkái közé sorolható, a környezetében üzletek vannak. A Hadži Sinanova tekija (Tekke) egy derviskolostor, amely 1638–1640 között épült az albán származású Kasim-aga tervei alapján. 1768-ban itt hozták létre az első – pszichiátriai betegekre szakosodott – állami szociális intézményt. Udvarán lévő 3 m széles festmény hirdeti Allah kizárólagosságát. A Jedileri (Turbe sedmero braće) egy olyan *tekija*, ahol hét, eltérő időszakban és körülmények között elhunyt – illetve kivégzett – testvért temettek el. A sírkertet falán is hét ablak látható. Bakr-baba mecsetjét 1544-ben építtette egy helyi tehetős kereskedő, Hajii Alija Bakr-baba. A 16. században ezt tartották a város legimponálóbb mecsetének, amihez egy 30 m magas kőminaretet építettek. Többször újjáépítették, medreszével is kiegészítve. Az osztrák–magyar okkupáció után katonai raktárként funkcionált. 2011-re a hozzá kapcsolódó temetővel együtt felújították.

Az 1998-ban felújított Sárga-erőd (*a képen*) a 16. századtól a mai Vratnik városrész védelmét szolgálta, fejlesztése Savoyai Jenő 1697-es inváziója után kapott új lendületet. Vratnik óvárosába a fő belépési pontot a Širokac és a Ploča bástyák jelentik. Itt található a katonai laktanya, aminek építését a bécsi kormányzat rendelte el. I. világháborús osztrák–magyar vonatkozás, hogy 1915-ben ide csoportosították át a jajcei katonai kórházat. A Fehér-erőd szintén Vratnik óvárosában található. 1727-ben a török kormányzó elrendelte a védelmi rendszer megerősítését, az ekkor elkészült öt erőd közül azonban napjainkban csak az említett kettő látható. A Ramadán idején naplementekor innen végzik azt az ágyúlövést, amely jelzi a hívőknek az étel- és italfogyasztás lehetőségét.

A mindennapok történetének „Alltagsgeschichte” bemutatását két jeles emlékhely vállalta fel. A Despić-ház (*a képen*) legrégebbi része a 17. századból származik, a gazdag szerb ortodox Despić kereskedőcsalád otthonául szolgált. (A környékén dubrovniki római katolikusok is éltek, innen ered a városrész *Latin-negyed* elnevezése.) Ma múzeum, a 19. századi lakáskultúra jegyeit prezentálja. Itt rendezték a város első színházi előadásait is, amin csak az szarajevói elit vehetett részt, meghívásos alapon. A család által birtokolt másik épületben ma a Galerija MAK, vagyis Irodalmi és Színházművészeti Múzeum tekinthető meg. A Svrzo-ház a 18. században épült, török tulajdonosai 1952-ig lakták. Ma múzeum, egy 18. századi jómódú muszlim család mindennapjait mutatja be. Az Új Szerb Ortodox Katedrális a Szűzanya (Theotokos) születésének lett szentelve. A székesegyház 1863–1868 között, Andrej Damjanović tervei alapján barokk stílusban épült. Az építkezés költségeit szerb kereskedők finanszírozták, de az ikonosztáz megépítéséhez II. Sándor orosz cár (1855–1881) is küldött szakembereket (utóbbiban számos, Oroszországból származó ikon található). 1871-ben a felavatása meghiúsult, mert a tornya magasabb volt, mint a város minaretei és mecsetei. Végül a szultán támogatásával, 1872-ben avathatták fel. 1899-ben a szomszédságában emelték szerb-bizánci és neoromantikus stílusban a Szerb Ortodox Metropolita Palotáját.

Szarajevóban 35 híd ível át a Miljacka folyón. A mészkőből és tufából készült Kecske híd[13] a 16. században épült, a Baščaršijától pár kilométerre keletre. Több szempontból is fontos szerepet töltött be: a birodalmi fővárosból érkezők innen közelítették meg a várost, míg a Mekkába induló zarándokok itt hagyták el azt. A Šeher-Ćehaja híd a Vijećnica és az Alifakovac található. A középkori, fából készült híd helyén valamikor a 16-17. század fordulóján építettek kőhidat. Ezt a legenda szerint Hadži Husein, a város polgármestere kezdeményezte, amikor egyetlen fia, Musztafa „örökre” Konstantinápolyba távozott. A polgármester halálakor azonban fia hazatért, ekkor fejezték be a munkálatokat. A Császár híd a Császár-mecset és a Kolobara han karavánszeráj[14] között ível át a folyón. Többször újjáépítették, a mai formáját 1897-ben nyerte el, ekkor eredeti helyétől 20 méterre került. A Latin hidat (*a képen*) elsőként egy 1541-es összeírás említi. Eredetileg fahídként készült, majd 1565-ben építették meg mészkőből és tufából.

[13] Nevét a közelben található Jarčedoli kecsketenyésztő falunak köszönheti.
[14] A 15. századi épület nem, ma már csak egy fala áll sértetlenül.

A neve onnan származik, hogy a túlnyomórészt római katolikus vallásúak által lakott városrészt kötötte össze az óvárossal. Több árvíz is megrongálta, majd a 19. századi folyószabályozások következményeként az eredetileg öt ívének egyikét befalazták. 1914. június 28-án a hídnál található, ma Zelenih Beretki utcában ölte meg Gavrilo Princip Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörököst és feleségét. A híd 1918–1992/1993 között Princip nevét viselte, majd visszakapta eredeti elnevezését. A délszláv háborúban megsérült, a 2000-es évek elején renoválták.

A Ćumurija híd egy gyalogoshíd a Miljacka felett, eredetileg 1565-ben épült fából, mai vasszerkezete 1886-ban készült el, 2002-ben felújították. A híd neve a *ćumur*, vagyis „szén” szóból származik. (Feltehetőleg a szén értéktelen égéstermékét szórták innen annak idején a folyóba.) A Čobanija híd magyarul Pásztorhidat jelent, eredetileg 1557-ben fából építették, majd többször felújították. A helyén 1886-ban emelt vashíd először összeomlott, a ma is látható híd két év múlva készült el. A Skenderija (Eiffel) hidat (*a képen*) a 15. században Szkender pasa parancsára építették. 1893-ban vaskerítéssel látták el, aminek megtervezését a városi hagyomány Gustav Eiffel tervezőirodájához köti. A hét boltíves Római híd Ilidžában, található és a Bosna folyó két partját kapcsolja össze. 1530 és 1550 között épülhetett, a hagyomány szerint egy római kori híd maradványain. Ami bizonyos, hogy közvetlen környezetében ókori épületek álltak, amelyeknek domborműveket tartalmazó köveit felhasználták a híd építéséhez.

A Monarchia mintegy negyven évig tartó uralma szintén jelentős változást eredményezett Szarajevó arculatán. 1878 után jelentős építkezések kezdődtek, ekkor jöttek létre a neobarokk, neoklasszicista, neoreneszánsz, neomór és szecessziós épületei. Az annexió (1908) után adómentességgel is motiválták a beruházásokat. Több száz épületet emeltek, amelyeket a Monarchiából érkezett építészek terveztek, köztük a legjelentősebbek Josip Vancaš és Karel Pařík voltak.

A Baščaršijában található Sebilj (közkút) eredetileg 1753–1754-ben épült fából. Miután a 19. század közepén leégett, 1913-ban neomór stílusban építették újjá. A kutat övező Galamb tér a helyiek kedvelt találkozóhelye.

Az új városháza, a Vijećnica 1891 és 1896 között épült. Háromszög alaprajzú épületének tervezését Alexander Wittek kezdte meg és Ciril Iveković fejezte be. A neomór épület belső terét arabeszkek és festmények díszítik. A négy szint mellett a pincében levéltár, könyvtár, majd múzeum működött. Az előcsarnokot kilenc kupola fedi, a hatszögletű átriumban üvegkupola és ólomüveg ablakok láthatóak. 1918 után a Nemzeti Könyvtárnak adott otthont. 1992. augusztus 25-én bombatalálat érte, ekkor a műkincsei is elpusztultak. Újjáépítése 1996-ban kezdődött, 2014-ben adták át. *(Az épületről a könyv hátsó borítóján láthatóak különböző korszakokban készült felvételek.)*

Az Új, vagy Askenázi Zsinagóga (*a képen*) ma Szarajevó egyetlen működő zsinagógája. Az askenázi zsidók a 19. század végén érkeztek Szarajevóba, templomukat 1902-ben, Karel Pařík tervei alapján, a budapesti Dohány utcai zsinagóga mintájára építették. Ez volt az első szakrális, neomór stílusban emelt építmény a fővárosban. A bejáratnál egy kőből készült menóra emlékeztet a bosznia–hercegovinai zsidóság 400 éves jelenlétére. 1930-ban itt nyílt meg a Galerija Novi Hram, ahol tematikai kritériumok nélkül állítanak ki képzőművészeti alkotásokat. Az épület a mai formáját a kétezres évek elején történt felújítása során nyerte el. Vele szemben található Ješua Salom kúriája. A kétszintes, szecessziós stílusú lakóépület az 1901-es átadásakor a város egyik legmodernebb otthona volt: szennyvízelvezetés, elektromos áram és fűtés is volt benne.

A Banka na Obali (*Bank a Parton, a képen*) háromszintes komplexumát 1913-ban építették, a tiszti kaszinó és a laktanya, valamint az újonnan emelt osztrák–magyar épületek közelében. Alapvetően neoklasszicista stílusú, de szecessziós elemeket is tartalmaz. A bejárat felett három portré látható, amelyek az osztrák, a bosnyák és a magyar nemzetet szimbolizálják. A tetőn látható három női alak előtt egy gömb látható, kezükben a béke, a bőség és a stabilitás szimbólumait tartják. Az épület ma is pénzintézetként üzemel. A Tiszti Kaszinó 1881-ben épült, szecessziós stílusban, kiállításoknak, nyilvános előadásoknak és katonazenei hangversenyeknek adott otthont. (Az 50. gyalogezred zenekarát Lehár Ferenc katonai lelkész és fia, ifj. Lehár Ferenc zeneszerző is vezényelte.) Eredetileg egyszintes épület volt, a mai formáját 1912-ben nyerte el, amikor emelettel és nagy díszteremmel bővítették ki.

1878 után a bécsi és a budapesti kormánykörök a térség iskolázottságának javítását is célul tűzték ki. Olyan intézményeket hívtak életre, ahol minden polgár – vallástól függetlenül – tanulhatott. Az 1879-ben létrejött Első Gimnázium 1891-ben költözött a mai, neoreneszánsz stílusban emelt épületébe. A bejárat felett Pallasz Athéné szobra kapott helyet. Az Ifjú Bosznia szervezet számtalan tagja járt ebbe az iskolába, de 1903-tól Ivo Andrić is e falak között tanult. 1909-től önkéntes alapon lányok is részt vehettek az oktatásban, de teljes jogú tanulókként csak 1919-től. Az 1898-ban itt épült Drvenija fahíd szerkezetét 1980-ban betonra cserélték, de a fakorlátok megmaradtak. A fiatalok körében népszerű találkozóhely.

Az impozáns méretekkel rendelkező, klasszicista és neoreneszánsz stílusban emelt Nemzeti Színház (*a képen*) a helyi és az osztrák–magyar elit reprezentációs színtere volt (1899-ben eredetileg Kaszinóként adták át, 1921-től üzemel színházként).

A 19. század elején a posta funkcióját a Francia Kereskedelmi Társaság látta el. A 19. század közepén az osztrák konzulátus létrehozta az ún. Consul Post szolgáltatását, majd 1861-ben a konstantinápolyi kormányzat az állami postahivatalt. A Központi Posta szecessziós épületét 1913-ban adták át. Fő ékessége az üvegkupola és a postai szolgáltatás szimbolizáló galambszobrok. Az épület szolgált a Posta és Távirati Igazgatóság központjául, amely az osztrák–magyar mintára formált posta- és távírószolgáltatást, majd a telefonhálózatot felügyelte. Az objektumot a délszláv háború során elpusztították, de 2001-re teljesen újjáépült. Az Igazságügyi Palota 1914-ben épült, leginkább neoklasszicista stílusban, szecessziós elemekkel. Tetejét kupola fedi, a homlokzatán pedig szobrok láthatók.

A Szépművészeti Akadémia (*a képen*) 1899-ben épült. A Monarchia idején érkezett evangélikusoknak ez volt az egyetlen, román-bizánci stílusban épült templomuk. A templom ékessége egy nyolcszögletű torony. A Monarchia szétesése után sokáig üresen állt. Az 1911-ben épült két szárnyában 1981 óta működik az 1972-ben létrehozott Szépművészeti Akadémia. A Mejdan-parkban található a neoklasszicista jegyeket hordozó Filipović-laktanya, amelyben az osztrák–magyar egységek is állomásoztak. Napjainkban a Védelmi Minisztériumnak ad helyet. A korábbi nevén Ferenc József-park centrumában adták át 1913-ban a keleties hatású zenepavilont. 1941-ben lebombázták, majd Ausztria kormányának támogatásával 2004-ben építették újjá. Isa-beg Ishaković *hamam*ja 1462-ben épült, 1891-ben neomór stílusban újították fel. 2015-ös felújításakor egy hotelt is kialakítottak benne. A Kino Apolo a város legrégibb mozija, amely 1912-től a 2010-es évek elejéig üzemelt.

A Jézus Szent Szíve római katolikus székesegyház 1884–1889 között épült, a román és a gótikus építészet elemeit ötvözi. Lélegzetelállító freskói kiemelik a többi szarajevói templom közül. 1997-ben a béke jegyében II. János Pál pápa tartott itt szentmisét, majd a templom előtt szobrot emeltek tiszteletére. A neoreneszánsz stílusú Markale vásárcsarnok 1894-ben készült el. A jelenlegi két főbejárat homlokzata háromíves, a belső tér boltozata rácsos szerkezetű, ahol egy szecessziós óra található. A Páduai Szent Antal ferences templom 1882-ben épült, 1894-ben

kolostort emeltek mellé. 1914-ben neogótikus stílusban építették újjá. A belső tér különlegessége az oltár öt ólomüveg ablaka és Đuro Seder *Az utolsó vacsora* című festménye.

A szarajevói tűzoltóság modern stílusú épületét 1913-ban adták át, majd az 1960-as években kibővítették. Az 1882-ben emelt Hotel Evropa a város első nyugat-európai mintára épült szállodája volt, földszintjén egy bécsi hangulatot tükröző kávéházzal. Az Iszlám Tudományok Háza még 1888-ban épült, neomór stílusban. 1878 után a szóban forgó intézmény képezte az iszlám jogi szakembereket, teljes mértékben a Monarchia költségvetéséből. A tantermek mellett imatér, étkező, könyvtár és lakószobák találhatóak. 1937-től a Szarajevói Városi Múzeum kapott itt helyet, de ma újra eredeti rendeltetésének megfelelően működik. Az 1912–1913-ban épült, szecessziós Napretkova palača (a haladás palotája) a Horvát Kulturális Társaságnak adott otthont. Utcafronti épületének földszintjén üzlethelyiségek találhatóak. Második épületében színház és mozi kapott helyet, míg harmadik épülete lakóépület. Utóbbiban napjainkban egy kamaraszínház és egy cukrászda működik.

A Marijin dvor eredetileg egy bérház volt, amelynek lakásai tehetősebb, főként a Monarchia területéről érkezett lakosoknak szolgáltak otthonul. A Nemzeti

Múzeumot 1888-ban alapították, 1913-ban költözött a ma is látogatható épületébe. (Építését Kállay Benjámin kezdeményezte, de 1903-as halála miatt már nem láthatta azt.) 1906-tól Bistrik állomásáról (*a képen*) indult a Szarajevót Mostarral és a mai Horvátország területén lévő Metković-csal összekötő ún. déli vasút. Az állomást 1973-ban zárták be, később lakóépület volt, majd üresen állt. 2020–2022 között felújították, ma múzeum és kávézó működik benne.

Ilidža gyógyvizét már a római, majd az oszmán korban is hasznosították. Az osztrák–magyar közigazgatás népszerű fürdő- és üdülőhelyet hozott itt létre, amely napjainkban is várja a látogatókat. A Tvrđa Vraca a 19. század utolsó harmadában épült osztrák–magyar katonai erőd, ahol a k. u k. alakulatai helyőrséget és laktanyát hoztak létre. A II. világháború idején börtöntáborrá és kivégzőhellyé alakították, ezért hozták létre 1981-ben a Vraca-emlékparkot. Az 1878–1918 közötti periódusban épült a Bistrik kula nevű katonai erődítmény, amely 1945 után obszervatóriumként működött. Jelenleg nem látogatható. A Szarajevói Sörgyárban (*a képen*) készül a híres Sarajevsko sör. A városban az első, kisebb sörfőzde 1864-ben jött létre, majd Heinrich Löwe bécsi

iparos 1881-ben Szarajevóba érkezve egy nagy sörgyárat alapított, amelynek neoreneszánsz, kisebb részben szecessziós épületét 1882-ben adták át. A délszláv háború idején ennek tiszta vizű forrása látta el a város lakosságát ivóvízzel. Múzeuma kronologikus sorrendben meséli el a szarajevói sörfőzés történetét.

Szarajevó jelenlegi arculatának meghatározó elemei a 20. századi háborúk, a politikai, művészeti és építészeti „rendszerváltozások”.

A Vidovdani Hősök Kápolnája azoknak állít emléket, akik részt vettek Ferenc Ferdinánd és felesége megölésében. Földi maradványaikat, miután – zömmel osztrák–magyar börtönökben – meghaltak, összegyűjtötték és 1920-ban egy közös sírba temették, e fölé emelték később a Szent Arkangyal-kápolnát. A Nemzeti Bank székházának épületét 1932-ben emelték. A II. világháborúban az Állami Jelzálogbank központjaként működő komplexum a megszálló német egységek parancsnoksága lett, majd 1945 után vált a Nemzeti Bank központjává. Később többször bővítették, a délszláv háborúban műkincseket rejtettek itt el. Napjainkban a Pénzügyminisztérium is itt működik. Az épület számos szekrénye, nyílászárója és pénztárgépe 1918 előtt, a Monarchia területéről került Szarajevóba.

A Szent József római katolikus templom (*a képen*) a főváros egyik legfiatalabb temploma. Neoromán épületét 1940-ben emelték a Marijin dvor negyedben. Ugyanebben az évben épült a Szent Átváltozás szerb ortodox templom is, Új-Szarajevó egyetlen ortodox temploma. A délszláv háborúban és az azt követő fosztogatások során utóbbi súlyos károkat szenvedett.

A Trebević hegy felvonója (*a képen*) az 1959-es átadásától 1987-ig folyamatosan üzemelt. A délszláv háborúban megsemmisült, ezt követően csak 2018-ban nyitották újra. A modern szerelvény 33 fülkével rendelkezik, amelyek közül öt az olimpia, egy pedig Bosznia-Hercegovina nemzeti színeit hordozza magán, a többi fekete. Görögország és Bosznia-Hercegovina barátságának épületét 1974-ben avatták fel, és eredendően irodaházként, valamint a Bosznia-Hercegovina Szocialista Köztársaság Végrehajtó Tanácsának központjául szolgált. A délszláv háború egyik ikonikus épülete, 1992 májusában szinte teljesen kiégett. Rekonstrukciója 2006 és 2007 között folyt. Napjainkban az épület újra a bosznia-hercegovinai kormány és országgyűlés központi épülete.

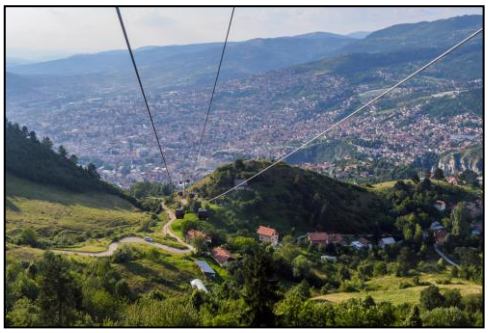

A Skenderija (*a képen*) 1969-ben épült kulturális, üzleti és sportközpont. Névadója Szkender pasa, aki az oszmán korban gazdasági és vallási objektumokat létesített ezen a helyen. 1984-ben a szarajevói téli olimpiai játékok ikonikus épületévé vált, hasonlóan a Zetra stadionhoz. Az 1983-ban épült aréna az ötkarikás játékok idején egyebek mellett a nyitó- és záróünnepség helyszínéül szolgált. A délszláv háborúban megsemmisült, de napjainkra helyreállították és a Téli Olimpia Múzeuma mellett számos rendezvénynek ad otthont.

Az UNITIC üzleti épület 1986-ban épült. Két, egymáshoz kapcsolt 97 m magas és 25 emeletes beton-üveg felhőkarcolóból áll. A helyiek a két tornyot *Momo* és *Uzeir* nevekkel illetik (egy jugoszláv vígjáték bosnyák és szerb szereplői után). Az Avaz Twist Tower felhőkarcoló 2006–2009 között épült, ez jelenleg Bosznia-Hercegovina legmagasabb épülete. A föld alatti szintekkel együtt 40 emeletes és 175–176 m magas. Nevét csavart alakjáról kapta. Látogatható, a 35–36. emeletéről káprázatos kilátás nyílik Szarajevóra.

Az Örök láng a II. világháborúban Szarajevót felszabadító partizánokra emlékezik. A *Multikulturális férfi* című szobor – mely a város etnikai és vallási sokszínűségét ábrázolja – Francesco Perilli olasz szobrászművész alkotása, ahol a férfi test a Föld hosszúsági köreit húzza össze.

A Modern Művészeti Múzeum a Fiatalok Házában helyet kapó, világszínvonalú alkotásokat bemutató kiállítás. Az Osztrák–Magyar Múzeum 1878–1918 közvetlenül a Latin hídnál található, korábban a Szarajevói Merénylet Múzeuma néven volt ismert. A kiállításon a bosznia-hercegovinai osztrák–magyar uralom emlékei mellett a merénylettel kapcsolatos dokumentumok és tárgyak vannak kiállítva. A Gyermekek Emlékműve (*a képen*) a Veliki parkban található, a délszláv háború szarajevói gyermekáldozatainak állít emléket. A háború gyermekáldozatait bemutató múzeum az 1991–1995 közötti időszakkal foglalkozik a gyermekek nézőpontjából. A Kovačiban található temető (Šehidsko mezarje Kovači) 15. századi, de a Monarchia idején megszüntették, majd a délszláv háborúban elesett bosnyákok miatt szükségessé vált az újranyitása. Itt található Alija Izetbegović síremléke is, akinek a személyéhez kapcsolódó múzeum Vratnikban, a Ploča és a Širokac bástyakapukban fedezhető fel. Szarajevó rózsái névvel illetik azokat a járda- és útburkolati sérüléseket kitöltő vörös (gyanta)foltokat, amelyek jelzik, hogy azon a helyen a délszláv háború során valakin halálos sebet ejtettek az ellenséges fegyverek.

Az Alagút Múzeumban megtekinthető kiállítás Szarajevó ostroma mellett az 1993-ban létesített, a város lakói számára a túlélést jelentő alagút építését és működését mutatja be. A McCloskey híd Frank McCloskey amerikai kongresszusi képviselőnek a nevét viseli, aki a délszláv háború során fellépett a népirtás és a háború más borzalmai ellen.

Szarajevó közvetlen környéke is gazdag kulturális emlékhelyekben. Szomszédságában található Sokolac település, ahol a Mali Zejtinlik szerb katonai temetőben lévő számtalan fehér kereszt emlékeztet a délszláv háború szerb áldozataira. A fővárostól délre fekszik Dovlići falu, ahol a Miljacka folyó forrása mellett Gradina Pavlovića, Pavlović középkori várának a romjai jelentik a fő látványosságot. Pale községben található az a Szent József-templom, amelyet 1911-ben építettek alpesi stílusban a helyi, főként faipari munkások számára. A Bjelašnica déli lejtőjén, 1495 méteres magasságban található Lukomir (*a képen*), amely az ország legmagasabban fekvő lakott települése. Kőből épült zsindelytetös házai, a hagyományos juh- és kecsketenyésztés, valamint ruházat őrzi még a térség évszázados tradícióit. A délszláv háborúban elpusztult, de újjáépített Umoljani falu az itt élt ókori telepesekkel kapcsolatos régészeti leletekről híres.

Szarajevótól északnyugatra magasodik a boszniai Dubrovnik romos vára. Eredetileg egy – szabálytalan alakú – felső- és alsóvárból állhatott. A vastag falak mellett napjainkban egy őrtorony maradványai láthatóak. Egyesek szerint a bogumil hitre tért Kulin bán kezdeményezésére építették a 12. században, aki a Velencei Köztársaság uralma alatt álló területekről elmenekült bogumiloknak kívánt menedéket nyújtani. Mások úgy gondolják, hogy a vár csak a 13. században épült, Kulin bán idejében csak bányászok érkeztek a területre. A vár 1463-ban a törökök kezére került, akik 1655-ig helyőrséget tartottak itt.

Visoko település nevét először 1355-ben jegyezték le, a középkori Bosznia egyik központja volt. A közeli Cajengrad erőd a középkori boszniai uralkodók egyik lakóhelye lehetett. Visoko I. Tvrtko uralkodó székhelyévé lett, valamint a feudális országgyűlés is itt ült össze. A 17. század első felében a Tabhan-mecset, 1857-ben a Szent Procopius szerb ortodox templom épült meg. Az 1900-ban létrehozott Szent Bonaventura ferences kolostor és templom gazdag műkincsgyűjteménnyel rendelkezik az őskortól napjainkig. A Városháza az osztrák–magyar uralom idején épült, neomór stílusban. Az 1980-ban átadott Serefudin-mecset az extravagáns építészeti stílus egyik legfontosabb, Aga Khan-díjat nyert alkotása. 2007-ben magyar építészek Európa három legjobban konstruált imahelye közé sorolták.

Arnautovićiban található a jelentős Mili régészeti lelőhely: 1189-ben itt keletkezett az a dokumentum, amelyben Kulin bán megerősítette Bosznia és a raguzaiak kereskedelmi megállapodását. A Mileševa ferences kolostort Kotromanić István boszniai bán alapította, akit később itt temettek el. 1377-ben szintén itt koronázták meg I. Tvrtko királyt.

A bosznia-hercegovinai ferences rend egyik legfontosabb öröksége Kraljeva Sutjeska, amely egykor uralkodói és báni székhely volt. Az 1350-es évektől az 1450-es évekig itt székelt a Királyi Bíróság, aminek napjainkban csak a kőfala látható. A Keresztelő Szent János ferences kolostor (*a képen*) feltehetőleg a 14. század első felében épült, de többször elpusztult, és többször újjáépítették. Napjainkban is látható formáját – velencei stílusban – 1891-re nyerte el. Folyosóin korabeli térképek, illetve 17. századi, többségében helyi művészek alkotásai láthatóak. Műkincsei közül a legrégebbi egy 7. századi szíriai kereszt. Gyűjteménye egyedülálló, mivel az oszmán korban csak a ferencesek működhettek, akik viszont összegyűjtötték a többi római katolikus templom kincseit, és azokat a kolostor pincéjében rejtették el. Könyvtárában olasz, latin, német, francia és magyar nyelvű köteteket is őriznek. Megtekinthető továbbá I. Hunyadi Mátyás magyar király egyik leirata és az első bosančica írásjegyekkel írt Biblia is. Az oszmán korból az anyakönyvek mellett itt őrzik azt a szultáni és vezíri fermánt, amely engedélyezte működésüket és rögzítette annak szabályait. Több szoborkompozíció mellett itt található az ország legidősebb orgonája is. A városban található a legrégebbinek mondott, a 15. századi II. (Hódító) Mehmed nevét viselő Fatih-mecset (*a képen*). A legenda szerint mindössze néhány nap alatt épült fel, és azóta sem igényelt karbantartást. A Dusper-ház a 18. század falusi életmódot tárja elénk.

Bobovac várát 1349-ben a krónikák rendeltetésében és kinézetében is a magyar Visegrád fellegvárához hasonlították. A törökök 1463-ban lerombolták, majd felújították, és 1626-ig helyőrség állomásozott itt. Az alsóvár fala fölött őrtorony emelkedett, és ezen a szinten volt a román-gótikus stílusú, háromszintes nagypalota is. A hely uralkodók és hitveseik temetkezési helyéül szolgált, de csak I. Tvrtko mauzóleuma maradt épségben, az ő maradványait a délszláv háború idején elszállították. Az erődítménynek mára csak a falai állnak.

Kreševo a Monarchia idején vált bányászati központtá. Ma a modern fémfeldolgozó üzemek mellett hagyományos kovácsműhelyek is működnek a városban. Érdemes megtekinteni a főutcán az ún. bosnyák típusú felújított lakóházakat, amelyek vályogból épültek és cseresznyefa-zsindely fedi őket. A fő látványosság azonban a 14. és a 15. században épült Szent Katalin ferences rendház és templom, amely a II. világháborúban elpusztult, és később – a szocialista trendeket követve – panelszerű építményként építették újjá. A múzeumban a kézimunkáktól az ereklyetartókig számos

műkincset őriznek. Kiseljak az 1891 óta itt palackozott Sarajevski Kiseljak elnevezésű ásványvízéről híres, aminek gyógyhatást tulajdonítanak.

Fojnica a Kr. e. 2. évezred óta lakott település. Gyógyvizének köszönhetően már a Monarchia idején fellendült a turizmusa. 650 éve működik itt a Szentlélek ferences kolostor (1668 óta a jelenlegi épületében), amelyhez templom, valamint egy 50 ezer kötetet őrző könyvtár tartozik. A kolostorban 13 ősnyomtatványt, azaz 1500 előtt nyomtatott dokumentumot őriznek. A II. Mehmed oszmán szultán által a hódítás után, 1463-ban kiadott *Ahdnamá*t a világ egyik legrégebbi emberi jogi dokumentumának tekintik. Fojnica környékén található Kozograd középkori erődje is, amelyet elsőként 1434-ben említettek a források, és amely feltehetőleg a boszniai királyok egyik kastélyaként szolgált. Zvonigrad őskori település maradványaiból nagyon kevés látható, feladata valószínűleg a környező ércbányák védelme volt.

Északnyugat- és Középnyugat-Bosznia

Bosznia-Hercegovina északi részének legfontosabb, egyben Szarajevó után az ország második legnagyobb városa Banja Luka. Mivel északi irányból kitűnően védhető, már a római korban is lakott volt. A középkorban egy ideig a Felső-boszniai Bánság, majd a 15. században a magyar uralkodó támogatásával létrejött Jajcei Bánság része volt. Ebben a szakaszban épült az Orbász folyó partján álló középkori vár, a Kastel (*a képen*). Alapjait a római korban fektették le, de a napjainkban látható falak a 16. században épültek. A település látványos fejlődése 1573-ban indult meg, amikor a bosnyák származású Ferhat Sokolović pasa Travnikból ide helyezte át székhelyét. Az egykori – a jelenleginél nagyobb kiterjedésű – Várnegyed centrumában álló épület ma helytörténeti múzeumnak ad otthont. A 20. század háborúi és a 1969-es földrengés következtében 16 helyi mecset pusztult el. A klasszikus oszmán stílusú, mórives, alacsony kupolás Ferhadija-mecset 1579-ben épült, Óratorony és Ferhat pasa mauzóleuma kapcsolódik hozzá. 1995-ben felrobbantották, azonban sikerült az eredeti építőanyagokból újjáépíteni. A város első – ma is álló – lakóházát (Šeranica kuća) 1580-ban építette a tehetős Šeranić család. A város fejlődésére jelentős hatást gyakoroltak a bécsi háborúk (1683–1699), amelyek következtében 1688-ban leégett, majd az 1736–1739 között dúló osztrák–török háború.

A Veselina Masleše sétálóutcában a második II. előtt zsidó kereskedők boltjai sorakoztak. Đorđe Delić nyomdájában az 1850-es évektől nyomtatták a szerb nyelvű könyveket. Osztrák–magyar vonatkozás, hogy 1885-ben a térség katonai parancsoka, Alfred von Jelson tábornok egy hársfasort telepített, amivel a legenda szerint honvágyát próbálta csillapítani.

A reneszánsz-klasszicista Banski dvor (Báni Palota, *a képen*) építési munkálatai 1931-ben kezdődtek, mivel az 1929-ben létrejött Orbászi Bánság első vezetője, Svetislav Tisa Milosavljević bán egy központi székhelyet kívánt itt létrehozni. Az átadására 1932 végén került sor, 1941-ig működött báni székhelyként. A II. világháborúban gazdag belső tere és a műkincsei megsemmisültek. 1955-től közművelődési intézményként működött, majd a boszniai Szerb Köztársaság 1992-es létrejöttét követően elnöki palotává avanzsált. 1998-tól újra a közművelődést szolgálja.

A város római katolikus székesegyházát 1887-ben Szent Bonaventura minorita szerzetes tiszteletére emelték. Eredetileg gótikus stílusban épült, fő attrakciói a fából készült oltárai voltak. 1969-ben földrengés pusztította el. Jelenlegi modern stílusú épületét 1973-ban adták át. A délszláv háborúban megsérült, 2001-re újították fel. Különleges sátoralakja ószövetségi utalásként is értelmezhető, ugyanakkor a földrengést követő időszakra is emlékeztet.

A Megváltó Krisztus szerb ortodox székesegyház 1929-ben épült bizánci stílusban, vörös és sárga travertin kőből. A II. világháborúban megsemmisült. A rekonstrukciós munkálatok 1993-ig várattak magukra, az első misét 2004-ben, a felszentelést pedig 2009-ben tartották az impozáns látványt nyújtó épületben. Az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában a bécsi kormányzat szervezetten telepített Galíciából ukránokat a térségbe, akik számára 1932-ben szentelték fel a Krisztus Császár görögkatolikus templomot. A II. világháborúban ez is megsemmisült, és csak a 2010-es évekre építették újjá, kék színe és hagymakupolája különleges látványt nyújt. A Szentháromság ortodox templom annak köszönheti létét, hogy a fenti templomot 1945 után nem engedték újjáépíteni. A helyi lakosság ezért egy – arra külső és belső jegyeiben egyaránt hasonló – székesegyház építésébe kezdett.

A boszniai Szerb Köztársaság Múzeuma (*a képen*) az entitás régészeti és néprajzi vonatkozásait mutatja be a kőkorszaktól napjainkig. A lakosság mindennapjait, illetve történelmének borzalmait külön terem tárja elénk, elsősorban az oszmán-török hódoltság és a II. világháború vonatkozásában. A természettudományi szekcióban a térség természeti kincseit és élővilágát prezentálják. Itt kapott helyet a boszniai Szerb Köztársaság több mint 500 ezer kötetet őrző Nemzeti és Egyetemi Könyvtára is. Az entitás Művészeti Galériájában szerb festők műveit állították ki, a Nemzeti Színháza pedig a délszláv háború éveiben is folyamatosan színre vitte előadásait, így

az ellenállás egyfajta szimbólumává vált. A Mladen Stojanović parkban láthatjuk annak a Petar Kočić (1877–1916) költőnek a szobrát, aki a századforduló időszakában a szerb nemzeti öntudat megtestesítője volt. A Šehitluci dombon magasodik a Partizán Emlékmű, amelyet 1953-ban emeltek Tito kezdeményezésére. Az emlékhely mindkét világháború áldozatai előtt tiszteleg (egy I. világháborús tömegsír helyszínén található). A Banj Brdo emlékmű a II. világháborúban elesettekről emlékezik meg.

Banja Luka környezetében minden irányban felfedezhetőek római katolikus és ortodox kolostorok. Szinte összenőtt vele Trapist falu, ahol a Balkán egyetlen római katolikus trappista kolostora (*a képen*) található. Az 1870-ben emelt komplexum Boldogságos Szűz Mária Mennybemenetlének templomából és magából a kolostorból áll. A rend első képviselői 1869-ben érkeztek ide, a századfordulón már 219 szerzetes élt itt, akkoriban a világ legnagyobb létszámú trappista kolostorának számított. Napjainkban már nagyon kis létszámban vannak jelen. A trappisták karitatív, illetve kézműves tevékenységet folytattak, élelmiszert termeltek, élen jártak a technikai újdonságok alkalmazásában. 1910-ben például 300 turbina segítségével látták el a várost villamosenergiával. Itt található az entitás legnagyobb sörfőzdéje, a Banjalučka pivara, ahol a Nektar sört gyártják. Podmilačje falu a Keresztelő Szent János tiszteletére, dubrovniki kőművesmesterek által emelt, 15. századi gótikus templomáról híres. Bosznia-Hercegovina egyik legrégibb zarándokhelyére minden évben június 23–24-én sok gyógyulni vágyó katolikus, valamint ortodox és muszlim is érkezik ide.

A várostól északra fekvő Gornji Bakinci az elmúlt évek régészeti feltárásainak nyomán került az épített örökségek sorába. Itt találták meg a 4. századi Balkis nevű település maradványait, egyebek mellett egy 4–6. századi kora keresztény püspöki palota alapjait. Említést érdemel továbbá Maglajani ortodox temploma, amelynek az ikonosztáza és az Oroszországban készült aranyozott csillára jelenti a fő attrakciót.

A Balkán-félszigeten napjainkban is jelentős lengyel, olasz és ukrán „kolóniák” élnek. Az ukránok Devetina falu közelében 1938-ra egy impozáns hagymakupolás templomot emeltek, amelynek udvarán azonosítatlan eredetű, gyógyhatásúnak vélt kőzetek találhatóak. Mahovljani faluban 1902-ben emeltek egyhajós, famennyezetes és harangtornyos templomot az itt élő – mára jelentősen megfogyatkozott számú – olaszok számára, amely Assisi Szent Ferenc nevét viseli. A templomkertben álló emlékműre az első olasz bevándorlók nevét vésték. Malo Blaškóban 1750 körül készülhetett a Boldogságos Szűz Mária születésének emelt fatemplom, amely freskóiról híres. Laktaši településen található Bosznia-Hercegovina legrégibb

fürdőhelye, amelynek forrását már a rómaiak is ismerték. Romanovci faluban található a myrai Szent Miklós (Sveti Nikola) nevére felszentelt ortodox gerendatemplom. A 804 m magas Mrakovicán egy 33 m magas szobor (*a képen*) emlékezik azokra a partizánokra, asszonyokra és gyermekekre, akiket a német katonák 1942-ben mészároltak le vagy hurcoltak koncentrációs táborokba, miközben a szerb ortodox Mostaniča-kolostor evakuálását végezték. Utóbbit a 12. században alapították, azóta kilencszer vált szükségessé az újjáépítése.

Banja Lukától délre található Bočac 15. század elején épült vára. Stratégiailag fontos fekvése miatt komoly tüzérséggel volt felszerelve. A török időkben megerősítették, majd az 1830-as években elhagyták, ma csak romjai láthatóak. Tovilovići falu fából készült ortodox templomában egy 1778-ban Moszkvában készült Bibliát őriznek. Krupa na Vrbasu városában egy 1192-ben épült vár (Greben) maradványa látható, amelyet a török katonák a 16. században romboltak le. A 14–15. századi Szent Éliás szerb ortodox templom a vár falain kívül épült, ez Észak-Bosznia legrégibb keresztény temploma. 1528-ban a törökök elpusztították, 1889-ben újjáépült, de a délszláv háborúnak is áldozatává vált. Zvečaj fellegvárát az oklevelek 1404-ben említették először mint az Orbász folyó völgye védelmének kulcsát. A 15. században egy időre Hunyadi Mátyás kezére került. Ma csak a romjait tekinthetjük meg. Kolac nevezetessége a 18. században épült, az Úr Mennybemenetele elnevezésű fatemplom. Lubačke Doline lényegében skanzen, amely a 19. század végétől prezentálja a helyi lakosok mindennapjainak történetét, emellett egy 18. századi ikonnal rendelkező ortodox templommal is büszkélkedhet. Rakelićiben 1856-ban emeltek ortodox fatemplomot, ikonosztáza helyi művész munkája. Busnovi az 1870-ben épült, Úr Mennybemenetele nevet viselő ortodox fatemplomáról híres. Marička falu ortodox fatemplomát 1753-ban emelték, a 20. század elején az ikonosztázt és az oltárrészt orosz stílusban újították fel. Jelićka nevezetessége az 1841-ben átadott ortodox gerendatemplom, rendkívül díszes ikonosztázát egy helyi művész készítette. Kmećani ékessége az 1536-ban terméskövekből emelt Gomionica-kolostor, amely mai formáját 1990-ben nyerte el.

Kluč város az ország északnyugati „csücskében”, a Szana partján fekszik. Írott források 1322-ben említik először, ekkor már állhatott várszerű kastélya, amely három, falakkal összekötött részből állt: a központi városrészből, egy katonai táborból és egy toronyból. A középkorban kedvelt uralkodói rezidencia volt, az utolsó boszniai király, Stjepan Tomašević Kotromanić 1463-ban itt adta át országát a szultáni kormányzatnak. Az erőd 1878-ban is állt, amikor több száz osztrák–magyar katona hunyt el, miközben a berlini szerződés alapján birtokba vették Bosznia-Hercegovinát.

Klučtól északra található Sanski Most, amelynek egyik fő látványossága a római korban épült kőhíd, a Stari Majdan. 1557-ben itt épült Bosznia északnyugati régiójának legnagyobb mecsete, a Hamza bég-mecset (*a képen*). Egy legenda szerint

1463-ban itt imádkozott II. Mehmed oszmán szultán, miután elfoglalta a térséget. A Šušnjar-dombon található a Šušnjar Emlékkomplexum, amely azokra a helyi lakosokra emlékezik, akiket a II. világháborúban a németek és az usztasák öltek meg. Bosanski Petrovac városában található a Szent Péter és Pál Apostol ortodox templom. A város környékének látnivalói a Lastva-erőd romjai, valamint Bjelaj és Čovka középkori városok maradványai. A szocreál Bravsko emlékmű az usztasák uralma ellen felkelő és kivégzett klanovaci lakosok előtt tiszteleg, egy férfi és egy női alakot ábrázol, akik egy csecsemőt emelnek a magasba. A Drvar város fölötti hegyen található a Tito-barlang, ahol 1943-ban a partizánok főhadiszállást létesítettek.

A térség központi városa Bihać. Írott források 1260-ban említik először a települést, amely 1262-ben szabad királyi városi rangot kapott IV. Béla magyar királytól. Az oszmán hadak 1592-ben foglalták el, majd az egyik legfontosabb török végvár és szandzsákszékhely lett. Vára az Una folyó szigetén emelkedik. Napjainkban csak a múzeumként működő Kapitány-torony áll. A Szent Antal-templomnak csak a bejárati homlokzata és tornya (Zvonik) maradt épségben. A Fatihja-dzsámi érdekessége, hogy egy gótikus római katolikus templom átalakításával jött létre. A 14. században a városhoz közeli hegyen épült Sokolac erődje (*a képen*), a krajinai végvárak legdélebbikeként. A környékét 1537-ben, míg a várat 1592-ben foglalta el a török.

Martin Brod nevezetességei a 15–16. században alapított Rmanj szerb ortodox kolostor, amely 2007-re szinte eredeti formájában épült újjá, valamint egy eredeti formájában megőrzött vízimalom. Kulen Vakufban található a 15. századi, római alapokra épült Ostrovica-kastély, amely 1523-ban került török kézre. Mai formáját – 117 m hosszú és 83 m széles – 1737-ben nyerte el. Érdekesség, hogy az osztrák (és a magyar) csapatok az 1736–1739 közötti orosz–osztrák–török háborúban nem tudták elfoglalni. Cazin legjelentősebb emléke a 13. században épült ostrožaci vár, amely 1592-ben került a Porta fennhatósága alá. 1592–1593-ban épült mecsetét 300 év múlva lebontották és újjáépítették. A karlócai béke (1699) után a vár elveszítette jelentőségét, bár 1942-ben Tito partizánjai pár hónapig használták. A ma is látható kastélyt 1900 és 1906 között építette Lothar von Berks bihaći őrnagy felesége születésnapi ajándékaként.

A Korana folyón épült, újjáépített tržaci vízimalom helyén állt Bosznia-Hercegovina legnagyobb malma, amely már a 16–17. században működhetett. Bosanska Krupa kisvárosát a 4. századtól lakták a rómaiak. Napjainkban ortodox és római katolikus templom, valamint dzsámi is található a városban. A Spomenik Krajišnicima a Titanic helybéli bosnyák áldozatainak állít emléket. Bužim egyik büszkesége az autentikus, fazsindelyes oldalfalas mecset. A 12. századi vára Bihać után a második legnagyobb középkori erőd volt Krajinában, később a főúri reprezentáció színtereként szolgált. Velika Kladušát a források 1280-ban említették

először, amikor a magyar királyok birtoka volt. Erődjét (*a képen*) feltehetőleg az 1464 után megindult török portyázásokra tekintettel emelték. Az oszmánok már 1558-ban támadást indítottak a térségben, de a várat csak 1633-ban foglalták el. A Monarchia erőinek bevonulása idején jelentős ellenállási gócpontként kapott szerepet, ostroma 10 napig tartott. A délszláv polgárháborúban a Nyugat-boszniai Autonóm Tartomány fővárosa lett, vezetője, Fikret Abdić a várban rendezkedett be. Vrnograč városát 1264-ben említették először a források, amikor a területet IV. Béla magyar király a Kreščić családnak adományozta. A település feletti vár építésére 1456-ban IV. László magyar király adott engedélyt, aki ugyanebben az évben engedélyezte Podzvizd sziklás hegyoldalba épült várának felépítését is.

Jajce ipari központ és közlekedési csomópont Középnyugat-Boszniában, ahol a Pliva az Orbász folyóba torkollik. Már 6 ezer évvel ezelőtt lakott volt. Területén a jelenleg ismert legrégibb lelet 1931-ben került elő: a jajcei Mithraeum-templom (*a képen*) a római-perzsa napisten, Mithras tiszteletére épült a 400-as években. Egy föld alatti barlangban volt, fő látványossága egy dombormű, amely bemutatja, hogy Mithras hogyan kreálta a világot. Belépni csak engedéllyel lehet, de üvegen át kívülről megtekinthető. A ferences rendi Szent Mária-templomot a 12. században emelték, majd a 15. század elején építették újjá gótikus stílusban. Vélhetően csak a 15. században szentelték fel Szent Mária nevére. Ekkor készülhetett a késő gótikus és reneszánsz jegyeket egyaránt tükröző, Szent Lukács nevét viselő harangtornya. Itt koronázták királlyá 1461-ben Stjepan Tomasevičet, majd az oszmán hódítást követően, 1582-ben I. Szulejmán tiszteletére mecsetté alakították át. Egy 1832-es tűzvész óta csak a falai láthatóak.

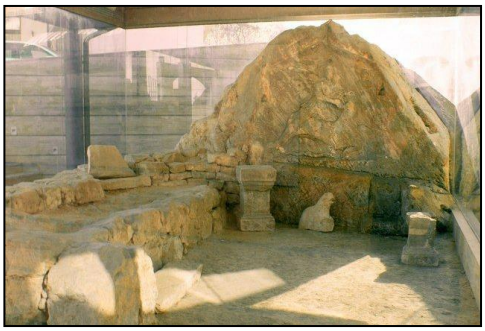

Jajce vastag várfallal körülvett óvárosába a szabályos, négyszögletes alapú Travniki-kapun, valamint a torony nélküli Banja Luka-i kapun áthaladva juthatunk.

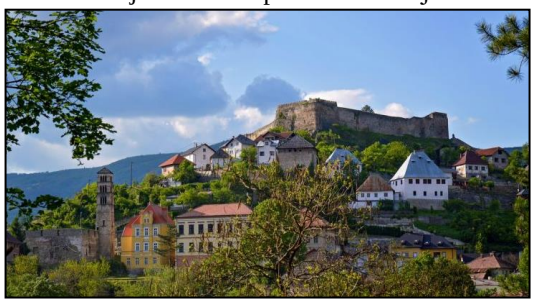

Várát (*a képen*) 1391–1404 között építették. 1434-ben került Luxemburgi Zsigmond magyar király és német–római császár uralma alá, de rövidesen újra a Boszniai Királyság részévé vált. 1463-ban a Porta fennhatósága alá került, de még ugyanebben az évben Hunyadi Mátyás seregei ostromolták sikeresen. Heltai Gáspár történetíró szerint I. Mátyás a török táborba parasztruhában jutott be, egy teljes napot a szultán sátra előtt töltött és maga informálta II. Mehmed szultánt az ostrom kimeneteléről. 1464-ben a szultáni seregek újra ostrom alá vették Jajcét, de ez nem járt sikerrel. Mátyás létrehozta a Jajcei Bánságot, és a terület 1527-ig magyar fennhatóság alatt állt, a végvári vonal legdélibb bástyája lett. 1878-ban a bevonuló osztrák–magyar csapatok jelentős veszteségeket szenvedtek itt. A délszláv háború során a városban a boszniai horvát és szerb csapatok vívtak véres harcot. A *jajce* szó egyébként tojást jelent, a város a nevét arról a tojás alakú dombról kapta, amelyre a vára épült.

A Medve-torony román stílusban épült, nevét a 4,5–6 m vastagságú falairól kapta. Az 1416 körül készült katakombát Hrvoje Vukčić Hrvatinić bosnyák vajda a saját sírhelyének szánta, de végül nem ide temették. Egy román stílusú, de gótikus kupolával fedett templom csatlakozik hozzá, ahol az üres sírok mellett a halálkultusz szimbólumait ábrázolták. Egyes források szerint Tito 1943-ban itt húzta meg magát egy ideig, és a második AVNOJ[15]-találkozó dokumentumait is itt írta alá. A Pliva-tó a 16. századi vízimalmairól nevezetes, amelyek napjainkban múzeumként működnek.

Az oszmán építészet elbűvölő alkotása az 1750-ben emelt Esma sultanija-mecset. A legenda szerint Mehmed Muhsinović pasa felesége nevét viseli, de ilyen nevű hölgy nem élt, valódi építtetője Emir Mustafa lehetett. A 17. században Sinan Dzabić bég adományából épült a Sinan bég mecsete, valamint 1812-ben készült el a Dizar-mecset, amit 2002-ben újítottak fel.

1877 és 1885 között épült a Szent Lukács ferences kolostor. Itt őrzik Stjepan Tomasević maradványait, akit a közeli Carevo poljén végeztetett ki II. Mehmed. A kolostor számos művészeti-kulturális alkotást is őriz. Egyik ékessége egy 17. századi, név szerint nem ismert görög-olasz festő *A Szent Család Keresztelő Szent Jánossal* című alkotása. Az 1990-es években a kolostor temploma megsemmisült, egyelőre nem állítottak helyre. Az osztrák–magyar megszállás idején épültek ki a város két vasútvonala, vegyiüzeme és a vízerőművei.

[15] Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije – Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa.

Az AVNOJ múzeuma (*a képen*) egykor kiemelkedő jelentőséggel bírt a szocialista Jugoszlávia kulturális emlékhelyei között mint az állam születésének[16] helye. Jajce 1943 augusztusától 1944 januárjáig a partizánok által felszabadított országrész központja volt. A térség jövője szempontjából meghatározó jelentőségű 2. AVNOJ-ülés helyszíne kiválasztásában ezen kívül Jajce mint a *Királyok városa* szimbolikája is szerepet játszott. A múzeum az 1990-es években ebben a minőségében természetesen elveszítette jelentőségét, épülete pedig a háborúban megsérült, kifosztották. Egy fókuszváltással azonban 2008-ban újra megnyílt és bizonyította létjogosultságát, látogatása a nosztalgiaturizmus jegyében is újra nagy népszerűségnek örvend. Az épület előtt álló mozdonyt 1903-ban az Osztrák–Magyar Monarchia területén gyártották, de a „nehéz időszakban” az AVNOJ üléseire töretlenül szállította a küldötteket.

A város lakóinak oszmán kori mindennapjait és lakókörülményeit a 17. századi Omer bég háza és a Krslak-ház, az 1878–1918 közötti időszak viszonyait az Etno Múzeum szemlélteti.

A Jajcét körülvevő kisebb falvak is gazdag épített örökséggel rendelkeznek. A Veliko és Malo tavak vidékén az 1500-as évektől üzemelnek a Mlinčići (malmocskák) vízimalmok. A 14. században sziklacsúcsra épült Komotin-kastély csupán reprezentációs célt szolgált. Šipovo mellett található az 1463-ban épült glogovaci szerb ortodox kolostor, amelyet 2005-ben renováltak. Prusac az oszmán korban játszott jelentős szerepet, ma itt egy várrom, az óratorony, valamint a Handani- és a Hasan Kafi-mecsetek láthatóak. A legendai alak, Ajvaz-dedo emlékműve napjainkban fontos muszlim búcsúhely.

Travnik Középnyugat-Bosznia egyik legjelentősebb városa. Ivo Andrić szülővárosa, ahol keveredik a keleti és a nyugati kultúra, így joggal nevezhető „Európa Isztambuljának”. Már a kőkorszakban laktak a területén, majd római légió vigyázta a környező hegyekben zajló aranykitermelést. A város nevét először IV. Béla magyar király oklevele említi 1244-ben. Vára (*a képen*), a Stari Grad az első rigómezei csata (1389) után, a századfordulón épült fel. A közepén álló tizenkét szögletű torony ma

[16] Egyúttal Bosznia-Hercegovina mint új, többnemzetiségű tagköztársaság kikiáltásának helye.

múzeum. 1463-ban, a Boszniai Királyság bukásával az ország nyugati területei még nem kerültek oszmán fennhatóság alá. A várat előbb a törökkel jó viszonyt ápoló Matija Sabančić bosnyák király (1465–1471), majd 1475-ig Stjepan Brajković herceg irányította,. Ezzel egy időben az erődöt jelentősen megerősítették, bővítették és a falai között mecsetet emeltek. Napjainkban csak a várfalba épített minaret látható. Amikor 1697-ben Savoyai Jenő felégette egész Boszniát, a terület oszmán kormányzója 150 évre Travnikba tette át a székhelyét. A várat ekkor ismét megerősítették és fejlesztették tüzérségét. Az 1950-es évekig katonai komplexumként funkcionált, szolgálva a regnáló hatalmat. Az évszázadok alatt funkciója kiszélesedett: a 18–19. században börtön és kivégzőhely is volt. 1944 októberében Travnik a náci Németországgal kollaboráló horvát állam fővárosa lett, majd várát a partizánok foglalták el. A délszláv háború során nem kapott találatot.

A város legszámottevőbb mecsete a Tarka (Szulejmán-) dzsámi (*a képen*), amelyet a 16. század második felében emeltek, majd 1757-ben felújítottak, mai arculatát pedig az 1815-ös tűzvész után nyerte el. Kétszintes épülete négyzet alapú, neve az első emeleten található számtalan színpompás muszlim falfestményre vezethető vissza. A város második legrégibb mecsete az 1549-ben emelt Jeni- (Új) dzsámi, amely a dervisek helyi központjának épült. A 20. század viharai után felújították, napjainkban a körülötte lévő temető is vonzza a turistákat. Az óvárosban barangolva számtalan, a nemesek temetkezési helyéül szolgáló türbébe botlunk. A város egyik leghíresebb sírhelye Sejjid Vehhab Abdulvehab Bin Havvin Ilhamija emlékét őrzi, akit forradalmi hangulatú versei miatt 1821-ben kivégeztek.

Hadži Ali-beg dzsámijának az építési ideje vita tárgya (1757–1758 vagy 1799-ig épült. Az eredeti dzsámi 1856-ban leégett, majd 1865-ben a névadó Hadži Ali bég Hasanpašić újította fel. Az épület négyzet alapú, kontyolt tető fedi. Ehhez kapcsolódik egy tufából épült minaret. 1706-ban emelték az Elči Ibrahim-paša Iszlám Középiskola épületét (*a képen*). A kalligráfiákkal díszített, neomór stílusú épületben található az a 103 kézzel írt könyv, amelyeket Ibrahim pasa adományozott, így létrehozva az első travniki könyvtárat.

1890 óta Travnik az ország egyetlen városa, ahol két óratorony (Sahat-kula) található. Ezek egyike a felső bazárban (Gornja Čaršija) van, amely 1760 előtt épült, és eredetileg a török időt mutatta. 1878 után került rá az európai időt mutató óra. Oldalán egy napóra is található. A másik az alsó bazárban (Donja Čaršija), a 16–17. század fordulóján épült. Eredetileg 14 m magas volt, de az 1903-as tűzvész után

5,5 méterrel megemelték, és egy harangot is elhelyeztek benne. Főutcáján található az első európai stílusban épült lakóház, a Hafizadič-ház, amelyet egy magyar katonaorvos építtetett 1858-ban. Napjainkban kávézó működik itt.

A 19. század első felében Travnikban jött létre a francia és az osztrák konzulátus, amely egyben Bosznia-Hercegovina első diplomáciai központja lett. Ennek elemei megjelentek Ivo Andrić *Travniki krónika* c. regényében is.

1854-ben konstantinápolyi támogatással épült fel a város ortodox temploma. A Szűz Mária tiszteletére emelt templom falait számos 17–19. századi ikon díszíti, gazdag gyűjteményében egyebek mellett a szerb Crnojević család 16–18. századi énekeskönyvét őrzik. A jelenlegi Petar Barbarić Katolikus Iskolaközpont épületében adták át 1882-ben a Szarajevói Érsekség Jezsuita Gimnáziumát. Gazdag botanikus kertje, fizikai, kémiai, néprajzi, növény- és állattani gyűjteménye megtekintésre érdemes.

A Plava voda (kék víz) forrás a Vlašić hegységből tör elő, itt játszódnak Andrić *Travniki krónika* regényének első eseménysorai. Közelében üzemel a Lutvo kávézó, más néven Rudolf kocsma. A trónörökös ugyanis az 1887-es utazása során betért az itt működő kocsmába, és a kiváló kiszolgálásért egy arany dukátot adott a tulajdonosnak, aki ezt és a főherceg által használt csészéket is megőrizte.

A Helytörténeti Múzeumban a térség régészeti, néprajzi, állat- és növénytani gyűjteményét tekinthetjük meg. Ivo Andrić szülőháza ma múzeumként üzemel. Egyik kiállítótermében könyvtárat rendeztek be, ahol az író köteteinek idegen nyelvű kiadásait őrzik. Travnik városképét nem rombolta a szocialista városépítészet, panelépületeit Novi Travnik városrészben húzták fel.

Guča Gora faluban található az 1850-es években épült azonos nevű ferences kolostor, amelyet 1945 februárjában a partizánok felgyújtottak. A II. világháború után újjáépítették, de 1993 nyarán újra a háború martalékává vált. Napjainkban már az ismét újjáépített kolostor látogatható, a golyókkal szétlőtt Szent Ferenc szobor azonban emlékeztet a vallási atrocitások borzalmaira és értelmetlenségére. Ahmići faluban a helyi mecseten túl egy múzeum állít emléket annak, hogy 1993-ban horvát katonák lemészárolták a helyi és a križančevói bosnyákokat. Egy, a római korban épült út mentén található a Maculje nekropolisz, ahol hozzávetőlegesen száz sírkő található.

Bugojno nagyrészt a prosperáló jugoszláv gazdaságnak köszönheti a jelentőségét, többek között a szocialista államszövetség egyik legsikeresebb vállalkozása, a szállítmányozással foglalkozó Špedicija is itt székelt. Nem mellékesen Tito is szeretett a környék erdőségeiben, mindenekelőtt a Duboka-völgyben vadászni. A város a vidéki Bosznia nyugodt hangulatát tükrözi. A legrégebbi épülete a Páduai Szent Antalnak szentelt római katolikus templom (*a képen*). A megépítésére 1879-ben Ferenc József is küldött pénzügyi támogatást.

1886-ra készült el, majd 1936-ban építettek hozzá harangtornyot. A templom kertjében magasodik a névadó ferences szerzetes szobra. Plébániaházában egy kis helytörténeti múzeum működik. A neomór stílusú gimnázium a Monarchia idején épült.

A városközpontban emelkedik Ahmed szultán mecsete. Másik mecsetét, a Džamija Princeze Al Devhere építményét a helyiek már egyenesen iszlám központnak nevezik. Az egy ellipszis és egy kör alakú épületből álló komplexum 2001-ben épült Al Devhere szaudi hercegnő kezdeményezéséből. A bejárat feletti három kisebb kupolával az iszlám építészeti hagyományokat követi, de minden más a modernitás jegyében született. Az ima mellett koncerteknek, tanfolyamoknak és különféle kulturális rendezvényeknek ad otthont. A város közelében található a Rostovo síközpont, amelynek érdekessége, hogy a modern szállodák mellett a babići etnofalu rusztikus hegyi nyaralói (*a képen*) is fogadnak vendégeket.

Gornji Vakuf-Uskoplje a II. világháború és a délszláv háború következtében került fel az ország emlékezetpolitikai térképére. Az 1960-as években a dombjára épült az a partizántemető, amely az 1943. évi neretvai csata előzményének számító partizántámadás halottjainak, és mindazoknak állít emléket, akik a nácizmus elleni harcban vesztették életüket. Az 1990-es években az etnikailag erősen megosztott település a frontvonalba került, az emlékmű is súlyos károkat szenvedett, újjáépítése napjainkig várat magára.

Északkelet-Bosznia

A Trebava és a Majevica hegyei között fekvő Gradačac már a 4. században lakott volt, 1512-ben került a Porta fennhatósága alá, majd 1710-ben kapitányi székhellyé lett. Fő nevezetessége az 1756–1824 (vagy 1765–1821) között épült erőd. Ennek építtetése Huszein Gradaščević kapitány nevéhez fűződik, aki az 1831–1832-es felkelés egyik vezető alakja volt. Római erődítmény alapjaira épült, tornya 22, várfala 18 m magas. A felső várban – ami a toronyból és egy lakóépületből állt, és eredetileg csak egy alagútrendszeren keresztül lehetett megközelíteni – élte mindennapjait a város kapitánya, ma itt a térség tradicionális ételeit kínáló étterem működik. Az alsó vár óratoronyból, valamint az itt működő városi könyvtárból és múzeumból áll. Az erőd falain belül állt egykor II. Mehmed szultán helyőrségi mecsete. Ezt az osztrák–magyar okkupáció után lerombolták, építőelemeiből pedig egy új mecsetet és két katolikus templomot emeltek.

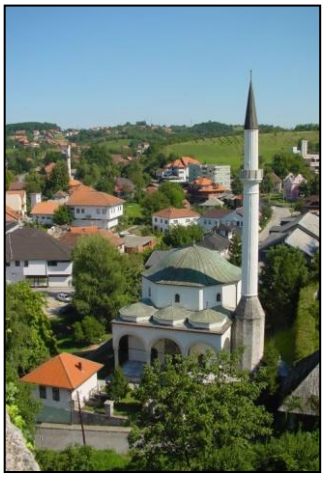

Huszein Gradaščević kezdeményesére épült továbbá 1826-ban a nyolcszögletű, kupolatetős Huszein-mecset (*a képen*), amihez egy 25 méteres minaret, hárem és könyvtár kapcsolódik. Ő építtette a város „pisai ferde tornyaként" emlegetett, egy idő után megdőlt óratornyát is, alapját az 1980-as években megerősítették.

Doboj a Bosna bal partján fekszik, ott, ahol az Usora és a Spreča a folyóba torkollik. Fekvése már az 1. századtól fontos kereskedelmi és közlekedési csomóponttá tette. Az első vár építése a rómaiakhoz köthető, akik helyőrséget tartottak fenn a területen. A meredek sziklakúpra épült erőd (*a képen*) a mai formáját 1415-re nyerte el. Ebben az évben zajlott a doboji csata, ahol a Magyar Királyság hadereje vereséget szenvedett. A vár 1476-ban került török kézre, a következő évtizedekben újjáépítették és megerősítették. 1878-ban hosszas és véres ostrom eredményeként sikerült elfoglalnia az osztrák–magyar csapatoknak. Ezután Doboj távol került a pufferzónáktól. A II. világháború idején Wehrmacht-egységek és az usztasák központjául szolgált, a délszláv háborúban is sokat szenvedett. Napjainkban a vár, a mecset, a katolikus és ortodox templom, valamint a kulturális központként működő zsinagóga jelentik a legfontosabb látnivalóit.

Gračanicát írott források először 1528-ban említették, jelentős várossá a 17. században fejlődött. Az 1500-as évek végén Ahmed Budimlija pasa kezdeményezésére területén mecset, fürdő és egy 27 méter magas óratorony épült. Utóbbit egy tűzeset miatt 1812-ben renoválták, végső formáját 1959-ben nyerte el. A mecsethez kapcsolódó medresze 1889-ben épült, amikor az osztrák–magyar uralom következtében csökkent a muszlimok száma a településen. A közelben található középkori Sokol erődnek csak egy fal- vagy toronyrészlete maradt meg.

Az Usora völgyében fekvő Teslić kiemelkedő látványossága a méretes szerb ortodox Szentháromság Emléktemplom, amely a környéken elesett katonáknak állít emléket. Márványos ikonosztáz és harangtorony is tartozik hozzá. A Borja-hegyen épült a II. világháborúban elesett partizánok előtt tisztelgő emlékmű, ahonnan csodálatos a kilátás. A településtől északkeletre található a Rastuša-barlang, amely nagyjából 450 méter hosszan látogatható. Cseppkövei mellett falfestményei, jégkorszaki leletei miatt is figyelemre méltó.

Gornji Palačkovci szerb ortodox temploma (*a képen*) tölgyfából készült, Szent Péter és Pál apostol tiszteletére. Építésének dátuma nem ismert, csak az, hogy 1843-ban felújításon esett át. Prnjavor fő látványossága a helyi ukrán kisebbség 1910-ben épült görögkatolikus temploma. A településen 1891-ben épült római katolikus templom, valamint eredetileg az 1800-as években a mecset, amelyeket a délszláv háború után újjáépítettek.

A Bistrica folyó völgyében magasodik a szerb ortodox Liplje-kolostor. Először egy 15. század végi krónikában említették, ám feltehetőleg a 13. században IV. Stjepan Dragutin szerb király adományából emelték, egy korábbi templom alapjain. Az ún. raškai stílus jegyeit hordozza magán, ami egy, a korábbi hatásokat a hagyományos szláv építészettel ötvöző stílust jelent. A kolostorban vallási könyvek írásával foglalkoztak. A karlócai béke (1699) után a törökök felégették, ekkor a szerzetesei az orahovicai kolostorba menekültek. A fennmaradt könyveket napjainkban is ott őrzik. A kolostor felújítását a szultáni kormányzat 1867-ben engedélyezte, de a szerzetesek csak 1965-ben vehették újra birtokba.

Gornji Vijačani faluban építették a Szent Mihály arkangyalnak szentelt szerb ortodox Stuplje-kolostort. Története meglehetősen hasonlít a Liplje-kolostoréhoz, ami alapításának körülményeit, első említését és lerombolását illeti. Szerzetesei szintén vallási könyvek másolásával foglalkoztak. A kolostor korábbi helyét 1994-ben állapították meg, majd ezt követően eredeti formájában építették újjá és 2008-ban szentelték fel. Vrućica szerb ortodox fatemplomát 1642-ben építették, majd a délszláv háború után ismét megépítették. Érdekessége, hogy 400 éves ajtaja az eredeti, 370 éves zárral napjainkban is működik. A Komušina Donjában fellelhető Kondžilo-szentély fontos római katolikus és ortodox zarándokhely. A legendája szerint a 17. században egy török földműves talált itt a földben egy Miasszonyunk-képet. A nyugati irányban található Krstova gorán, vagyis Kereszt-hegyen egy 33 méter magas fémkereszt magasodik.

Tešanj már a kelták idején is lakott volt, amiről a város múzeumaiban őrzött régészeti leletek tanúskodnak. Az első illír erődítményét a római uralom idején leromboltak és újjáépítették, majd a szláv bevándorlás idején újra elpusztult. Írott források először 1461-ben említették a város és a vár nevét. Ezek egyike II. Pius pápa egyik levele, miszerint ha a hívők elzarándokolnak a tešanji templomba, akkor minden bűnük megbocsáttatik. A vár 1520-ban lett az Oszmán Birodalom része. Az erődítményt Savoyai Jenő 1697-ben sikertelenül ostromolta, ezt követően a konstantinápolyi kormányzat megerősítette, és egészen 1840-ig állomásoztak benne oszmán katonák. Vártornya 1878 után börtönként funkcionált, majd 1920 után teljesen elhagyták. Restaurálása az 1950-es években vette kezdetét, ma ez az egyik legjobb állapotban fennmaradt bosznia-hercegovinai erőd.

A Ferhadija-mecset (*a képen*) 1564-ben épült Ferhad bég kezdeményezésére. Udvarán egy régi temető látható, ahol az építtető sírja is megtalálható. A főhomlokzatot és a belső teret gyönyörű ornamentális festmények, virágmotívumok díszítik. Érdekessége, hogy a kupolája fából készült. Szintén ritkaság, hogy imarészében egy emelvényt alakítottak ki a Korán felolvasására. Egykori 27 méteres minaretje 2017-ben leomlott.

A 19. század első felében épült Eminagić-ház lakóépületként és fogadóként funkcionált. A kétszintes épületet az 1980-as években megvásárolta az önkormányzat, napjainkban múzeumként üzemel, és a 19. századi muszlim családok mindennapjait mutatja be. Az Óratorony a 17. században épült, tornya 18 m magas, alapja négyzet alakú. Tetejét egykor facserép borította, ma rézbádog fedi. Bécsben készült óraszerkezete ma is működik.

Maglaj városát a Bosna folyó szeli ketté. (A *maglaj* ködöt jelent, a város neve a völgyben gyakori időjárási jelenségre utal.) A folyó bal partján a település csak a 20. században kezdett kiépülni, történelmi épületei ezért leginkább a folyó jobb partján találhatóak. A vár egy római erődítmény alapjaira épült, és a 14-15. század fordulóján már biztosan állt. A Boszniai Királyság idején az északi erődlánc tagja lehetett, és fontos katonai potenciállal bírhatott. Első okleveles említése Luxemburgi Zsigmond magyar királyhoz köthető, aki miután 1408-ban meghódította az erődítmény, Maglajt egyszerűen a „mi városunk”-nak nevezte. Maglaj azonban hamarosan újra a Boszniai Királyság fennhatósága alá került, majd 1476-ban török kézre jutott. 1697-ben az osztrákok ostrom nélkül foglalták el, mégis felrobbantották, és csak 1782-ben építették újjá. 1878-ig oszmán helyőrség állomásozott itt, de az osztrák–magyar uralom idején az erőd elveszítette katonai funkcióját. A vár központi elemei a középkori erődítmények voltak. Az oszmán időben egy újabb várfal épült, és az építmények jelentős átalakításon estek át. Az Uzeirbegović család szubvenciójából óratornyot emeltek, amely 1697-ben már biztosan létezett. Kettős bádogtető fedi, ami a boszniai óratornyokra jellemző – Hercegovinában nem fordul elő. A vár mellett áll a város legrégebbi, 1581-es építésű, faborítású dzsámija, a Čaršija.

A Kuršumlija-dzsámi (*a képen*) 1560-ban épült Kalavun Jusuf pasa parancsára. Kupolája fölött arany félhold, az ajtók felett pedig aranyozott táblák voltak, amelyeket 1697-ben Savoyai Jenő tulajdonított el. Minaretének díszítése a 16. századi oszmán kőszobrászat egyik legjobb állapotban

fennmaradt alkotása. A Vali Recep Yazicioğlu mecsetet – amely a város legmodernebb ilyen épülete – 2009-ben vehették birtokba a hívők. A kétszintes, a hagyományos bosnyák lakóházak stílusában épült Uzeirbeg Konak 1875-ben épült, és a város leggazdagabb famíliája lakott benne. A Delibeg han szeráj a 19. század második felében épült, napjainkban múzeumként működik. A Čabrina kafana (*a képen*) Maglaj 1919-ben alapított kultikus vendéglátóipari egysége volt, amely valódi keleti kávéházi élményt kínált: a kávét kis rézedényben, fedővel szervírozták, és a vendégek többféle táblajátékot játszhattak. A 101 évnyi működésének a világjárvány vetett véget. A Szent Illés próféta szerb ortodox templom 1906–1908 között épült. A római katolikus Szent Lipót-templomot eredetileg 1638-ban emelték, de 1697-ben elpusztult, és csak 1979-ben szentelték fel újra. Itt őrzik a névadó Leopold Mandić (1866–1942) kapucinus szerzetes kézcsontereklyéjét, aki az egyház második kanonizált horvát szentje.

A város környékén fekvő Gostovići faluban található Udrim szerb ortodox kolostor története az oszmán időszakig nyúlik vissza. A délszláv háborúban számtalan bosnyák kivégzésének helyszínéül szolgált. Vozuća azonos nevű szerb ortodox kolostorát a török időkben építették, majd 1865-ben renoválták. 1917-ben az osztrák–magyar katonák ágyút öntöttek a harangjából, a II. világháború idején kirabolták, a délszláv háborúban pedig megsemmisült, de később újraépítették. Rujnica falu mecsete a két világháború közötti muszlim szakrális építészet kiváló példája. 1935-ben, egy fából készült mecset helyén létesítették.

Zenica Bosznia-Hercegovina negyedik legnagyobb városa. Adminisztratív és kulturális központ. Bányászata, vaskohászata és acélipara az Osztrák–Magyar Monarchia idején lendült fel, majd továbbfejlődött az államszocializmus időszakában. Legjelentősebb régészeti lelete egy – feltehetőleg a 2–4. században épült – korai keresztény kettős bazilika romjai. Az 1463-as oszmán hódítást követően épült az óvárosban található Čaršija, vagy másnéven Ahmed szultán-mecset (*a képen*), amelyet a 19. század közepén renováltak, bár egyes történészek szerint ekkor épült a 18. század kezdetén uralkodott III. Ahmed szultán tiszteletére. Épületét hagyományos kontyolt tető fedi, de belső tere eltér a megszokottól. Más boszniai mecsetektől eltérően – melyeket vakolják és fehérre festik, valamint virágmotívumokkal, díszekkel, kalligrafikus kompozíciókkal díszítik – itt sötét kőből kirakott falak láthatóak.

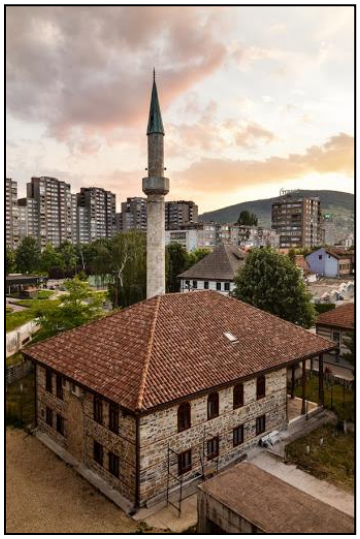

Medresze is kapcsolódik hozzá. Az oszmán kori városlakók mindennapjait a Hadži-Mazič-ház mutatja be, az 1878–1918 közötti periódusnak pedig az osztrák szökőkút állít emléket. Zsidó családok a 18. század közepétől telepedtek le Zenicában. Első zsinagógájuk 1885-re lett kész, 1905-ben felújították. A II. világháború során a német katonák istállóvá alakították, majd lerombolták. 1967-ben felújították, napjainkban helytörténeti múzeumként működik. Papírgyára 1889-ben kezdte meg működését, tulajdonosa az osztrák „papírkirály", Eduard Musil von Mollenbruck volt. Az itt előállított papír kétszer drágább és rosszabb minőségű volt, mint az ausztriai, a helyi kormányzati szerveknek ennek ellenére innen kellett beszerezniük. A gyár 1910-ig működött, ekkor termelőberendezéseit a Lajtán túlra szállították.

Nem messze Zenicától meredek sziklaszirten, stratégiailag fontos helyen magasodik Vranduk vára (*a képen*). A legenda szerint már 2000 évvel ezelőtt létezett itt egy erődváros, Arduba, amelyet az illírek építettek, akik itt szenvedtek

döntő vereséget a római legióktól. A ma ismert várat írott források először 1410-ben említették. Valamikor a 14. században építhették újjá, vagy erősítették meg a korábbi erőd helyén. A 15. század első felében Vranduk tulajdonosai Bosznia királyai voltak, 1463-ban került oszmán fennhatóság alá. A konstantinápolyi kormányzat megerősítette a várat és helyőrséget helyezett el benne. 1697-ben Savoyai Jenő sikertelenül ostromolta. Később börtönné lett, majd 1878-ban harc nélkül vonultak be az osztrák–magyar katonák. Az észak–déli irányú erődöt kettős fal veszi körül, bejárata az északkeleti oldalon található. Északról főtorony védi. Ma már nem látható, de a vár udvarán eredetileg parancsnoki ház, fegyverraktár, malom, istálló és a katonák helyiségei kaptak helyet. Az erőd lábánál található a Mehmed-mecset, amit a vár török elfoglalása után I. Mehmed tiszteletére emeltek a régi Szent Tamás-templom alapjaira. A vár a bosnyák nemzeti identitás fontos része, az egyik legjobb állapotban fennmaradt középkori vár Közép-Kelet-Európában.

Az ország északkeleti „sarkában" található Brčko arculata sokrétű. Az Atik-Savska mecset 1600 körül épült, eredetileg fából. Az *atik* törökül régit jelent, ez volt a város első mecsete. A ma is látható épület ennek helyén, a 19-20. század fordulóján épült. A délszláv háború után, 2006-ban építették újjá. A 19. században épült a fatornácos minarettel rendelkező Hadži pasa-mecset. A római katolikus Jézus Szent Szíve-templom 1927–1933 között épült historizáló stílusban. (Az építészetben ez azt jelenti, hogy egyesíti a különböző történelmi, európai építészeti stílusokat, a gótikától és a reneszánsztól a barokkon át a klasszicizmusig.) A város első szerb ortodox temploma 1834-ben, rönkből épült. A hívek 1874-ben kaptak egy neoromán stílusú kőtemplomot, amelyet Boldogságos Szűz Mária Mennybemenetele néven szenteltek fel. Ezt 1941-ben felrobbantották, a mai is látható épület 1968 és 1971 között épült.

A város egyik legszebb épülete a neomór stílusban épült Városháza (Gradska Vijećnica, *a képen*). Az építményt 1890-ben kezdték építeni egy horvát építész tervei alapján, majd 14 hónappal később avatták fel. A kétszintes, szimmetrikus épülethez két oldaltorony kapcsolódik, amelyeket hagymakupola fed. Az osztrák–magyar időszak emlékei leginkább a Mladih tér (Fiatalok tere) környékén találhatóak. Az itt élő nemzetiségek együttélésének a szimbóluma az a szoboregyüttes, amely egy leányt és egy fiút ábrázol egy hallal a kezükben. A kereskedelmi turizmus ma igen meghatározó Brčko-ban. A háborút követően kialakított – etnikai vagy vallási szempontokat figyelmen kívül hagyó – Arizona piacon naponta akár 30 ezer ember is megfordul.

Srebrenik vára (*a képen*) egy sziklaszirten áll a Tinja folyó völgyében. Valamikor a 12. században, II. Béla magyar király hódítása után épülhetett, de írásos dokumentum csak 1333-ban említette. 1363-ban I. Lajos magyar király Kont Miklós nádort küldte a vár elfoglalására, de kudarcot vallott. 1393-ban Luxemburgi Zsigmond magyar király foglalta el a várat. 1410 után Stefan Lazarević szerb despota kapta ajándékba, de a területén magyar helyőrség működött. A Boszniai Királyság 1433-ra foglalta vissza. 1462–1463-ban a törökök kezére került, majd a következő évben I. Mátyás lett a térség ura, aki megszervezte a srebreniki bánságot. A törökök 1512-ben (más vélemény szerint 1521-ben) foglalták el ismét, és egészen 1626-ig helyőrséget tartottak itt. Napjainkra a királyi kápolnát restaurálták, a legenda szerint itt vannak eltemetve a független Boszniai Királyság utolsó uralkodójának, Tomaševićnek a maradványai.

Tuzla Északkelet-Bosznia központja, egyben harmadik legnagyobb városa. Jelentőségét ipara, főként a só és a feketekőszén bányászata alapozta meg, ma itt működik az ország legnagyobb szénerőműve. Nevét a 950-es évek körül említették először. A középkorban jobbára a Boszniai Királyság része volt, majd a 15. század második felében török kézre került. Legrégibb mecsete az Atik Behram-begova, vagy másnéven Šarena-mecset, amely 1533 és 1548 között épült. Eleinte kupola fedte, amit később kontyolt tetőre cseréltek. 1871-ben leégett, majd 17 évvel később neomór stílusban újjáépítették. A hozzá kapcsolódó minaret egyedülálló, ugyanis az erkélye fölött – ahonnan a müezzin hívja imára a hívőket – egy vékony lábakon álló kupola található. Az említett mecset mellett állt az 1626-ban alapított medresze. 1871-ben ez is leégett, 1893-ban ezért új, neomór stílusú épületet emeltek a helyén.

Az iskola 1949-ig működött, napjainkban már csak a bejárata látható. További iszlám emlékhelyek az 1578-ban épített Čaršijska-mecset, az 1572-ben emelt, piramistetős Gazi Turalibegova-mecset és az 1701-es eredetű faminaretes és fatornácos Džindijska (Huseina Čauša) dzsámi.

A századfordulón Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös tervezett. de nem megvalósult látogatása előtt Tuzlában jelentős építkezések kezdődtek. A város főterén (*a képen*) – akkori nevén az Appel Platzon – látható hatalmas neobarokk épület is ekkor készült. Később irodaként és bevásárlóközpontként működött. 1983-ban lebontották, majd 25 évvel később építették újjá.

A Só téren szökőkút, múzeum és egy restaurált sólelőhely mesél a város és a só kapcsolatáról. A Slana Banja parkban látható emlékmű a délszláv háború idején egy itt zajló ifjúsági rendezvényen megölt 18–25 éves áldozatoknak állít emléket.

Breškében már a 17. században állt egy kis római katolikus kápolna. Fatemplomot 1854-ben emeltek, amit 1890-ben bővítettek ki és a Boldogságos Szűz Mária Mennybemenetele nevet kapta. Priluk faluban egy 1735-ben készült, ritkaságszámba menő famecset tekinthető meg. Még régebbi a Kuljan melletti, 1463-ban épített fatornácos és faminaretes Džebarska-mecset. Solunban 1546-ban épült famecset és minaret, 1935-ben újították fel. Benne két sír található, amelyekben a hagyomány szerint II. Mehmed seregének két mártírját helyezték örök nyugalomra. Miljevići famecsete a 16. század végén épült, mai formáját 2013-ban nyerte el. Egy erdészházra hasonlít, amely mellé mintha egy kis tornyot és minaretet építettek volna.

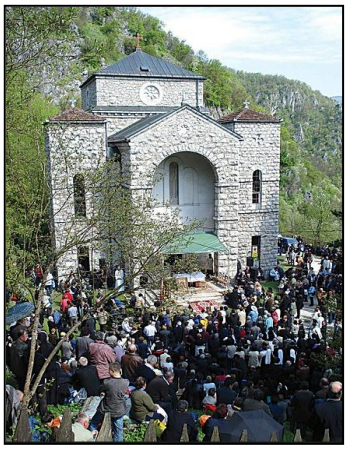

Olovót írott források először 1382-ben említették. Nevének jelentése ólom, a város a középkor óta az ólomérc-lelőhelyeiről ismert. A település felett magasodik a Boldogságos Szűz Mária Mennybemenetele ferences templom (*a képen*), amely a 17. század óta ismert népszerű zarándokhely. A 14. században épült, amikor a mai Horvátország területéről bányászok érkeztek a településre. A 16. században mecset is épült itt, a keresztény–muszlim ellentét azonban annyira elmérgesedett, hogy 1704-ben ismeretlen elkövetők felégették a kolostort és a templomot. Utóbbit egyhajós, neoromán stílusban építettek újjá 1932-re.

Vareš a Kapija-, a Stijene-, a Zvijezda- és a Perun-hegységek között fekvő bányászváros. Itt található az 1716 előtt, fából készült szerb ortodox Régi-templom. Épülete többször leégett, mai külsejét a 19. században nyerte el. Kívülről egyszerűnek tűnik, de belső dekorációi igencsak díszesek. Az értékes ikongyűjteménnyel rendelkező Szent Szűz szerb ortodox templom 1891-ben épült és ikongyűjteményéről nevezetes. A városközpontban a Stavnja folyón egy kőhíd ível át. Egyes feltételezések szerint még a Boszniai Királyság idején épült, de a művészettörténészek szerint oszmán kori építészeti jegyeket hordoz magán, és az építés módja is a mostar-i Öreg hídhoz hasonlít. Karići kicsi famecsetét a legenda szerint az a Hajdar-dedo nevű tudós emeltette, aki II. Mehmed tanácsadója volt Bosznia meghódítása során. A valóságban azonban egy oszmán pasa megrendelésére készülhetett 1716-ban. Építéséhez egyetlen szöget sem használtak. A 2001-ben újraépített templom muszlim búcsújáróhely. Očevija egy tipikus bosnyák falu, ahol érdemes meglátogatni a kovácsműhelyeket, ahol még a középkori technikával készítik a szerszámokat és az eszközöket. Bijeljina nevezetessége a Szent Petka nevét viselő, 11. században épült szerb ortodox templom és kolostor. Tavna ortodox apácakolostorát a 16. század folyamán építették, belső festései ámulatba ejtőek.

Zvornik városát írott források 1410-ben említették először, a neve *harangtornyot* jelent. Stratégiailag fontos helyen fekszik. A várost a Drina folyó két részre osztja, a nagyobb terület Bosznia-Hercegovinában, a kisebbik pedig Szerbiában található. A város fontos pozíciót töltött be az oszmán-török korban, a zvorniki szandzsák központjaként szolgált. Vára feltehetőleg a 12–13. században épült, elsőként 1410-ben említik. Három, egymással kapcsolatban álló részből áll: az alsó (ahol a városkapu található), a középső (ahol egy 20 m magas torony emelkedik) és a felsővárból. Az osztrák–magyar okkupáció idején jelentős harcok dúltak itt, az erőd egy része ekkor semmisült meg. 1941 és 1943 között az usztasák tartották megszállva, majd a délszláv háborúban is jelentős károkat szenvedett. Papraćában emelték az Angyali Üdvözlet szerb ortodox kolostort, amelyet 1550-ben írott forrás jegyzett fel. Jó kapcsolatban állt Moszkvával, ahonnan számtalan műalkotás érkezett ide (ezek az 1716–1718-as osztrák–török háborúban a kolostorral együtt megsemmisültek). Pár évtizeddel később építették újjá. A Lovnica-kolostort (*a képen*) IV. Stjepan Dragutin szerb király alapíthatta a 13–14. század fordulóján, akinek a nevéhez még számos kolostor kötődik a környéken. A kolostorhoz tartozik a Szent Györgynek szentelt templom. A komplexumban számos műkincset őriznek. Ezek közül a leghíresebbek a 16. századi szerb festő, Longin szerzetes által készített ikonok és freskók, (ezek közül többet a 17. század elején más mesterek fejeztek be). Az ikonosztáz Bosznia-Hercegovina legértékesebb és legjobb állapotban fennmaradt ikonosztáza. A leghíresebb, a Szűzanyát Krisztussal, arkangyalokkal és prófétákkal ábrázoló ikonját az 1900. évi párizsi világkiállításon is közszemlére helyezték.

Srebrenicában a jugoszláv időkben szén- és aranybánya, valamint acélgyár működött. A világ köztudatába azonban a délszláv háború időszakában történt srebrenicai mészárlás miatt került. Srebrenica mellett Fočában, Zvornikban, Cerskában és Snagovóban is nagy számban gyilkoltak meg muszlim civileket. A

Srebrenica melletti Potočariban lévő emlékmű és temető (*a képen*) 2003-ban készült el, 2020 nyaráig 6643 muszlimot helyeztek itt végső nyughelyére. A temetőben a fehér fejfák egységesek, a nevek falán a beazonosított elhunytak nevei olvashatók. Az Európai Parlament 2009-ben július 11-ét – amely 1995-ben a tömeggyilkosság kezdetének a napja volt – a srebrenicai mészárlás európai emléknapjává nyilvánította.

Délkelet-Bosznia

A térség egyik legfontosabb városa Višegrad. A település és közvetlen környezete a középkorban, a 14. század végéig a szerb állam része volt, ezt követően került a Pavlović nemesi család és egyben a Boszniai Királyság birtokába. 1448-ban újra szerb kézre került, majd 1454-ben meghódította az Oszmán Porta és egészen az osztrák–magyar okkupációig annak fennhatósága alá tartozott.

Legfőbb látványossága az 1571 és 1577 között épült Szokoli Mehmed pasa híd (*a képen*). Ezzel az itt áthaladó, Szarajevót Konstantinápollyal összekötő ún. Carigradska džada utat, a Drina folyón való átkelést kívánták biztonságosabbá tenni. Nevét az építtető Mehmed Sokolović fővezírről kapta, a tervezője Mimar Sinan volt. A közeli Bajnából származó tufakőből, vagy ahogy a helyiek mondják, *sedrá*ból készült. Kilenc kőpilléren nyugszik és tizenegy boltív ékesíti. A 179,5 méter hosszú híd a klasszikus oszmán építészet egyik remekműve, amihez a Drina bal partján egy rámpa kapcsolódik. A hídon az útpályája hat méter széles, de csak gyalogosan lehet rajta közlekedni. Több nagy áradást átvészelt, ezek közül a legjelentősebb az 1896-os volt, amikor a folyó vízszintje közel 1,6 méterrel emelkedett az építmény szintje fölé. A híd közepén található őrtoronynak irodalomtörténeti jelentősége is van: Ivo Andrić *Híd a Drinán* c. regényében – amely a híd felépítésétől annak 1914. évi felrobbantásáig írja le a város történetét – megannyi beszélgetés zajlott a kiugró kis párkányán (*kapija*). 1939-ben újjáépítették, de a II. világháborúban is súlyos károkat szenvedett, ezért 1950–1952 között ismét újjáépítésre szorult. 1980–1982 között – anyagi okokból csak részlegesen – felújították az alapozását. 2007 óta az UNESCO Világörökség része.

A Drina és a Rzav folyók által határolt, a nevezetes hídtól mintegy 300 méterre elterülő területen sportcentrum működött, ám a neves filmrendező, Emir Kusturica kezdeményezésére egy teljes városrészt építettek itt Andrić tiszteletére, amelyet Andrićgradnak neveznek. Az új városrészt 2014-ben avatták fel, a költségeket a filmrendező és a boszniai Szerb Köztársaság, míg az infrastruktúrát és a helyszínt Višegrad város biztosította. Az épületek stílusa hűen tükrözi a Bosznia-Hercegovinában fellelhető építészeti jegyeket: oszmán, bizánci, reneszánsz és klasszicista stílusú épületeket is találhatunk itt. A főtér Nikola Tesla nevét viseli, itt működik a társadalom- és humántudományokkal foglalkozó Andrić Intézet (*a képen*), amely előtt az író bronzszobra áll. A városrészhez a vendéglátóipari egységek mellett egy reneszánsz stílusú színház, a színészképző Művészeti Akadémia és a Szent Lázár ortodox templom kapcsolódik. A városrész egyesek szerint a szerb nacionalizmus központja.

Az irodalmárhoz számos egyéb épület is kötődik. Egykori elemi iskolája 2007-től múzeumként működik. Az épület berendezése korhű, a falról nem hiányzik Ferenc József portréja sem. Andrić 1899–1903 között élt a városban a nagynénjénél, akinek a házán ma emléktábla emlékezik meg korábbi lakójáról. Andrićgradban a híd közelében még 1985-ben állítottak emlékművet Andrićnak. Szintén a Drina partján, 2017-ben Mehmed Sokolovićnak ülő alakos bronzszobrot emeltek, amelynek tekintete a monumentális hídra néz.

A várost a délszláv háború előtt többségében muszlimok lakták, ma a lakosság döntően ortodox szerb. A Boldogságos Szűz Máriának szentelt templomuk a Drina jobb partján magasodik. 1884 és 1886 között épült, a II. világháborúban a németek raktárként és katonai táborként használták, 1945 után ezért felújították és újra felszentelték. A harangtorony a bejárat fölött emelkedik, amelyet a központi kupolához hasonlóan hagymakupola fed. A mellette található szerb katonai temető sírkövei az elesettek arcképei mellett harckocsikat, gépkarabélyokat és egyéb, a harcokhoz kötődő tárgyakat ábrázolnak.

Fontos osztrák–magyar kori emlék a vasútállomás (*a képen*). Višegrad városába 1906-ban érkezett meg a Bosnische Ostbahn. A város ekkor kapta alpesi stílusú, váróteremmel és büfékkel ellátott vasútállomását, amely ma igen elhanyagolt.

Višegrad közelében, a Rzav patak szurdokvölgyében emelkedik a Dobrun-kolostor, amelyet a leginkább elfogadott verzió szerint a 14. század első felében emelhettek, ezzel ez az egyik legrégebbi kolostor Bosznia-Hercegovinában. Számtalanszor elpusztult (elsőként 1393-ban, török támadás következtében), de mindig újjáépítették, legutoljára 1946-ban. A szerzetesei 1993–1994-ben tértek vissza. A templom számtalan freskót őriz, az egyiken IV. Dušan István szerb cár látható a feleségével, Jelenával és a fiával, Urošsal, míg egy másikon az alapító, Pribil zsupán és fiai, Stefan és Petar. A 2004-ben felépült Karađorđev-konak az első szerb felkelés (1804–1813), illetve az egyházmegye történetét bemutató kiállításoknak ad otthont.

Sopotnicában már a 16. században cirill betűket használó nyomda működött, Bosznia-Hercegovina területén elsőként. A falu további nevezetességei a középkori Donja Sopotnica-i templom maradványai és a 15. században Szent György tiszteletére szentelt szerb ortodox templom. Goražde hegyén áll a középkori, napjainkban igen rossz állapotban lévő Samobor vára. Sandalj Hranić Kosača építtette, nevét először 1397-ben jegyezték le a források. Főerődből, védelmi sáncokból és egy önálló vártoronyból áll. Az oszmánok 1465-ben foglalták el, és egészen 1832-ig helyőrséget tartottak itt fenn. A Kolijevke temetőjében az egyforma, fehér sírkövek jelölik a délszláv háború során elhunyt muszlimok nyughelyeit. Nem messze Ustikolinától ível át a Drinán a Rimski most, amely a térséget az Adriai-tenger partvidékével összekötő Via Drinae része volt. A Római hidat jelentő neve ellenére építő- és kötőanyaga alapján a régészek a hidat inkább középkorinak tartják.

Foča a középkorban Hoča néven fontos kereskedőváros volt, 1376-ig Szerbia, majd a Boszniai Királyság részeként. Miután a Porta elfoglalta, 1470 és 1572 között a hercegovinai szandzsák székhelye lett, amit később Pljevljába helyeztek át. A II. világháborúban és a délszláv háborúban is sokat szenvedett. Muszlim lakossága szinte teljesen eltűnt, műemlékei szinte mindegyike elpusztult. A városban gyakran találkozhatunk a Srbinje városnévvel, amit a szerbek használtak az 1990-es években. A város legrégibb mecsete az egyterű, 32 méter magas kőminarettel és háremmel rendelkező Careva-mecset, amelyet 1501-ben II. Mehmed emlékére fia II. Bajazid szultán építtetett. Felújítását követően 2017-től újra látogatható. A szintén egyterű, kontyolt tetős, fedett tornácos és kőminarettel ellátott Musluk- (Atik Ali paša-) mecset 1564-ben épült és 2007-re állították helyre.

Az 1549-ben épült Aladža-mecset (*a képen*) klasszikus oszmán stílusú. Sajátossága a tarka faldekoráció, ahonnan a neve is ered: az *aladža* szó törökül „színeset” jelent. 1992-ben felrobbantották, de 2019-től ismét látogatható. A város óratornyát feltehetőleg 1758 és 1761 között építették Mehmed Kukavica pasa adományából. Legutóbb 2011-ben renoválták. Az eredeti, ma a Nemzeti Múzeumban őrzött óraszerkezete 1493-ban került Fočába a raguzaiak ajándékaként. A 18. századra jellemző életmódot az

Avdagić család háza, a Begova kuća mutatja be. A szerb Hadzivuković család háza a Monarchia uralma idején épült, 2019-ben újították fel és azóta kulturális rendezvények helyszínéül szolgál. A Szent Miklós szerb ortodox templom 1857-ben, harangtornya 1975-ben épült. Díszes freskói és a régi ikonosztáza a helyi szerbek büszkeségei. A város központjában 2013-ban adták át Bosznia-Hercegovina egyik legnagyobb szerb ortodox templomát, a Szent Száva-templomot.

Miljevinában 1939-ben épült a szerb ortodox Szent Éliás (Ilija) próféta templom, amit 1980-ban harangtoronnyal egészítettek ki. Külső homlokzata 1990-re készült el, a padlózatát márványlapok borítják. Popov Most faluban található a térség egyik legrégibb szerb ortodox temploma, amelyet Boldogságos Szűz Mária Mennybemenetelének szenteltek. Az építményt kőlemezek borítják, amit vésett mozaikok díszítenek. Faikonosztáza a 17. században készült.

A Sutjeska Nemzeti Park területén a Hősök-völgyében egy szoborkompozíció (*a képen*) emlékezik az 1943-as sutjeskai csatára, amikor a partizánok visszaverték a német támadást, és ennek fontos identitásképző szerepe lett Jugoszláviában. Az emlékmű mellett múzeum, Sava Kovačević sírja, Tito megsebesülésének színhelye, Goran Kovačić horvát költő és Simo Milošević partizánorvos emlékműve is felfedezhető.

A Bileći-tó mellett találjuk a szerb történelem és kultúra fontos emlékét, a Dobrićevo-kolostort (*a képen*). Bizánci stílusban épült, alaprajza egyenlő szárú keresztet formál. A legenda szerint Nagy (Szent) Konstantin bizánci császár és felesége alapította, de a régészek inkább úgy gondolják, hogy egy korábbi épület alapjaira épülhetett a kolostor a 13. század első felében. A Bileća mellett 1965-ben átadott vízerőmű építése miatt a kolostort lebontották és 10 kilométerrel arrébb, az eredeti alkotóelemeiből építették fel újra. Számos díszes freskó díszíti, amiket a 17. században Georgije Mitrofanović készített.

Hercegovina

Gornji Vakuf-Uskoplje irányából érkezve az első jelentős örökség Hercegovinában Jablonicához és annak közvetlen környezetéhez kapcsolódik.

A Neretvai Csata Múzeum (*a képen*) az 1943 márciusától zajló Neretva-völgyi ütközetet mutatja be, amely a megszálló német csapatok elleni első sikeres partizánakció volt. A Neretva folyó túlsó partján található egykori német bunker ma kávézóként működik, a II. világháborúban betöltött funkciójából kevés elemet őrzött meg. A Neretvába robbantott jablonicai vasúti híd fontos emlékhely, amelyet azóta sem építettek újra. A partizánharc egyik színtere a Makljen-hágó volt, ahol 1963-ban emlékművet, 1978-ban szobrot emeltek az áldozatok emlékére. Az alkotás középpontjában egy 14 m magas fehér betonszerkezet volt látható, amelyet az alkotó útra fektetett virágcsokornak szánt, ám a közvélemény szerint inkább ökölre hasonlított és Tito hatalmát szimbolizálta. 2000-ben felrobbantották, csak az acélváza maradt meg. A közeli Marina-barlangban alakították ki a Rama folyó vizét energiává alakító Hidroelektrana Rama kezelőtermét. A barlang bejáratánál lévő, stilizált, vonuló alakokat ábrázoló alkotás a térségben elhunyt partizánoknak állít emléket.

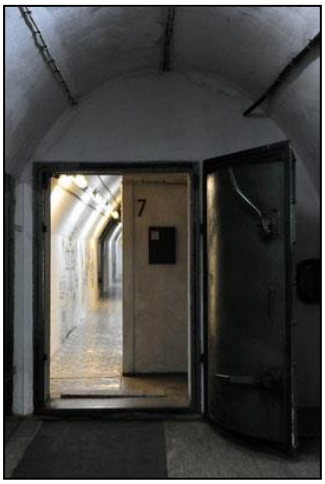

Konjic első írásos említése 1382-ből származik. Fő nevezetessége az 1682-ben kőből épített Régi híd, amely a II. világháborúban elpusztult, de újjáépítették. A térség története, néprajza és művészeinek alkotásai a konjici Múzeum és Művészeti Galériában tekinthetők meg. Híres fafaragói dió-, cseresznye- és juharfából gyártottak bútorokat, azok jelentős mennyiségben került az Osztrák–Magyar Monarchia területére. Ezt a hagyományt ma a Nikšić család viszi tovább, a Mulić család házának alsó szintjében pedig múzeumot rendeztek be. Határában 26 éven keresztül épült az Armijska ratna komanda (ARK/D-0) atomháborús katonai parancsnokság (*a képen*). A 280 méter mélyen található bunkert úgy tervezték, hogy nukleáris háború esetén 350 embernek nyújtson menedéket. 1992-ig csak a legfelsőbb politikai vezetés tudott a létezéséről.

A Rama folyó mentén, eredetileg feltehetőleg a 15. században alapították a šćiti Mária Mennybemenetele ferences kolostort. A jelenlegi épületet azonban a 20. század első felében – a folyó felduzzasztását követően – új helyen emelték. Az államszocializmus időszakában sokáig börtönként működött. 1986-ban új lakószárnyat építettek hozzá a szerzetesek számára, az épület többi része pedig múzeumként és szállodaként működik. A Néprajzi Múzeum épületét 1857-ben

emelték. A kolostor előtt 1994-ben egy 4 m magas keresztet állítottak a térség háborús áldozatainak emlékére. Prozor egy alapvetően katolikus többségű terület muzulmán központja. Itt található a Nuhefendića- (Carsijska-) mecset és az 1700-ban épült óratorony. Utóbbi nem rendelkezik óramutatóval, hangosbemondó tájékoztat az időről. A prozori apátságot 1906-ban Lung faluban alapították. A Keresztelő Szent János-apátságot Uzdolban hozták létre 1856-ban. A hozzá kapcsolódó templomot 1923-ban építették, 1985-ben pedig új épületet emeltek hozzá. Gračac nevezetessége az 1837-ben alapított Padovai Szent Antal-apátság.

A jablaničkói tórendszer épített örökségének legfontosabb eleme a Lizoperci faluban található, kőből épült mecset és a hozzákapcsolódó *mekteb*. Egyes források szerint 1503-ban készült el, míg a hagyomány szerint Pozder bég építtette 1530-ban.

Mostar az illír és római korban apró falu volt, a 15. század második felében lett várossá. A Porta 1462-ben foglalta el, majd hamarosan a Hercegovinai szandzsák közigazgatási székhelyévé vált. A Neretva nyugati partját horvátok lakják, muszlimok nagyobb számban a keleti partján élnek, de találunk itt zsidókat is. A délszláv háború folyományaként a kortársak a várost Hercegovina Drezdájaként emelgették. Legidősebb épített emléke az 1558-ban épített Görbe híd (Kriva ćuprija), amelyet a délszláv háború és a 2001-es árvíz okozta pusztítás után újjáépítettek, de nem korhű módon. Egyes vélemények szerint az eredeti Görbe híd szolgált mintaként az Öreg hídhoz (Stari most), ami az óvárossal együtt 2005 óta az UNESCO Világörökség része.

Az Öreg híd építésének körülményeihez két anekdota is kapcsolódik. Az egyik verzió szerint építője, Hajrudin annyira félt, hogy az állványok elbontása után a híd összeomlik, hogy derviskolostorba menekült, és már nem is láthatta az elkészült remekművet. A másik szerint az építész az állványzat elbontása után három napig feküdt a híd alatt, ezzel bizonyítva, hogy bízik alkotásában.

Utóbbi hidat két torony „kapcsolja” a meredek sziklafalhoz A nyugati parton található Tara-torony az oszmán korban puskapor- és lőszerraktár volt. A keleti parti Helebija-torony alsó szintjén 1716-tól fogda, felette pedig őrszoba volt. A „hídugrással” korábban bátorságukat bizonyíthatták a férfiak, napjainkban ez már inkább kereseti lehetőség „Mostar Ikaroszai” számára. (A híd lerombolásáról és újjáépítéséről, valamint annak magyar vonatkozásáról bővebben az *Epizódok a magyar–bosznia-hercegovinai kapcsolatok történetéből c.* fejezetben írunk.)

Mostar óvárosa a híd keleti és nyugati oldalára is kiterjed. A hídtól keletre található a Kujundžiluk utca, (*a képen*), Mostar egyik legrégibb utcája, nevét a vörösrézkovácsokról kapta. A csodaszép festményeket kiállító művészeti stúdiók mellett a szűk sikátorok által előidézett keleti hangulat közepette hallhatjuk a vörösrézkovácsok „zaját”, amit „Mostar szívdobbanásának”

neveznek. A városnak ebben a részében egyéb hagyományos foglalkozásokba is betekintést nyerhetünk.

A város első mecsete az 1558-ben épült Karađoz bég-mecset, amit az itt található felirat szerint Rustem pasa testvére, Mehmed bég építtetett – akinek a létezéséről azonban nem tud a történettudomány. A Sinan által tervezett mecsethez kapcsolódik minaret, medresze és a város legrégibb muszlim temetője, szürke színű sírkövekkel. A Koski Mehmed pasa-mecset 1618-ban készült el. A korszakban egyedülálló bravúrnak számított, hogy az épületnek nincsenek belső oszloptartói.

A fény a színes ablaküvegeken keresztül szűrődik be, belső terét festmények és faragott famunkák díszítik. Két türbe és minaret is tartozik hozzá. A Tabačića-mecset a 16–17. század fordulóján épült egy ősi mostar-i család tagjának megrendelésére. Szomszédságában található az azonos korú Ćejvan-ćehajin hamam (török fürdő, *a képen*), amely ma is üzemel. A hagyományoknak megfelelően ablaka nincs, a fény kisebb nyílásokon keresztül szűrődik be.

A 15 méter magas mostar-i Óratornyot (*a képen*) 1630 körül emelték. A helyi hagyomány szerint egy tehetős, Fatima nevű asszony építtette, a 200 kg-os harangját pedig zárai mesterek öntötték 1838-ban. Az osztrák–magyar uralom idején katonai célokat szolgált, a közrendre ügyelt és őrtoronyként funkcionált. Eredetileg a holdidőt mutatta, 1981-ben vezették be a nyugati idő megjelenítését. Mellette található a dalmáciai mediterrán stílusban épült Nesuh-aga Vučjanović-mecset, amihez fehér sírköves muszlim temető kapcsolódik.

Három ház mutatja be az oszmán kori mindennapok történetét: a Biščević-ház, a Kajtaz-ház és a ma szállodaként működő Muslibegović-ház. A keleties hangulatú Tepa piac már az oszmán korban is működött, érdemes vásárolni a helyi termesztésű gyümölcseiből.

A város régi ortodox temploma 1833-ban épült, számtalan műkincse között kap helyet például a Miasszonyunk-ikon és sok más orosz és helyi ikonfestő alkotása. Idővel gyarapodott a hívek létszáma, így 1863-ban új épület építésébe kezdtek, azt 1873-ra be is fejezték. A délszláv háborúban elpusztult, újjáépítése jelenleg is zajlik. A Szent Péter és Pál ferences templom a *Megbékélés* nevű 107 méter magas harangtornyával a város legmagasabb épülete. Az építkezést 1866-ban kezdték

a konstantinápolyi kormányzat támogatásával. A délszláv háborút követően, 2000-ben újjáépítették. Gyűjteménye ámulatba ejtő: a nyugati és a keleti kultúrához kapcsolódóan 50 ezer kötetes könyvtára van, ahol 16–17. századi olasz nyelvű alkotásokat is találunk. Szintén Mostar-ban látható Svetozar Ćorović neoreneszánsz stílusban épült szülőháza és az Aleksa Šantić mostar-i költő életének utolsó éveit bemutató emlékház.

Mostar szellemi-kulturális virágzását élte az Osztrák–Magyar Monarchia fennhatósága idején. A neomór építészetre több példa is akad a városban. A városi nyilvános fürdő bejáratán kőoroszlánokon nyugvó, klasszikus korinthoszi oszlopok vannak, amelyek tetején virágmintás oszlopfej található, a fürdő belseje pedig a *hamam*okra emlékeztet. Ebben a stílusban épült a régi Mostar-i Gimnázium épülete is (*a képen*), 1898 és 1902 között. Magyar vonatkozása, hogy Kállay Benjámin akkori osztrák–magyar pénzügyminiszter maga szubvencionálta a tornacsarnok építését.

Ma az oktatás bosnyák és horvát nyelven zajlik. Ekkor épült a Zenei Központ is, amely napjainkban az ifjúság zenei edukációját célozza. A zsidók migrációja már az oszmán uralom idején elkezdődött, de 1878 után új méreteket öltött. A bécsi és a budapesti kormányzat is támogatta letelepedésüket a térségben, főként tanárok esetében. 1889-ben építették a zsinagógát, majd a II. világháború pusztításai után 1952 újjáépítették, de ekkorra a közösség létszáma jelentősen lecsökkent, és egy Bábszínháznak adományozták az épületet. A város temetőjében a holokauszt áldozatainak állított emlékmű látható.

A Nemzeti Színház épülete az 1950-es években épült, külső jegyei alapján azonban nem tartozik a látványosságok közé. A Partizántemető az államszocializmus időszakában, 1965-ben létrehozott emlékmű. Minden sírköve egyedi, így mutatja be az akkori Jugoszlávia vallási és etnikai sokszínűségét. A hely az úttörők eskütételi helyeként is funkcionált.

A Hercegovinai Múzeum gyűjteménye az 1977-ben rejtélyes körülmények között elhunyt Džemal Bijerdić volt jugoszláv kormányfő házában kapott helyet, és a térség, de jóval hangsúlyosabban Mostar 1990 előtti történetét helyezi a fókuszába. A város fontos emlékhelye a Hum-hegy, 1993 májusa és 1994 márciusa között a horvátok innen lőtték Mostar bosnyákok által lakott városrészét. Napjainkban itt egy 33 m magas kereszt látható – egyesek szerint „üzenet” a város muszlim lakosságának. A vallási „rivalizálás” ugyanis a 21. században sem tűnt el. Jó példa erre a római katolikus templom és a harangtornya, amelyet a délszláv háború után átépítettek, hogy magasabb legyen, mint a város minaretjei – a gyors építkezés következtében azonban megdőlt.

A Mostartól nyugatra fekvő Široki Brijeg kisvárosban a Boldogságos Szűz Mária Mennybemenetele-templom és ferences kolostor tekinthető meg, amelynek az építése 1846-ban kezdődött, de a későromán építmény csak 1905 és 1938 között nyerte el mai formáját. Népszerű zarándokhely, 1945-ben Tito parancsára állítólag több ferences papot végeztek itt ki. A Ćavar-hegy a II. világháború idején a térségben harcoló olasz egységek állásainak betonmaradványait őrzi. Horvátországhoz közeledve egyre inkább túlsúlyba kerülnek a római katolikus emlékek. Duboko Mokro falu egy 5. századi székesegyház maradványairól híres. 1927-ben épült Szent Péter és Pál tiszteletére Kočerin falu ferences temploma. Napjainkban egy modern, új templom látható itt, a harangtornyán egy barna csuhás barát ábrázolása jelzi a ferencesek tevékenységét. A falu másik büszkesége az 1404-ből származó Kočerinska ploča (kőtábla, *a képen*), amely felsorolja a középkori Bosznia uralkodóit. A templom mellett azoknak a ferences papoknak állítottak emléket, akiket Tito partizánjai mészároltak le.

Grude városának az 1923–1939 között épült római katolikus temploma Alexandriai Szent Katalin nevét viseli. Gorica-Soviči római katolikus temploma Szent Istvánról kapta a nevét. Eredetileg 1856-ban emelték, de ma az 1970-ben épült templom látható. Ružiči 1768 óta otthont ad a ferences szerzeteseknek. Keresztelő Szent János igencsak puritán enteriőrrel rendelkező temploma a mai formáját 1938 és 1961 között nyerte el. Ledinac Szent Teréz nevét viselő római katolikus templomát 1930-ban alapították, míg Drinovci városának Szent Mihály római katolikus temploma az 1874-es építésekor a második legnagyobb pápista templom volt a mai országterületen. Tihaljinában járva érdemes megtekinteni az 1889-ben alapított Szeplőtelen Fogantatás római katolikus temploma gyönyörű Mária-szobrát. Posušjében a Szűz Mária római katolikus templom mellett a környékbeli erdőkben római utak és erődök maradványai láthatóak. A hercegovinai Gradac csak nemrég került fel a turisztikai térképekre, amikor a régészek egy 4-5. századi bazilika és keresztelőkápolna maradványait tárták fel.

Tomislavgrad, a térség legjelentősebb városa a Horvát Királyság első uralkodójáról kapta a nevét, akit itt koronáztak meg. Legrégibb épülete a 14. századi Sveti Nikola Tavelić római katolikus bazilika. Érdekessége, hogy a főhajót egy ortodox stílusú kupola fedi, a harangtornya pedig dalmáciai stílusban épült. A városban méretes szobor állít emléket I. Tomiszlávnak és jelképesen annak is, hogy egy ideig a város volt a középkori horvát állam központja. A két világháború között épült ferences kolostorban múzeum működik, ahol egyházi, néprajzi és régészeti kiállítások láthatóak. Az oszmán hódítás után, 1615-ben emelték a Čaršijska-, más néven a Džudža Džafer-mecsetet, amelyet 1791-ben újítottak fel.

Livno helyén már 4 ezer évvel ezelőtt lakott település állt. Itt egyszerre érezhetjük magunkat egy dalmáciai kisvárosban, Szarajevó külvárosában és egy szocialista iparvárosban. A város központja a Tomiszláv király tér, ahol 1925-ben egy obeliszket állítottak a Horvát Királyság ezeréves fennállásának és első királyának az emlékére. A városban számtalan horvát nemzeti színű zászlóval találkozhatunk. Egyik ékessége a bosnyákul Džamija Hadži Ahmeta Dukatara elnevezésű dzsámi (*a képen*). 1754-ben vagy 1587-ben emelték, mellette 1659 és 1680 között épült minaret és óratorony. A livnói Öreg híd a mostar-i és a trebinje-i híd parányi mása, amely a 17. századtól ível át a Bistrica patakon. A Buna folyó meredek, sziklafallal ölelt forrásánál vélhetően erődítmények álltak, amelyet az őslakos illír törzsek emeltek, és később a római és az oszmán csapatok is használtak, de a 21. században már csak a sziklafal és egy-két barlang látható. A Szent Péter és Pál ferences kolostort 1859-ben alapították, érdemes megtekinteni a Ferences Múzeumot és a Gorica-galériát, amelyek kronológiai sorrendben tárják a látogató elé a kelta, az illír, a római és a horvát törzsek történetét.

Glamoč első írásos említése a 11. századból származik – eszerint több, kisebb erőd is állt itt, hogy megvédje a lakosságot az ellenséges támadásoktól. Egyes elképzelések szerint azonban várát csak a 14. században emelték. Ma ebből csak a fal, a főtorony és a mecset maradványai láthatóak.

A zöld színű Buna folyó mentén fekvő Blagaj településen feltárt első, emberhez köthető régészeti leleletek 12 ezer évesek. A város legrégebbi, ma is látogatható épített emléke a hegy tetején épült Stjepan Vukčić-erőd (illetve annak maradványai), amely eredetileg illír katonai központ volt, majd a rómaiak bevették és megerősítették. Később egy rövid ideig az önálló Hercegovina székhelye volt, majd a Porta fennhatósága alá került. A Szulejmán szultán-dzsámit 1520-ban emelték, a Buna folyón átívelő ötíves, az építtetőjéről elnevezett Karađoz bég hidat pedig 1570-ben. A folyón a régi vízimalom is megtekinthető. Az 1664 körül épült háromíves Leho híd már Donja Mahala területén található, egy török főúr anyagi dotációjával épült.

Blagaj dervismonostora, a Tekija (*a képen*) 1520 körül már biztosan állt, ma látható külsőjét pedig 1851-re nyerte el. 1952-ig folyamatosan lakták, legutóbb 2012-ben újították

fel. A dervisek – a legenda szerint – spirituális jelentőséget tulajdonítottak a Buna lenyűgöző szépségű forrásának. Az épület fontos zarándokhely a muszlimok számára. Itt nyugszik ugyanis két dervis, akik közül az egyik az a Szári Szaltuk (Sarı Saltuk), akinek a maradványait állítólag nyolc helyen hantolták el. A legenda szerint ő hozta el a Balkánra a szúfizmust még a 13. században. A nyughelyek csak a rácsokon keresztül láthatóak, az emeleten azonban két berendezett szoba tárja elénk a dervisek mindennapjait. A településen érdemes megtekinteni a Velagić család 17. században épült, szinte sértetlenül fennmaradt házát. 1892-ben ortodox, majd 1908-ban római katolikus templom is épült itt, de egyik sincs felújítva. Blagajtól nem messze található az a Nevesinje település, ahol 1875-ben felkelés tört ki az oszmán adószedők ellen, amely még Bulgária területére is átterjedt.

Bratač faluban, a Zalomka folyón található a Juhok átkelője híd, amely feltehetőleg Sinan egyik tanítványának alkotása. Egyes vélemények szerint a višegradi kőhíd hasonmása, kisebb kivitelezésben. Mostartól délre található a szerb ortodox Žitomislić-kolostor (*a képen*), amelyet a Szent Szűz Angyali Üdvözletének szenteltek. Templomának ikonosztáza és kézirattára igen gazdag. A török uralom idején Hercegovina kulturális központjává vált, folyamatosan tartotta a kapcsolatot a balkáni ortodox kolostorokkal. 1848–1971 között szerb diákokat oktattak a falai között. Egy késő antik bazilikával és középkori sírkövekkel is rendelkezik. Rekonstrukciója 2002-ben kezdődött, napjainkban gyönyörű állapotban látogatható.

Ljubuški településén már illírek és rómaiak is éltek. Vára a Butorovica-karszthegy tetejére épült. A 15. században a török katonák elfoglalták, a helyőrség pedig csak 1835-ben távozott a falai közül. A kulturális emlékhely területén középkori és a kora újkorban épült oszmán elemek is megtekinthetők. Nem messze tőle található Humac, amelynek figyelemre méltó kulturális emlékei az 1869-ben Páduai Szent Antal tiszteletére épült ferences templom kolostora, valamint annak műkincsei. Ez volt a mai ország területén az első, bárki által megtekinthető közgyűjtemény. A kolostor fő nevezetessége az ún. humaci kőtábla (*a képen*), amely a 10. vagy a 12. században keletkezett. Ez a legrégebbi, a mai Bosznia-Hercegovina területén előkerült ószláv nyelvű, cirill betűs emlék.

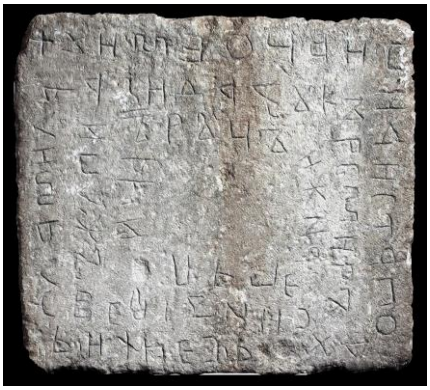

Međugorje 1981. június 24-ig egy átlagos hercegovinai falu volt, ekkor azonban ez gyökeresen megváltozott. Hat tizenéves ugyanis azt állította, hogy Szűz Mária és a kisded Jézus jelent meg előttük, majd két nap múlva egyikükhöz szólt is. A történetet a római katolikus egyház hivatalosan nem ismerte el, a kis falu azonban ennek ellenére Mária-kegyhely lett, sőt Európa harmadik leglátogatottabb kegyhelye. A turisták száma egész évben, de különösen húsvétkor, valamint Szűz Mária mennybemenetelének napján (augusztus 15.) és születésnapján (a szeptember 8. utáni első vasárnap) magas. A kizárólag horvátok által lakott településen nincsenek utcanevek és házszámok sem, egyetlen 500 méter hosszú utcából áll. Római katolikus templomát (*a képen*) 1599-ben alapították, és 1892-ben vette fel Szent Jakab apostol nevét. A hívők száma gyarapodott, így 1897-ben új templomot emeltek, ez azonban megsüllyedt, a mai is látható építmény 1969-ben épült. Ma a falu egyházi életének központjában hangszórókból számos nyelven hirdetnek igét. A templom mögött, nagyjából 200 méterre látható a *Feltámadott a Megváltó*, vagy más néven a Síró térd szobra. A 7 m magas Krisztus-szobor térdéből 2001 óta szivárog víz. A templomtól délnyugatra a Jelenés-hegy, vagy más néven a Kereszt-domb tekinthető meg, ahol a legenda szerint Szűz Mária megjelent. A dombra sétálva a keresztút 14 stációjánál imádkozhatnak a hívek a jelenés állítólagos helyszínén, félúton a domb csúcsa felé pedig egy Szűz Mária-szobrot emeltek. A csúcson az 1934-ben felállított fehér kereszt Krisztus születésének 1900. évfordulójára készült.

Počitelj sokat szenvedett a délszláv háborúban, de napjainkra felújították. Az 1563-ban épült Hadži-Alija-mecset (*a képen*) környezetében bosnyák lakóházak, valamint a 16. századi Sinan-Ibrahimpaša-medresze és egy Óratorony látható. A Kula-erőd – melynek ma már csak a romjai látogathatók – a 15. században már állt, fő feladata a Balkánon előrenyomuló török seregek megállítása lett volna. 1465-ben I. Mátyás magyar király birtokába került, aki a török elleni harc következtében a pápával és a raguzaiakkal szövetkezve elrendelte a megerősítését, ám 1471-ben a törökök kezére került. A Gavran Kapetanovic-ház Počitelj kapitányának állít emléket.

Čapljina környékén 1899 és 1903 között tárták fel a római kori Mogorjelo 3-4. században emelt, *villa rustica* néven ismert épületét (*a képen*), régészeti feltárások szerint azonban már az ezt megelőző időszakban is folyt mezőgazdasági termelés a területen. Az egyemeletes épületek mellett gazdasági üzemek maradványai is látogathatóak. Nem messze Mogorjelótól a Bregava két partját köti össze Klepcinél az egyíves Öreg híd, amelyet a 16. században a Hercegovinai szandzsák irányítója, Mustafa bég építtetett. A legenda szerint a magas vízállás miatt csak úgy sikerült megépíteni, hogy egy menyasszony idehozta a hozományát és a vízbe dobta. Nem messze található Neum, Bosznia-Hercegovina egyetlen tengerparttal rendelkező városa. Hutovo esetében az óváros érdemel kiemelést. A vára építésének dátumáról és körülményeiről megoszlanak a vélemények, de feltehetően velencei erődítmény, nem pedig oszmán, ugyanis csak a 18. században kerülhetett a „fényességes padisah" kezére. 1875-ben a felkelők felgyújtották, így sajnos elpusztult.

Stolac és környéke már az őskor óta lakott, egyes itt talált leletek Kr. e. 15 000-ből valók. Bosznia-Hercegovina egyik legnagyobb erődjét, Vidoška várát 1444-ben említik először az okleveles források, köré épült Stolac központja. A város 1465 után a Porta fennhatósága alá került, ezután az erődöt folyamatosan fejlesztették, az utolsó felújítás az osztrák–magyar uralom idején történt. A vár napjainkban is sértetlen állapotban tekinthető meg.

A török korból fennmaradt legrégibb épület a Szelim szultán-dzsámi. Az I. Szulejmán szultán édesapja adományából épült muszlim imahely 1519 körül épült, érdekessége, hogy kupola helyett egyszerű cseréptető fedi. A dzsámihoz hárem, nyitott imatér (*musalla*), szökőkút, temető, *mekteb*, ingyenes szállás (*musafirana*), szeráj (*han*) és olvasóterem (kiraethana) kapcsolódik. A város életében nemcsak szakrális, hanem kereskedelmi szerepet is betöltött. A délszláv háború pusztításai után felújították. Az Óratorony 1664 után épült, napjainkban újjáépített formában látható. A Šarič-ház ma múzeumként működik és építtetőjének 17. századi mindennapjait mutatja be. A ház főbejárata felett olajjal működő lámpás adott fényt, ami tulajdonképp az első közvilágítás volt Stolacban. Az iszlám vallási épületek közül érdemes megemlíteni az 1736-ban épült Hadži Alija- és az 1741-ben emelt Uzunovička-mecsetet.

A várost kettészelő Bregava folyó felett négy híd (ćuprija) ível át. A 17. század közepén épült a szimmetrikus Inat ćuprija, a 16-17. század fordulóján a Podgradska ćuprija, míg a 19. század első felében a Begovska ćuprija. A Sara Kašiković híd már az osztrák–magyar korban, 1896-ban épült. A híd állítólag annak a leánynak a nevét viseli, akinek a más vallású szerelme egy lezárt magánhídon megpróbált átkelni a sebes, áradó folyón, és eközben a folyóba fulladt. A város jellegzetessége a vízimalmok sokasága. Közülük a legfontosabb és a legjobb állapotban fennmaradt a Turković-malom, a Sara Kašiković híd feletti malom és a Behmen-malom.

A 19. század közepén a négy Rizetbegović testvér a vártól északra, a mai Begovinánál új, háromemeletes épületet emelt, amelyhez szeráj és kereskedelmi épületek is tartoztak. A házat híddal kötötték össze a folyó túlsó partján lévő épületcsoporttal, amit összefoglalóan a látogatók Đulhanumina-házként ismernek. Az oszmán uralom idején, 1870-ben épült a Krisztus Mennybemenetele szerb ortodox templom. Az építkezéshez Abdul-Aziz oszmán szultán küldött pénzügyi szubvenciót. A templom leginkább ikongyűjteményéről és káprázatos ikonosztázáról híres. A román-gót stílusú Szent Éliás római katolikus templom 1902-ben épült, az ország azon kevés templomának egyike, ahol orgona szól a szentmise közepette.

Borojevići faluban található az ún. Bladanj-barlang, amely 12–16 ezer éve már az ősembernek is lakóhelyül szolgált. A barlang melletti erdőségben az ún. kőszékek vagy bírói székek a legenda szerint ítélőszékekként működtek.

Stolac környékén található az egyik legtöbb *stećak*ot tartalmazó „lelőhely”, a radimljai nekropolisz (*a képen*), ahol 133 középkori síremlék látható: 37 tábla, 33 sírkőtömb és 60 koporsó alakú. A sírkövek számtalan mintázattal jelentek meg: bordázattal, szalaggal, pajzzsal, karddal, íjjal, nyíllal, lándzsával, buzogánnyal, emberi és állati figurákkal díszítve.

A stećak, vagy többesszámban stećci egy vízszintes vagy függőleges, számtalan formában előforduló monumentális sírkő, amely a mai Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Szerbia területén volt jellemző. A temetkezések során a középkori bosnyák, ortodox és római katolikus vallás követőinek is ilyen sírkövek állítottak emléket. A művészettörténészek és a régészek úgy vélik, hogy a kőbe vésett jelképek az elhunyt foglalkozását, rangját jelölték. A stećak a 12. század közepén jelent meg, és a 16. század első felében alkalmazták utoljára. A fenti négy ország területén található 28 stećak-lelőhely együttese az UNESCO Világörökség helyszínei közé tartozik.

A Stolac melletti Ošanići faluban tárták fel az ókori illír város, Daorson mintegy 4 ezer éves maradványait. A Bosznia-Hercegovina „Stonehenge”-ének nevezett örökség három részből áll: középpontjában egy kőtömbökből készült akropolisz a közigazgatási és a szakrális épületekkel, déli és délnyugati részein teraszok, míg keleti részén kereskedelmi egységek és lakóépületek lehetséges helyeit rekonstruálták a régészek. Az ásatások során rendkívül sokrétű lelet került elő a szakemberek – és a nagyközönség – számára: ékmék, csatok, feliratok, kerámiatárgyak, amforák, edények és kisebb szobrok. A falu másik látványossága a Szent Péter és Pál ortodox templom, amely 1505-ben már biztosan állt, ugyanis itt helyezték végső nyughelyére az ebben az évben elhunyt Radoslav Hrabren herceget. Krajšina faluban tiszteleghetünk a 19. század első felében élt Moše Danon rabbi síremlékénél, ami úgy került Krajšinába, hogy Danon zarándoklatra indult a Szentföldre – hogy ott érje

a halála –, de csak Stolacig jutott. A zsidó kulturális emlékezetben – és az ország más vallású lakosai számára is – nagyon fontos zarándokhely Danon síremléke, akinek élettörténete és összetett legendája a jó szomszédságra, a különböző népek egységének fontosságára hívja fel a figyelmet. Ljubinje látványossága az 1867-ben épült Szűz Mária születésének szentelt „öreg ortodox" templom. Itt őrzik az 1793-ban nyomtatott evangéliumok egy példányát. Szomszédságában emlékmű magasodik, amely a náci német megszállás áldozatai előtt tiszteleg. A település legújabb ortodox templomát 2004-ben emelték Jézus Krisztus születésének tiszteletére. Vlahovićiben tekinthető meg a Szent Lázár herceg ortodox templom, ahol a szerb köztudat szerint Vlađ Bijelić herceg és az I. rigómezei csatában (1389) elhunyt fia, Vukosav Vlaćević nyugszik, így fontos búcsújáróhely. Ravno mellett, impozáns környezetben fekszik a Zavala-kolostor, amelyet a helyi mondák szerint 1271-ben alapított IV. Dragutin szerb király. A kolostor fő ékességei a 17. században Georgije Mitrofanović által készített freskók, a bosznia-hercegovinai közép- és kora újkori freskófestészet legpazarabb műkincsei. Érdekessége, hogy északi falát egy sziklafal oldalába vájták, és itt kezdte szerzetesi működését Ostrogi Szent Bazil. Utóbbi a közeli Mrkonjićban született, és a feltételezett szülőháza helyén emelkedik a tiszteletére épített pici templom. Ezzel szemben látható az a templom, ahol megkeresztelték. A falu közepén egy, a képével ellátott kereszt annak állít emléket, hogy a szent 1939-ben megjelent és megmutatta édesanyja sírhelyét. Napjainkban a falu népszerű zarándokhely.

Trebinje a Trebišnjica folyó partján fekszik, a második legszebb hercegovinai városként tartják számon. Nevét írott források a 900-as években jegyezték le először, az 1300-as években pedig Szerbia, majd rövid ideig Bosznia része lett. Később török, majd osztrák–magyar igazgatás alá került. A legrégebbi építészeti látványossága a Trebišnjica felett átívelő, 1574-ben Mehmed Sokolović fővezír által építtetett Arslanagić híd (*a képen*), amelyet hurkot formáló boltívek és kis, bemetszett félholdak díszítenek. Nevét a hídvámot szedő Arszlánról kapta. A II. világháborúban bombatalálat érte, 1960-ban pedig a gát építése miatt lebontották. 1972-ben a külvárosi részen építették újjá.

A fallal körülvett óváros az 1600-as években épült és Kastelnek nevezik. Oszmán kori emlékei közül kevés maradt épségben, ugyanis a délszláv háborúban a város tíz mecsetét rombolták le. Az újjáépített, eredetileg 1719-ben emelt Sultan Ahmed-mecsetet 2014-ben adták át. Az Osman-paša-mecsetet 1726-ban építették, egy 16 méter magas minaret kapcsolódik hozzá. A hívők 2005-ben vehették ismét használatba, a medreszét és a mektebet azonban nem építették újjá. Eredetileg mindkét említett mecsetet dubrovniki mesterek építették.

A 19. század végén római és oszmán alapokra építették az osztrák–magyar kaszárnyát, ez a négyemeletes épület azonban napjainkra más funkciót kapott: itt üzemel a mostar-ival megegyező nevet viselő Hercegovinai Múzeum. A közgyűjteményben láthatunk szarkofágtöredéket, római mellszobrot, Jovan Dučić hagyatékának egy részét, valamint Hercegovinához kapcsolódó néprajzi és történeti emlékeket. A Boldogságos Szűz Mária ortodox templom 1880 és 1884 között épült. A századfordulón emelték az Úr Átváltozásának ortodox katedrálisát, amelyet díszes belső tér és ikonosztáz díszít. Fehér mészkőfalait fehér márványlapokkal fedték.

A Hercegovačka Gračanica pravoszláv kolostor nem véletlenül hasonlít a koszovói Gračanica-kolostorra, a szerbek ugyanis a koszovói háborút követően a nemzeti történelemben oly fontos kolostor mását építették fel Trebinjében. A templomban találhatóak Jovan Dučić szerb nacionalista költő és diplomata csontjai.

A Strač erőd 1910 és 1916 között épült, a második legnagyobb osztrák–magyar katonai erődítményként 1918-ig volt használatban. A 14. században épült Branković-torony a feltételezések szerint Trebinje várostornya volt, amiből az következik, hogy az 1300-as években a város nem ott állt, ahol ma. Klobuk vára a 10. században épült, már csak a romjai láthatóak. Vučija falu egyívű, méretes kövekből épült hídjáról nem tudjuk, hogy ki és mikor építette.

A Tvrdoš ortodox kolostor (*a képen*) helyén már a késő ókorban kialakulhatott valamiféle szakrális építmény, de a kolostor alapítása a 15. századra, a székesegyház építése pedig a 16. századra tehető. Az épület Ostrogi Szent Bazil működésének egyik színtere volt. Számtalanszor elpusztult, legutoljára 1955-ben kezdeményezték a felújítását. Fő attrakciói az üvegpadlóval fedett régi keresztény sírok és Szent Jelena 1992-ben ideszállított keze, aki a 13–14. században élt szerb királyok édesanyja volt. Duži falu ortodox kolostorát a 16. században emelték. A 17. században kibővítették, ugyanis a török–velencei harcok elől a tvrdoši szerzetesek itt találtak biztonságos otthonra. A kolostort többször kirabolták és lerombolták, több kegytárgy a montenegrói Herceg Novi Savina ortodox kolostorába került, mindazonáltal a kolostorban megcsodálhatunk Kijevből és Moszkvából származó kéziratokat, Velencében készült gyertyatartót és a Szent Kereszt egy apró darabkáját. 1878-ban a szerzetesek támogatták a törökellenes felkelést, ezért a kolostor elpusztult, de Ferenc József anyagi támogatást nyújtott az újjáépítéséhez. Érdekes összefüggés, hogy a térségből származott az uralkodó kedvenc dohánya. A térségben található a Szent Péter-Pál-kolostor, az ország legrégibb szakrális épülete. A 4. századi Szent Péter-templomot 1906-ban újították fel, a Szent Pál-templom pedig 5. századi és 2007-ben építették újjá. Nem messze innen található a Szent Pál-barlang, ahol a legenda szerint Nero császár uralkodása idején, 57-ben Szent Pál apostol tartott prédikációt. A Mostar és Trebinje között elterülő Popovo polje régimódi falvai őrzik a helyi lakosság tradicionális kultúráját.

SCHREK KATALIN – BINDER TAMÁS

EPIZÓDOK A MAGYAR–BOSZNIA-HERCEGOVINAI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL

A szarajevói villamosvonal története

Az Osztrák–Magyar Monarchia fennhatósága alatt Bosznia-Hercegovina fejlődésnek indult. A gazdasági és a kereskedelmi viszonyok mellett – azzal összhangban – fontos szerepet kaptak az infrastrukturális fejlesztések, ami utak, vasutak és idővel a tömegközlekedés feltételeinek megteremtését jelentették. Szarajevó tartományi fővárosként és a régió meghatározó gazdasági-kulturális központjaként kiemelt figyelmet kapott ebben a folyamatban, és az 1880-as években jelentős változások kezdődtek a városban. Az utak rendbetétele, a régi és elavult épületek lebontása, valamint a stílusában és jellegében is új, korszerű ingatlanok tervezése, majd kivitelezése mind része volt annak az átfogó városfejlesztési programnak, amely több szakaszban valósult meg az osztrák–magyar kormányzat jóvoltából. Szarajevó újratervezésének mozgatórugói egyrészről a modernizációs törekvések, másrészről az aktuálisan jelentkező szükségletek voltak. Utóbbi esetében mindenképpen ki kell emelni az 1879-es nagy szarajevói tűzvészt, amely súlyos károkat okozott, főként a belvárosi területeken, az okkupációt követő években pedig több áradás is sújtotta a Miljacka folyó által kettészelt várost. Így számos érv sorakozott fel Szarajevó védelmének és térszerkezetének újraszabása mellett. Egyes részei a Monarchia időszaka alatt szinte újjáépültek. Bécs mintáját alapul véve széles és szabályos úthálózatot alakítottak ki – legalábbis a város központi területein, miközben egyes részeken ezzel párhuzamosan megmaradt az oszmán korra jellemző szűk utcahálózat, – és ez teret adott a közlekedési viszonyok átalakításának. A villamosvonal kiépítése is ekkor indult meg.

A villamosvonal – amely a különböző korokon átívelve sok változáson ment keresztül – 1885-ben kezdte meg működését, és igen hamar a szarajevói városkép szerves részévé vált. Kezdetben a tömegközlekedési eszköz még hagyományos módon, lóvontatással működött (*a képen*). Az első pályát pedig 1884-ben fektették le és a rá következő évben adták át. Komoly dilemmát jelentett ugyanis a vasútállomás és a belváros közötti három kilométeres távolság áthidalása, ami a személy- és az áruszállítás szempontjából egyaránt fontos volt. A szállítás hatékonyabbá tétele érdekben szükség volt a vonal kialakítására, amely a két fő csomópontot – a vasútállomástól a szarajevói katedrálisig tartó szakaszt – kötötte össze. Később ez a táv folyamatosan bővült, és az 1890-es évek közepén már egészen az új városházáig húzódott.

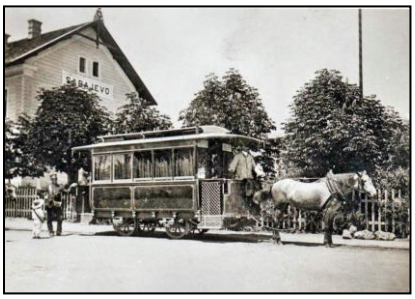

A villamos történetében új szakaszt nyitott az 1895-ös év. Ekkor helyezték üzembe Szarajevó modern gőzgépekkel és dinamókkal felszerelt villamostelepét, amely több feladatot látott el: biztosította a főutcák közvilágítását és lehetőséget teremtett a villamos – és emellett a vasút egyes szakaszainak – elektromechanikus működtetésére. A telep felépítése korszerű eszközökkel történt. A kivitelezést végrehajtó cég kiválasztása a Bosznia-Hercegovina irányítását végző közös pénzügyminisztérium, személy szerint pedig az azt vezető Kállay Béni feladata volt. A korábbi fejezetrészekben már tettünk róla említést, hogy a közös pénzügyminiszter nem csupán jól ismerte és megértette a balkáni térség kulturális-politikai viszonyait, de őszinte elkötelezettséggel képviselte a modernizáció ügyét. Ahogyan Szokolay Kornél a fejlesztésekkel és a fejlődéssel kapcsolatban 1898-ban fogalmazott: „*Bosnyákországban éppen ezen a téren, a szó szoros értelmében, újra kellett teremteni mindent. Amit a közlekedés, építkezés, városrendezés, gyáripar dolgában a modern követelményeknek megfelelő alkotást ott találunk, az mind a legutóbbi húsz év alatt létesült. Pedig találunk sokat és olyat is eleget, ami becsületére válnék bármely nyugat-európai államnak.*”[17] Szokolay szintén kiváló ismerője volt a régiónak, és amellett, hogy hírlapíróként és szerkesztőként dolgozott, a millenniumi kiállítások keretén belül debütáló *Bosnyákország és Hercegovina* című kiállítás titkára volt, továbbá számos publicisztikája jelent meg a tartományról.

Összességében tehát a technológiai-infrastrukturális háttér megteremtésének része volt az elektromos telep létesítése. A miniszteri döntés alapján a tendert a Werner Siemens és Johann Georg Halske társulásában működő Siemens und Halske cég nyerte el, míg a működtetésben alkalmazott gőzgépek a Láng László alapította budapesti gépgyárból származtak. A Láng Gépgyár a magyar iparosodásban is meghatározó szerepet játszott, a hazai szektor mellett a nemzetközi piacon is hamar elismerést nyert, és számos országba – köztük a balkáni térség államaiba – juttatta el termékeit. Magyarországon elsősorban a Ganz generátorok meghajtására alkalmazták a szóban forgó gőzgépeket. Hasonló funkciót látott el a szarajevói elektromos hálózat fenntartásában is. A villamos telep egyedi módon négy dinamót használt egy gőzgép meghajtásával. S bár a műszaki-tudományos elemzés se nem célunk, se nem feladatunk, azt talán érdemes megemlíteni, hogy ebből a szempontból nem csupán maga a villamos, de a villamos telep is különleges, mivel a fentebb említett konstrukciót – Fuchs György, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagjának 1897-es cikke alapján – Szarajevóban alkalmazták először. A szarajevói elektromos telep jelentős kapacitással bírt: közvilágításra 220 V, míg a közlekedési feladatok ellátására ennél is több, 300 V feszültséget termelt. Európa első elektromos hálózat által működtetett villamosa 1895. május 1-jén indulhatott meg (*a képen*). Az útvonal jellemzően a Miljacka folyó irányába bővült. A keskeny – mindössze 760 mm széles – nyomtávú villamosvonalak hossza ekkor elérte az 5,6 kilométert. Ezen a téren

[17] SZOKOLAY Kornél: Műszaki tevékenység Bosnyákországban. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 1898/10. 409.

Szarajevó lényegében egyfajta kísérleti labor volt, a villamos működtetésének főpróbája. Nem véletlen, hogy Bécsben és Budapesten csak ezután került sor az új közlekedési mód bevezetésére.

A dualizmust követően új korszak köszöntött be Bosznia-Hercegovina történetében. Az I. világháború és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően a tartomány a délszláv állam – 1918-tól Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, majd 1929-től Jugoszláv Királyság – része lett. A közlekedésfejlesztés ebben a periódusban jellemzően a regionális vasútfejlesztésre koncentrált, így általánosságban a városi utasszállításban – s ezzel együtt Szarajevó tömegközlekedésében – nagyobb volumenű változás, átalakítás nem történt. Új szakaszt jelentett ugyanakkor a II. világháborút követő szocialista éra. Az 1940-es évek végétől kezdve a város új fejlesztések elé nézett, amit a lakóövezet gyarapodása és ezzel lényegében Szarajevó területi kiterjedésének növekedése indukált. A tömegközlekedés és az annak alapját képező villamosvonal bővítése az 1950-es években ment végbe, miközben az infrastrukturális fejlesztés megőrizte az Osztrák–Magyar Monarchia idejében épült hálózat alapszerkezetének kelet–nyugati irányú térbeli orientáltságát. A cél a nyugati irányban bővülő külvárosi résznek, az Ilidžának a belvárosi részekkel való hatékony összekapcsolása volt. Az új szakasz az 1960-as évek elejére készült el, üzembe helyezésére pedig 1961-ben került sor.

A villamosvonal megújításának másik fontos periódusa két évtizeddel később vette kezdetét a szarajevói téli olimpiai játékok megrendezésének okán. Az 1984-es világesemény előkészületeként történt a szarajevói tömegközlekedés modernizálása, különösen az óvárosi résznek tekinthető Baščaršija negyed esetében.

Százéves működését követően, 1992. május 2-án az ostrom alatt álló Szarajevó villamosközlekedése leállásra kényszerült. A szerelvények ekkortól új szerepkörben szolgálták a város lakóit: az útkereszteződésekbe állítva, mintegy védvonalként biztosítottak védelmet a gyalogosan közlekedő városlakók számára a mesterlövészek tevékenységével szemben (*a képen*). A villamosközlekedés – közel fél éves kihagyást követően – 1994. március 15-én indult meg újra, amely egyben az ostrom hatszázadik napja volt. A háborút követően a korábban védelmet adó szerelvényeket a szarajevói lakosok zászlókkal, graffitikkel díszítették, a háború mementóiként kezelték.

A súlyos károkat szenvedett vonal 1995 után újjáépült. A villamos jelenleg hat különböző vonalon és 27 megállóval – a fontosabb csomópontokon más közlekedési eszközök járataival kiegészülve – a szarajevói tömegközlekedés központi elemeként funkcionál.

Ihletet adó tájakon – Csontváry Kosztka Tivadar Bosznia-Hercegovinában

Bosznia-Hercegovina földrajzi adottságai, vadregényes tájai és városainak a keleti és a nyugati kultúra különleges egyvelegét visszatükröző hangulata számos művésznek jelentett inspirációt. A századforduló magyar festészetének emblematikus alakja, Csontváry Kosztka Tivadar szintén vonzalmat érzett az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni tartománya iránt, amelyet Mostar és Jajce által ihletett képein keresztül tárt a nagyközönség elé. Csontváryval kapcsolatban általánosan ismert tény, hogy sokat utazott és Bosznia-Hercegovinában is járt, precíz és szinte minden részletre kiterjedő technikájával képei megragadó és impulzív korlenyomatként maradtak meg az utókor számára. A magyar festő boszniai útjáról mégis kevés információval rendelkezünk. A művészettörténészek körében kérdésként merült fel, hogy Csontváry milyen mértékben hagyatkozott a korabeli képeslapok, újságközlemények és fotográfiák anyagára műveinek készítésekor, elsősorban azoknál a képeinél, amelyek egy-egy város jellegzetességeit, turisztikai látványosságait örökítették meg. Ugyanakkor Csontváry olyan egyedi, kézzel fogható momentumokat ragadott meg, amelyeket nagy valószínűséggel csak ott helyben láthatott. Tény azonban, hogy a művészre erősen hatottak a képi dokumentációk, amelyeket erőszeretettel tanulmányozott, és több esetben motiválták őt egy-egy konkrét témaválasztásban. Példaként említhetjük a Hortobágyot, s nem volt ez másképpen Bosznia-Hercegovina esetében sem.

Az Osztrák–Magyar Monarchia idejében a tartományban zajló modernizáció révén Bosznia-Hercegovina a hazai és a külföldi utazóközönség egyik célpontja lett. A 19. századi festők által szinte már-már kötelezően megtett nagy tanulmányutak többségében mégis megmaradtak a mediterrán világ itáliai és görög vidékeinél. Természetesen ezek az „alappillérek” Csontváry élményei közül sem maradhattak ki, nála azonban már bővült a paletta a közel-keleti térséggel és a balkáni tájakkal, amelyek közül nem csupán Mostar és Jajce, hanem a nyugat-dalmáciai Trau – vagy mai nevén Trogir – is múzsaként szolgált.

Arról is érdemes külön szót ejteni, hogy Csontváry honnan kapta az ötletet a balkáni tartomány alaposabb megismeréséhez. A századfordulón az ismeretterjesztés egyik meghatározó fóruma volt az 1899-től működő Uránia Magyar Tudományos Színház – a mai Uránia Filmszínház jogelődje –, ahol adott témákkal és térségekkel kapcsolatos mozgóképek és fényképek is bemutatásra kerültek. Itt vetítették le a Bosznia-Hercegovináról szóló és Szokolay Kornél nevével fémjelzett *Keleti Svájc* című előadást, amely a korabeli sajtóbeszámolók alapján két fő részből állt: Bosznia-Hercegovina általános bemutatásából, valamint a fontos városok és vidékek képi ábrázolásából. Az utóbbi, második szakaszban Szarajevón és környékén kívül az előadás külön foglalkozott Mostarral és Jajcéval, valamint azok jellegzetességeivel – az Öreg híddal és a vízeséssel –, amelyek később Csontváry vásznain is visszaköszöntek. A bemutatóra 1902. december 5-én került sor, így tehát Csontváryban valószínűleg már ez év végén megszületett a gondolat a bosznia-hercegovinai útjáról.

Az utazás pontos idejével kapcsolatban azonban vannak bizonytalanságok. Önéletrajzi írása alapján Csontváry újabb európai körútját már 1903 elején megkezdte, tavasszal pedig Dalmáciában tartózkodott, ahol Spalato és Trau városaiban töltötte az időt. Ezt követően – saját bevallása szerint – hazautazott, onnan pedig Bosznia-Hercegovinába. Bár Csontváry azt írta, hogy a nyarat Selmecbányán töltötte, meglehet, hogy a művész 1908 körül utólag írt munkájában az időrend némiképpen összecsúszott. A Mostarról készült egyik képe valóban a tavaszi virágzásban örökítette meg a várost, de a Haranghy György debreceni fotográfushoz küldött 1903. június 4-i levelén jajcei keltezés szerepel. Ebben Csontváry azt írta, hogy *„Jelenleg Jajce vízesését festem s néhány nap múlva befejezem; innen valószínű e hó 20.ka után elutazom (...).”*[18] A pontos időintervallum meghatározására jelen írás keretein belül nem tudunk vállalkozni, feltételezhetően azonban Csontváry a tavasz végi, nyár eleji időszakot biztosan Bosznia-Hercegovinában töltötte.

Csontváry ekkor készült művei a festő *plein air* időszakának részét képezik. A 19. századi stílusirányzat – amelynek célja a természet és a környezet szabadban történő megörökítése és a mesterséges, műtermi közegtől való elszakadás – erős hatást gyakorolt Csontváryra. Ugyanakkor ő maga sosem illeszkedett bele egyértelműen az adott irányvonal által meghatározott trendekbe, hanem saját stílusára formálta azt. Ezen a ponton érdemes megemlíteni a művész unikális gondolkodásmódját és fogalomhasználatát, amely a *napút* és a hozzákapcsolódó küldetéstudat köré rendeződött. Ahogyan azt Kaszás Gábor művészettörténész tanulmányában megfogalmazta, a *napút* lényegében Csontváry festészetére, annak szimbólumrendszerére, valamint a gondviseléssel való kapcsolatára fókuszál, miközben lefedi a fentebb vázolt *plein air* stílust is.

Csontvárynak összesen öt Bosznia-tematikájú képe született, amelyeket két jól elkülöníthető csoportra lehet bontani: a Mostarról és a Jajcéról készült képekre.

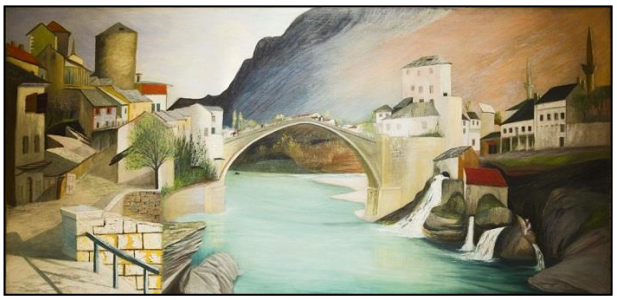

A legismertebbek talán a Mosztarhoz kapcsolódó alkotások, amelyek a város központi elemeit és látképét ragadják meg. A *Római híd Mosztárban (a képen)* valójában a Neretva folyó két partja között kapcsolatot teremtő Hajrudin-féle Öreg hidat örökítette meg, amely a történelmi idők viszontagságai ellenére ma is a város legfontosabb jelképe, a *Tavasznyílás Mosztárban* pedig már teljesen más szemszögből mutatja be a virágba borult várost. A két mostar-i festményhez hasonlóan szintén a városi látkép nagy ívű panorámáját adja vissza a *Jajcei vízesés*, miközben a hangsúlyt a település előtt elterülő, impozáns természeti képződményre

[18] Csontváry levele Haranghy Györgyhöz. In: NÉMETH Lajos (szerk.): Csontváry-emlékkönyv. Válogatás Csontváry Kosztka Tivadar írásaiból és a Csontváry-irodalomból. Művészet és elmélet. Corvina Kiadó, Budapest, 1976. 41.

helyezi Csontváry. Az előzőekhez képest mind a napszakokat illetően, mind az ábrázolás módjában változást hoznak a *Jajcei villanyerőmű éjjel* (*a képen*) és a *Villanyvilágított fák Jajcében* című képek.

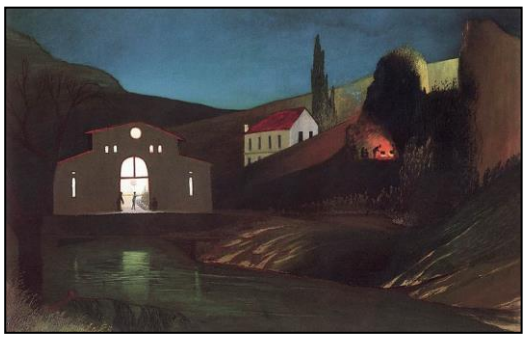

Csontváry perspektívája már nem az utazóközönség által is jól ismert központi elemekre fókuszál, hanem kisebb szegmenseket, városrészleteket örökít meg. Külön említést érdemel az elektromosság jelenségének megragadása, amely a dualizmus időszakában a boszniai városokban zajló modernizáció jelképének számított. Csontváryt lenyűgözték a technikai újítások, érdeklődött a vizuális művészetek új irányvonalai – a fotográfia és a mozgóképek – iránt. Feltételezhetően az újdonságra való fogékonysága vitte őt Bosznia-Hercegovinába is. A Csontváry által megörökített helyek a mai napig vonzzák a művészetek vagy éppen a régió iránt érdeklődő nagyközönséget, a festő által tett boszniai és dalmáciai körutak mintájára pedig számos utazó járja be a Nyugat-Balkánnak a mester vásznain megörökített szimbolikus helyeit.

Magyar szerepvállalás a mostar-i Öreg híd újjáépítésében

A mostar-i Öreg híd (Stari most) a bosznia-hercegovinai nagy hídépítési hullám[19] során 1567-ben készült el. A már a Római Birodalomban is alkalmazott építési technológia alapján kovácsoltvas elemekkel (amelyeket öntött ólommal erősítettek meg) összekapcsolt kőtömbökből készült, egyíves, 29 méter hosszú híd legmagasabb pontján 24 méterre magasodott a Neretva folyó kristálytiszta vize fölé. A jelentős napi forgalmán túl szimbolikus értékkel is bíró, szinte a város jelképének tekinthető hidat 1993. november 9-én a Herceg-Boszniai Horvát Köztársaság fegyveres erői egy harckocsi több órás tüzelésével rombolták le (*a képen*), amit filmfelvétel is megörökített. A bosznia-hercegovinai konfliktus 1995. novemberi lezárásától kezdve az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO[20]) erőteljesen szorgalmazta a híd újjáépítését.

[19] A korszakban épült híd többek között Szarajevó (1565), Višegrad (1577), Trebinje (1573) településeken. A hídépítéseket katonai szempontok alapján a bosznia-hercegovinai származású Sokoli Mehmed pasa (1565–1579 között nagyvezír) kezdeményezte.

[20] United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

A hidat alkotó kőtömböket 1997. szeptember 29. és november 21. között magyar katonák hozták fel a Neretva fenekéről. A munkálatok méretét jellemzi, hogy több száz darab,[21] közel 100 m^3 követ emeltek ki a folyóból, a legnagyobb kőtömb tömege pedig meghaladta a 60 tonnát. A híd mai formájában 2004-ben nemzetközi összefogás révén épült újjá. A projektet Törökország vezette, de abban magyar és olasz vállalatok is szerepet kaptak. A híd átadására 2004. július 23-án került sor. Az UNESCO döntése alapján 2005 óta a világörökség része.

A bosznia-hercegovinai rendezésben részt vett magyar műszaki kontingens 1996–2002 között Okučani mellett, a 300 km-en horvát–bosznia-hercegovinai határszakaszt képező Száva folyó horvát oldalán települt. Fő feladatát a térségben működő NATO-erők mozgásbiztosítása képezte, amit kezdetben több mint 400, végül 310 fő állománytáblás létszámmal látott el. A feladatrendszer komplexitását jellemzi, hogy a kontingens hat év alatt 381 feladatot hajtott végre, beleértve összesen 30 híd, 32 km közút, 65 km vasútvonal és 27 helikopter-leszállóhely újjáépítését. A kontingensparancsnoki beosztást 1997-ben egymást váltva Darók József ezredes és Létai Attila ezredes töltötte be, míg a törzsfőnöki feladatokat mindvégig Padányi József alezredes látta el. A fő műszaki erőket egy út- és hídépítő valamint egy pontonos hidászszázad és egy műszaki utászszakasz alkotta, továbbá a kontingens részét képezte egy hat főből álló katonai búvárraj is. Az Öreg híd újjáépítésére 45 főből álló kikülönített alegységet telepítettek Mostar-ba dr. Kovács Tibor őrnagy parancsnoksága alatt.

Dr. Padányi József vezérőrnagy visszaemlékezése

Bosznia-Hercegovina katonai pályafutásom jelentős állomása. 1997-ben egy teljes évet töltöttem az országban a magyar műszaki kontingens törzsfőnöke beosztásban, amit 1998-ban (parancsnokhelyettesként) és 1999-ben (műszaki főnökként) még kétszer hat hónapos kihelyezés követett.

A Hídépítő Rt. kezdeményező szerepet játszott abban, hogy az Öreg híd újjáépítését a magyar műszaki kontingens hajtotta végre. A vállalat vezetése a projektet referenciamunkának tekintve kifejezte készségét a munkálatokban történő térítésmentes részvételre, míg az SFOR vezetése a nemzetközi erők elfogadottságának javítása és a normalizálás elősegítése érdekében vállalta a feladatot. A magyar műszaki kontingens volt az összekötő kapocs a két fél között.

A feladat-végrehajtás a terep felmérésével kezdődött, amit a munkavégzésre alkalmas körülmények megteremtése követett. A magyar katonák Hesco bástyákkal és folyami kaviccsal megerősítették a munkaterületre vezető utat (amely a mai napig használatban van), ideiglenes állványszerkezetet építettek a kiemelendő kőtömbök elhelyezésére, feltérképezték a folyómedret és végrehajtották a munkaterület tűzszerészeti átvizsgálását. Az első kőtömb kiemeléséhez ráadásul dísztribünt is kellett építeni, hiszen a műveletet a helyszínen tekintette meg többek között az SFOR felső vezetése és Alija Izetbegović bosnyák politikus is.

[21] A hídba eredetileg 456 darab követ építettek be.

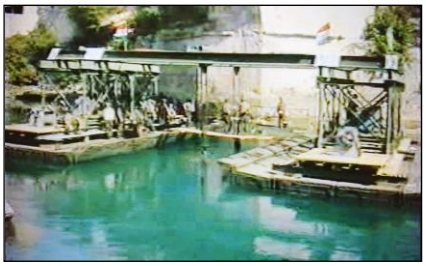

A kiemelőszerkezetet (*a képen*) a Hídépítő Rt. szakemberei Magyarországon tervezték és építették meg, kipróbálását pedig a műszaki kontingens a Száván végezte. Szétszerelése és Okućaniból Mostar-ba szállítása és összeszerelése önmagában bravúros műszaki teljesítmény, hiszen egyedi gyártású berendezésről volt szó. A kiemelés aprólékos munka volt, sikeres végrehajtása a feltérképezés és a kidolgozott eljárásrend precizitását dicséri.

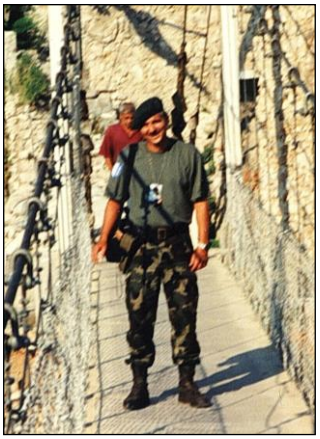

A történethez tartozik, hogy 1998 tavaszán a magyar műszaki kontingens ideiglenes gyaloghidat épített a Neretva fölé (*a képen*), hogy a hiányzó Öreg hidat legalább részben pótolja a helyi lakosság számára. A sors iróniája, hogy a gyaloghidat egy rendkívüli erősségű árhullám már a következő évben elsodorta, így azt újra meg kellett építeni.

A történet érdekes záróakkordja, hogy a helyiek (főleg Mostar polgármestere, illetve az Öreg Híd Alapítvány kuratóriuma) eredeti elképzelése szerint a hidat a kiemelt kövekből kellett volna újjáépíteni. A kőtömböket azonban a híd összeomlásakor kiváltott erőhatások és a folyó sodrása olyannyira megrongálták, hogy csak kis hányadukat lehetett beépíteni – méretre faragást követően – az új hídba. A hiányzó darabokat az eredeti kőtömbök ismert származási helyéről, a Mostarhoz közeli Temeljine nevű mészkősziklából pótolták. A kiemelt kőtömbök többsége a helyszínen kialakított kőtárban végezte, töredékük múzeumok állományát gyarapítja, a kisebb darabokat pedig a helyiek szuvenírként értékesítették. A balkáni mentalitásra jellemzően a szuvenírként értékesített „eredeti” kőtöredékekből akár fél tucatnyi Öreg hidat is meg lehetne építeni...

Összességében a magyar műszaki kontingens az Öreg hídhoz kapcsolódó munkálatait aranybetűkkel írták be a hadmérnök szakma nagykönyvébe. A projekt jellemzője a számos egyedi műszaki megoldáson alapuló tervezés és a precíz, áldozatkész végrehajtás. Számomra a kövek kiemelése meghatározó személyes emlék. Egy, az eredeti hídból származó kőtöredéket és ólomdarabot a mai napig az irodámban őrzök.

Müller Zsolt ezredes visszaemlékezése

1996. december 18-án kezdtem meg szolgálatomat a bosznia-hercegovinai hadszíntéren főhadnagyi rendfokozatban, angol nyelvismeretemnek köszönhetően a magyar műszaki kontingens tájékoztató tolmácsa beosztásban. 1997. februárban, a hadszíntéren léptem elő századossá. 1997. december 21-én befejeződött külszolgálatom során több alkalommal is Szarajevóba, összekötő tiszti beosztásba vezényeltek, a leghosszabb időtartamú kitelepülésem azonban az Öreg híd újjáépítéséhez kapcsolódott.

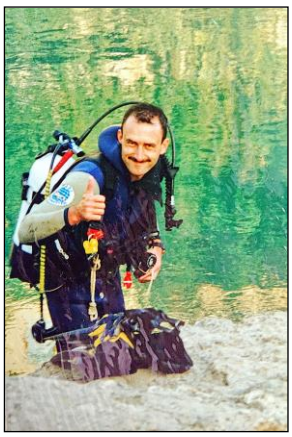

Az UNESCO a híd újjáépítésére vonatkozó felkérése az SFOR útján 1997 júliusában érkezett a magyar műszaki kontingenshez, ezt a szokásoknak megfelelően én referáltam a kontingens vezetésének. Az a döntés született, hogy a magyar kontingens elvállalja a feladat végrehajtását, jómagam pedig abban nem az eredeti beosztásom szerint, hanem búvárként (*a képen*) veszek részt. A kontingens vezetése ugyanis számításba vett a magyar búvárképesség megerősítésére, hiszen tudták rólam, hogy a polgári életben búvárkodom – 1991-ben kezdtem, 1995 óta rendelkezem a Búvároktatók Szakmai Szövetsége (PADI[22]) által kiadott *Divemaster* fokozattal –, és a hadszíntérre a búvárfelszerelésemet is magammal hoztam, beleértve egy víz alatti kamerát is.

A feladat-végrehajtás – annak jellegéből adódóan tréfásan hangzó – „száraz” begyakorlását a Száva folyón hajtottuk végre. A mérnök-műszaki állomány előkészítette a kövek kiemeléséhez szükséges egyedi kiemelőszerkezetet, míg mi búvárok a kézi csörlővel és az ahhoz tartozó acélsodronyokkal ismerkedtünk. Szeptember 23-án közel tízórás utazást követően a kijelölt állománnyal áttelepültünk Mostar-ba, a kiemelőszerkezetet szétszerelt állapotban szállítottuk magunkkal. Ezt követően a műszakiak ismét összeszerelték az eszközöket, a kiemelőszerkezetet a hídfők épen maradt elemeihez rögzítették, közben mi búvárok feltérképeztük a folyómedret és meghatároztuk a kövek kiemelésének sorrendjét.

Semmit nem bíztunk a véletlenre: az első kőtömb nagy sajtónyilvánosság mellett szeptember 29-én történt kiemelését szeptember 26-án (születésnapomon) elgyakoroltuk, majd a „próbakövet” visszaengedtük a vízbe a „hivatalos” kiemeléshez. 29-től viszont beindult a nagyüzem: mi búvárok napi 6–8 órát töltöttünk a Neretvában. Novemberre már mindössze néhány nagyobb kődarab maradt a folyóban, a többi a folyóparton felhalmozva várta, hogy ismét elfoglalja a helyét az újjáépítendő hídtestben.

A nagyobb darabok kiemelése egyesével csörlőkkel, míg a kézi erővel mozgatható kisebbeké acélkosárral történt, annak időtartamára pedig biztonsági okból el kellett hagynunk a folyót. A nagyobb kőtömbök kiemelését két fázisban végeztük: először a csörlő a víz alatt mozgatta azokat a kiemeléshez legkedvezőbb pozícióba, majd újra lemerültünk, és a kiemeléshez optimális módon helyeztük el rajtuk a – gyakorta karvastagságú – sodronyokat. Akadt olyan kőtömb, amelyet kiemeléskor szinte teljesen elfedtek az általunk rögzített sodronynyalábok!

Az utolsó kőtömb november 21-ei kiemelése külön történet. Alacsony vízállásnál feszesen rögzítettük a sodronyokat, majd napokig vártunk a magas vízállásra, amikor az emelkedő vízszint a kiemelőszerkezetet és azzal együtt az óriási kőtömböt is megemelte. Valamennyien lélegzetvisszafojtva figyeltünk:

[22] Professional Association of Diving Instructors.

a csörlő recsegett-ropogott, a kiemelőszerkezet billegett, de a kődarab alig egy méterrel a folyómeder fölött, mélyen a vízfelszín alatt lassan haladt a folyópart felé. Amikor 2022. június 22-én, csaknem 25 évvel az események után ismét eljutottam Bosznia-Hercegovinába, megnéztem az új Öreg hidat (*a képen*), és a múzeumban megtekintettem az általunk kiemelt kövek ott elhelyezett mintapéldányait, felötlött bennem: a látogató ezeket a kisméretű kődarabokat látván aligha alkothat magának valós képet az elvégzett feladat nehézségéről.

Munkánk során nagy megterhelést jelentett, hogy novemberre a víz hőmérséklete a szeptemberi 15 °C-ról esetenként 10 °C alá csökkent, míg annak mélysége 6–7 méterről 10–12 méterre nőtt. Barátunk, az időjárás pedig október végétől már morcosabb arcát mutatta: gyakran volt szeles, hűvös, esős idő. A fizikai igénybevétel mértékére jellemző, hogy én magam a három hónap alatt összesen 8 kg-ot fogytam. További nehezítő tényezőnek bizonyult, hogy a Neretva folyóhoz a híd fölött csatlakozó zsiliprendszert szabálytalan időközönként működésbe hozták, ami jelentősen megnövelte a víz szintjét és sodrását. Szerencsénk volt azonban abban a tekintetben, hogy a folyó mélyén fel nem robbant robbanótesttel (UXO[23]) vagy más veszélyes haditechnikai eszközzel nem találkoztunk, hacsak a török korból ott maradt ágyúgolyókat és szablyákat nem tekintjük annak…

Számomra a művelet az igazi csapatmunka diadala volt. A nemzetközi közösség számára bizonyítottuk a magyar katona leleményességét, szorgalmát, elszántságát: szerény felszereltséggel, rögtönzött eszközökkel problémamentesen – vagy ahogy mi katonák mondani szoktuk, rendkívüli esemény bekövetkezése nélkül – hajtottuk végre a kőtömbök kiemelését. Egyetlen esetben sem szakadt el a csörlő vagy zuhant vissza a vízbe a kődarab, és nem szenvedett sérülést egy magyar katona sem! A magam részéről ez utóbbit tartom a legnagyobb sikernek.

Éliás György nyugállományú ezredes visszaemlékezése

2001. szeptembertől 2002. októberig összesen több mint egy évet szolgáltam Bosznia-Hercegovinában alezredesi rendfokozatban, egyéni törzstiszti beosztásban az SFOR kötelékében. Feladatomat a mozgásszabadság biztosítása képezte az ország keleti felében, felelősségi körzetem nyugati határát Doboj, Zenica, Szarajevó, Mostar és a horvátországi Ploče képezte.

Hármasban, századosi rendfokozatú francia helyettesemmel és egy helyi civil sofőrrel róttuk (fegyver nélkül) naphosszat az utakat. Feladatkörünkbe tartozott az utak és a hidak járhatóságának ellenőrzése, mi tartottuk a kapcsolatot a közlekedési infrastruktúra helyreállításába bevont helyi kivitelező vállalatokkal. A pályázat kiírásától az átadásig figyelemmel kísértük a folyamatot, akár alámosott közutak

[23] Unexploded Ordnance.

javításáról, akár megcsúszott löszfalak rögzítéséről volt szó. Utóbbit gabionok vagy dróthálók telepítésével oldottuk meg, ezek a mai napig láthatók a közutak mentén.

A feladat-végrehajtás során számtalanszor megfordultam Mostar-ban, bár a városban külszolgálatom időszakában éppen nem volt futó projekt. Sokszor adódott alkalmam megtekinteni a magyar műszaki kontingens munkáját: az Öreg híd pilléreihez vezető műutat, a folyóparti állványra *(a képen)* felhalmozott köveket, illetve az ideiglenes gyaloghidat. Az etnikai ellentétek ekkoriban még élesek voltak, a bosnyák és a horvát lakosság egyaránt életét, testi épségét érezte fenyegetve, ha (főként éjjel) megjelent a másik államalkotó nemzet által lakott városrészben. (Mára ez a feszültség jelentősen enyhült, fizikai atrocitások szinte kizárólag a város két első osztályú futballklubja, a bosnyák Velež Mostar és a horvát Zrinjski Mostar ultrái között fordulnak elő – a szerk.)

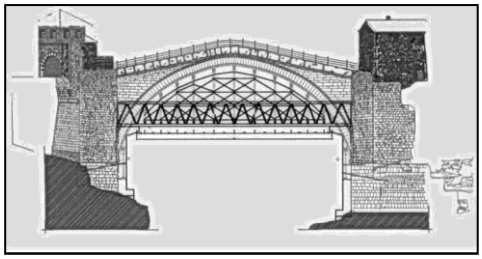

Ebben az időszakban zajlott az Öreg híd újjáépítésének a megtervezése (*a képen*). A nemzetközi együttműködésben végzett munkálatok befejeződéséről, a híd újjáépítéséről már külszolgálatom lejártát követően, itthon értesültem.

Maradandó bosznia-hercegovinai élményem egy mecsetben tett látogatás. Az imám kivételes szívélyességgel fogadott, részletesen bemutatta a muszlim imádságok szertartásrendjét. Érzékeltem, hogy a magyar katonák (*a képen*) magas presztízzsel rendelkeztek az országban.

Elmondhatom, hogy külszolgálatom 40 éves katonai pályafutásom legszebb, legmaradandóbb időszaka volt. Büszkeséggel tölt el a tudat, hogy magyar katonaként én is hozzá tudtam járulni az ország újjáépítéséhez, a háborús károk helyreállításához. Elmondhatom: Bosznia-Hercegovinában jó volt magyar embernek, magyar katonának lenni.

IRODALOMJEGYZÉK

- BASLER, Đuro: The Art Treasures of Bosnia and Herzegovina. Sarajevo, Svjetlost, 1987.
- BEDÉCS Gyula: Szerbia a Vajdasággal, Bosznia és Hercegovina: magyar emlékek és látnivalók. B. K. L. Kiadó, Szombathely, 2006. 218–249.
- BENCZE Géza: A Láng Gépgyár története az alapítástól az állami tulajdonba vételig (1868–1948). In: B. Varga Judit (Szerk.): Tanulmányok Budapest múltjából. XXXIII. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2007. 85–112.
- BENCZE László: Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- BÍRÓ László: A jugoszláv állam, 1918–1939. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2010.
- Bistrik Old Train Station, Sarajevo, restaurated april 2022. https://www.youtube.com/watch?v=VkRtphw-tv8; letöltés: 2022.04.11.
- Bosnisch-hercegovinische Eisenbahnen. In: Röll, Freiherr von: Enzyklopädie des Eisenbahnwesens. Band. 2. Urban und Schwarzenberg, Berlin–Wien, 1912. 463–468.
- CLANCY, Tim: Bosznia-Hercegovina, Szerbia és Montenegró. Alexandra Könyvkiadó, Pécs, 2008.
- Csontváry kiadatlan önéletrajza. In: NÉMETH Lajos (Szerk.): Csontváry-emlékkönyv. Válogatás Csontváry Kosztka Tivadar írásaiból és a Csontváry-irodalomból. Művészet és elmélet. Corvina Kiadó, Budapest, 1976. 66–84.
- Csontváry levele Haranghy Györgyhöz. In: NÉMETH Lajos (Szerk.): Csontváry-emlékkönyv. Válogatás Csontváry Kosztka Tivadar írásaiból és a Csontváry-irodalomból. Művészet és elmélet. Corvina Kiadó, Budapest, 1976. 41.
- DEÁK Ferenc mk. alezredes: A végek dicsérete.
- DONIA, Robert J.: Sarajevo. A Biography. Ann Arbor, University of Michigan Press, 2009.
- Elektrische Bahn in Sarajevo. In: Hollenber, A. – Kast, H. (Hrsg.): Polytechnisches Journal. Band. 297. Stuttgart, Verlag der J. G. Cottaschen Buchhandlung, 1895. 216.
- FARKAS Barbara – KISS Péter: Bosznia–Hercegovina. Útikönyv és térkép. Tábla és Penna Könyvkiadó, Budapest, 2005.
- FARKAS Zoltán: Hosszú hétvége Szarajevóban. Jel-Kép, Budapest, 2019.
- Feljegyzések: A festő útja a nagyvilágban. In: MEZEI Otto (Szerk.): Csontváry-dokumentumok. I. kötet. Új Művészet, Budapest, 1995. 63–77.
- FUCHS György: A szarajevói villamostelep. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 1897/3. 130–132.

- GALAVICS Géza: Csontváry, a Hortobágy és a fotográfus. Ars Hungarica XXIII. 2005/1. 55–88.
- GARDE, Paul: A Balkán. Háttér Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- GEKIĆ, Haris – BIDŽAN-GEKIĆ, Aida – DREŠKOVIĆ, Nusret – MIRIĆ, Ranko – REMÉNYI Péter: The Geography of Bosnia and Herzegovina. Between East and West. Springer, Cham, 2022. ISBN 978-3-030-98522-6
- GÖRÖG István – PADÁNYI József: Az IFOR-SFOR Magyar Műszaki Kontingens 1996-2002. Zrínyi Katonai Kiadó, 2005.
- IMAMOVIĆ, Mustafa: Historija Bošnjaka. Sarajevo, Bošnjačka zajednica kulture Izdavačko preduzeće „Preporod", 1997.
- JELAVICH, Barbara: A Balkán története I. 18. és 19. század. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- JELAVICH, Barbara: A Balkán története II. 20. század. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- JOÓ András: Bosznia és Hercegovina. Dekameron, Budapest, 2020.
- JOVANOVIC, Zlatko: A Cultural History of the 1984 Winter Olympics. The Making of Olympic Sarajevo. Modernity, Memory and Identity in South-East Europe Series. S. l. (ebook), 2021. https://doi.org/10.1007/978-3-030-76598-9.; letöltés: 2022.07.25.
- KASZÁS Gábor: „Pleinair Erfunden …" Adalékok Csontváry Plein Air-Tanulmányaihoz (1897–1903). Művészettörténeti Értesítő. 2015/1. 45–67.
- Keleti Svájc. Budapesti Napló. 1902/335. 9.
- KŐBÁNYAI János: Balkáni krónika: Szarajevói jelentés, háborúban és békében. Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó Bt., Budapest, 1998.
- LEHEL Ferenc: Csontváry. Szellemkép, Budapest, 1998.
- LOVRA Éva: Kitekintés: építészeti és városépítési kölcsönhatások az Osztrák-Magyar Monarchia területén. Híd. 2018/8. 69–96.
- LOVRA Éva: Városok az Osztrák-Magyar Monarchiában. Városszövet- és várostipológia 1867–1918. Terc, Budapest, 2019.
- LOVRENOVIĆ, Ivan: A régi Bosznia. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1995.
- LOVRENOVIĆ, Ivan: Bosnia: A cultural history. NYU Press, New York, 2001.
- MALCOLM, Noel: Bosnia. A Short History. NYU Press, New York, 1996.
- MUJEŽINOVIĆ, Mehmed: Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine. I–III. Sarajevo, Sarajevo Publishing, 1998.
- NÉMETH Lajos: Csontváry. Corvina, Budapest, 1974.

- PADÁNYI József: A kőbe zárt félhold in: SZABÓ János (szerk.), HAUSNER Gábor (társ. szerk.): „A hadi történet kútfeje minden hadtudománynak”: tanulmányok Ács Tibor tiszteletére. Hadtört. Int. és Múz.-PolgART Kiadó, 2007. 213-227. o.
- PERTORINI Rezső: Csontváry patográfiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
- PLEŠNIK, Marko: Sarajevo. 1. Auflage. Treschler Verlag, Berlin, 2013.
- PLUNKETT, Richard – VESNA, Maric – OLIVER, Jeanne: Nyugat-Balkán: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Szerbia, Montenegró és Szlovénia. Park Kiadó, Budapest, 2008.
- PRÉVÉLAKIS, Georges: A Balkán: Kultúra és geopolitika. Imedias Kiadó, Kozármisleny, 2007.
- ROMVÁRY Ferenc: Csontváry Kosztka Tivadar 1853–1919. Alexandra Kiadó, Pécs, 1999.
- SAHOVIC, Dzenan Dzenan – ZULUMOVIC, Dino: Obsolete Cultural Heritage in PostConflict Environments. The Case of AVNOJ Museum in Jajce, Bosnia Herzegovina. Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 14. évf., 2. sz., 2012.
- ĐUG, Samir– DREŠKOVIĆ, Nusret: Nature Protection in Bosnia and Herzegovina: State and Perspectives. Revizja za geografijo – Journal for Geography, 7. évf., 1. sz., 2012. 69–80. o.
- SCHUMAN, Michael A.: Bosnia and Herzegovina. Facts on File, New York, 2003.
- SPARKS, Mary: The Development of Austro-Hungarian Sarajevo, 1878–1918. Bloomsbury Academic, London – New York, 2016.
- SPARKS, Mary: The Development of Austro-Hungarian Sarajevo: an urban history. [s. l.], Bloomsbury Publishing, 2016.
- SZABÓ Júlia: Csontváry Tivadar utazásai elődök és kortárs festők utazásai tükrében. Ars Hungarica XXI. 1993/1. 91–103.
- SZOKOLAY Kornél: Bosnyákország és Hercegovina kiállítása. In: Matlekovits Sándor (Szerk.): Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. III. kötet. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest, 1897. 429–493.
- SZOKOLAY Kornél: Műszaki tevékenység Bosnyákországban. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 1898/10. 409–411.
- SZŐNYI Attila: Bosznia-Hercegovina. Útikönyv. Dekameron, Budapest, 2006.
- TÜSKÉS Tibor: A mosztári híd. Jegyzetek egy Csontváry-képről. Jelenkor XVI. 1973/11. 993–997.
- Uránia tudományos színház. In: BERZA László et al. (Szerk.): Budapest lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 1221–1222.
- Путеводитель по Боснии и Герцеговине: города, достопримечательности, природа, кухня, религия, культура, люди: подробно, наглядно и просто [Útmutató Bosznia és Hercegovinába: városok, turisztikai látványosságok, természet, konyha, vallás, kultúra, emberek: részletesen, világosan és egyszerűen] https://bih-ru.com/; letöltés: 2022.07.14.

ÁBRÁK JEGYZÉKE

GEOGRÁFIA

1. ábra. A Neumi-öböl felett átívelő Pelješac híd [10] tanjug.rs; letöltés: 2022.08.16.

2. ábra. Bosznia-Hercegovina legmagasabb hegycsúcsa, a 2386 méter magas Maglić [11] sarajevskasehara.com; letöltés: 2022.08.16.

3. ábra. Az Orbász folyó völgye [12] povlastniose.com; letöltés: 2022.08.16.

4. ábra. Bosznia-Hercegovina domborzati térképe [13] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

5. ábra. Neum látképe [14] horvat.utazas.hu; letöltés: 2022.08.16.

6. ábra. Hercegovinai karsztos vidék [15] Éliás György magángyűjteményéből

7. ábra. Crvenica talaj [15] készítette Michael J. Zirbes, 2009, wikipedia.org; letöltés: 2022.08.16.

8. ábra. Közép-boszniai hegyvidék [16] Éliás György magángyűjteményéből

9. ábra. Bosznia-Hercegovina éghajlati térképe [17] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

10. ábra. Az első meteorológiai állomás a Bjelašnica-csúcson [18] Boszniai Évkönyv, 1894, tinyurl.com/sr5dnk5f; letöltés: 2022.08.16.

11. ábra. A Szarajevót elborító ködből csak az Avaz torony emelkedik ki [19] avaz.ba; letöltés: 2022.08.16.

12. ábra. A Száva folyó [19] minube.net; letöltés: 2022.08.16.

13. ábra. Az árvízzel elöntött Orašje város, 2014. május 28. [20] businessinsider.com; letöltés: 2022.08.16.

14. ábra. A Buško-tó, az ország legnagyobb felületű állóvize [21] initari.com; letöltés: 2022.08.16.

15. ábra. A Treskavica-hegyen található gleccsertavak legnagyobbika (*Veliko jezero*) [21] panoramicimages.com; letöltés: 2022.08.16.

16. ábra. Bosnyák liliom [22] jungledragon.com; letöltés: 2022.08.16.

17. ábra. Mediterrán bozótos Ravno közelében [23] polarsteps.com; letöltés: 2022.08.16.

18. ábra. Hercegovinai mezőgazdasági terület [24] likemetkovic.hr; letöltés: 2022.08.16.

19. ábra. Öreg bosnyák hegyipásztor [24] ojla.si; letöltés: 2022.08.16.

20. ábra. A tuzla-i só ismert világmárka [25] magazaonline.co.uk; letöltés: 2022.08.16.

21. ábra. Az ilidža-i termálfürdő [26] safarway.com; letöltés: 2022.08.16.

22. ábra. Szarajevó egyik ékessége, a Sebilj díszkút [27] fairobserver.com; letöltés: 2022.08.16.

23. ábra. Háry Gyula: Ansicht von Sarajevo (1901) [27] archive-bih.com; letöltés: 2022.08.16.

24. ábra. Mementóként meghagyott csonka tornyú mecset Konjicban [28] Binder Tamás magángyűjteményéből

25. ábra. A belső határok Bosznia-Hercegovinában [29] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

26. ábra. Brćko központja [30] készítette Almir Džanović, 2015, flickr.com; letöltés: 2022.08.16.

27. ábra. A mezőgazdasági földhasználat Bosznia-Hercegovinában [31] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

28. ábra. Mediterrán gyümölcsös kosár Počitelj piacán [32] Binder Tamás magángyűjteményéből

29. ábra. Az ArcelorMittal Zenica vasüzem [34] corporate.arcelormittal.com; letöltés: 2022.08.16.

30. ábra. A bosznia-hercegovinai faipar hagyományos termékei az intarziás fabútorok [34] bracaniksic.ba; letöltés: 2022.08.16.

31. ábra. Hagyományos illír recept alapján juhbőrben erjesztett juhsajt: sir iz mijeha [35] agroclub.com; letöltés: 2022.08.16.

32. ábra. A bosznia-hercegovinai ruhaipar jellegzetes termékei [36] dreamstime.com; letöltés: 2022.08.16.

33. ábra. Az A1 autópálya nyomvonala [37] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

34. ábra. Jugoszláv gyártmányú Volkswagen Golf II a jellegzetes TAS emblémával [38] reddit.com; letöltés: 2022.08.16.

35. ábra. A Szarajevói Nemzetközi Repülőtér [38] seenews.com; letöltés: 2022.08.16.

36. ábra. A Naftni terminali federacije vállalat ploče-i olajterminálja [39] naftiderivati.com; letöltés: 2022.08.16.

37. ábra. Bosznia-Hercegovina közlekedési hálózata [39] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

38. ábra. A tuzla-i hőerőmű [40] balkangreenenergynews.com; letöltés: 2022.08.16.

TÖRTÉNELEM

39. ábra. A badanj-i ősleletet ábrázoló bélyeg [43] colnect.com; letöltés: 2022.08.17.

40. ábra. Emberábrázolás a Butmir-kultúrából [43] h.etf.unsa.ba; letöltés: 2022.08.17.

41. ábra. A glasinac-i „madárkocsi” [45] készítette Wolfgang Sauber, 2003, wikipedia.org; letöltés: 2022.08.17.

42. ábra. Illír városfal maradványa Stolac mellett [46] 360cities.net; letöltés: 2022.08.17.

43. ábra. Gradiška területén előkerült római sírkő [47] tertulian.org; letöltés: 2022.08.17.

44. ábra. A jajce-i Mithras-szentély [48] agencija.jajce.ba; letöltés: 2022.08.17.

45. ábra. Korai keresztény templom romjai Breza városban [48] Binder Tamás magángyűjteményéből

46. ábra. A Nyugat-Balkán térképe a 8–9. században [49] reddit.com; letöltés: 2022.08.17.

47. ábra. Pir/Perun ősi szláv villámisten [50] rodnovery.ru; letöltés: 2022.08.17.

48. ábra. Bodin dukljai fejedelem (1081–1101) [51] montenegrina.net; letöltés: 2022.08.17.

49. ábra. Geiger Péter N. János: II. Béla és Ilona az 1131-es aradi országgyűlésen [51] wikipedia.org; letöltés: 2022.08.17.

50. ábra. Borić boszniai bán (1154–1163) [52] Bossna Facebook-csoport; letöltés: 2022.08.17.

51. ábra. Kulin boszniai bán (1180–1204) [53] Ban Kulin Facebook-csoport; letöltés: 2022.08.17.

52. ábra. Boszniai stećak [53] dailysabah.com; letöltés: 2022.08.17.

53. ábra. Kotromanić Erzsébet magyar királyné (1339–1387) [54] Bosnjaci Facebook-csoport; letöltés: 2022.08.17.

54. ábra. A bosnyák királyság liliomra épülő szimbóluma [54] Bosansko Kraljevstvo Facebook-csoport; letöltés: 2022.08.17.

55. ábra. I. Tvrtko boszniai bán (1353–1377), majd király (1377–1391) [55] zerinalasica.worldpress.com; letöltés: 2022.08.17.

56. ábra. A bobovac-i királyi vár 1462-ben [55] Bosansko Kraljevstvo Facebook-csoport; letöltés: 2022.08.17.

57. ábra. Bosnyák királyi ékszer liliommal [56] Bosansko Kraljevstvo Facebook-csoport; letöltés: 2022.08.17.

58. ábra. Stjepan Vukčić Kosača, Herzegovina névadója [57] geocities.ws; letöltés: 2022.08.17.

59. ábra. A Bosnyák Királyság legnagyobb kiterjedése I. Tvrtko uralkodása alatt [58] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

60. ábra. Isa-beg Ishaković, az első boszniai szandzsákbég [59] alchetron.com; letöltés: 2022.08.17.

61. ábra. Gazi Husrev-beg dzsámija Szarajevóban [59] kasadoo.com; letöltés: 2022.08.17.

62. ábra. Bosnyák katona a 19. század közepén [60] FezBosniak Twitter-profil; letöltés: 2022.08.17.

63. ábra. Mehmed-paša Sokolović bosnyák származású török nagyvezér [61] biyografiya.com; letöltés: 2022.08.17.

64. ábra. Ferhad-paša dzsámija Banja Luka városban [61] Aiša Porčić Twitter-profilja; letöltés: 2022.08.17.

65. ábra. A Kraljeva Sutjeska-i ferences kolostor [62] tripadvisor.com; letöltés: 2022.08.17.

66. ábra. Husein Gradaščević, *„Bosznia Sárkánya”* [64] sarajevotimes.com; letöltés: 2022.08.17.

67. ábra. Hercegovinai felkelők lesállásban [65] a Szerb Hajnal című újság 1876. január 1-jei számának illusztrációja, az alkotó ismeretlen, wikipedia.org; letöltés: 2022.08.17.

68. ábra. A boszniai vilajet a 19. század második felében [66] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

69. ábra. Báró Philippovics József táborszernagy, az osztrák–magyar okkupációs csapatok parancsnoka [67] epa.oszk.hu; letöltés: 2022.08.17.

70. ábra. Kállay Béni, 21 évig Bosznia-Hercegovina tartományi kormányzója [68] epa.oszk.hu; letöltés: 2022.08.17.

71. ábra. Az újonnan felépült szarajevói Városháza (Vijećnica) 1894-ben [69] arhivsa.ba; letöltés: 2022.08.17.

72. ábra. Bosznia-hercegovinai életkép 1895-ből: birkanyárs és körtánc (kolo) [69] dka.oszk.hu; letöltés: 2022.08.17.

73. ábra. Korabeli karikatúra Bosznia-Hercegovina annexiójáról [70] készítette Ion Kalem, 1909, wikipedia.org; letöltés: 2022.08.17.

74. ábra. Burián István, az annexió időszakának tartományi kormányzója [71] geni.com; letöltés: 2022.08.17.

75. ábra. Miloš Obilić szerb vitéz hőstette [72] Isztorija Szrba Facebook-csoport; letöltés: 2022.08.17.

76. ábra. A szarajevói merénylet [72] france24.com; letöltés: 2022.08.17.

77. ábra. Muhamed Mehmedbašić, Gavrilo Princip bosnyák merénylőtársa [73] in4s.net; letöltés: 2022.08.17.

78. ábra. Mehmed Spaho bosnyák politikus [74] sarajevotimes.com; letöltés: 2022.08.17.

79. ábra. Bosznia-Hercegovina közigazgatása 1921–1929 között [75] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

80. ábra. Bosznia-Hercegovina közigazgatása 1929–1939/1941 között [76] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

81. ábra. Ante Pavelić, az usztasa mozgalom és a horvát bábállam vezetője [77] jhmf.org.uk; letöltés: 2022.08.17.

82. ábra. Draža Mihailović, a csetnik mozgalom vezetője és a jugoszláv emigráns kormány hadügyminisztere [77] ww2db.com; letöltés: 2022.08.17.

83. ábra. A második világháborús mementóként meghagyott jablanica-i híd [79] Szebeni Szabolcs magángyűjteményéből

84. ábra. Josip Broz Tito és Koča Popović 1943-ban [80] youngpioneertours.com; letöltés: 2022.08.17.

85. ábra. Josip Broz Tito 1976-ban [82] reddit.com; letöltés: 2022.08.17.

86. ábra. Alija Sirotanović bányász, a „jugoszláv Sztahanov” [82]

87. ábra. Az 1984-ben Szarajevóban megrendezett XIV. Téli Olimpiai Játékok plakátja [83] blogspot.com; letöltés: 2022.08.17.

88. ábra. A délszláv háború során lerombolt lakóház Szarajevóban [85] a KNBSZ archívumából

89. ábra. A Večernje novosti szerb napilap 1986. november 24-ei száma [87] jadovno.com; letöltés: 2022.08.17.

90. ábra. Slobodan Milošević szerb politikus 1989-ben [87] készítette Martin Cleaver, theguardian.com; letöltés: 2022.08.17.

91. ábra. Alija Izetbegović bosnyák politikus [88] infobalkan.org; letöltés: 2022.08.17.

92. ábra. Bosznia-Hercegovina etnográfiai térképe 1991-ben [89] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

93. ábra. A boszniai-hercegovinai szerb autonóm körzetek kialakításának terve [89] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

94. ábra. Horvát autonóm körzetek kialakítása Bosznia-Hercegovinában [90] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

95. ábra. Gavrilo Princip emlékműve Szarajevóban [91] készítette Amela Musakadić, 2016, wikipedia.org; letöltés: 2022.08.17.

96. ábra. Željko Ražnatović „Arkan” 1995. szeptemberben Sanski Most településnél [91] balkaninsight.com; letöltés: 2022.08.17.

97. ábra. Bosznia-Hercegovina 1995 májusában [92] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

98. ábra. Radovan Karadžić, az RS elnöke és Ratko Mladić vezérőrnagy, az RS fegyveres erőinek parancsnoka [93] bbc.com; letöltés: 2022.08.17.

99. ábra. A harcokban megsérült lakóház Goražde településen [94] készítette Anja Niedringhaus, 1995, balkaninsight.com; letöltés: 2022.08.17.

100. ábra. Alija Izetbegović látogatása az „El Mudžahid" zászlóaljnál [94] vostok.rs; letöltés: 2022.08.17.

101. ábra. Az áldozatok emlékköve a Srebrenica-Potočari temetőben [95] wikipedia.org; letöltés: 2022.08.17.

102. ábra. A szarajevói Markale piac elleni 1995. augusztus 28-ai tüzérségi támadás [95] Hikmet Karčić Twitter-profilja; letöltés: 2022.08.17.

103. ábra. A „Megmenekülés alagútja" (Tunel spasa) [96] Szebeni Szabolcs magángyűjteményéből

104. ábra. Leighton W. Smith amerikai tengernagy, a „Megfontolt Erő" (Deliberate Force) nevű NATO-művelet parancsnoka [97] nato.int; letöltés: 2022.08.17.

105. ábra. A daytoni megállapodás aláírása 1995. december 14-én Párizsban [97] készítette Joel Robine, theguardian.com; letöltés: 2022.08.17.

106. ábra. Srebrenica-i menekültek a tuzla-i ENSZ-táborban [99] készítette Laurent van der Stock, 1995, ushmm.org; letöltés: 2022.08.17.

107. ábra. Bosznia-Hercegovina címere [100] wikipedia.org; letöltés: 2022.08.17.

108. ábra. A Bosznia-hercegovinai Szocialista Köztársaság címere [100] wikipedia.org; letöltés: 2022.08.17.

109. ábra. „Tábornok, köszönet neked Srebrenicáért" feliratú, Ratko Mladić-ot ábrázoló plakát [101] klix.ba; letöltés: 2022.08.17.

110. ábra. Dervo Sejdić, a bosznia-hercegovinai roma és Jacob Finci, a bosznia-hercegovinai zsidó közösség prominens képviselője [102] mreza-mira.net; letöltés: 2022.08.17.

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

111. ábra. Bosznia-Hercegovina közigazgatása [110] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

112. ábra. A boszniai-hercegovinai államelnökség fogadja Magyarország államfőjét Szarajevóban (balról jobbra: Željko Komsić államelnökségi tag, Áder János magyar államfő, Šefik Džaferović bosnyák államelnökségi tag, Milorad Dodik szerb államelnökségi tag) [111] radiosarajevo.ba; letöltés: 2022.10.07.

113. ábra. Bakir Izetbegović bosnyák (balról) és Recep Tayyip Erdoğan török politikus [112] balkaninsight.com; letöltés: 2022.10.07.

114. ábra. Milorad Dodik boszniai szerb és Vlagyimir Putyin orosz politikus [112] balkaninsight.com; letöltés: 2022.10.07.

115. ábra. Dragan Čović, a HDZ-BiH és Andrej Plenković, a HDZ elnöke [116] sarajevotimes.com; letöltés: 2022.10.07.

116. ábra. A bosznia-hercegovinai haderő diszlokációja [119] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

117. ábra. A Despot harcjármű [121] klix.ba; letöltés: 2022.10.07.

118. ábra. Butmir tábor bejárata [1222] worldtravelserver.com; letöltés: 2022.10.07.

119. ábra. A reál GDP változása Bosznia-Hercegovinában 1995–2021 között [123] készítette a Nemzetközi Valutaalap adatai alapján Plank Ágnes

120. ábra. Az egy főre jutó GNI és GDP változása Bosznia-Hercegovinában 2006–2020 között [124] készítette a Világbank adatai alapján Plank Ágnes

121. ábra. A háború sújtotta Szarajevó 1996 tavaszán [126] balkaninsight.com; letöltés: 2022.10.07.

122. ábra. A turizmus részesedése a bosznia-hercegovinai GDP-ből [128] készítette a The Global Economy adatai alapján Plank Ágnes

123. ábra. Egy lap a bosnyák Koránból [132] forum.hr; letöltés: 2022.10.07.

124. ábra. Bosznia-hercegovinai iszlám naptár 2022. novemberre [133] mojdzemat.com; letöltés: 2022.10.07.

125. ábra. A napi imádságok idejét jelző tábla egy mostar-i mecsetben [134] Binder Tamás magángyűjteményéből

126. ábra. Husein Kavazović bosznia-hercegovinai főmufti [135] islamskazajednica.ba; letöltés: 2022.10.07.

127. ábra. A Bosznia-hercegovinai Iszlám Közösség (Islamska zajednica) rendelkezése az iszlám egyházi adóról (zakát) [136] a Bosznia-hercegovinai Iszlám Közösség Facebook-profilja; letöltés: 2022.10.07.

128. ábra. Fikret Karčić bosznia-hercegovinai alkotmányjogász [137] unsa-ba.academia.edu; letöltés: 2022.10.07.

129. ábra. Az Iszlám Állam zászlaja egy Gornja Maoča-i házon [138] straittimes.com; letöltés: 2022.10.07.

130. ábra. Jasmin Keserović, alias Abu Muhamed Al Bosni [138] naharnet.com; letöltés: 2022.10.07.

131. ábra. A szarajevói zsinagógát ábrázoló képeslap 1904-ből [141] riowang.blogspot.com; letöltés: 2022.10.10.

132. ábra. Jelenetek a Szarajevói Hágádából [141] atalayar.com; letöltés: 2022.10.10.

HÍRES BOSZNIA-HERCEGOVINAIAK

133. ábra. A Matija Divković (1563–1631) nevéhez köthető egyik ősnyomtatvány [145] hamdocamo.wordpress.com; letöltés: 2022.09.28.

134. ábra. Grgo Martić (1822–1905) szobra Posušje-ban [148] posusje.info; letöltés: 2022.09.28.

135. ábra. Aleksa Šantić (1868–1924) boszniai szerb költő, drámaíró, műfordító, lapszerkesztő [149] raseranje.info; letöltés: 2022.09.28.

136. ábra. Safvet-beg Bašagić (1870–1934) bosnyák író, újságíró, történész, politikus [150] sarajevotimes.com; letöltés: 2022.09.28.

137. ábra. Jovan Dučić (1871–1943) boszniai szerb költő, író, diplomata [151] sanu.ac.rs; letöltés: 2022.09.28.

138. ábra. Svetozar Ćorović (1875–1919) boszniai szerb író, költő, lapszerkesztő, politikus [151] milosevits.web.elte.hu; letöltés: 2022.09.28.

139. ábra. Petar Kočić (1877–1916) boszniai szerb író, költő, drámaíró, politikus (Špiro Bocarić festménye) [152] istorija banjaluke Twitter-profil; letöltés: 2022.09.28.

140. ábra. Musa Ćazim Ćatić (1878–1915) bosnyák költő türbéje Tesanj-ban [153] hr.wikipedia.org; letöltés: 2022.09.28.

141. ábra. Ivo Andrić (1892–1975) Nobel-díjas boszniai szerb író [155] kultura.hu; letöltés: 2022.09.28.

142. ábra. Ivo Andrić-ot ábrázoló festmény a višegrad-i középiskola falán [156] inyourpocket.com; letöltés: 2022.09.28.

143. ábra. Isak Samokovlija (1889–1955) zsidó származású bosznia-hercegovinai író [157] avaz.ba; letöltés: 2022.09.28.

144. ábra. Nafija Sarajlić (1893–1970), az első bosnyák írónő [157] bosanskaumejja.com; letöltés: 2022.09.28.

145. ábra. Hamza Humo (1895–1970) bosnyák költő, író, lapszerkesztő [158] strane.ba; letöltés: 2022.09.28.

146. ábra. Antun Branko Šimić (1898–1925) boszniai horvát költő, újságíró [158] croatia.org; letöltés: 2022.09.28.

147. ábra. Nikola Šop (1904–1982) boszniai horvát költő, műfordító és filozófus [159] enciklopedija.hr; letöltés: 2022.09.28.

148. ábra. Mehmed Meša Selimović (1910–1982) jugoszláv író [159] omvs.at; letöltés: 2022.09.28.

149. ábra. Skender Kulenović (1910–1978) jugoszláv költő, író, drámaíró [160] poezijasustine.rs; letöltés: 2022.09.28.

150. ábra. Enver Čolaković (1913–1976) bosnyák író, költő és műfordító [161] historija.ba; letöltés: 2022.09.28.

151. ábra. Branko Ćopić (1915–1984) jugoszláv író, költő [161] poezijasustine.rs; letöltés: 2022.09.28.

152. ábra. Mehmedalija Mak Dizdar (1917–1971) bosnyák költő [162] Fondacija Mak Dizdar Facebook-csoport; letöltés: 2022.09.28.

153. ábra. Izet „Kiko" Sarajlić (1930–2002) bosnyák költő, műfordító és filozófus [163] acosopov.com; letöltés: 2022.09.28.

154. ábra. Alija Isaković (1932–1997) bosnyák író, publicista, drámaíró és szótárkészítő [163] stav.ba; letöltés: 2022.09.28.

155. ábra. Nedžad Ibrišimović (1940–2011) bosnyák író és szobrász [164] biserje.ba; letöltés: 2022.09.28.

156. ábra. Abdulah „Avdo" Sidran (1944–) bosnyák költő, novella-, dráma- és forgatókönyvíró [164] sarajevotimes.com; letöltés: 2022.09.28.

157. ábra. Dževad Karahasan (1953–) bosnyák író és filozófus [165] goethe.de; letöltés: 2022.09.28.

158. ábra. Semezdin Mehmedinović (1960–) bosnyák író, költő [165] cbc.ca; letöltés: 2022.09.28.

159. ábra. Špiro Bocarić (1876–1941): A kútnál [166] artnet.om; letöltés: 2022.09.29.

160. ábra. Pero Popović (1881–1941): Bosznia-hercegovinai táj (cím nélkül) [166] riznicasrpska.net; letöltés: 2022.09.29.

161. ábra. Todor Švrakić (1882–1931): Turbános öregember [167] mutualart.com; letöltés: 2022.09.29.

162. ábra. Lazar Drljača (1882–1970): Három boszniai lovas [167] balcanicaucaso.org; letöltés: 2022.09.29.

163. ábra. Lazar Drljača (1882–1970): A konjic-i Öreg híd [167] balcanicaucaso.org; letöltés: 2022.09.29.

164. ábra. Jovan Bijelić (1884–1964): Szarajevó, 1932 [168] galerija.metropolitan.ac.rs; letöltés: 2022.09.29.

165. ábra. Branko Radulović (1885–1916): Sétáló kislány [168] ugbih.ba; letöltés: 2022.09.29.

166. ábra. Petar Šain (1885–1965): Beszélgetés a téglafalnál [168] madlart.com; letöltés: 2022.09.29.

167. ábra. Gabrijel Jurkić (1886–1974): Aratás [169] blesjak.info; letöltés: 2022.09.29.

168. ábra. Petar Tiješić (1888–1978): A Žiča monostor [169] madlart.com; letöltés: 2022.09.29.

169. ábra. Daniel Kabiljo (1894–1944): Életkép a Baščaršija-ról [170] makabijada.com; letöltés: 2022.09.29.

170. ábra. Roman Petrović (1896–1947): Fiú léggömbbel [170] blogspot.com; letöltés: 2022.09.29.

171. ábra. Kosta Hakman (1899–1961): Csendélet [171] rastko.net; letöltés: 2022.09.29.

172. ábra. Mica Todorović (1900–1981): Őszi táj [171] artsandculture.google.com; letöltés: 2022.09.29.

173. ábra. Branko Šotra (1906–1960): Harcállás [172] Umjetnicka galerija BiH Facebook-csoport; letöltés: 2022.09.29.

174. ábra. Ismet Mujezinović (1907–1984): Tito [172] njuskalo.hr; letöltés: 2022.09.29.

175. ábra. Ismet Rizvić (1933–1992): Őszi napsütésben [173] "Mahaluse" Facebook-profil; letöltés: 2022.09.29.

176. ábra. Halil Tikveša (1935–): Ki repül hozzám? [173] madlart.com; letöltés: 2022.09.29.

177. ábra. Tarik Samarah (1965–): Fotósorozat a srebrenica-i mészárlásról [174] islamicartsmagazine.com; letöltés: 2022.09.29.

178. ábra. Hajrudin „Šiba" Krvavac (1926–1992) bosnyák filmrendező [175] pulse.rs; letöltés: 2022.09.30.

179. ábra. Mustafa Nadarević (1943–2020) bosnyák színész [175] hrvatskoglumiste.hr.; letöltés: 2022.09.30.

180. ábra. Ademir Kenović (1950–) bosnyák filmrendező és producer [176] bhfilm.ba; letöltés: 2022.09.30.

181. ábra. Zlatko Topčić (1955–) bosnyák regény-, dráma- és forgatókönyvíró [176] Zlatko Topčić Twitter-profilja; letöltés: 2022.09.30.

182. ábra. Haris Pašović (1961–) bosnyák rendező, producer [177] avaz.ba; letöltés: 2022.09.30.

183. ábra. Branko „Đuro" Đurić (1962–) bosnyák színész [177] kurir.rs; letöltés: 2022.09.30.

184. ábra. Davor Dujmović (1969–1999) bosnyák színész [178] sfilm.hu; letöltés: 2022.09.30.

185. ábra. Danis Tanović (1969–) bosnyák filmrendező [178] Danis Tanović Facebook-profilja; letöltés: 2022.09.30.

186. ábra. Jelenet az „Epizód egy vasgyűjtő életéből” című filmből [179] mojtv.hr; letöltés: 2022.09.30.

187. ábra. Jasmila Žbanić (1974–) bosnyák filmrendező, forgatókönyvíró, producer [179] bhglas.dk; letöltés: 2022.09.30.

188. ábra. Jelenet az "Úton" című filmből [180] austrianfilms.com; letöltés: 2022.09.30.

189. ábra. Enis Bešlagić (1975–) bosnyák sorozatszínész [180] vecernij.hr; letöltés: 2022.09.30.

190. ábra. Mustafa Ejubović (1651–1707) bosnyák történész, író [181] modos.ba; letöltés: 2022.10.01.

191. ábra. Nićifor Dučić (1832–1900) boszniai szerb egyházi személyiség, történész, író [181] blogspot.com; letöltés: 2022.10.01.

192. ábra. Mehmed Džemaludin Čaušević (1870–1938) iszlám teológus, filozófus, nyelvész [182] reis-m-dz-causevic.org; letöltés: 2022.10.01.

193. ábra. Vladimir Ćorović (1885–1941) boszniai szerb történész [182] alfaknjizara.rs; letöltés: 2022.10.01.

194. ábra. Hamdija Kreševljaković (1888–1959) bosnyák történész [183] aljazeera.net; letöltés: 2022.10.01.

195. ábra. Vladimir Prelog (1906–1998) boszniai horvát szerves kémikus [184] proleksis.lzmk.hr; letöltés: 2022.10.01.

196. ábra. Mahmut Bajraktarević (1909–1985) bosnyák matematikus [184] anubih.ba; letöltés: 2022.10.01.

197. ábra. Asim Peco (1927–2011) bosnyák nyelvész [185] wikipedia.org; letöltés: 2022.10.01.

198. ábra. Asaf Duraković (1940–2020) bosnyák származású amerikai kutatóorvos [185] worldlife.institute; letöltés: 2022.10.01.

199. ábra. A 2014-es labdarúgó-világbajnokságon részt vevő bosznia-hercegovinai válogatott [186] bleacherreport.com; letöltés: 2022.10.02.

200. ábra. Jelenet az 1985-ös Videoton–Željezničar UEFA-kupa elődöntőről [187] fkzeljeznicar.ba; letöltés: 2022.10.02.

201. ábra. Edin Džeko, napjaink legismertebb bosznia-hercegovinai labdarúgója [188] premierleague.com; letöltés: 2022.10.02.

202. ábra. Razija Mujanović bosznia-hercegovinai születésű jugoszláv kosárlabdázó [189] fiba.com; letöltés: 2022.10.02.

203. ábra. Zlatko Saračević jugoszláv, majd bosznia-hercegovinai kézilabdázó [190] eurohandball.com; letöltés: 2022.10.02.

204. ábra. Amel Tuka bosznia-hercegovinai középtávfutó [191] fena.ba; letöltés: 2022.10.02.

205. ábra. Dino Zonić bosznia-hercegovinai karmester [192] oslobodjenje.ba; letöltés: 2022.10.03.

206. ábra. Buba Corelli, Maya Berović és Jala Brat bosznia-hercegovinai turbofolk-előadóművészek [192] last.fm; letöltés: 2022.10.03.

NEVEZETESSÉGEK ÉS LÁTNIVALÓK

207. ábra. Barlangi vakgőte (*Proteus anguinus*) [194] készítette Arne Hodalič, 2007, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.06.

208. ábra. Tavi denevér (*Myotis dasycneme*) [195] batslife.eu; letöltés: 2022.10.06.

209. ábra. Nemzeti Parkok Bosznia-Hercegovinában [197] készítette a KNBSZ IMINT-munkacsoportja

210. ábra. Perućica ősi erdő [198] thesrpskatimes.com; letöltés: 2022.10.06.

211. ábra. A Skakavac-vízesés a Perućica patakon [199] készítette Vladimir Tadič, 2019, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.06.

212. ábra. A Kozara Nemzeti Park [199] wikipedia.org; letöltés: 2022.10.06.

213. ábra. A Štrbački buk vízesés [200] nationalpark-una.ba; letöltés: 2022.10.06.

214. ábra. A Krka folyó völgye [201] nationalpark-una.ba; letöltés: 2022.10.06.

215. ábra. A Drina völgye [201] meetbosnia.com; letöltés: 2022.10.06.

216. ábra. A Perućac-tó [202] turizamrs.org; letöltés: 2022.10.06.

217. ábra. A Bardača-tórendszer [203] bosnia4u.com; letöltés: 2022.10.06.

218. ábra. A Bijambare-barlang bejárata [203] meetbosnia.com; letöltés: 2022.10.06.

219. ábra. A Blidinje-tó [204] visitbih.ba; letöltés: 2022.10.06.

220. ábra. A Hutovo Blato natúrpark [205] hutovo-blato.ba; letöltés: 2022.10.06.

221. ábra. Kilátás Szarajevóra a Trebević-hegyről [206] készítette Julian Nyča, 2015, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.06.

222. ábra. A Vrelo Bosne natúrpark [206] tripadvisor.com; letöltés: 2022.10.06.

223. ábra. A Skakavac-vízesés Szarajevó közelében [207] tobosnia.com; letöltés: 2022.10.06.

224. ábra. A Livno-i karsztmező [208] outdooractive.com; letöltés: 2022.10.06.

225. ábra. A jajce-i vízesés [208] jajce.ba; letöltés: 2022.10.06.

226. ábra. A kravica-i vízesés [209] balkaninfo.hu; letöltés: 2022.10.06.

227. ábra. Derviskolostor a Buna folyó forrásánál [209] balkanutazo.com; letöltés: 2022.10.06.

228. ábra. A jégkorszakban kihalt barlangi leopárd (*Panthera pardus spelaea*) [210] prehistoria.fandom.com; letöltés: 2022.10.06.

229. ábra. A Vjetrenica-barlang [210] Bossna Facebook-csoport; letöltés: 2022.10.06.

230. ábra. A bosznia-hercegovinai "piramisok völgye" [211] origo.hu; letöltés: 2022.10.06.

231. ábra. Szarajevó történelmi központja, a Baščaršija 2020 nyarán [212] wikipedia.org; letöltés: 2022.10.07.

232. ábra. Az Ali pasa mecset Szarajevóban [213] dunjalucar.com; letöltés: 2022.10.07.

233. ábra. Gazi Husrev-beg dzsámija Szarajevóban [213] starigrad.ba; letöltés: 2022.10.07.

234. ábra. A szarajevói Császár-mecset [214] bs.advisor.travel; letöltés: 2022.10.07.

235. ábra. A szarajevói Morića han [214] camel76.wordpress.com; letöltés: 2022.10.07.

236. ábra. A Mihály és Gábriel arkangyaloknak szentelt Régi Ortodox Katedrális Szarajevóban [215] sarajevotimes.com; letöltés: 2022.10.07.

237. ábra. A Szarajevó mellett magasodó Sárga erőd [215] likealocalguide.com; letöltés: 2022.10.07.

238. ábra. A boszniai szerb Despić kereskedőcsalád háza Szarajevóban [216] visitmycountry.net; letöltés: 2022.10.07.

239. ábra. A szarajevói Latin híd [216] balkaninfo.hu; letöltés: 2022.10.07.

240. ábra. A szarajevói Skenderija (Eiffel) híd [217] Sarajevo_Travel Twitter-profil; letöltés: 2022.10.07.

241. ábra. Az Új Zsinagóga épülete Szarajevóban [218] wikipedia.org; letöltés: 2022.10.07.

242. ábra. A Banka na Obali épülete Szarajevóban [218] flickr.com; letöltés: 2022.10.07.

243. ábra. A szarajevói Nemzeti Színház [219] furaj.ba; letöltés: 2022.10.07.

244. ábra. A szarajevói Szépművészeti Akadémia [219] 24.hu; letöltés: 2022.10.07.

245. ábra. Bistrik vasútállomás egykori épülete Szarajevóban [220] készítette Albert Thier, 1910, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.07.

246. ábra. A szarajevói sörgyár épülete [220] készítette Matěj Baťha, 2007, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.07.

247. ábra. A Szent József római katolikus templom Szarajevóban [221] készítette Milan Suvajac, 2011, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.07.

248. ábra. A Szarajevó melletti Trebević hegy felvonója [221] flickr.com; letöltés: 2022.10.07.

249. ábra. A skenderija-i kulturális, üzleti és sportközpont Szarajevóban [222] készítette Dario Simić, 2008, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.07.

250. ábra. A Gyermekek Emlékműve Szarajevóban [222] sarajevotimes.com; letöltés: 2022.10.07.

251. ábra. A Szarajevó környéki Lukomir falu [223] greenvisions.ba; letöltés: 2022.10.07.

252. ábra. A Kraljeva Sutjeska-i Keresztelő Szent János ferences kolostor [224] Nermin Tulić Twitter-profilja; letöltés: 2022.10.07.

253. ábra. A Kraljeva Sutjeska-i Fatih-mecset [224] Kathleen Kavalec Twitter-profilja; letöltés: 2022.10.07.

254. ábra. A Banja Luka-i erőd [225] készítette Rade Nagraisalović, 2008, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.08.

255. ábra. A Banja Luka-i Banski dvor épülete [226] tourismbih.com; letöltés: 2022.10.08.

256. ábra. A boszniai Szerb Köztársaság Múzeuma [226] banjalukatravel.com; letöltés: 2022.10.08.

257. ábra. A Banja Luka-i trappista kolostor [227] ktabkbih.net; letöltés: 2022.10.08.

258. ábra. A "Forradalom Emlékműve" Mrakovica település mellett [228] Darko Kojić Youtube-csatornája; letöltés: 2022.10.08.

259. ábra. A Hamza bég-mecset Sanski Most-ban [229] normala.ba; letöltés: 2022.10.08.

260. ábra. Sokolac erődje Bihać mellett [229] visitbihac.com; letöltés: 2022.10.08.

261. ábra. Velika Kladuša erődje [230] wikipedia.org; letöltés: 2022.10.08.

262. ábra. A jajce-i Mithras-szentély [230] agencija-jajce.ba; letöltés: 2022.10.08.

263. ábra. Jajce látképe [231] agencija-jajce.ba; letöltés: 2022.10.08.

264. ábra. Jugoszlávia Antifasiszta Népfelszabadító Tanácsának (AVNOJ) emlékmúzeuma [232] spomenikdatabase.org; letöltés: 2022.10.08.

265. ábra. Travnik vára [232] ww1sites.eu; letöltés: 2022.10.08.

266. ábra. A Tarka (Szulejmán-) dzsámi Travnik-ban [233] wikipedia.org; letöltés: 2022.10.08.

267. ábra. Elči Ibrahim-paša Iszlám Középiskola épülete Travnik-ban [233] novum.ba; letöltés: 2022.10.08.

268. ábra. A bugojno-i Páduai Szent Antal-templom [234] zupa-bugojno.org; letöltés: 2022.10.08.

269. ábra. A babić-i hagyományörző falu Bugojno mellett [235] alterural.ba; letöltés: 2022.10.08.

270. ábra. Husein Gradaščević mecsetje Gradačac-ban [236] gradacac.net; letöltés: 2022.10.09.

271. ábra. Doboj vára [236] balkandiskurs.com; letöltés: 2022.10.09.

272. ábra. Szent Péter és Pál apostolnak szentelt szerb ortodox templom Gornji Palačkovci-ban [237] készítette Jovana Suvajac, 2011, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.09.

273. ábra. Gazi Ferhad-beg dzsámija Tešanj-ban [238] miztesanj.ba; letöltés: 2022.10.09.

274. ábra. A maglaj-i Kuršumlija-dzsámi [238] maglaj.net; letöltés: 2022.10.09.

275. ábra. A Čabrina kávéház (*kafana*) Maglaj-ban [239] az Udruženje PLUS Youtube-csatornája; letöltés: 2022.10.09.

276. ábra. A Sultan-Ahmedova dzsámi Zenica-ban [239] tourismbih.com; letöltés: 2022.10.09.

277. ábra. Vranduk vára Zenica melett [240] sarajevotimes.com; letöltés: 2022.10.09.

278. ábra. A brčko-i Városháza [241] furaj.ba; letöltés: 2022.10.09.

279. ábra. Srebrenik vára [241] itinari.com; letöltés: 2022.10.09.

280. ábra. Tuzla főtere [242] ilovejourneys.com; letöltés: 2022.10.09.

281. ábra. A Boldogságos Szűz Mária Mennybemenetele ferences templom Olovo-ban [242] bosnasrebrena.ba; letöltés: 2022.10.09.

282. ábra. A Lovnica-kolostor Šekovići mellett [243] putevimapravoslavlja.info; letöltés: 2022.10.09.

283. ábra. A délszláv háború áldozatainak névsora (részlet) a Srebrenica-Potočari temetőben [244] készítette Dado Ruvić, Reuters, newsweek.pl; letöltés: 2022.10.09.

284. ábra. Szokoli Mehmed pasa hídja Višegrad-ban [244] nlc.hu; letöltés: 2022.10.10.

285. ábra. A višegrad-i Ivo Andrić Intézet [245] Papp Anikó és Papp Attila gasztroblogja; letöltés: 2022.10.10.

286. ábra. A višegrad-i vasútállomás [245] készítette Josef Schreiber, 1906, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.10.

287. ábra. A foča-i Aladža-mecset [246] készítette Aleksandar Jovančević, 2019, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.10.

288. ábra. A második világháborús műemlékegyüttes Tjentište-ben [247] készítette Dinos Michail, dreamstime.com; letöltés: 2022.10.10.

289. ábra. A Dobrićevo-kolostor Trebinje mellett [247] herceg.tv; letöltés: 2022.10.10.

290. ábra. A jablanica-i Múzeum a Neretva menti csata sebesültjeiért (Muzej Bitka za ranjenike na Neretvi) [248] muzej-jablanica.com; letöltés: 2022.10.10.

291. ábra. A konjic-i Tito-bunker (Vojni objekat Armijska Ratna Komanda) [248] készítette Pietro Magnani, magnanipietro.com; letöltés: 2022.10.10.

292. ábra. A Kujundžiluk utca Mostar-ban [249] triphobo.com; letöltés: 2022.10.10.

293. ábra. A Ćejvan-ćehaja iszlám alapítvány (*vakuf*) által építetett törökfürdő (*hammán*) Mostar-ban [250] kofer.info; letöltés: 2022.10.10.

294. ábra. A mostar-i Óratorony [250] készítette Martin Brož, 2004, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.10.

295. ábra. Az 1893-ban alapított Mostar-i Gimnázium [251] készítette Wolfgang Pehlemann, 2014, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.10.

296. ábra. A középkorból fennmaradt "kočerin-i tábla" [252] wikipedia.org; letöltés: 2022.10.10.

297. ábra. Hadži-Ahmet Dukatar dzsámija Livno-ban [253] wikipedia.org; letöltés: 2022.10.10.

298. ábra. A Blagaj közelében található dervismonostor (*tekija*) [253] készítette Luda Berdnyk, adventureswithluda.com; letöltés: 2022.10.10.

299. ábra. A Mostar melletti Szent Szűz Angyali Üdvözletének szentelt Žitomislić szerb ortodox kolostor [254] készítette Goran Radulović, 2020, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.10.

300. ábra. A középkorból fennmaradt "humač-i tábla" [254] muzejhumac.com; letöltés: 2022.10.10.

301. ábra. Međugorje római katolikus kegyhely [255] vaticannews.va; letöltés: 2022.10.10.

302. ábra. Hadži Alija Mujezinović dzsámija Počitelj-ben [255] hercegovina.ba; letöltés: 2022.10.10.

303. ábra. Mogorjelo római vidéki udvarház (*villa rustica*) [256] herzegovinabike.ba; letöltés: 2022.10.10.

304. ábra. Boszniai stećak [257] reprezentacija.ba; letöltés: 2022.10.10.

305. ábra. Az Arslanagić híd Trebinje-ben [258] készítette Christopher Hylarides, 2010, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.10.

306. ábra. Tvrdoš szerb ortodox kolostor Trebinje mellett [259] gotrebinje.com; letöltés: 2022.10.10.

307. ábra. Lóvontatású villamos 1885-ben Szarajevóban [260] Szarajevó Városi Archívum, funkytours.com; letöltés: 2022.10.11.

308. ábra. Az első elektromos villamos 1895-ben Szarajevóban [261] sarajevotimes.com; letöltés: 2022.10.11.

309. ábra. Villamosokból épített védmű a délszláv háború idején Szarajevóban [262] balkanimozaik.hu; letöltés: 2022.10.11.

310. ábra. Csontváry Kosztka Tivadar "Római híd Mosztárban" című festménye [264] balkaninfo.hu; letöltés: 2022.10.11.

311. ábra. Csontváry Kosztka Tivadar "Jajcei villanyerőmű éjjel" című festménye [265] készítette Váradi Zsolt, 2005, wikipedia.org; letöltés: 2022.10.11.

312. ábra. A mostar-i Öreg híd lerombolása 1993-ban [265] Dr. Padányi József magángyűjtemményéből

313. ábra. A mostar-i Öreg híd köveinek kimentéséhez használt kiemelőszerkezet [267] Dr. Padányi József magángyűjtemményéből

314. ábra. Padányi József 1998-ban a mostar-i ideiglenes gyaloghídon [267] Dr. Padányi József magángyűjtemményéből

315. ábra. Müller Zsolt 1997-ben búvárfelszerelésben [268] Müller Zsolt magángyűjtemményéből

316. ábra. Az újjáépített Öreg híd [269] Éliás György magángyűjteményéből

317. ábra. Az állványszerkezet tervrajza [270] Dr. Padányi József magángyűjtemményéből

318. ábra. A kimentett kövekkel megrakott állványszerkezet [270] Éliás György magángyűjteményéből

319. ábra. Éliás György búcsúestje Butmir táborban 2002-ben Éliás György magángyűjteményéből

A KIADVÁNY SZERZŐI

Andrékó Tamás Dániel	Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, hallgató (osztatlan tanárképzés)
Binder Tamás	a KNBSZ munkatársa
Dorogi Zoltán	a Debreceni Egyetem munkatársa
Eric Beckett Weaver	Debreceni Egyetem, Politikatudományi tanszék, docens
Kovács István	Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, tanársegéd
Kustra Péter	a KNBSZ munkatársa
Lángné Petruska Szidónia	a KNBSZ munkatársa, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Hadtudományi Doktori Iskola doktorjelöltje
Plank Ágnes	politológus, gazdaságdiplomáciai elemző
Radics Zsolt	Debreceni Egyetem, Földtudományi Intézet, adjunktus
Sándor Attila	a KNBSZ munkatársa, 2021 óta Magyarország Bosznia-Hercegovinában akkreditált véderő-, katonai és légügyi attaséja
Schrek Katalin	Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Egyetemes Történeti Tanszék, adjunktus
Szabó Szilárd	Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Politikatudományi Tanszék oktatója, adjunktus
Sztankai Krisztián	Nemzeti Közszolgálati Egyetem, adjunktus
Takács Levente	Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, docens
Tamás Gábor	a KNBSZ munkatársa
Váradi Csongor	a KNBSZ munkatársa
Véber Zoltán	ELKH-DE Középkori Magyarország és Közép-Európa Hadtörténete kutatócsoport tudományos segédmunkatársa, a DE-TNDI PhD-hallgatója